

IN SECOND USE
AN ARCHAEOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL
SURVEY OF RECYCLING AND REUSE
IN THE GREEK WORLD

Edited by Nikolas Dimakis, Paraskevi Motsiou and Eurydice Kefalidou

AURA SUPPLEMENT 13 • ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 13

IN SECOND USE
AN ARCHAEOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL
SURVEY OF RECYCLING AND REUSE
IN THE GREEK WORLD

International meeting for Early Career Scholars
25–26 September 2021

Edited by Nikolas Dimakis, Paraskevi Motsiou
and Eurydice Kefalidou

TRASH

AURA SUPPLEMENT 13
ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 13

ATHENS
UNIVERSITY
REVIEW OF
ARCHAEOLOGY

The research project was supported by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (H.F.R.I.) under the “1st Call for H.F.R.I. Research Projects to support Faculty Members & Researchers” (Project Number: 2452).

Η ερευνητική εργασία υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 2452).

Cover Photo: Tower of the Frankish castle of Paros (modern-day Parikia), made almost exclusively of ancient marble architectural members. Photo by Alexios Govolko.

H.F.R.I.
Hellenic Foundation for
Research & Innovation

ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.
Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας & Καινοτομίας

ISSN: 2732-9267 (printed edition)

ISSN: 2732-9275 (digital edition)

ISBN: 978-618-5740-10-8 (printed edition)

ISBN: 978-618-5740-09-2 (digital edition)

IN SECOND USE
AN ARCHAEOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL
SURVEY OF RECYCLING AND REUSE
IN THE GREEK WORLD

International meeting for Early Career Scholars
25–26 September 2021

Edited by Nikolas Dimakis, Paraskevi Motsiou
and Eurydice Kefalidou

ATHENS 2025

AURA SUPPLEMENT 13 • ΣΕΙΡΑ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΩΝ AURA 13

EDITORS • ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Konstantinos Kopanias • Yiannis Papadatos

EDITORIAL ADVISORY BOARD • ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Georgios Vavouranakis • Yannis Galanakis • Georgia Kourtessi-Philippakis

Eleni Mantzourani • Christos Doumas • Diamantis Panagiotopoulos

Eleftherios Platon • Naya Polychronakou-Sgouritsa • Arnulf Hausleiter

Panagiotis Kousoulis • James Osborne • Panos Valavanis

Chrysanthos Kanellopoulos • Pavlina Karanastasi • Stylianos Katakis

Eurydice Kefalidou • Georgia Kokkorou-Alevras • Antonis Kotsonas

Nota Kourou • Vasileios Lamprinouidakis • Dimitrios Bosnakis • Olga Palagia

Lydia Palaokrassa • Eleftheria Papoutsaki-Serbeti • Dimitris Plantzos

Eva Simantoni-Bournia • Katja Sporn • Theodosia Stefanidou-Tiveriou

Michael Tiverios • Sophia Kalopissi-Verti • Georgios Pallis • Platon Petridis

Andreas Rhoby • Peter Dent • Panagiotis Ioannou • Theodora Markatou

Evgenios Matthiopoulos • Efthymia Mavromichali • Dimitris Pavlopoulos

Soultana-Maria Valamoti • Lilian Karali-Giannakopoulou • Vasileios Kylikoglou

Alexandra Livarda • Ioannis Basiakos • Sevi Triantaphyllou • Marlen Mouliou

Alexandra Bounia • Maria Oikonomou • Eleftheria Paliou •

Konstantinos Papadopoulos • Apostolos Sarris

PROOFREADING & LAYOUT • ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Katerina Boukala-Karkagianni

Editorial • Εκδοτικό Σημείωμα

The Athens University Review of Archaeology (AURA) is an international, peer-reviewed archaeological journal published by the Faculty of History and Archaeology of the National and Kapodistrian University of Athens. It is dedicated to the publication of original research articles and reports focusing on, or related to the archaeology, art and material culture in the broader Greek world, from the earliest Prehistory to the Modern Era.

Part of the AURA journal is the AURA Supplement series, comprising studies in Greek or English, which, due to their extent, cannot be published in the journal as articles. The series share the same areas of interest with the journal.

AURA is a fully open access journal. Each issue of the journal and each monograph is published electronically as a PDF file. All papers are available on the internet to all users immediately upon publication and free of charge, according to the Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). AURA issues and monographs can also be distributed on a print-on-demand basis and posted or collected from the bookstore of the Kardamitsa Publications, 8 Ippokratous str, Athens.

Το Περιοδικό του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (AURA) είναι ένα διεθνές περιοδικό με σύστημα διπλής ανώνυμης αξιολόγησης, το οποίο εκδίδεται από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στόχος του είναι η δημοσίευση πρωτότυπων εργασιών που εστιάζουν στην αρχαιολογία, την τέχνη και τον υλικό πολιτισμό του ευρύτερου ελληνικού κόσμου, από την απώτερη προϊστορία έως και τη σύγχρονη εποχή.

Μέρος της έκδοσης του περιοδικού AURA αποτελεί η σειρά μονογραφιών με τίτλο «AURA Supplements». Περιλαμβάνει μελέτες στα ελληνικά ή στα αγγλικά, που λόγω της μεγάλης τους έκτασης δεν μπορούν να δημοσιευθούν με τη μορφή άρθρου στο περιοδικό. Η θεματολογία των μονογραφιών είναι ίδια με εκείνη του περιοδικού.

Το περιοδικό και η σειρά μονογραφιών είναι ελεύθερης και ανοικτής πρόσβασης. Τα τεύχη του περιοδικού και οι μονογραφίες δημοσιεύονται ηλεκτρονικά ως αρχεία PDF. Όλα τα άρθρα είναι δωρεάν διαθέσιμα για όλους στο διαδίκτυο αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους και σύμφωνα με την άδεια Creative Commons (BY-NC-ND 4.0). Τα τεύχη του περιοδικού AURA και οι τόμοι της σειράς «AURA Supplements» μπορούν επίσης να εκτυπωθούν κατόπιν παραγγελίας και να αποσταλούν ταχυδρομικά ή να παραληφθούν από το βιβλιοπωλείο του Εκδοτικού Οίκου Καρδαμίτσα, Ιπποκράτους 8, Αθήνα.

CONTACT • ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

National and Kapodistrian University of Athens, Department of History and Archaeology
University Campus, GR-15784 Athens, Greece

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημιόπολη Ζωγράφου / Αθήνα 157 84

Website • Ιστοσελίδα <http://aura.arch.uoa.gr/>
email: aura@arch.uoa.gr

Proofreading & Layout • Τυπογραφική επιμέλεια & Σχεδιασμός: Katerina Boukala-Karkagianni (kmpoukala@gmail.com)

© Department of History and Archaeology, NKUA © Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

All papers in this volume are subjected to the Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 License

(<https://creativecommons-mons.org/licenses/by-ncnd/4.0/>).

Όλα τα άρθρα αυτού του τόμου υπόκεινται στην άδεια χρήσης Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>).

TABLE OF CONTENTS

PROLOGUE.....	13
INTRODUCTION.....	15
EURYDICE KEFALIDOU Aspects of pottery reuse and repurpose in the area of Ancient Abdera: some findings from the TRAASH Project.....	21
SAMUEL HOLZMAN AND DOMINIK NOLL The legacies of construction waste on Samothrace from antiquity to the present: a case study between archaeology and social metabolism.....	31
AYNUR-MICHÈLE-SARA KARATAS Reusing statues, bases and altars in Greek sanctuaries during the Hellenistic and Imperial periods.....	45
ΣΟΦΙΑ ΜΠΑΛΤΖΩΗ Προσωπείο: Πολυσημία, πολυχρηστικότητα και δευτερογενής χρήση στην Αρχαιότητα.....	67
DARIA RUSSO From Greece to Pompeii: a few remarks on a relief from Regio I.....	77
ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ Ανακύκλωση κόντρα στους κανόνες: απαγορευμένες ή αμφιλεγόμενες επαναχρήσεις αρχαίων ιερών και των υλικών τους κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.....	87
CHRISTINA PAPOULIA <i>Re-using, re-shaping, re-cycling</i> : Examples from the Greek Palaeolithic.....	99
KATEPINA ΓΛΑΡΑΚΗ Η δεύτερη χρήση των θραυσμένων ταφικών δοχείων στον θολωτό τάφο στη Μυρσίνη Σητείας.....	113
ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΟΦΙΑΝΟΣ Δεύτερη χρήση στην αρχιτεκτονική της μινωικής Κρήτης: η περίπτωση της οικιστικής αρχιτεκτονικής της Προανακτορικής περιόδου.....	125
ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΘΟΣ Καινούργιο κρασί σε παλιά ασκιά: τρεις περιπτώσεις επανάχρησης του (παρελθόντος) χώρου από την αρχαία Θάσο.....	137
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΜΟΤΣΙΟΥ Επανάχρηση χώρου στα Άβδηρα Θράκης από την Αρχαϊκή περίοδο έως σήμερα: η περίπτωση της περιοχής «Βάλτα Ζαμπάκη».....	151
VASSILIS DEMOU Scrap (after)lives: metal waste recycling and recyclers in Xanthi, Greece.....	163
ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΡΑΞΙΩΝΗ Ανακυκλώνοντας την παράδοση: «Μια φορά κι έναν καιρό, φτιάχναμε κούκλες από κουρέλια».....	171
PELAYO HUERTA SEGOVIA Worshipping Hermes or Dionysos at the Anthesteria? Towards an interpretation of herms on small choes and its (re)use.....	181

ANNA ΔΑΛΓΚΙΤΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Ελληνιστική κεραμική από το Ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στα Κιόνια Τήνου: η τελετουργική απόρριψη ως σήμανση αλλαγών στη χωροταξική οργάνωση του ιερού.....	195
ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΚΚΙΝΗ Περιπτώσεις επανάχρησης μωσαϊκών δαπέδων κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.....	217
ANASTASIOS KAKAMANOUDIS The reuse of the burial ground at the necropolis of Aegae.....	233
ANGELIKI PAPAGEORGIOU Ancient Greek Garden as a space of recycling and reuse from the Archaic to the Roman period.....	251
HANNAH SMAGH Invisible ritual: foundation deposits in the Greek House.....	263
ΧΡΥΣΑ ΑΡΒΑΝΙΤΗ ΚΑΙ ΛΕΝΑ ΛΥΤΣΙΟΥ Βωμός (;) και θησαυρός από τον Πειραιά σε δεύτερη χρήση.....	279
DIMITRIS PLANTZOS Afterword: The pasts we inhabit	291

PROLOGUE

It gives me great pleasure to introduce this innovative volume of proceedings from the International Meeting for Early Career Scholars, “In Second Use: An Archaeological and Anthropological Survey of Recycling and Reuse in the Greek World” [held on 25–26 September 2021 (via Webex)], as part of the TRAASH project (Tracking Re-cycling: Archaeological and Anthropological Survey in the Habitat of Xanthi Region-Thrace), funded by the H.F.R.I.

This collective work reveals the sophisticated ways in which different cultural groups, throughout different historical periods, developed material practices that demonstrate remarkable understanding of resource management and reuse. The timing of this publication could not be more appropriate. As our global community faces unprecedented environmental challenges, this collection of research demonstrates how the study of past practices can illuminate paths forward.

What makes this collection particularly valuable is its temporal and methodological scope. Ranging from prehistoric settlements to modern communities, the research explores how objects, spaces and landscapes have been reimagined and repurposed across time. Whether investigating the reuse of transport amphorae in ancient architecture, studying the repurposing of statues and altars in Hellenistic and Roman sanctuaries, examining the transformation of ancient sacred spaces into residential areas, analyzing fragmented burial vessels in Minoan tombs, documenting the reuse of architectural features in Prepalatial settlements, exploring foundation deposits in Classical houses, or tracing the evolution of ancient burial grounds, these studies reveal the remarkable continuity and evolution of human approaches to material culture.

This volume brings together the groundbreaking work of an emerging generation of scholars –doctoral candidates, recent PhD recipients and postdoctoral researchers in archaeology, anthropology and related humanities disciplines– who are reshaping our understanding of historical evolution of ‘waste’ as a concept and demonstrating how different cultural groups have approached resource utilization across time.

May this collection serve not only as a significant contribution to archaeological scholarship, but also as an inspiration for developing sustainable solutions to our present environmental challenges. It stands out as testimony to how cultural groups developed sustainable practices long before sustainability became a global imperative, to how humanities research can contribute meaningfully to contemporary societal needs, while maintaining the highest standards of scholarly inquiry.

I would like to warmly congratulate the Editors and all the participants and wish your book a wonderful journey.

Dimitrios L. Drosos

Dean of the School of Philosophy

Professor of Spanish and Spanish-American Civilization

National and Kapodistrian University of Athens, Greece

INTRODUCTION

The present volume of the Proceedings of International Meeting for Early Career Scholars titled “In Second Use: An archaeological and anthropological survey of recycling and reuse in the Greek world” is a product of the Tracking Re-cycling: Archaeological and Anthropological Survey in the Habitat of Xanthi Region-Thrace (TRAASH) project (<https://traashbaggie.gr/FreeSite/>), funded by H.F.R.I., in the framework of 1st Call for H.F.R.I. Research Projects to Support Faculty Members & Researchers and Procure High-Value Research Equipment. The idea for such a research project was born out of numerous observations and many questions that arose from the research team's long-term involvement with material culture, sites and landscapes in various regions of Greece. Complementary to these, was the realization that younger generations, growing up in urban environments, are not familiar with the long-standing efforts for the ‘prudent’ management of the objects of everyday life, as well as of natural resources and the landscape, i.e. with many important parameters that were taken for granted in traditional forms of agro-pastoral life and pre-industrial production and economy.

All of us who study material culture, in time constantly encounter instances of reuse, recycling and redefining the use of a multitude of objects. These practices, which have been the subject of so much talk and so much awareness-raising in recent decades, were part of the everyday life, not only of the ancient Greeks, but also of traditional Greek communities. Everyone, without exception, systematically reused, modified according to their needs and/or recycled countless categories of objects: metal objects such as tools, vases, weapons or coins were melted down to make new objects with the same or a different use (recycling), while metal jewelry sheets were cut to make smaller artifacts (modification and reuse). Fragments of glass objects were melted down and reproduced as glass vases and objects (recycling). Various stone sculptures and stone blocks were incorporated into fortification walls, building walls and thresholds, or processed to make basins and other everyday or special utensils (reuse). A variety of ceramic objects were also reused in numerous ways, repaired or not, intact or in fragments (even pulverized).

It is obvious that the issues our research programme studies are many, important and diachronic. A three-year research could not but focus on one main field, which in our case was the geographical one: the diachronic examination of recycling, reuse and the re-adaptation of the environment, materiality and ideas in a specific geographical unit, in the Prefecture of Xanthi, from Antiquity to the present day. Xanthi Prefecture was chosen as a case study for waste management, as it allows for a diachronic and synchronic study of these practices by various cultural groups of the past, such as the Greek settlers of Thrace and the indigenous Thracians, and later by traditional and modern agro-pastoral communities, many of which still maintain many of the ‘traditional’ ways of life, especially in the mountain villages of Rhodope.

An important parameter that had to be considered was the interdisciplinary nature of the research approach. Thus, a broad team of researchers of various disciplines archaeologists, anthropologists, a museum pedagogue-museum educator, but also experts in geographic information systems (GIS), an IT technician and even a visual artist, well known for his work on the recycling of materials in art (Trash-Art), was set up. Several of the research team members were already collaborating, in the framework of another intensive surface research project under the direction of the Ephorate of Antiquities of Xanthi entitled: “APAX: Archaeological Project of Abdera, Xanthi, 2015–2019”, together with dozens of undergraduate and postgraduate students, as well as postdoctoral researchers from the National and Kapodistrian University of Athens. Indeed, some of

them had occasionally dealt with various aspects of the issue of reuse and recycling in antiquity. The TRAASH project has allowed us to join forces again, pooling our strengths, experience and specializations, but also to collaborate with other experts.

Through the research project, we have tried, as far as possible, to document, study, interpret and exploit to our advantage the various (continuous, evolving or changing) ways of exploiting and managing objects, landscape and natural resources, which are irrefutable evidence of how different cultural groups were active over time within the same geographical context. The perception and application of secondary use also involves symbolic meaning with strong cultural implications. A diachronic analysis of these parameters can contribute to the creation of a model of environmental and material sustainability, which could be applied to today's societies.

A major difficulty that arose right from the start was the Covid-19 epidemic, which did not allow us to visit the region at all in 2020 –I recall that Xanthi Prefecture was one of the areas with the highest epidemiological burden during the first phase of the pandemic's spread and our project had a start date of 18/12/2019. In addition, the closure of scientific libraries due to sanitary conditions during March – August 2020, and the limited access to them during 2021, affected the productivity of researchers, as their ability to draw on the information was limited (the available electronic resources did not significantly contribute to facilitate their research). Thus, some necessary changes had to be made from the original project design, especially in the fieldwork components of the research that concerned specific villages in Rhodope. These gaps were filled as far as possible and thus the results of the project were not significantly affected.

Eurydice Kefalidou

The international meeting “In Second Use: An archaeological and anthropological survey of recycling and reuse in the Greek world” –held on 25–26 September 2021 via Webex– aimed to bring together early career scholars (PhD students, recent PhD holders and postdoctoral researchers) from various fields of the Humanities –archaeology, history, ethnoarchaeology, folklore– working on any aspect of secondary use in the Greek world from prehistory to modern times. They presented, alongside the researchers of the TRAASH project, thematic and/or interdisciplinary ways of analysis, in which evidence of secondary use, as attested in material or non-material culture, the landscape or natural resources, provides insights on individuals, social groups or communities.

The volume begins with the PI's, Eurydice Kefalidou, paper as an introduction to the concept of ‘waste’ through time. It also presents three examples of secondary use and reuse of pottery at ancient Abdera, which highlight the importance of studying all the cycles of use of material culture, a concept and a practice that reflects cultural behaviors and brings to light important aspects of economy, personal and collective identity, ideology, memory and worship – subjects directly involved in the field of study of the TRAASH research project.

Samuel Holzman and Dominic Noll in their keynote paper discuss the reuse of construction materials within a larger system of consumption and waste over thousands of years at the island of Samothrace, utilizing data from ongoing archaeological excavations and ecological field research.

The next four papers deal with the reuse and recycle of material mainly in religious context from the Archaic period until Late Antiquity. A.M.S. Karatas' paper examines the reuse of statues, bases and altars in Greek sanctuaries from the Hellenistic to the Roman Imperial period, focusing on the fact that the bases bearing the dedicatory inscriptions with the honorary statues, which had been erected in the Greek sanctuaries, were reused together or separately. Sophia Baltzoi discusses the aspects of use of a mask in antiquity, the different construction materials, comparing the perishable and non-perishable materials, the reasons that made their use and reuse imperative and their relation to the concept of time. Daria Russo analyzes a relief, found in Pompeii

in the 1950s and published only in 2018. It is suggested that the piece, probably depicting two intellectuals, was carved in Greece in the Hellenistic period and upon reaching Italy, it would have been purchased and then displayed in the caupona of Euxinus. In his paper, Giorgos Doulfis explores the prohibited or controversial reuse of ancient sanctuaries and their material in Late Antiquity. Despite state and religious prohibition, several ancient sanctuaries lost their ‘immunity’ and, as a result, their buildings or the materials of these buildings were reused by individuals and communities and turned into places of residence or burial, a practice that affected the monumental landscape of Late Antiquity.

The next three papers examine aspects of reusing and recycling material and landscape during the Prehistoric period. Specifically, in her paper, Christina Papoulia explores examples of object re-utilization, such as stone and bone tools, as well as landscape re-occupation. Her objective is to delve into the life-histories of artifacts and sites in the Greek peninsula. These were revisited by the same or different groups of people, including different species like Neanderthals and Homo sapiens. Additionally, she examines the methodological approaches employed by the academic community in revisiting the past and reshaping established narratives. Katerina Glaraki in her paper suggests that in the Myrsini tholos tomb the fragmented funerary receptacles were in secondary use. In Myrsini the use of fragmented burial containers is attested during the Protopalatial period, when the custom of using pithoi and larnakes for burials is well established. The same practice seems also to occur in other cemeteries of this period. The deliberate use of fragmented funerary receptacles corresponds to a *pars pro toto* concept, where the fragmented parts retain their original –before fragmentation– function. Giorgos Sofianos focuses on an understudied subject, the reuse of architectural features and spaces and of artifacts used in buildings of Prepalatial settlements of Minoan Crete. The ‘secondary use’ examples are examined on both the archaeological material that they employ, e.g., walls, rooms, artifacts, and the purpose that they serve.

The next four contributions examine the reuse and recycle of materials and space from the Archaic period until present at Xanthi Prefecture, area of study of the TRAASH project, and the neighboring island of Thasos. Firstly, Giannis Mourthos focuses on three Thasian sites, the Sanctuary of Pan, the early-Christian basilica in the agora of Thasos and the Alikí peninsula, where one can trace the material manifestations of the transmission and dissemination of ideas that establish social memory shared between the members of a group and over time from generation to generation, that is the reuse of materials and space. Paraskevi Motsiou examines the inter-relationship of the functions over uses of the area of ‘Valta Zampaki’ at Abdera throughout different periods. Her analysis spans from the natural landscape prior to the arrival of Klazomenian settlers, through intermediate cycles of habitation and use, eventual abandonment, restoration to its natural state, and up to the modern period with its agricultural exploitation. Vassilis Demou presents a snapshot from his recent archaeological ethnographic fieldwork in the Prefecture of Xanthi, northeastern Greece; this narrative aims to convey not only the processes, through which discarded metals are collected, sold, and reused, but also the dynamic relationships traced among the different individuals involved in this cycle, including discarders, scrappers, scrap-yard owners and buyers. Lastly, Styliani Raxioni presents a paper that aims to highlight the modern educational role of the folklore museum, as well as its contribution to contemporary societal issues. She uses the reopening of the Folklore and Historic Museum of Abdera as an example, showcasing its promotion of discussion on recycling and the protection of the natural environment. In this context, an educational program was designed and developed for young children and older women: “Recycling tradition: Once upon a time... we made dolls out of rags”.

The next three articles are dedicated to the examination of reuse of pottery and mosaic floors in the antiquity and early Christian period. P.H. Segovia analyzes an unattributed vase from the Louvre Museum –an Attic red-figure *chous* dated to about 425–420 BC, more commonly known as *Anthesteria chous*, with the aim of suggesting an alternative thesis on the possible (re)use of some small choes, by interpreting the images depicted on them. Anna Dalgkitsi and Anastasia Angelopoulou discuss the Hellenistic pottery originating from the extra-urban Sanctuary of Poseidon and Amphitrite at Kionia, Tenos. The assemblage reflects cult practices honoring Poseidon Healer and his wife Amphitrite, and its study contributes towards a better understanding of the spatial and architectural changes in the sanctuary during its peak, towards the end of the 2nd – beginning

of the 1st century BC. Lastly, Foteini Kokkini examines case studies that come mainly from Greece and date back to the Roman imperial and early Christian period, and support the fact that the mosaic floors of ancient buildings were also subjected to reuse.

Finally, the last four papers of this volume present case studies of space reuse during the Classical antiquity. Anastasios Kakamanoudis explores the various aspects of the phenomenon of reuse in the necropolis of Aigai, in which around 1200 graves dating from the end of the 2nd millennium BC to the beginning of the 1st millennium AD have been investigated to date. While in the early periods of use of the necropolis the reuse of the burial ground is limited, during the Late Classical and Hellenistic periods the pattern of use of the burial ground is significantly differentiated. In her paper Angeliki Papageorgiou attempts to collect and present all the data related to the importance of the garden as a recycling and reuse environment. Through these findings, she examines the identity and significance of the garden, not only as a cultivating land, but also as a reference point, constantly changing, in order to serve the needs of the society from which it was created. Hannah Smagh investigates the foundation deposits associated with houses in relation to their architectural environment, in order to analyze the impact of these deposits on the configuration and experience of the domestic space. The burial of these foundation deposits has permanently, but invisibly, changed the character of the domestic space, giving it a sacred significance. These practices blurred the boundaries of the sacred and the profane within the home, encouraging a reassessment of the terms that apply to the Greek home and sacred space in the Greek world at large. Lastly, Chryssa Arvaniti and Lena Lytsiou present two stone structures, an *eschara* and a *thesaurus* (treasury), found during the construction of the tram stop in front of the Church of Evangelistria at Piraeus, and discuss the structures' phases of use in relation to their adjacent architectural features.

It is our hope that our diachronic approach to 'rubbish' shall form a paradigm of environmental and material sustainability for present and future application in modern society, and shall inspire and urge other people in the direction of developing, managing and supporting innovative activities related to reuse and recycle.

Nikolas Dimakis and Paraskevi Motsiou

Aspects of pottery reuse and repurpose in the area of Ancient Abdera

Some findings from the TRAASH Project

Eurydice Kefalidou

National and Kapodistrian University of Athens
eurkefalidou@arch.uoa.gr

ABSTRACT

The meaning of ‘waste’ has changed significantly over the centuries, with recent studies showing that in ancient times it included far fewer items than it does today. In addition, it seems that various recycling and reuse practices were intensified in times of crisis, but they were also applied during periods of prosperity. In general, economic motivation has been one of the main drivers of reuse and recycling in history; in fact, in pre-industrial societies these practices passed steadily from one generation to the next, in contrast to modern environmental consciousness, which changes approaches and normative frameworks.

This article presents three examples of ‘secondary use’ and reuse of pottery in the area of the ancient city of Abdera, highlighting the importance of studying not only the objects produced and/or used in the area, but also those that were repaired, recycled and repurposed (once or multiple times). The specific practices reflect cultural attitudes and highlight important aspects of economy, personal and collective identity, ideology, memory and worship – areas that are directly associated with the TRAASH research project.

INTRODUCTION

Nothing new under the sun.¹

The Waste Framework Directive of the European Union requires that waste should be managed through recycling, up/down-cycling, reuse etc. “without endangering human health and harming the environment, without risk to water, air, soil, plants or animals, without causing a nuisance through noise or odors, and without adversely affecting the countryside or places of special interest”.² ‘Reuse’ is the action or practice of using something again, whether for its original purpose (conventional reuse) or to fulfil a different function (creative reuse or repurposing). Recycling is the breaking down of used (or even unused but not needed) items to make raw materials for the manufacture of new products. The recycling process can be upcycling or downcycling i.e., converting materials and products into new materials of higher or lesser quality, respectively. There is no need

1 From the title of Sainsbury and Liu (eds) 2022: “Nothing new under the sun”: Rethinking recycling in the past.

2 https://environment.ec.europa.eu/topics/waste-and-recycling/waste-framework-directive_en (viewed 9 September 2023).

to say that this is not something new (thus the motto, above) and that all these practices can be traced in the material culture all the way back to Prehistory. Moreover, Ethnoarchaeology has shown that almost all of these practices continued through the centuries until the pre-industrial societies, in the direction of achieving maximum optimization of available resources and materials, thus benefiting both the domestic economy and the productive agents. There is also no need to say that reuse and recycling is an extremely important issue, addressing problems related to pollution and overexploitation of natural resources.

This is not to say that earlier societies were completely ‘clean’; in fact, in large ancient cities things were more complicated and it seems that they were able to ‘absorb’ a large amount of the waste generated in them, thus reducing the amount of rubbish and debris that passed into the archaeological context.

In any case, it is the conception of ‘what is garbage’ that changed immensely through the centuries: recent studies have shown, for example, that older (and even ancient) garbage very rarely included household items, even if they were beaten up, slightly broken, heavily mended, and so on (most recently: Emmerson 2020, 92–124). Another important conclusion of recent research is that recycling/reuse practices were not employed only during ‘hard’ times, i.e., when obtaining new merchandise or/and raw materials were more strenuous; on the contrary, they were employed even in times of economic prosperity and intensified in periods of difficulty or hardship. Be that as it may, financial motivation was one of the main drivers of reuse and recycling throughout history, while current environmental awareness is gradually changing attitudes and regulations about certain practices, which in pre-industrial societies were being steadily passed from one generation to the next.

In this paper, I will present three examples of pottery modification, reuse, and repurposing in the ancient Abdera region, encompassing both the city and its surrounding areas during the Archaic and Classical periods.³

THREE POTTERY CASES

... to possess a rag in place of a mantle, a pallet of rushes swarming with bugs... for a bed; a rotten piece of matting for a coverlet; a big stone for a pillow... to have nothing but the cover of a broken jug for a stool. (Aristophanes, *Plutus* 540–545: Chremylus accuses Poverty – 388 BC.)

Pottery breaks, that’s for sure. Dropping on the floor would probably not be such a big issue in antiquity, since most floors were made of packed earth, covered (if needed) with some type of rugs or mats. However, either by dropping or otherwise, much of the ancient pottery eventually failed under the strain of repeated usage. A concise list of uses of reused ceramic vessels around Greek houses is given by Tsakirgis 2008 (e.g., scrap paper to send messages and make lists, for children’s writing practice, for the well-known yearly ostracism in Athens, for planting in broken vessels, etc. Also, sherds were broken further, ground down, and cut into tesserae for creating waterproof plaster, mosaics etc. Some of it was thrown away (i.e., in an abandoned well) or put on a midden (refuse heap), but some of it was kept and then repaired or remodeled in order to be used again, in a similar or a different function, because an important characteristic of pottery is that it never rots away. For example, the above-mentioned midden, may simply rot down overtime, leaving only the survivable bits like pottery fragments. These bits may get ploughed away and spread across the fields, where they would have been probably appreciated by the ancient farmers, since pottery sherds contribute to the quality of the farming soil. Pottery fragments, especially those of coarse ware and/or fired in low temperatures, could be used as a soil amendment because they are absorbent: as they receive rain water they act as little sponges and release the

³ More data on all cases (and many more similar practices concerning pottery and other materials, mainly stone and metals) are found in the <https://traashbaggie.gr/TraashDB/pages/about>.

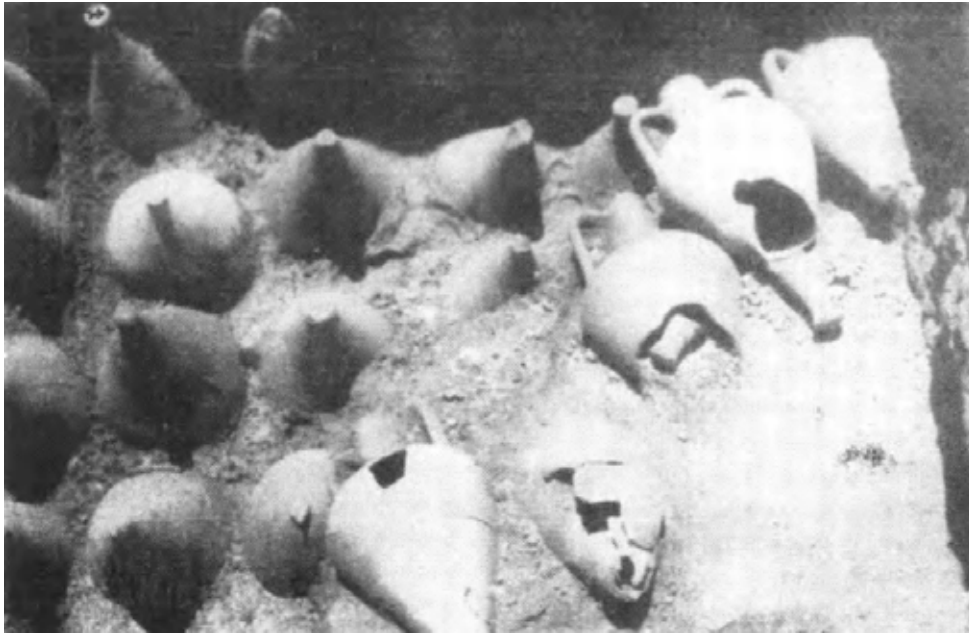

Fig. 1. Amphorae on the floor of one of the spaces of the 4th century BC building in the South Enclosure, as they were found in the excavation (from Lazaridis 1961, pl. 46a).

water essentially as needed below ground. Also, some types of pottery contain phosphorus, which is an excellent natural fertilizer. In fact, many farmers until the 19th – early 20th century would purposely scatter sherds in the fields and there are indications that many ancient farmers did the exact same thing (on manure zones and fields containing sherds from ancient to medieval times, see e.g., Wilkinson 1982; Alcock et al. 1994; Given 2004; Jones 2004; also, the very interesting Ethnographic approach by Forbes 2013, and a recent overview by Bintliff and Degryse 2022).

A. Let's go back to the floors. Earthen floors were usually made of a mixture of clay, sand and fiber, which was laid and leveled over the top of a subfloor of tamped gravel or cob. The top layer could be rather thick and, once dry, it was being repeatedly sealed with water or some oily substance. In any case, the subfloors were protecting the house from ground moisture, but in many cases this was not enough. In the case of Abdera, as well as in other coastal sites of Aegean Thrace (and elsewhere), the underground water/humidity levels could become very high, therefore special actions were needed. Special underfloor constructions were employed in several rooms of Classical Abdera houses (Fig. 1), while similar techniques were also utilized in three rooms of a domestic structure in Messembria-Zone, a coastal site located further east from Abdera, across the island of Samothrace: transport amphorae were placed with their mouth pointing downwards in such a way that their bases were all at the same level, regardless of the size of each amphora! In fact, more than 200 amphorae have been found in the subfloors of three Messembria rooms (Fig. 2) (underfloor amphorae in Abdera: for the North Enclosure, see Koukouli-Chrysanthaki 1991, 151, pl. 106b; Skarlatidou 1991, 463, fig. 11; Kallintzi 1999, 615–16, pl. 193b; 2011, 1094, fig. 1426, 1097, fig. 1429; for the South Enceinte, see Lazaridis 1961, 18, 139, pl. 46a; 1968, 457, pl. 547a, b; Kallintzi 2011, 1106–7, 1112, fig. 1437; in the houses of Messembria-Zone: Tsatsopoulou 1997, 918–19; her initial thought was that all these amphorae belonged to the owner of the house, thus they must have been connected with his 'business', i.e., that he was a merchant; for more examples related to Thasos and Rhodes islands, see: Fotiadou et al. 2012). This is definitely an advanced method for providing insulation and/or drainage, since –despite the appropriate construction of the roads and the drainage system with pipes or channels– water could still penetrate the buildings' masonry, causing dampness and destruction in their foundations. In the case of Abdera, this problem was mainly due to the high groundwater table depth –aquifer– and its oscillation around the year and over time due to the proximity of the river Nestos ancient delta (Kallintzi et al. 2022; also E. Motsiou, this volume).

Fig. 2. Messembria-Zone, transport amphorae used as a room underfloor (from https://el.m.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:20100626_Mesembria_Amphorae_Building_Thrace_Greece.jpg – open access).

All the more, the TRAASH Project is interested in several specific questions: these large trade amphorae originally contained liquids, like wine and olive oil or other food or drinks, and could be either local or imported. If local, why were they not sent away through trade, as they were supposed to? Were they perhaps a little damaged, thus not suitable for their initial use, but good enough to serve as subfloor material? Or were they intact, but someone decided to purchase and use them as building material, because this was equally important for the well-being of his household? In any case, did the local workshops or perhaps some merchants had some stocks of amphorae for any demand? And what about the imported ones? Once they reached the Abdera port and their content was sold, were they kept empty in some storage area until someone who needed them visited the storage and bought them – perhaps cheaply? Moreover, how old are all these amphorae? Do they date, more or less, contemporary to the construction of the buildings? Are they older vases kept in some storage, as I mentioned above? Or do they post-date the buildings, thus suggesting a remodeling of the floors after a flood? These questions are not easily answered, and the phenomenon requires further study. However, I believe that we can confidently say that these transport amphorae were cut by the builders, one by one, during laying the underfloor, because, as I mentioned, their upside-down bases (toes) were all at the same level, regardless of the size and shape of each amphora (Fig. 3).

B. Another example of reusing large coarse thick-walled vases is the well-known practice of utilizing them as burial or cremation containers (Fig. 4). In the area of Abdera this practice was frequently used already from the mid 7th century BC and until the Hellenistic times. Coarse ware containers of various shapes and sizes, but mainly pithoi and transport amphorae, were used for inhumations, both for children (including infants) and adults. The study of the earlier cemeteries showed that, in most cases, these containers were not intact when they were put in the grave. The degree of damage varied. In some cases, only small pieces were missing, such as the rims or toes of transport amphorae. In other instances, an opening was deliberately created on the belly of large pots for the insertion of a deceased child. This opening was later closed, either by reattaching the cut-off piece or by using a slag or another vase. In other cases, only half of a coarse vase was used, or even just a large

Fig. 3. Messembria-Zone, transport amphoras used as a room underfloor (photo by the author).

Fig. 4. Cemetery of the first colonists of Abdera at the site of Ammolophos – Valta Zambaki dating from c. 650 BC to c. 570 BC (from Skarlatidou 2010, fig. 11).

Fig. 5. Funerary amphora with a child inhumation burial from the cemetery of the first colonists of Abdera – second half of the 7th century BC (from Skarlatidou 2010, fig. 49a).

Fig. 6. Funerary amphoras placed side by side and used for an inhumation burial, from the cemetery of the first colonists of Abdera – early 6th century BC (from Skarlatidou 2010, fig. 197).

fragment from its belly. There were also some burial containers consisting of two damaged vases placed together side by side (Figs. 5–6) (all examples are mentioned by Skarlatidou 2010, 344–46 and *passim*; she also mentions that only 64 (35%) of the total 239 burial containers were intact or almost intact).

Fig. 7. Half pithos used for a 4th century BC inhumation burial (© Greek Ministry of Culture - Xanthi Ephorate of Antiquities).

I would like to focus on a pithos (Fig. 7) that has a very interesting ‘biography’ (Chrysaphi-Xanthopoulou 2019, 606, fig. 2). It was made to hold a specific capacity of goods, as indicated by the incised inscription on its lip. The inscription, written before firing probably by the potter himself, is *acrophonic*, meaning that the symbols for the numerals are derived from the first letter of the number name or some other indicative abbreviation. The pithos was initially used for storage for an unknown period of time –possibly more than a century, though it’s impossible to ascertain at this stage of our research– until it was intentionally ‘split’ in half along its height and used as a container for the body and the grave offerings of a man estimated to be around 38 to 45 years old, who passed away in the 4th century BC. For our research, most interesting is the fact that the half-pithos was filled with lead clamps. It will be fascinating to investigate whether the pithos was already fragmentary and was reassembled *in situ*, i.e., to secure and stabilize it just before the burial (on the use of lead clamps in the Abdera burial pithoi see, Kallintzi 1997, 820; on repairing pottery with clamps, see in general: Pfisterer-Haas 2002; Guldager-Bilde and Handberg 2012);

C. The third example concerns thin-walled vases, mainly drinking cups, usually decorated with black slip or simple painted patterns, such as lines, dots and triangles. In this case we encounter the exact opposite of what we were discussing before: we repeatedly see the intentional ‘destruction’ of these vases by opening large holes in their bottoms (Figs. 7–8) (pots with pierced bottoms in the cemeteries of Abdera: Kallintzi 1997, 826–27; Chrysaphi and Xanthopoulou 2019, 618–19, also *passim* and figs. 5a1, 7e2, 9c-amphora, where she also mentions the intentional breakage of vases; Kallintzi and Chatziprokopiou 2019, 550, and figs. 5, 10 (Attic red-figure), 12). These pierced vases are commonly found in cemeteries –but also in domestic contexts– and the most obvious explanation is that they were being used for some type of libations to the dead or to the Gods. In any case, this is a very good example of permanently altering –thus the word ‘destruction’, above– the primary function of a pot in order to make it suitable for another, very specific and symbolic function.

Looking closer at the holes, we observe that they are rather careless and irregular, which means that they were probably made during or after the funeral by the relatives or other attendants. Interestingly enough, they

Fig. 8. Ionic-type type cup with pierced base (photo by the Author - © Greek Ministry of Culture - Xanthi Ephorate of Antiquities).

are commonly found alone, outside the burials, and placed on their 'side', i.e. not leveled on the ground in a horizontal position. Also, they can be found together with similar vases that do not have holes, which means that only one pierced vase was enough to accomplish the ritual.

EPILOGUE

Much there is between the cup and the tip of the lip.⁴

The few examples mentioned above are just an indication of the amount of information we can retrieve from studying the many forms and aspects of modifying/reusing/re-purposing pottery, in antiquity, both coarse and thin-walled, of all shapes and sizes. In general, it goes without saying that we can get closer to understanding ancient societies not only by studying the tools, buildings, artifacts etc. that they produced, but also by studying the ones that they repaired, re-adapted, modified, up-cycled, down-cycled, collected and maintained in storage, put back in circulation after a while, or/and also threw away. Also, we can get closer to the ancient and/or pre-modern mentality, if we realize that the term 'garbage' included much less items than it does today (see indicatively: the overview by Tsakirgis 2008; cf. Ault 1999; also, the seminal book by Rotroff and Oakley 1992 – on Athens).

It is true that most of these ancient patterns and attitudes can be seen to have a practical character, like the trade amphoras under floors and the burial containers, while some others, like the pierced cups, seem rather symbolic. In any case, they all follow a number of cultural behaviors and reflect many important aspects of economy, personal and collective identity, ideology, memory, ritual... to mention only some of the areas involved in the TRAASH research. The Abdera and Xanthi region in Aegean Thrace, with its diverse past and present pastoral and urban societies, can provide valuable models of environmental and material sustainability for present and future application in our modern societies. And hopefully we will gain something out of their paradigm, especially for the generations to come.

⁴ Ancient Greek proverb: *Πολλὰ μεταξύ πέλει κύλικος καὶ χεῖλος ἄκρου*, which survived in modern English as: 'There's many a slip 'twixt the cup and the lip'.

BIBLIOGRAPHY

- Alcock, S.E., J.F. Cherry, and J. Davis. 1994. "Intensive Survey, Agricultural Practice and the Classical Landscape of Greece." In *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*, edited by I. Morris, 137–70. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ault, B.A. 1999. "Koprones and Oil Presses at Halieis: Interactions of Town and Country and the Integration of Domestic and Regional Economies." *Hesperia* 68:549–73.
- Bintliff, J., and P. Degryse. 2022. "A review of Soil Geochemistry in Archaeology." *JAS Reports* 43:103419. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352409X22000827#b004>
- Chrysaphi, M., and K. Xanthopoulou. 2019. "Σύνολα Κεραμικής από τη Νεκρόπολη των Αβδήρων (Τέλος 5ου – Αρχές 4ου Αιώνα π.Χ.)." In *Classical Pottery of the Northern Aegean and its Periphery (480–323/300 BC). Proceedings of the International Archaeological Conference, Thessaloniki, 17–20/5/2017*, edited by E. Manakidou and A. Avramidou, 605–21. Thessaloniki: University Studio Press.
- Emmerson, A.L.C. 2020. *Life and Death in the Roman Suburb*. Oxford: OUP.
- Forbes, H. 2013. "Off-Site Scatters and the Manuring Hypothesis in Greek Survey Archaeology: An Ethnographic Approach." *Hesperia* 82:551–94.
- Fotiadou, I.S., M.Th. Driva, K.M. Keramitsoglou, and K.P. Tsagarakis. 2012. "An Array of Inverted Amphoras: Were They Meant to Serve for Drainage?" In *Proceedings of the 3rd IWA Specialized Conference on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations, 22–24 March 2012*, 127–35. Istanbul: IWA. https://www.academia.edu/42921305/IWA_Specialized_Conference_on_Water_and_Wastewater_MN_026_An_Array_of_Inverted_Amphoras_Were_They_Meant_to_Serve_for_Drainage
- Given, M. 2004. "Mapping and Manuring. Can We Compare Sherd Density Figures?" In *Side-by-side survey. Comparative regional studies in the Mediterranean World*, edited by S.E. Alcock and J. Cherry, 13–21. Oxford: Oxbow Books.
- Guldager-Bilde, P., and S. Handberg 2012. "Ancient Repairs on Pottery from Olbia Pontica." *AJA* 116:461–81.
- Jones, R. 2004. "Signatures in the Soil: The Use of Pottery in Manure Scatters in the Identification of Medieval Arable Farming Regimes." *The Archaeological Journal* 161:159–88.
- Kallintzi, C. 1997. "Εθίμα Ταφής στα Αρχαία Άβδηρα. Ταφικές Πρακτικές και Εθιμικές Πράξεις από τα μέσα του 6ου ως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ." In *Αρχαία Θράκη. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20–27.09.1992*, edited by D. Triantafyllos and D. Terzopoulou, 807–39. Komotini: Έκδοση Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής.
- _____. 1999. "Ανασκαφικές Εργασίες. Νομός Ξάνθης. Άβδηρα." *ArchDelt* 49, B2, *Chron*:615–18.
- _____. 2011. "Η Χώρα των Αβδήρων. Συμβολή στην Αρχαιολογία και Ιστορική Τοπογραφία του Νότιου Τμήματος του Νομού Ξάνθης." PhD diss., University of Thessaly.
- Kallintzi, C., and K. Chatziprokopiou. 2019. "Άγγεια και Νομίσματα στις Ταφικές Πρακτικές του 4ου αιώνα π.Χ. στο Νεκροταφείο των τύμβων των Αβδήρων." In *Classical Pottery of the Northern Aegean and its Periphery (480–323/300 BC). Proceedings of the International Archaeological Conference, Thessaloniki, 17–20/5/2017*, edited by E. Manakidou and A. Avramidou, 541–57. Thessaloniki: University Studio Press.
- Kallintzi, C., M. Georgiadis, E. Kefalidou, and K. Chatziprokopiou. 2022. "Archaic and Classical Abdera: Economy and Wealth by the Nestos Riverside." In A. *The Riverlands of Aegean Thrace: Production, Consumption and Exploitation of the Natural and Cultural Landscapes – B. River Valleys and Regional Economies. Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology, Cologne – Bonn, 22–26/5/2018*, edited by E. Kefalidou, 7–20. Archaeology and Economy in the Ancient World 6. Heidelberg: Propylaeum.
- Koukouli-Chrysanthaki, C. 1991. "Ανασκαφή Αβδήρων υπό Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη." *Prakt* (1988):143–52.
- Lawall, M. 2000. "Graffiti, Wine Selling, and the Reuse of Amphoras in the Athenian Agora, ca. 430 to 400 BC." *Hesperia* 69:3–90.
- Lazaridis, D. 1961. "Ανασκαφαί και Έρευναι εν Αβδήροις υπό Δημητρίου Ι. Λαζαρίδη." *Prakt* (1956):139–40.
- _____. 1968. "Ε. Άβδηρα." *ArchDelt* 20, B3, *Chron*:453–61.
- Pfisterer-Haas, S. 2002. "Antike Reparaturen." In *Vasenforschung und Corpus Vasorum Antiquorum – Standortbeziehung und Perspektiven* (Beihefte zum Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland 1), edited by M. Bentz, 51–7. Munich: C.H. Beck.
- Rotroff, S.I., and J.H. Oakley 1992. *Debris from a Public Dining Place in the Athenian Agora. Hesperia Suppl.* 25. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.

- Skarlatidou, E. 1991. “Δοκιμαστική Ανασκαφική Έρευνα στα Άβδηρα.” *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 2:459–70.
- . 2010. *Το Αρχαϊκό Νεκροταφείο των Αβδήρων: Συμβολή στην Έρευνα της Αποικίας των Κλαζομενίων στα Άβδηρα*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών 9. Thessaloniki: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Sainsbury, V.A., and R. Liu, eds. 2022. “Nothing New Under the Sun: Rethinking Recycling in the Past.” *Archaeometry* 64:1–7
- Tsakirgis, B. 2008. “Renewing, Reusing, and Recycling in the Greek House” In *Classical Association of the Middle West and South (CAMWS) Annual Meeting 2008*. <https://camws.org/meeting/2008/program/abstracts/07d3.Tsakirgis.html>
- Tsatsopoulou, P. 1997. “Μεσημβρία-Ζώνη 1987–1997.” *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10B:917–26.
- Wilkinson, T.J. 1982. “The Definition of Ancient Manured Zones by Means of Extensive Sherd-sampling Techniques.” *JFA* 9:323–33.

The legacies of construction waste on Samothrace from antiquity to the present

A case study between archaeology and social metabolism

Samuel Holzman

Princeton University
holzman.samuel@gmail.com

Dominik Noll

Universidade de Évora
noll.dominik@gmail.com

ABSTRACT

The Greek island of Samothrace, located in the northern Aegean Sea, has been continuously inhabited since about 5500 BC. Samothracian builders, however, imported non-biodegradable building materials in large quantities only during two historical periods, the first during the early Hellenistic period (c. 350–150 BC) and the second during the modern period (c. 1970–2021). Samothrace's insularity limits the flow of materials: it increases the cost of imports, prevents most waste exports and limits options for local waste management and recycling. The artificial harbors, which were built on the island in antiquity and in the 20th century, have significantly changed the building and reuse patterns on the island. A broad historical outline of building on Samothrace, comparing the last 5000 and 100 years, draws attention to the secondary uses of building materials. By quantifying ancient imports of marble and modern imports of concrete, brick, asphalt, steel and plastics, it is possible to compare the scale of the imprint these materials leave on the landscape. A point of alignment between the historical data collected from archaeological excavations and the modern statistics produced by Sociometabolic Research reveals a striking contrast: the estimated average amount of construction and demolition waste produced each year in Samothrace today (10,000 tonnes) is roughly equal to the total estimate of all marble imported to the island for construction purposes in antiquity.

INTRODUCTION

This conference testifies to the continued upswell of scholarly interest in ancient reuse, repair, spoliation and the many other second lives of archaeological artifacts and historic buildings. The fascination with ancient recycling is a reflexive response to the modern global challenge of waste, the scale of which seems starkly at odds with the past. The remote Greek island of Samothrace offers an ideal case study for contextualizing the reuse of construction materials within a larger system of consumption and waste over thousands of years. The comparison of ancient and modern reuse practices, however, requires a cross-disciplinary dialog between ongoing archaeological excavations and ecological field research. Although these disciplines rely on different forms of evidence and methods of investigation, they may be beneficially combined to offer a diachronic perspective.

Spoliation and repair are two processes central to understanding the prevalence in the archaeological record of architectural elements, inscriptions, and sculpture immured in later buildings (for another recent conference on this topic, see Piesker and Wulf-Rheidt 2020). On the one hand, cases of spolia, where reused elements are prominently displayed in new architectural settings, resonate with the cultural message of continuity and resilience imbued by their second use contexts (Rous2019). On the other hand, ancient inscribed accounts listing monetary values for second-hand building materials leave little doubt that builders of the past were motivated largely by efficiency and economy (Sioumpara 2020). Ancient practices of reuse must be contextualized within larger patterns of consumption. In the terminology of Social Ecology, these materials are recirculated within a social metabolism – a term for the large-scale streams of materials and energy used and expended by a society.

Sociometabolic Research takes as its starting point the dependence of societies on the exchange of materials and energy with natural systems (Haberl et al. 2019). This approach assesses patterns of resource use and waste generation within social and economic systems, highlighting changes over time and across regions. Social metabolism is essential for assessing sustainability challenges, which arise at both the input and output sides of socioeconomic systems through resource extraction and the generation of waste and emissions.

The Greek Island of Samothrace presents a special opportunity for assessing the reuse of building materials over a long chronological span. Located in the northeast of the Aegean Sea (Fig. 1), the island has an area of less than 200km², but its mountainous topography generates two distinctive microclimates, one in the north with lush forests and numerous streams and rivers, the other in the more arid south with cereal cultivation and olive trees. These ecological features have warranted the inclusion of two thirds of the island in the Natura 2000 network, a European Union environmental protection designation. The island context effects the generation and treatment of building waste (Deschenes and Chertow 2004; Singh et al. 2023). In particular, the geographic isolation of islands constrains the flow of materials. Materials imported to the island must be recycled, reused, incinerated or deposited in landfills on the island or else exported to the mainland (Eckelman and Chertow 2009). Because exporting waste is costly, small islands such as Samothrace face numerous obstacles to the effective treatment of waste and opportunities for reuse are of great importance (Eckelman et al. 2014; Noll et al. 2019). Social metabolism is central to the current socioeconomic and environmental challenges faced by the island community of c. 2800 (Fischer-Kowalski et al. 2020; Noll et al. 2024).

Analyzing the social metabolism of islands, regions for which data can be scarce, requires a combination of methods: larger-scale official statistics are nuanced through modelling, field measurements and interviews (Johnson et al. 2007). The long-term socioecological research project on Samothrace enabled the collection of data to model changes in the social metabolism of the island from 1929 to 2019 (Noll et al. 2019; 2020; 2022). A bottom-up stock modelling approach has been applied to estimate the quantities of in-use building materials, resource requirements and waste from construction and demolition (Noll et al. 2019). In this approach, totals of buildings and infrastructure are combined with documented rates of material and resource intensiveness (assessed for roads per kilometer, building types by area covered, and port structures by volume) with attention to how building methods and maintenance requirements change over time (Müller 2006; Tanikawa et al. 2015; Wiedenhofer et al. 2019).

The more distant past can be brought into communication with assessments of contemporary social metabolism through analogous archaeological methods. Architectural Energetics Analysis, for example, has shown the potential for reliably reconstructing material and labor totals for large-scale building projects through quantities estimation and comparisons with historically documented work rates from more recent centuries (DeLaine 1997). The ruins of ancient structures directly attest to the quantities of building materials and residual waste, but studies of quarrying and building practices have revealed the large scale of waste generated in the initial construction process (Korres 1995). Although rare before the modern era, primary source documents also offer keys to interpreting the cultural significance of cases of reuse.

Fig. 1. The Greek island Samothrace (source: nasaimage.org).

REUSING CONSTRUCTION MATERIALS ON SAMOTHRACE IN ANTIQUITY

Samothrace has been inhabited since at least 5500 BC. Excavations led by archaeologist Dimitris Matsas at the site of Mikro Vouni have uncovered settlement extending back to the Late Neolithic period (Matsas 1984). Geomorphological studies of the area have shown that the coastal site once sat at the edge of an ancient lagoon, which likely served as a harbor for the prehistoric settlement (Syrides et al. 2009), at least during the Late Neolithic. Mikro Vouni is an artificial mound covering an area of one hectare – a tell site in archaeological parlance – containing sequential settlements each built on top of its predecessor to produce a stratigraphic sequence 8 m tall. Like the formation process of so many other tell sites, the mound is the product of backfilling, where new habitations took advantage of the building waste of earlier settlements, eventually producing an advantageous elevated position on a coastal promontory. By the 3rd millennium, Mikro Vouni was a small town, with a population estimated at 300–400 inhabitants. Finds from the excavation show a site enmeshed in Aegean trade networks, with obsidian imported from Melos in the Neolithic and bullae stamped and inscribed with Linear A documents in the Middle Bronze Age (Matsas 1995). Construction materials, however, were local. Builders used smooth beach-stones, readily available for use without quarrying or processing for the socles of walls and mud-brick for the superstructures. The use of local stone, only roughly processed, continued through the Early Iron Age, with the construction of megalithic dolmen tombs and Cyclopean-type fortifications for protection of lower-lying settlements and herds (Matsas 2007).

Importing building materials to the island at scale was limited through much of the island's history, due to its lack of harbors. The Roman writer Pliny (4.12.73) awards Samothrace the title of “the poorest of all the [Aegean] islands in harbors”. This situation changed for several centuries in antiquity with the construction (probably in the 4th or 3rd century BC) of an artificial harbor at Paleopolis, the site of the Classical polis, although the ancient harbor awaits future investigation. A second harbor was also used in antiquity (Livy 45.6), located

Fig. 2. Virtual reconstruction of the marble buildings in the Sanctuary of the Great Gods, Samothrace in antiquity (© American Excavations Samothrace).

closer to Kamariotissa, but its identification has not yet been confirmed. The Sanctuary of the Great Gods, the site of one of the ancient world's most renowned mystery cults, drew a major influx of building supported by external patronage in a roughly 200-year period, bookended by two important historical events on the island: in the 350s BC, the parents of Alexander the Great, Philip II and Olympias, met and arranged their marriage on Samothrace, and in 168 BC, the Roman navy blockaded the island after the battle of Pydna, in order to capture Perseus, the last Macedonian king. Construction in the Sanctuary of the Great Gods (Fig. 2), beginning probably with Philip II (Wescoat 2010), led to the mass importation of a building material not native to the island, which has left a tangible impact on the landscape: white marble.

During the early Hellenistic period, the Sanctuary of the Great Gods saw the construction of seven major buildings, made from imported white marble: the Hall of Choral Dancers, Dedication of Philip III and Alexander IV, Hieron, Altar Court, Propylon of Ptolemy II, Rotunda of Arsinoe II, Milesian Banquet Hall. Chemical analysis indicates that most of the marble was imported from the Aliko quarries of the island of Thasos, although marble was also brought from Prokonessos and Pentele (Maniatis et al. 2012). Notably, five of the seven marble buildings combined white marble from geographically distant sources. There was an additional major marble building, the construction of which was cut short at the level of the stylobate (Building A), as well as one small architectural addition (the Ionic porch appended to the Dedication), and limestone buildings that used imported marble for the details of the door and window frames (e.g., the Neorion).

As a result of the good state of preservation of these buildings, it is possible to estimate the original total quantity of marble imported to the island. The volume of stone has already been calculated for the Nike Monument: the statue of winged victory was sculpted from four to five tons of marble from Paros and the ship base was built from 30 tons of Lartian stone from Rhodes (Stewart 2016, 403). In a forthcoming article (Holzman forthcoming), an estimate for the quantities and transportation logistics for the Propylon dedicated by Ptolemy II are presented, based on 3D modeling. This ceremonial gatehouse into the sanctuary comprised almost 400 m³ or 1000 tons. The volume of marble in the Rotunda of Arsinoe II is simpler to estimate, as the structure's circular design utilized a limited number of uniformly sized blocks. It originally contained about 500

Fig. 3. Close-up of the marble-chip pavement of the Hall of Choral Dancers, likely a second use of construction waste generated by the project itself (photo by the author).

m³ or 1300 tons. Ancient marble blocks were not transported in their fully carved state, but arrived from the quarry with a protective outer coating of material to shield them from damage. This protective layer (*apergon*), which was carved off at the worksite, could increase the weight of each block by as much as 50% (Korres 1990). The on-site finishing of blocks, therefore, entailed that almost one third of the weight of marble imported to the island became construction waste in the form of marble chips. Taking the Propylon and Rotunda as median examples, the seven marble buildings of the sanctuary represent the importation of approximately 10,000 tons, or ten kilotons (kt), of white marble in a 200-year period.

Some construction waste was utilized immediately: three buildings in the sanctuary have floors with pavements made of marble chips. Because the Hall of Choral Dancers was the sanctuary's first marble building, the marble chip floor pavement of this structure must represent a second use of the masons' working chips from that project (Fig. 3). Many of the sanctuary's structures, even some of those with marble exteriors, had plastered interiors, and marble construction waste may have been burnt for lime at the time of construction. As buildings fell into disrepair, stone blocks were given new uses with only minor modifications: in the Hestiatorion, for example, marble roof tiles from the Dedication of Philip III and Alexander IV were reused upside down as a gutter in the floor, to sweep up after feasts (Wescoat 2017, 128). Ultimately, in the post-antique period, many marble blocks from the ruined buildings were downcycled into lime. In some cases, the walls of ancient structures were reused *in situ* to build up limekilns (Lehmann 1953, 12; Wescoat 2017, 24, 308–9). The downcycling of ancient marble blocks as building materials continued into the mid-20th century, when –during the Bulgarian occupation of the island in the Second World War– excavated marble blocks from the Rotunda of Arsinoe II were smashed up to build a staircase (Lehmann 1948, 46).

It appears that less than half of the stones from the superstructures of buildings in the sanctuary remain at the site. From the 100-meter-long Stoa, for example, 1700 limestone blocks were recovered during excavation; yet, these constitute only a fraction (roughly 20–30%) of the original building blocks from above the level of the stylobate. Blocks have been dispersed into the environment, primarily washed downhill, where they are found in streambeds and even on the beach. Many of the absent blocks, however, were quarried for second use. It is, nevertheless, difficult to assess a percentage reuse rate, because of the fragmentary nature of the material. In the town of Chora, for example, one can see embedded in the wall of an in-use building a small marble fragment with a drafted margin that distinguishes its origin from one of two buildings in the sanctuary, the Hieron or Propylon of Ptolemy II (Fig. 4). These fragments were reused because they provided advantageous building materials without extraction or import costs. Often cases of reuse were not for reasons of economy alone, but possessed profound cultural.

Fig. 4. Fragment of Thasian marble with drafted margin from the Hieron or Propylon of Ptolemy II in the wall of an in-use building in Chora (photo by the author).

Buildings containing reused and downcycled materials were often of central significance to communities. In his report on the 1873 mission to Samothrace, Alexander Conze remarked that the traditional houses of Samothrace used lime plaster sparingly, and then only for covering interior walls (Conze et al. 1875, 35). He proposed that the lime kilns found in the sanctuary had been built to burn ancient marble blocks specifically for church building. The *katholikon* of the Monastery of Christos (probably built in the first half the 14th century) contains the most extensive marble spolia. The white marble blocks were reused in combination with dark local stones and red bricks to create eye-catching polychromatic patterns. The prominent inclusion of three ancient inscriptions with lists of *theoroi* –religious ambassadors to the sanctuary of the Great Gods– displayed the long history of religious devotion on the island (Matsas and Bakirtzis 2001, 81). These instances of spolia may well have played an important part in the construction of local histories and identities. Two records of local histories from Samothrace attest to the significance of reuse in different periods on the island.

The first-century BC Greek writer Diodorus Siculus records a local history told by the Samothracians, which is worth quoting at length (Diodorus 5.47.3-5, translation Oldfather 1967, 229–31):

“The Samothracians have a story that, before the floods which befell other peoples, a great one took place among them... and made no small amount of the level part of the land of Samothrace into a sea; and this is the reason, we are told, why in later times fishermen have now and then brought up in their nets the stone capitals of columns, since even cities were covered by the inundation. The inhabitants who had been caught by the flood, the account continues, ran up to the higher regions of the island; and when the sea kept rising higher and higher, they prayed to the native gods, and since their lives were spared, to commemorate their rescue, they set up boundary stones about the entire circuit of the island and dedicated altars upon which they offer sacrifices even to the present day.”

There is no evidence of submerged prehistoric cities on Samothrace, but ancient local accounts of Samothracian fishermen pulling recognizable architectural debris from the sea may very well have a kernel of truth. In the archaeological site’s beachside parking lot, one can now see a number of water-worn architectural members from Hellenistic buildings that have been recovered from the shoreline, where they were transported over time by flooding and erosion. It is conceivable that earlier building debris had already been washed down to the shoreline by the time of Diodorus, where it was ripe for reinterpretation. The mention of “boundary stones” and “altars” set up on the island testifying to the high-water mark and last refuge of the Samothracians’ antediluvian ancestors, could well be interpretations of the Early Iron Age hilltop settlements ringed with circuit

walls of large boulders like Vrychós or the megalithic dolmen tombs at Yalómandra and Selládha (Matsas 2007). In these stories, the ruins of prehistoric settlements are utilized for cultural prestige in the Roman world.

The second account is that of the Italian humanist Cyriac of Ancona, who visited the island of Samothrace in October 1444, where he was hosted by John Laskaris, the governor representing the island's Genoese ruler, Palamede Gattilusio (Lehmann 1973). Cyriac toured the ruins of the Hellenistic city at Paleopoli and after hiking through the ruins, Laskaris took Cyriac to see the newly built tower, where "we saw at the tower itself numerous ancient artfully sculpted dancing nymphs; and we discovered on every side numerous other extraordinary remains of the antiquity of this great city..." (*Diary II* 11; translation Bodnar 2002, 101). The sculpted dancing nymphs described and drawn by Cyriac as the foremost pieces in Gattilusio's collection of antiquities are well-known artifacts, two blocks of the frieze of the Hall of Choral Dancers. These blocks were removed to the Louvre in 1863 and brought back to the island in 1955 on permanent loan as part of the exchange to exhibit the hand of the Nike of Samothrace in Paris (Lehmann and Spittle 1982, 8).

During his time on Samothrace, Cyriac transcribed inscriptions that he saw built into the tower, as well as those collected "in the royal garden by the sea" (*Diary II* 19, translation Bodnar 2002, 103). Cyriac's acute antiquarian attention was admittedly exceptional, but it is evident that the appeal of connecting oneself with the past through spolia was more widely shared, including by the Genoese prince, who had assembled "very old inscriptions in Greek, and even in our own countrymen's lettering" (*Diary II* 14, translation Bodnar 2002, 101). This firsthand narration presents the 15th century tower in Paleopolis as a private art collection, in which stones attesting to the antiquity and cosmopolitan nature of ancient Samothrace were assembled. The Gattilusi tower and royal garden were forerunners to the island's archaeological museum.

Evidence for the reuse of building materials on Samothrace extends back to prehistory. Two centuries of intensive building activity between the 4th and 2nd centuries BC led to the importation of an estimated 10 kt of white marble. Nearly two and a half millennia later, this material stock is still largely present on the island, a significant portion of it reused or downcycled as building materials in dozens of subsequent structures, though a large share of the material has been dispersed by erosion and other natural processes. The history of building on Samothrace and its legacies lasting thousands of years serves as a basis for comparison with the contemporary challenges of waste management on the island.

SAMOTHRACE'S CONTEMPORARY BUILDINGS AND INFRASTRUCTURE AND THE CHALLENGE FOR A CIRCULAR ECONOMY

The past century marks an era that is unprecedented for the island of Samothrace, not simply in the expanded scale of its construction activities, but in the total flows of materials and energy involved in construction, maintenance and waste generation. The expansion of the island's social metabolism from 1929 to 2019 can be charted (Fig. 5), highlighting the contemporary challenges associated with this development. The island's material stocks, that is all buildings and infrastructure, have doubled and redoubled in the past 90 years.

During the last 90 years, materials bound in buildings and infrastructure grew five-fold from 200kt to 1000kt. In 1971, a new port was built, accommodating larger ships and thus larger quantities of imported goods. This event marks a distinctive change in the social metabolism of the island, as did the accession of Greece to the EU in 1982. The five-fold material stock expansion is also reflected in resource consumption patterns. The construction of buildings and infrastructure requires resources. Once buildings and infrastructure are set in place, however, they require maintenance, thus shaping patterns in the use of materials for decades to come. Figure 6 shows Samothrace's estimated Domestic Material Consumption (DMC) in four categories: biomass, fossil fuels, metals and non-metallic minerals – the last category comprising most building materials.

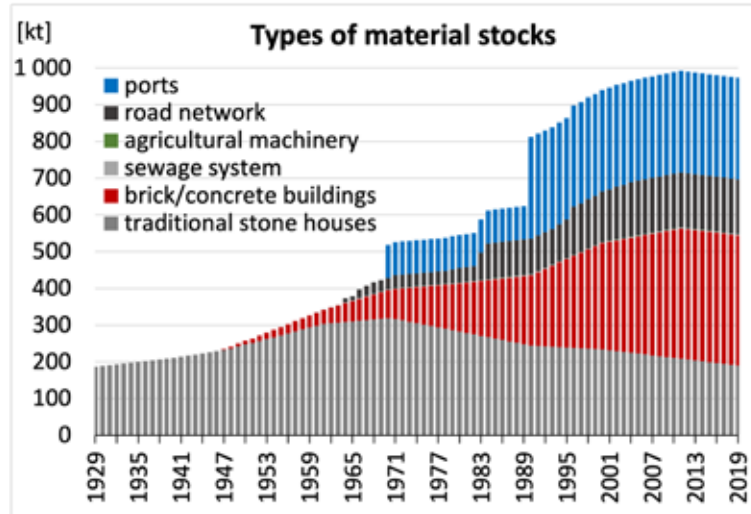

Fig. 5. Expansion of material stocks from 1929–2019 (Noll et al. 2021). Grey indicates traditional houses built of stone, red modern houses of brick and concrete, dark blue the paved road network, and light blue represent port structures.

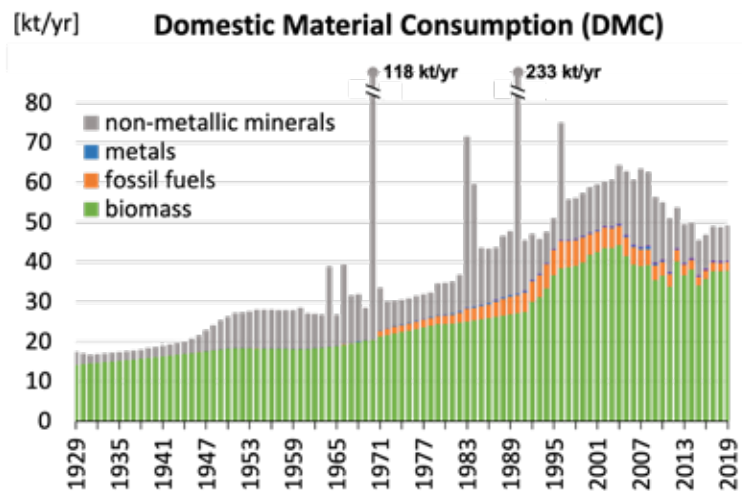

Fig. 6. Domestic Material Consumption (DMC) from 1929–2019 (Noll et al. 2021).

From 1929 to 2019, DMC grew four-fold, from 16 kt/yr to 50 kt/yr (Noll et al. 2022). Despite the wide range of materials imported to Samothrace, the island's metabolism has always largely been shaped by biomass consumption. The large share of biomass consumption reflects the centrality of livestock, particularly sheep and goats, to the island economy. In 1929, the island's metabolism was primarily defined by agriculture. In the 1950s, construction accelerated, a phenomenon reflected in the escalating quantities of non-metallic minerals. The construction of the port in 1971, its subsequent extension, and the construction of a second port in 1991 required quantities of materials of a greater order of magnitude than annual consumption patterns of other years (the two grey bars in Fig. 6 that are 'off the chart'). In 1971, the island started importing fossil fuels for local electricity production with diesel engines and the increasing use of cars and machinery. Since the island was connected to the mainland grid with a deep-sea cable in 2000, the use of fossil fuels has declined as domestic oil heating systems are replaced and diesel generators are dismantled. Resource consumption peaked in the years after 2000 and it seems the growth of the island's metabolism has leveled off. The global financial crisis and Greek debt crisis may well have played roles in this change as well. Is this a new stable metabolic level or will resource consumption change further? This question is central to the long-term sustainability of the island.

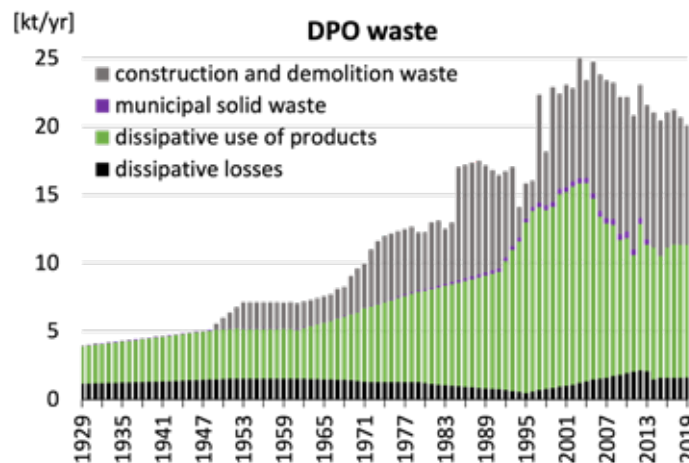

Fig. 7. Domestic Processed Output (DPO) waste from 1929–2019 (Noll et al. 2021).

Construction activity along the coast has resumed following years of stagnation since the onset of the Greek financial crisis in 2010 and may indicate a continuation of the trend of expansion.

If material consumption increases, it will either manifest as societal stocks, resulting in net expansion, or end up as domestic processed output (DPO) of waste and emissions (Fig. 7). Annual amounts of waste generation grew from about 0.3kt/yr in 1929 to 10kt/yr today. Three quarters of this waste is in the form of aggregates that can only allow for downcycling – and then depending on the domestic availability of the required technology. Recycling of building materials on Samothrace is marginal and only done at large scale during road construction in the form of backfilling. The solid waste stock on the island today is approximately 400kt. If current practices continue, the waste stock on Samothrace will outweigh all in-service material stocks between 2070 and 2080.

This projection of material use and waste generation shows the magnitude of the challenge the community of Samothrace faces. The island only exports a small fraction of waste, namely municipal solid waste collected directly from households. Exports come at high costs, and there is no easy solution in sight for either bulk waste or construction waste. Most of this waste ends up on informal dumping grounds, most prominently next to the island's capital, Chora (Fig. 8). Although construction and demolition waste may contain fractions of toxic materials such as plastics and colorants, the long-term impact is largely cosmetic. Although superficial, this is also a concern for an island economically dependent on tourism. One third of the cumulative construction and demolition waste comes from fieldstones of abandoned stone houses. The deterioration of stone houses does not represent an environmental hazard and fieldstones could eventually be reused as building materials—as they have been throughout the island's history. Many of these houses are remote and are unlikely to be reused given the difficulty of accessibility and divergence from current settlement patterns. To achieve a sustainable development path for local infrastructure, long-term solutions must focus on a circular economy, with potentials for domestically reusing and recycling waste, limiting further stock expansion, reducing the overall scale of the island's social metabolism, and implementing legal frameworks that prioritize these targets (Noll et al. 2019; 2022).

Fig. 8. Informal collection site for construction and demolition waste in the outskirts of Chora, Samothrace's capital (photo by the author).

LEGACIES OF CONSTRUCTION WASTE ON THE ISLAND OF SAMOTHRACE

Setting ancient and modern datapoints in dialogue reveals three salient points of comparison: (1) artificial harbors built in antiquity and the 20th century, which are themselves among the largest construction projects undertaken on the island in their respective eras, have substantially shifted building practices. (2) The current rate of annual generation of construction and demolition waste on Samothrace –for which there is currently little infrastructure to support reuse or export for recycling– is ten kilotons per year. This annual figure is an equivalent quantity to the estimate of all the marble imported to the island during its most famous historical period of activity. (3) Since the Neolithic settlement at Mikro Vouni, inhabitants of the island of Samothrace have been living amidst and on top of the ruins of earlier settlements, often making new meanings for column capitals dredged from the sea or blocks inscribed with foreign alphabets. Modernity has brought an unprecedented expansion to the island, to the point where the modern far overshadows the ancient. The short use life of modern building materials and the limited possibilities for recycling, however, presage an imminent reversal. If trends continue, in 50 years there will be ton-for-ton more architectural debris on the island than building materials in actively used structures. This estimate marks a horizon for reuse and recycling: one can only reuse as much material as there is use for. This point will mark a return to a manner of living familiar from the past, surrounded on all sides by the ruins of earlier settlements – with the exception that those ruins will be of our own time.

We are often moved and inspired by the scale of ruined buildings and infrastructure from antiquity. Spolia and other cases of reuse still reverberate with symbolic meanings. The sheer dimensions of modern waste generation, however, are rather more difficult to appreciate. What legacies will contemporary building have

and what materials will remain for millennia to come? Samothrace presents a microcosm of processes and challenges afoot on the mainland, which are set into high relief by the constraints that insularity places upon the flow of materials. Setting archaeological and sociometabolic research in dialogue yields cross-disciplinary benefits, laying bare the entanglement of antiquity with contemporary tourism, economy and infrastructure in Greece, and reinforcing ecological forecasts with long-term historical perspective.

BIBLIOGRAPHY

- Bodnar, E.W. 2002. *Cyriac of Ancona. Later Travels*. Cambridge: Harvard University Press.
- Conze, A., A. Hauser, and G. Niemann. 1875. *Archäologische Untersuchungen auf Samothrake*. Vienna: Gerold.
- DeLaine, J. 1997. *The Baths of Caracalla: A Study in the Design, Construction, and Economics of Large-scale Building Projects in Imperial Rome*. Portsmouth, RI: Journal of Roman Archaeology.
- Deschenes, P.J., and M.R. Chertow. 2004. "An Island Approach to Industrial Ecology: Towards Sustainability in the Island Context." *Journal of Environmental Planning and Management* 47(2):201–17.
- Eckelman, M.J., and M.R. Chertow. 2009. "Using Material Flow Analysis to Illuminate Long-Term Waste Management Solutions in Oahu, Hawaii." *Journal of Industrial Ecology* 13(5):758–74. <https://doi.org/10.1111/j.1530-9290.2009.00159.x>.
- Eckelman, M.J., W. Ashton, Y. Arakaki, K. Hanaki, S. Nagashima, and L.Ch. Malone-Lee. 2014. "Island Waste Management Systems." *Journal of Industrial Ecology* 18(2):306–17. <https://doi.org/10.1111/jiec.12113>.
- Fischer-Kowalski, M., M. Löw, D. Noll, P. Petridis, and N. Skoulidakis. 2020. "Samothraki in Transition: a Report on a Real-World Lab to Promote the Sustainability of a Greek Island." *Sustainability* 12(5):1932. <https://doi.org/10.3390/su12051932>.
- Haberl, H., D. Wiedenhofer, S. Pauliuk, F. Krausmann, D.B. Müller, and M. Fischer-Kowalski. 2019. "Contributions of Sociometabolic Research to Sustainability Science." *Nature Sustainability* 2(3):173. <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0225-2>.
- Holzman, S. Forthcoming. "Putting the Marble Back in the Quarry: Visualizing the Thasian-Samothracian Network that built the Propylon of Ptolemy II." In *Architectural Networks in the North Aegean of Ancient Greece: Thasos, Samothrace, and the Formation of Hellenistic Design*, edited by W. Aylward and B.D. Wescoat. Madison: University of Wisconsin Press.
- Johnson, R.B., A.J. Onwuegbuzie, and L.A. Turner. 2007. "Toward a Definition of Mixed Methods Research." *Journal of Mixed Methods Research* 1(2):112–33.
- Korres, M. 1990. "The Geological Factor in Ancient Greek Architecture." In *The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites. Preservation and Protection. Proceedings of an International Symposium Organized by the Greek National Group of IAEG, Athens 19–23 September 1988*, edited by P.G. Marinos and G.C. Koukis, 1779–93. Rotterdam: Balkema.
- _____. 1995. *From Pentelicon to the Parthenon: The Ancient Quarries and the Story of a Half-Worked Column Capital of the First Marble Parthenon*. Athens: Melissa.
- Lehmann, K. 1948. "The State of Antiquities in Samothrace." *Archaeology* 1(1):44–9.
- _____. 1953. "Samothrace: Fourth Preliminary Report." *Hesperia* 20(1):1–30.
- Lehmann, P.W. 1973. "Cyriacus of Ancona's Visit to Samothrace." In *Samothracian Reflections: Aspects of the Revival of the Antique*, by P.W. Lehmann and K. Lehmann, 3–56. Princeton: Princeton University Press.
- Lehmann, P.W., and D. Spittle 1982. *Samothrace: Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University*. Vol. 5: *The Temenos*. Princeton: Princeton University Press.
- Maniatis, Y., D. Tambakopoulos, E. Dotsika, B. Wescoat, and D. Matsas. 2012. "The Sanctuary of the Great Gods on Samothrace, Greece: an Extended Marble Provenance Study." In *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, edited by A. Gutiérrez, P. Lapuente and I. Rodà, 263–78. ASMOSIA 9. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- Matsas, D. 1984. "Μικρό Βουνί Σαμοθράκης: Μια Προϊστορική Κοινότητα σ' ένα Νησιώτικο Σύστημα του ΒΑ Αιγαίου." *Ανθρωπολογικά* 6:73–94.
- _____. 1995. "Minoan Long-distance Trade: a View from the Northern Aegean." *Politeia* 12:235–47.
- _____. 2007. "Archaeological Evidence for Greek-Thracian Relations on Samothrace." *Proceedings of the 10th International Congress of Thracology, Comotini–Alexandroupolis 18–23 October 2005*, edited by A. Iakovidou, 387–98. Athens: National Hellenic Research Foundation.
- Matsas, D., and A. Bakirtzis. 2001. *Samothrace: A Short Cultural Guide*. Komotini: University of Thrace.
- Müller, D. 2006. Stock Dynamics for Forecasting Material Flows – Case Study for Housing in The Netherlands. *Ecological Economics* 59(1):142–56. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.09.025>.
- Noll, D., C. Lauk, V. Gaube, and D. Wiedenhofer. 2020. "Caught in a Deadlock: Small Ruminant Farming on the Greek Island of Samothrace. The Importance of Regional Contexts for Effective EU Agricultural Policies." *Sustainability*

- 12(3):762. <https://doi.org/10.3390/su12030762>.
- Noll, D., C. Lauk, W. Haas, S. J. Singh, P. Petridis, and D. Wiedenhofer. 2022. "The Sociometabolic Transition of a Small Greek Island: Assessing Stock Dynamics, Resource Flows, and Material Circularity from 1929 to 2019." *Journal of Industrial Ecology* 1–15. <https://doi.org/10.1111/jiec.13206>.
- Noll, D., D. Wiedenhofer, A. Miatto, and S.J. Singh. 2019. "The Expansion of the Built Environment, Waste Generation and EU Recycling Targets on Samothraki, Greece: An Island's Dilemma." *Resources, Conservation and Recycling* 150 (November):104405. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.104405>.
- Noll, D., P. Petridis, S. Gingrich, N. Skoulikidis, S.J. Singh, M. Jongen, G. Papaioannou, and M. Fischer-Kowalski. 2024. "Insights into 15 Years of Transdisciplinary Research on a Small Greek Island." *GAIA – Ecological Perspectives for Science and Society* 33 (1): 35–43. <https://doi.org/10.14512/gaia.33.S1.6>.
- Oldfather, C.H. 1967. *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*. Vol. III. Cambridge: Harvard University Press.
- Piesker, K., and U. Wulf-Rheidt, eds. 2020. *Umgebaut: Umbau-, Umnutzungs- und Umwertungsprozesse in der antiken Architektur*. Regensburg: Schnell & Steiner GmbH.
- Rous, S.A. 2019. *Reset in Stone: Memory and Reuse in Ancient Athens*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Singh, S.J., A. Elgie, D. Noll, and M.J. Eckelman. 2023. "The Challenge of Solid Waste on Small Islands: Proposing a Socio-Metabolic Research (SMR) Framework." *Current Opinion in Environmental Sustainability* 62 (June):101274. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2023.101274>.
- Sioumpara, E. 2020. "Zerstörung und Wiederherstellung der Ordnung. Wiederverwendung von Baumaterialien in attischen Heiligtümern nach den Perserkriegen." In *Umgebaut: Umbau-, Umnutzungs- und Umwertungsprozesse in der antiken Architektur*, edited by K. Piesker and U. Wulf-Rheidt: 91–110. Regensburg: Schnell & Steiner GmbH.
- Stewart, A. 2016. "The Nike of Samothrace: Another View." *AJA* 120(3):399–410.
- Syrides, G., K. Vouvalidis, K. Albanakis, P. Tsourlos, and D. Matsas. 2009. "Palaeogeographical Evolution and Sea Level Changes during Holocene in the Prehistoric Settlement of Mikro Vouni (Samothrace Island, Greece)." In *Zeitschrift für Geomorphologie, Supplementary Issues* Vol. 53.1:39–54.
- Tanikawa, H., T. Fishman, K. Okuoka, and K. Sugimoto. 2015. "The Weight of Society Over Time and Space: A Comprehensive Account of the Construction Material Stock of Japan, 1945–2010." *Journal of Industrial Ecology* 19(5):778–91. <https://doi.org/10.1111/jiec.12284>.
- Wescoat, B.D. 2010. "James R. McCredie and Samothracian Architecture." In *Samothracian Connections: Essays in Honor of James R. McCredie*, edited by O. Palagia and B. D. Wescoat. 5–32. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2017. *Samothrace: Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University*. Vol. 9, *The Monuments of the Eastern Hill*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Wiedenhofer, D., T. Fishman, C. Lauk, W. Haas, and F. Krausmann. 2019. "Integrating Material Stock Dynamics into Economy-Wide Material Flow Accounting: Concepts, Modelling, and Global Application for 1900–2050." *Ecological Economics* 156 (February):121–33. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.09.010>.

Reusing statues, bases and altars in Greek sanctuaries during the Hellenistic and Imperial periods

Aynur-Michèle-Sara Karatas

Independent Researcher

sarakaratas2013@gmail.com

ABSTRACT

Reusing bases bearing dedicatory inscriptions and rededicating honorific statues was practiced in Greek sanctuaries, particularly during the Hellenistic, Roman and Imperial periods. The phenomenon was marked by various instances, when statues and their bases were rededicated to honor Greek and Roman politicians and benefactors. Roman rulers often reappropriated Greek statues, dedicating them to themselves or replacing the original figures with their likenesses. The practice varied among the Greek cities, reflecting diverse approaches to rededication. While some cities undertook the rededication of statues as a collective act to honor new rulers and benefactors, others allowed affluent individuals to purchase the right to have their names inscribed on existing statue bases. Despite the prevalence of this practice, epigraphic sources rarely provide comprehensive accounts of the specifics of rededication across cities. Greek and Roman literary sources offer valuable insight into how these acts of rededication were perceived and practiced. The motivation behind rededication ranged from political and social power displays to expressions of civic loyalty and benefaction. This paper aims to explore and analyze the practice of rededicating statues, drawing on archaeological, epigraphic, and literary evidence to understand the motivation and implications of such activities within the sociopolitical landscape of ancient Greece during the Hellenistic, Roman, and Imperial periods.

INTRODUCTION

Horst Blanck's dissertation, *Wiederverwendung alter Statuen als Ehrendenkmäler bei Griechen und Römern* (1963), submitted almost 60 years ago, is probably the first systematic study to consider the implication of honorific statue reuse in the Greco-Roman world within broader historical and sociocultural contexts. The reuse and rededication of statues and bases attracted much attention in the last ten years and a few books and several papers have been published on this subject (Krumeich 2010, 2019, 2022; Gangloff 2013; Griesbach 2014; Sporn 2014; Moser 2017; Herbin et al. 2019;). The increased promotion of recycling of various materials in our century led to the question of the extent to which objects had been recycled in the ancient Greco-Roman world. This has accelerated the research into the Greek and Roman statues reused variously. In the context of ancient practices, terms like *spolia*, recycling, upcycling and reuse illustrate different methods, by which statues and other objects were repurposed. *Spolia* involved integrating pieces of broken or obsolete statues, often marble or stone, into new architectural features, such as walls or buildings. Recycling is a process that destroys the original product to be used for new products. In antiquity, recycling was mainly applied to bronze statues and objects of various metals, e.g., silver and gold. These objects could be melted down and repurposed into new

statues or other items or sold as raw materials.¹ In some papers, the terms recycling and reusing are sometimes used interchangeably, and their distinctions are not always consistently applied (Barker 2020; Peña 2020; Murer 2022). Unlike recycling, upcycling retains the original form but adapts it for new purposes through modifications (Rous 2019, 6). An example is the transformation of *thesauri* into statue bases, as noted by Herbin (2014, 51). Reuse differs because the object retains its original features or is minimally altered. The term ‘reuse’ is the most common term used by scholars from different countries for describing the practice of dedicating of a statue a second time to someone else (e.g., wiederverwenden in German; réutiliser and remployer in French).

One of the most significant and systematic studies on the rededication of statues in Greek sanctuaries was conducted by Ralf Krumeich (2010, 2014). His research stands as a highly valuable contribution to the understanding of how and why statues were rededicated. His findings underscore that rededication was not a uniform practice across Greek cities; instead, it varied significantly, depending on local customs, political circumstances, and the social context. Analysis of all rededicated statues within a specific sanctuary would highlight these variations and demonstrate each city’s unique approaches to rededication.

The statues of deities, mythical figures, historical figures and honored individuals were commonly erected in public places and sanctuaries in ancient Greece. These statues were set up either by the *poleis* or by private individuals, with the *poleis* holding the authority to decide which statues would be displayed in public areas. This practice served multiple purposes. It showcased the city’s main deities, while honoring women and men who acted as benefactors of the city and its sanctuaries. The number of honorific statues was relatively limited during the Archaic and Classical periods. In antiquity, statues required regular maintenance, and damaged parts were often repaired to preserve their appearance (Szewczyk 2017, 39–83; Krumeich 2022, 23). In his 31st Discourse: *The Rhodian* 141, Dio Chrysostom provides insight into how the practice of reusing statues began in ancient Greece. He describes how parts of older statues that had broken off were repurposed for other statues, while statue bases that no longer bore inscriptions were re-inscribed for new dedications.

31.141. ...they tell us that **this practice began with the statues that were broken and not even standing on their pedestals**; it was these that the chief magistrates used after **repairing them and in a way making them altogether different**; then the next step was that **those which were well preserved but bore no inscriptions were inscribed**; and at last came the taking of some statues which did have inscriptions on them, provided they were very old.

Dio Chrysostom, 31st Discourse: *The Rhodian* 141; translation by Cohoon and Lamar Crosby 1940.

Nowadays, the reuse of old objects is often associated with the conservation of natural resources, but in antiquity, as Dio Chrysostom describes, the reuse of statues had a primarily practical and economic motivation. The manufacture of statues was a costly matter (Hochscheid 2020, 216). Marble blocks had to be brought from other regions to the city, and, depending on the statue’s size, the sculptor might invest up to a year in its creation. Once completed, the statue needed to be brought to the sanctuary. Each stage of this process, from sourcing materials to finishing and installing the statue, added significant costs. Reusing parts of existing statues and bases helped reduce these expenses for the city and the sanctuary, offering a reasonable approach to resource management. This practice minimized the need for costly new resources (e.g., marble) and long production times, allowing cities to maintain and update their public and sacred spaces effectively.

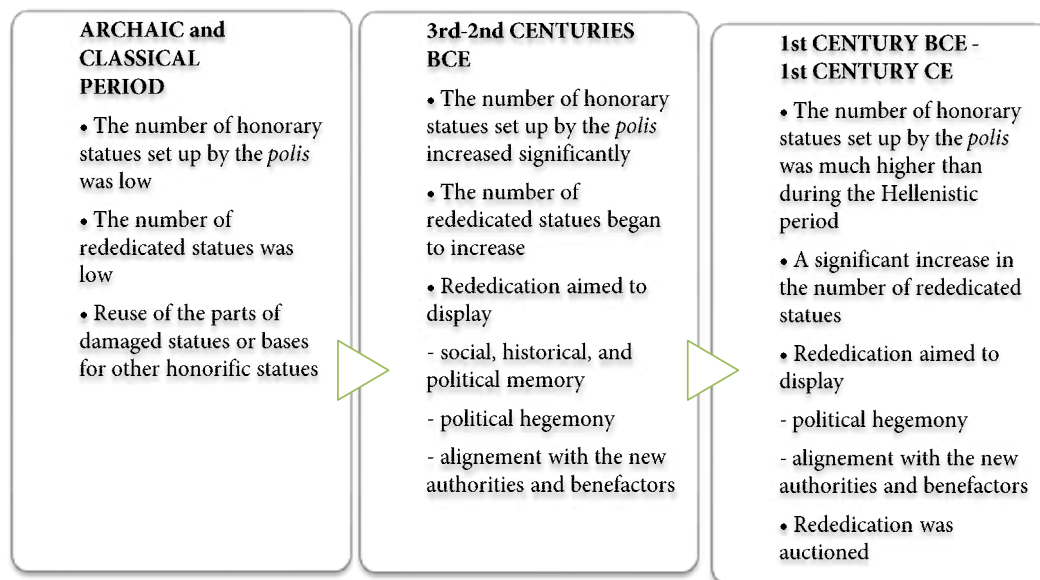
During the Archaic, Classical, and Hellenistic periods, the rededication of statues was not a common practice. Statues were considered honorific objects tied to specific individuals, events or deities, and their integrity was usually preserved. Altering or rededication of these statues was likely regarded as disrespectful. However, if the

¹ Temple inventories from Athens (Aleshire 1989, 46, 49, 75, 83, 95–6, 104, 295, 298, 299, 333, 349) and Delos (Hamilton 2000, 65, 71, 200–1, 268, 275) often included lists of metal votives marked specifically for melting down.

original honoree fell from favor or proved unworthy in political life, this could prompt the statue's reuse or destruction. This practice continued under Roman rule. Parts of damaged statues were also reused, and honorific statues of disgraced figures were either destroyed or rededicated to new recipients (Azoulay 2019a, 285–86; 2019b, 303).

However, their number markedly increased in the 4th century BC, especially during the Hellenistic period and beyond (Rous 2019, 192–98; **Table 1**). The political fragmentation of the Greek world, the rise of powerful monarchies and the integration of Greek cities into larger empires fostered shifts in cultural practices. The Roman conquest and hegemony over the Greek cities significantly increased rededication practices. Rededication became more systematic during the Imperial period, reflecting the dominance of Roman cultural and political values in Greek cities. Rededication of statues became a way for Greek cities to align with their Roman rulers and demonstrate loyalty. Statues representing human or divine power were favored, aligning with the Romans' perception of cultural and political superiority. Not all significant sanctuaries focused exclusively on rededicating statues to Roman rulers and benefactors; some also rededicated statues to honor local officials and generate income to help finance the sanctuary's activities.

Table 1. The chronological development of rededicating statues in ancient Greece.

Various factors drove the reuse of statues or bases in Greek cities during the Roman and Imperial periods. One major shift under Roman rule was the rededication of statues of revered Greek figures and deities to honor Roman emperors, politicians and benefactors. This allowed Greek cities to visibly demonstrate allegiance to Rome and express gratitude toward influential Roman figures by adapting existing statues for new dedications. As a result, some cities had many rededicated statues, reflecting a solid inclination to honor Roman authority, while others displayed significantly fewer, likely due to differing levels of political allegiance, economic means, or local traditions. Crete, which preserved much of its cultic heritage and rarely dedicated honorific statues before Roman rule, offers relatively few statues for rededication (Sporn 2014, 105–9). Sporn (2014, 105–6) points out that Cretan sanctuaries, lacking Pan-Hellenic importance, retained a simple, traditional character over the centuries. In recent scholarship, most studies focus on Pan-Hellenic sanctuaries, which had considerably more honorific statues than smaller, local sanctuaries. Sanctuaries of Pan-Hellenic or regional significance provided the ideal setting for displaying public honors, unlike local sanctuaries. This distinction helps explain why most rededicated statues are found in these prominent sanctuaries, where the honor given to public figures and benefactors could be showcased on a more significant and influential stage.

FEATURES OF REDEDICATED STATUES

A statue typically includes the statue and a base bearing an inscription indicating the honoree. The features of rededicated statues and their bases can be categorized into two main groups.

Statue:

- In some cases, the rededicated statue was preserved in its original form, with no modification to its parts.
- Certain parts of the statue, such as the head, arm, hand, attribute and drapery, were altered. Often, the head of the original statue was replaced with a new one depicting the Roman public figure or benefactor to whom it was rededicated (Gangloff 2013, 312; Herbin 2014; Herbin et al. 2019, 105–6; Krumeich 2022, 30–1). Additionally, hands and arms were adjusted to display specific objects or gestures relevant to the new honoree.
- In some instances, a new statue replaced the original statue, while the original base was retained and engraved with the new inscription. Many bronze statues were melted down in later periods. In such cases, two inscriptions dating to two different periods are the only remaining evidence of these statues' rededications.

Statue base:

- Bases of damaged statues were frequently repurposed for new statues, helping to minimize the cost (see also Krumeich 2019, 254; 2022, 24). Reusing often involved turning the bases bearing the inscription or chiselling out the original inscription either partially or fully. It is not always apparent whether a statue base of a damaged statue was reused for a new or rededicated statue. Since many statues are not preserved for different reasons, the reuse or rededication of statue bases cannot always be determined with certainty.
- The initial inscription was left intact, and the new inscription was engraved either on the same (*IG II² 4189*) or another side of the base (*I.Delos 1612*). Figure 1 shows various configurations: the new inscription could be placed on side A alongside the original inscription or on side c. In some cases, the original inscription was on side B, with the new inscription added to side A.
- The statue base was inverted, with the statue mounted on side D. The new inscription could be engraved on sides A, C, D, E or F.
- The old statue base was replaced by a new base bearing the new inscription. It gave the rededicated statue a fresh setting.

The practice of rededication and reuse of statues and bases varied widely among cities. In some cities, the original inscriptions were removed entirely, while in others, they were preserved and left visible on the base, which was not rotated or altered. This variability indicates that each city had its approach to rededication, resulting in a lack of uniformity across regions.

WHY AND HOW STATUES WERE REDEDICATED

During the Archaic and following periods, worshippers consecrated statues in sanctuaries as an act of gratitude towards the deities. Inscriptions on these statue bases, whether set up by individual worshippers or commissioned by the *polis*, often underscored the connection to the deity, sometimes including a reference to the *polis* itself. However, the period following Alexander the Great's death brought significant shifts in the political landscape, as well in the self-identity and representation of the upper class. Modesty remained a valued trait across social classes, but by the 3rd century BC, there was a marked increase in honorary statues set up in sanctuaries. This trend reflected the heightened self-representation of the city's upper class, with inscriptions that emphasized both the cultic and political statues of the honored. These dedications not only honored individuals, but also reinforced their social status by highlighting their ties to revered deities.

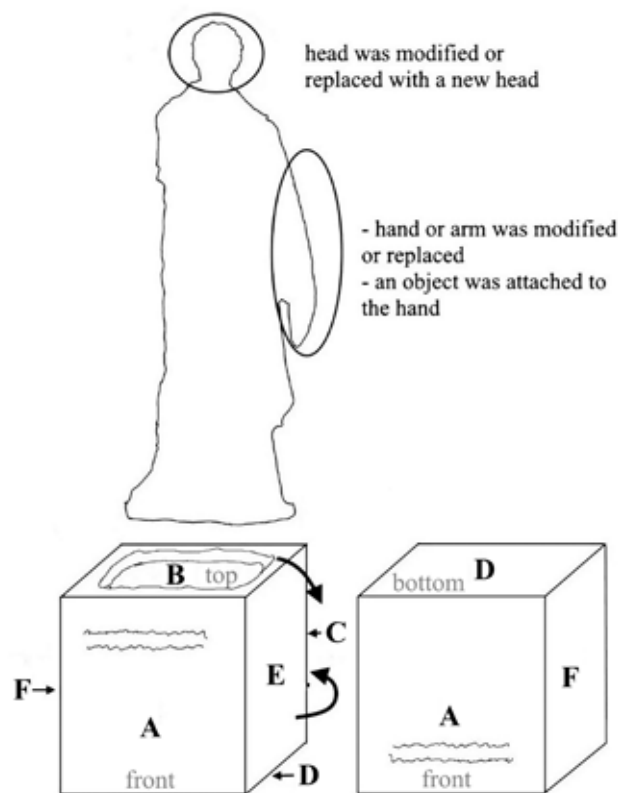

Fig. 1. The different use of rededicated statue bases and modifications made on statues.

In the Roman period, particularly the Imperial period, the political landscape and practices surrounding statue dedication in Greek sanctuaries evolved significantly. Before the Roman rule, the rededication of honorary statues in sanctuaries was generally reserved for instances where the honored individuals had fallen into disgrace (Krumeich 2014, 73). However, beginning in the 2nd century BC, a new trend emerged. Well-preserved statues of esteemed Greek historical figures, artists, orators and deities were rededicated, often for political or symbolic purposes rather than punitive reasons. These rededications can be categorized into four distinct groups:

- Religious Reassignment. Statues and altars dedicated initially to one deity were rededicated to another in sanctuaries where multiple deities were worshipped. This practice arose in cases where the prominence of the original deity and another deity became more central to the site's worship. When rededicating the altar or statue, the name of the new, now more popular deity was engraved onto the original structure. In some instances, the name of the previously venerated deity was removed or left intact, symbolizing a shift in religious focus while preserving the original monument.

- Sale of rededication rights by the sanctuary and *polis*. Some sanctuaries and *poleis* monetized the rededication process by selling the rights to reinscribe old statues. This practice allowed individuals or families to purchase the opportunity to have their names or dedications inscribed on existing statue bases, thus reasserting their presence or honor within the sacred space. For example, in Lindos, such transactions provided financial support to the sanctuary while allowing influential figures to make their mark.

- Political rededication by the *polis*. The *polis* rededicated statues in sanctuaries and other public places to honor Roman politicians and benefactors. This tradition was rooted in earlier practices where Greek rulers and their main deities were similarly honored in other cities like Delos (IG XI,4 1131; ID 1612 = IG XI,4 1131a; Herbin 2014, 50). Cities could formally express allegiance and respect through these dedications, adapting to the changing political landscape.

- Imperial assertion through rededication by Roman rulers. Roman authorities used the rededication of Greek statues or bases to demonstrate their dominance over Greek territories. By reinscribing statues, they symbolically appropriated Greek cultural symbols within the Roman sphere, reinforcing Roman hegemony in religious and civic spaces. This action served to honor Roman politicians, while subtly reinforcing the shift in power and influence, integrating Greek religious heritage into the Roman hegemony narrative.

EXPRESSION OF POLITICAL POWER

Another notable practice involves reusing statue bases, observed in several cities, where statues of Greek deities or prominent figures were replaced with statues of Roman politicians or emperors, while the original bases were retained. Beyond its practical benefits, the reuse of bases reveals an evolving symbolism. While the statue embodies the person, idea, policy, cultural heritage and identity of the honored figure, the base served as a foundational link to the original context and values of the sanctuary. The inscription on a reused statue base often served as a reminder of its initial dedication to a former ruler or deity, underscoring the historical continuity of the site and the legacy of past honors. The placement of a new statue on an old base signaled the authority of the new ruler, visually asserting their power over the city and its territories. On the Acropolis of Athens, for example, rededicated statues primarily honoring Roman politicians reflect the prevailing influence of Rome, even though the rededication process was carried out by the *demos* rather than solely imposed by Roman rulers. A notable distinction emerges in how these practices evolved. In the early period of Roman hegemony in the 2nd century BC, the Roman rulers often orchestrated such rededications. However, from the 1st century BC onwards, Greek cities increasingly took on this role, actively rededicating statues to acknowledge and align with Roman rulers. Interestingly, the inscriptions on these rededicated bases rarely emphasized explicit markers of Roman supremacy, political offices, or social statuses of the honored. This restraint suggests that the honor and the rededicated statue's physical presence sufficed to convey the relationship between the city and its benefactors. These inscriptions subtly preserved local traditions by avoiding overt references to Roman rulers.

Aemilius Paullus, the Roman general credited with defeating Macedonia in 168 BC, is notably remembered for his remark that the conquered must make room for the conquerors (Plutarch, *Life Aemilius Paullus* 28.2). This statement encapsulates the Roman policy of asserting dominance through symbolic gestures in conquered territories. Aemilius Paullus himself provides one of the earliest examples of such a practice and replaced the golden statue of Perseus, the defeated Macedonian king, with his statue on a square pillar in the sanctuary of Apollo at Delphi (Plutarch, *Life of Aemilius Paullus* 28.2; for further discussion, see Griesbach and Herbin 2019, 125). The replacement of Perseus' statue symbolized Rome's supremacy and visually communicated the transition of power following Aemilius Paullus' victory over the Macedonian forces in 168 BC.

The defeat of the Achaean League and its allies at the battle of Corinth in 146 BC marked the beginning of the Roman hegemony in mainland Greece. Lucius Mummius, a Roman general, who commanded the battle and destroyed Corinth, enacted a symbolic assertion of power by altering a prominent Greek monument. At the sanctuary of Asclepius in Epidaurus, Mummius replaced the statue of Nike on the so-called ship's prow monument, which had been dedicated around 300 BC or in the 3rd century BC, with his statue (Griesbach 2014, 59–60, pl. 10). A new inscription (*IG IV²,1 306D*) was engraved on the left side of the base, where the original inscription had also been carved. The inscription states that it was dedicated by Lucius Mummius, son of Lucius, consul of Roman, to Apollo, Asclepius and Hygieia (*IG IV²,1 306D*). The choice of the ship's prow monument was deliberate. Nike and the ship's prow were strong symbols of victory, making the memorial an ideal place for Mummius' statue to project Roman hegemony. By replacing Nike, Mummius visually conveyed Rome's military supremacy and its new role as the ruling power in Greece. The act also illustrated the thorough integration of Roman influence into Greek religious and cultural sites.

Λεύκιος Μόμμιος Λευκίου	<i>Lucius Mummius, son of Lucius,</i>
στρατηγὸς ὑπατος Ῥωμαίων	<i>Consul of Romans,</i>
Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶι, Ὑγιείῃ	<i>(dedicated it) to Apollōn, Asklepios, and Hygieia</i>

IG IV²,1 306D (Translation by the author)

A statue base from the sanctuary of Apollo on Delos serves as an early example of rededication practices that anticipated the later extensive transformation during the Roman period. Dedicated initially between 172 and 146 BC by the island of Thera in honor of Dionysius, an *archidikastes* (likely a high-ranking judge or head of the legal system of the Ptolemaic kingdom), this base was engraved with an inscription reflecting the esteem in which Dionysius was held (IG XI,4 1131; Herbin 2014, 50, pl. 6c). However, following 167 BC, when Delos came under the Athenian control, the statue base was rededicated to the *demos* of Athens, and a new inscription was added on the back of the base (*I.Delos* 1612 = IG XI,4 1131a).

Initial inscription

ὁ δᾶμος ὁ Θηραίων
 Διονύσιον Τιμώνακτος Μυλασέα τῶν
 βασιλέως Πτολεμαίου καὶ βασιλίσσας Κλεοπάτρας
 πρώτων φίλων καὶ ἀρχιδικαστὰν ἀρετᾶς ἔνεκα
 τᾶς εἰς αὐτὸν θεοῖς .
 Ζωῖλος Ζωῖλου ἐποί[ησε].

IG XI,4 1131

The damos of Thēra
dedicated) to Dionysios, son of Timōnax from Mylasa,
to the king Ptolemaios and the queen Kleopatra,
a close friend and archidikastēs, on account of his virtue
towards the deities.
Zoilos, son of Zoilos, made it

(Translation by the author)

Rededication, 172–146 BC

ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων	<i>The dēmos of Athēnians</i>
	<i>I.Delos</i> 1612 (Translation by the author)

DIFFERENCES AND SIMILARITIES BETWEEN THE CITIES: LINDOS, ATHENS AND AIGAI AT ALEXANDRETTA

Athens and Lindos provide compelling cases of statue rededication practices, revealing distinct and shared approaches based on local priorities and influences. In Lindos, the rededication of statues often served

to recognize individuals with prominent political, cultic, or benefactor roles. An unusual aspect of Lindian practice was the sale of re-inscription rights through a public auction, allowing the highest bidder to inscribe their names on a statue base. This approach tied public honor to individual financial contributions and created a dynamic link between civic honor and personal wealth and influence.

The *acropolis* of Lindos, home to the sanctuary of Athena Lindia and Zeus, along with a consecrated area to Demeter, holds numerous statue bases primarily from the Roman and Imperial periods (Fig. 2). This sanctuary, significant on a Pan-Hellenic level, was established in the 6th century BC, with cultic activities and statue dedication continuing through successive periods. Over time, statues were dedicated to various figures, including cultic officials of the sanctuary, Roman emperors, politicians, and benefactors, illustrating the site's historical evolution and ongoing cultural importance. Henri Fernoux (2017, 103–6) identified several reused statue bases on the *acropolis* of Lindos, though the full scope of rededicated bases at this site has yet to be thoroughly analyzed. His research illustrates how the site's evolving religious and political landscape affected the honorific practices on the *acropolis*.

The semi-circular votive exedra dedicated by Pamphilidas, a priest of Athena Lindia and Zeus Polieus, offers a unique example of a statue base reused across generations by a prominent family (*I.Lindos* II 131c; Fig. 3; Blinkenberg and Kinch 1941a, 367–68, no. 131; Priol and Griesbach 2019, 315–19). This exedra, dedicated in 215 BC at the sanctuary on the *acropolis* of Lindos, initially displayed the bronze statue of Pamphilidas prominently in the center (Fig. 4). According to Griesbach and Herbin (2019, 318–20, fig. 99), the exedra was initially placed southeast of the *propylaea*. It was later moved to its current *in situ* location, around 200 BC, coinciding with the construction of the *stoa*. Over the following centuries, Pamphilidas' family continued using the exedra as a base for additional statues, illustrating familial piety and the strategic preservation of social influence. Around 100–50 BC, a statue of Pamphilidas' son, also called Pamphilidas (*I.Lindos* II 131b), was placed to the left, while Peisitheia (*I.Lindos* II 131d), the wife of Pamphilidas, was positioned on his right. Peisitheia was the adoptive daughter of Aristeidias and the daughter of Moiragenes, linking her to an influential lineage. In the 1st century BC, a small statue of Neikasikrateia (*I.Lindos* II 131a), the grandchild of Dionysios, was erected on the same block as that of Pamphilidas' son (*I.Lindos* II 131b). Later in this period, the statue of Timodikos (*I.Lindos* II 131e), Peisitheia's brother and a priest of Athena Lindia and Zeus Poleius in 39 BC, was added to the right-hand side, sharing his base with Dionysios (*I.Lindos* II 131f). Pamphilidas may have intended for more family members to join him on the same exedra after his death. However, such additions required the *polis*' approval. Without permission from the *polis*, the family members were not allowed to set up their statues. His family's high social and political status likely aided in gaining this permission.

Another notable example of statue base reuse is in the 2nd century BC exedra, with a low rock-cut altar or statue base at the sanctuary's entrance on the Lindian Acropolis. This exedra, adjacent to a relief showing a ship's prow, provides evidence of continuous activity and honorific practices extending centuries. Approximately 500 years later, between AD 285 and 400, an inscription (*I.Lindos* II 498) was carved on the left-hand side of the exedra. This later inscription honored Aglochartos, who, following his father's role, served as a priest of Athena Lindia and Zeus Polieus and contributed to the sanctuary by planting olive trees in the sacred grove of her sanctuary (Figs. 5–6; Blinkenber and Kinch 1941b, 889–90, no. 498; see also Trombley 2014, 103–4 and the inscriptions on Aglochartos (*IG* XII 1, 779–83). A similar dedication by Aglochartos (*I.Lindos* II 430) was inscribed on a statue base dedicated initially in 74 BC to Aristeidios, son of Timaratos, who also served as a priest of Athena Lindia (*I.Lindos* II 297). The base's original inscription (*I.Lindos* II 297) was placed on its front, while Aglochartos' later inscription (*I.Lindos* II 430) was engraved on the right side.

I.Lindos II 198, dedicated to Timanax, a priest of both deities, in 167 BC. This dedication was engraved on a statue base that had previously been used for other inscriptions, with the earlier text carefully chiselled out to make way for Timanax's. Similarly, *I.Lindos* II 241, first dedicated in 150 BC, was repurposed multiple times. The base bears three distinct inscriptions: the initial dedication on the front, a second below it after the first was erased, and a final inscription for P. Aelius Hagetor, another priest of the sanctuary, dating to the 2nd century AD (*IG* XII, 1 832).

Fig. 2. The sanctuary of Athena Lindia and Zeus Polieus on the Acropolis of Lindos (photo by the author).

Fig. 3. The votive exedra of Pamphilidas at the sanctuary of Athena Lindia and Zeus Polieus on the Acropolis of Lindos (photo by the author).

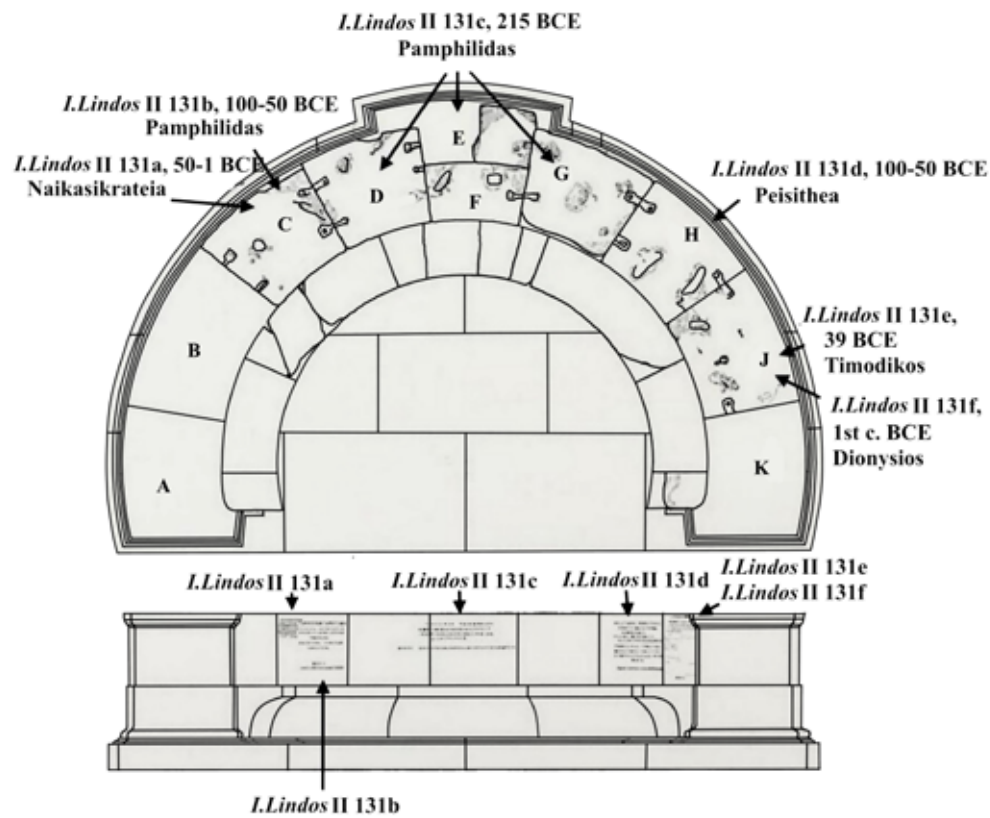

Fig. 4. A block of the exedra of Pamphilidas at the sanctuary of Athena Lindia and Zeus Polieus bears the inscriptions I.Lindos II 131a and I.Lindos II 131b (from Blinkenberg and Kinch 1941a, 367–68).

Fig. 5. The exedra and the relief depicting a ship's prow at the entrance of Athena Lindia's sanctuary on the Acropolis of Lindos. I.Lindos II 498 is engraved on the left side of the exedra (photo by the author).

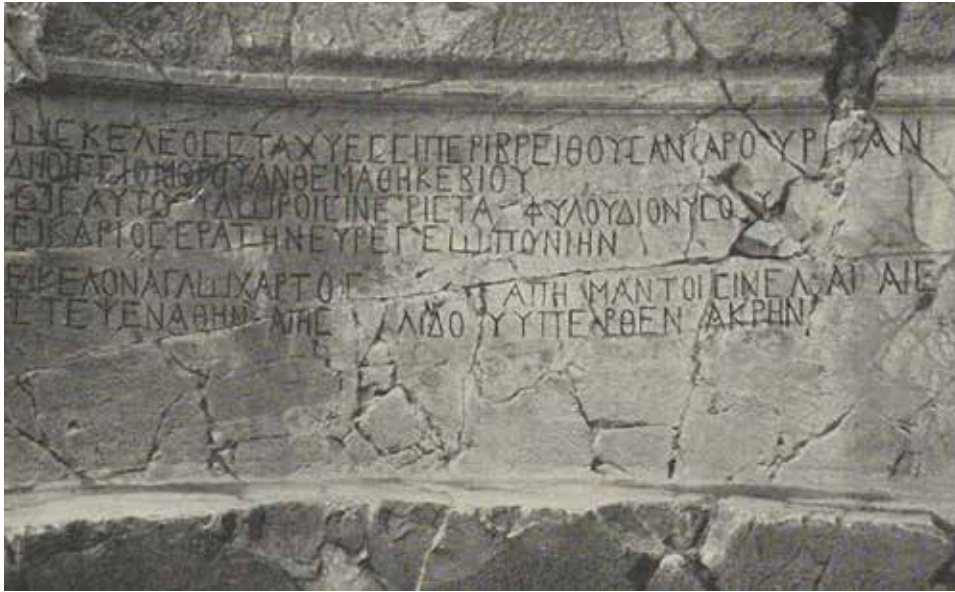

Fig. 6. I.Lindos II 498 engraved on the left side of the exedra at the entrance of the Acropolis of Lindos (from Blinkenberg and Kinch 1941b, 889–90, no. 498).

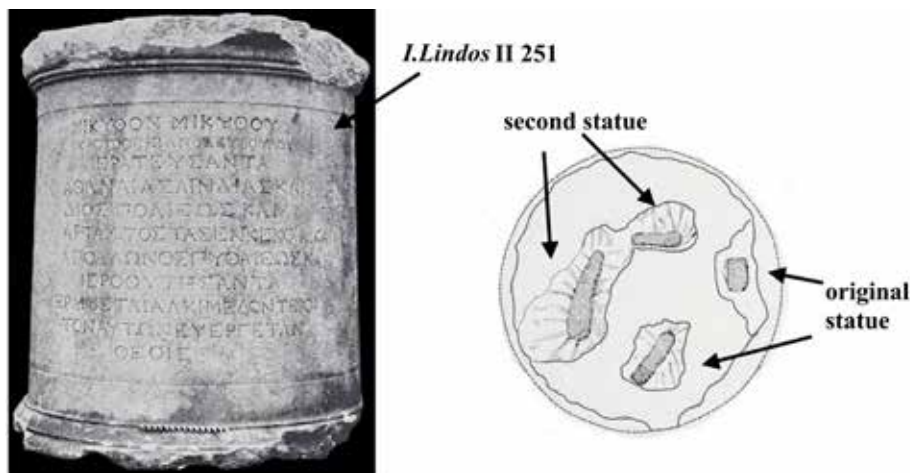

Fig. 7. A circular statue base dedicated to Mikythos from the Acropolis of Lindos (from Blinkenberg and Kinch, 1941a, 546, no. 251).

Another example of repurposing is the circular statue base of Mikythos, a priest of Athena Lindia and Zeus Polieus, dedicated in 115 BC (*I.Lindos* II 251). The base contains four cavities (two small and two large), which suggest that an earlier, smaller statue once occupied the smaller cavities and was later replaced by a more prominent statue (Fig. 7). Blinkenberg and Kinch concluded that the small cavities were for an older statue, removed to make space for Mikythos' statue (1941a, 545). Removing the earlier statue's inscription before Mikythos' dedication indicates the base's continuity of use, allowing the sanctuary to retain and adapt its limited space while preserving historical associations with previous priests.

The examples from Lindos illustrate that rededications in the sanctuary on the *acropolis* were often intended to honor cultic officials rather than exclusively Roman rulers, indicating a broader social function beyond imperial reverence. Interestingly, these rededications do not typically record the *demos* as the dedicator, leaving it uncertain whether the right of reinscribing was formally purchased or if these cultic officials leveraged their status and cultic offices to secure such honors. This lack of explicit mention of the *demos* as the dedicator aligns with a pattern found in other cities, where honorific statues rarely highlight dedication by the public explicitly, possibly reflecting an assumption of public consent or the officials' prominence as representatives of community interests.

Lindos, in particular, offers a unique view of how second uses of statues and bases reflect diverse practices in Greek sanctuaries from the Hellenistic to the Imperial periods. This phenomenon, as Kirk (2018, 38) notes, underscores the integral role of inscription (ἐπιγραφή) on monuments, which convey the intangible honors conferred by the city to individuals honored with these statues.

I.Lindos II 419 (AD 22) records that the right to add a new dedication to an existing statue base was auctioned to the highest bidder, who then gained the privilege of inscribing their own chosen text on the base (lines 35–38; see also Gangloff 2013, 312–13). The funds raised through these auctions directly supported the sanctuary’s operational costs, particularly those of Athena Lindia and Zeus Polieus (lines 39–40). None of the surviving reinscribed statue bases specifically mention that the rededication was due to an auction. This absence could suggest that such auctions, while financially advantageous, may have been a relatively discreet practice or one not explicitly commemorated on the monuments themselves. As one of the most influential cities on Rhodes, Lindos’ approach reveals the adaptive methods cities employed to sustain and honor their religious and civic spaces during the Imperial period.

τοὶ αὐτοὶ ἐπιστάται μ[ισθω]σάντω ἑκάστου ἀνδριάντος τὰν
 35 [ἐ]πιγραφάν, διαχειρο[τονησ]άντων Λινδίων εἰ δεῖ τοῦ εὐρίσ-
 κοντος κατακυροῦ[ν ἢ μ]ή, καὶ [εἴ κ]α [δ]όξῃ τοῦ εὐρίσκοντος κα-
 [τ]ακυροῦν τὸ πεσὸν ἀργύριον· [ἀ]πὸ τοῦ[τ]ων καταβαλόμε-
 [ν]οι λ[όγ]ον π[ό]σου ἐ[κ]ά[σ]το[υ] ἁ[π]λῶς ἐπιγραφ[ᾶ ἀπε]δόθ[η] παραδόντω ἱερὸν
 [ἦ]μ[ε]ιν εἰς πα[ρ]ακα[τ]α[θ]ήκαν τὰς Ἀ[θ]ήνας τ[ᾶ]ς Λινδίας καὶ τ[οῦ]
 40 [Διὸς τοῦ Πολιέ]ως·

Let the same officials auction off the inscribing of each statue, with the Lindians deciding whether it is right to confirm the winning bid or not, and if they think it is right to confirm the winning bid, taking an account of how much the inscribing of each was sold for, let them hand over the money resulting from these (auctions) to fund the Athena Lindia and Zeus Polieus, to be sacred.

I.Lindos II 419; translation by Kirk 2018, 44.

Since the statues on the exedra of Pamphilidas were set up before *I.Lindos* II 419, it remains unclear whether his family members made direct financial contributions to gain permission for these dedications or if they were honored based on prior cultic and financial benefactions to the sanctuary. This ambiguity in motive also applies to other rededicated statues on the *acropolis* of Lindos. Similar challenges arise with inscriptions like *I.Lindos* II 297 and 498 commemorating Aglochartos’ benefactions. Unlike later Imperial inscriptions that specify multiple donations, these hellenistic inscriptions often honored benefactors with a single acknowledgement unless the individual financed multiple public works and festivals or held high-ranking political positions over the years. In Aglochartos’ case, the inscriptions are relatively concise and do not enumerate his benefactions toward the sanctuary of Athena Lindia and Zeus Polieus or the city.

Dio Chrysostom’s (AD 40–115) criticism of the rededication of honorary statues reflects broader concern about the integrity and permanence of civic honors. In his 31st Discourse: *The Rhodian Oration*, Dio Chrysostom argues that such rededications of honorary statues undermine the original honor intended for the recipients and could discourage benefaction. He suggests that by removing or re-inscribing names on statue bases, cities essentially strip past honorees of their deserved recognition. For Dio Chrysostom, this practice of repurposing statues, which Lindos adopted to alleviate the sanctuary’s costs through auctioning the right to inscribe statue bases (*I.Lindos* II 419), was akin to a betrayal, comparable to the deceptive business practices.

In *To Atticus* 6.26, Cicero conveys his reluctance to accept a statue initially dedicated to honor another person, reflecting his understanding of the symbolic importance of original, unshared commemorations. Cicero's sentiment touches on practice in Athens and other Greek cities, where, for roughly a century during the late Hellenistic and early Imperial periods, statues of prominent and lesser Greek figures, including politicians, benefactors, orators and deities, were frequently rededicated to honor high-ranking Romans, Thracian, and Macedonian kings.

In the Hellenistic and Roman worlds, honorific statues were significant to civic culture, as they publicly commemorated politicians, orators, artists athletes, and benefactors, thereby reinforcing community bonds and incentivizing euergetism (Domingo Gyax 2016; Fernoux 2017, 82). The permanence of these statues served as both a reward and an enduring symbol of benefactors' contribution. Dio Chrysostom's critique addresses the moral implications of this practice, questioning whether citizens would be motivated to contribute if the honor could be easily revoked after their lifetime or even during it. The space limitations within sanctuaries like the *acropolis* of Lindos further exacerbated this issue. With a buildup of statue bases spanning centuries, some statues were eventually removed, stored, or rededicated to accommodate new dedications, resulting in the displacement of previous honorees. This practical need for space clashed with the honorific tradition, where the lasting visibility of one's contributions symbolized an enduring legacy. Consequently, Dio Chrysostom's opposition reflects both an ethical stance on the sanctity of honor and a critique of the pragmatic but potentially demoralizing strategies adopted by cities to manage the limited space and financial constraints of their civic and sacred sites.

31.8. ...the situation here among you is very bad and unworthy of your state, **your treatment, I mean, of your benefactors, and of the honours given to your good men**, although originally you did not handle the matter thus — most assuredly not! Why, on the contrary, just as a person might very emphatically approve and admire any other practice of yours, so it is my opinion that **you once gave very especial attention to bestowing honour, and one might recognize this to be so by looking at the great number of your statues — but it is only that a habit in another way bad has prevailed here for some time, and that nobody any longer receives honour among you**, if you care to know the truth, and that **the noble men** of former times who were zealous for your state, not alone those in private station, but also **kings** and, in certain cases, **peoples, are being insulted and robbed of the honours which they had received**.

31.9. For whenever you vote a statue to anyone — and the idea of doing this comes to you now quite readily because you have an abundant supply of statues on hand — though for one thing I could not possibly criticise you, **I mean for letting a little time elapse and delaying action**; for, on the contrary, **as soon as any person is proposed for the honour by you — presto! there he stands on a pedestal, or rather, even before the vote is taken!** But what occurs is quite absurd: **your chief magistrate, namely, merely points his finger at the first statue that meets his eyes of those which have already been dedicated, and then, after the inscription which was previously on it has been removed and another name engraved, the business of honouring is finished; and there you are...**

31.22. For, in the first place, those **who annul the greatest honour** and that which **every man is most anxious to gain**, admit, I presume, that **they are doing injury to the state in the greatest degree, since they concede that it would be injurious that all honours should have been abolished**.

31.27. But that **this is the greatest of your honours which they are taking away from the former recipients**, is by this protest conceded.

31.31. For all men look with suspicion on gifts which are proffered by those who to their knowledge disregard in this manner any person who formerly received public commendation and was regarded as a friend; but **those men are especially suspicious who are getting the very honours of which they see that the previous recipients have been deprived**.

31.37. ...but if your city shall gain the reputation of playing the knave in connection with her commendations of good men and of making a traffic of her gifts, will you feel no shame that she makes her sacred awards equivocal and subject to the repeated sale?

Dio Chrysostom, 31st Discourse: *The Rhodian Oration*; translation by J.W. Cohoon and Lamar Crosby 1940.

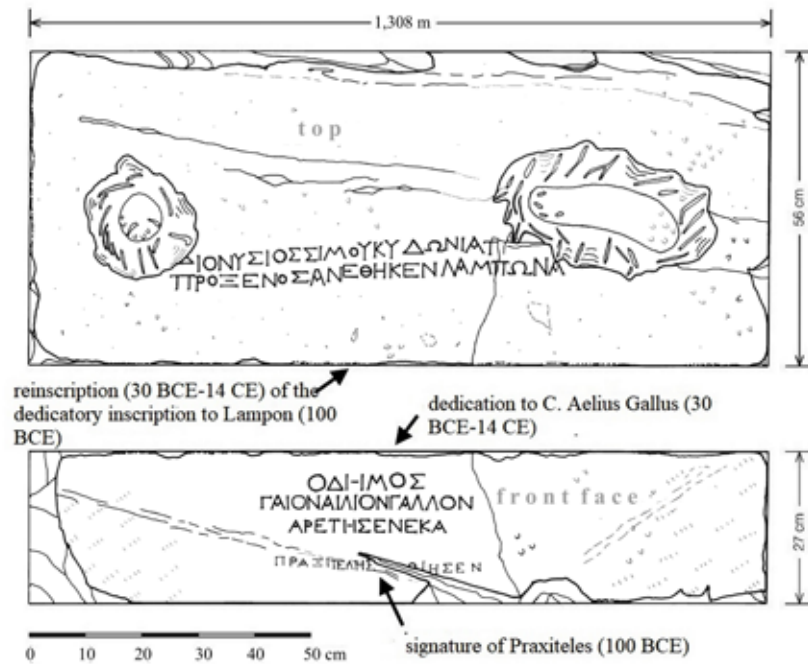
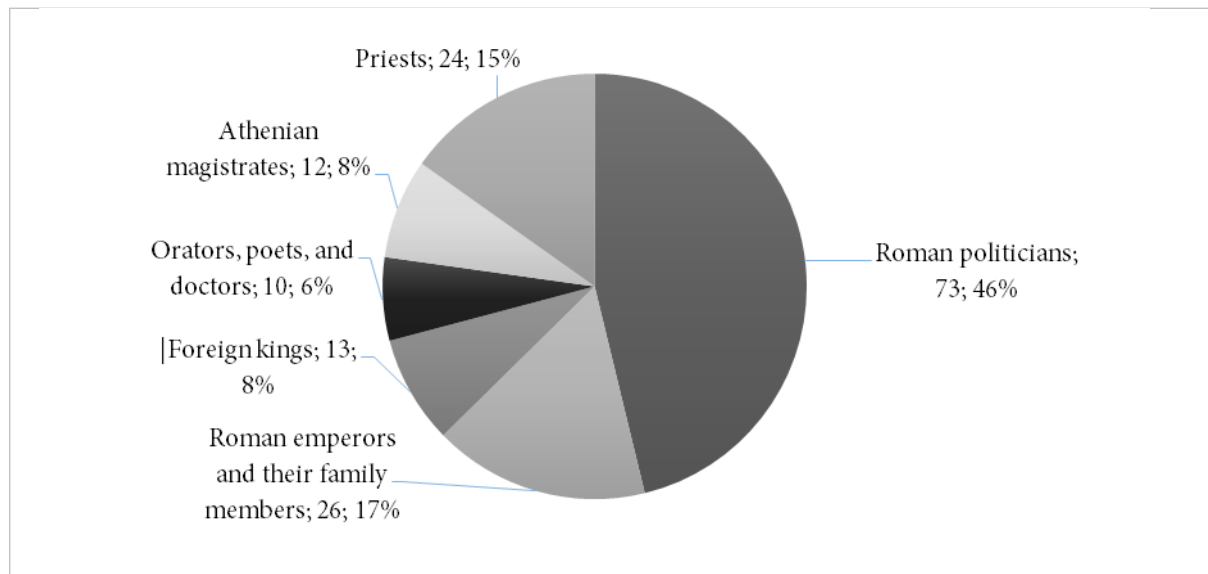

Fig. 8. The reuse of a statue base initially dedicated to Lampon and later to C. Aelius Gallus during the reign of Augustus (from Krumeich, 2010, pl. 59; 2014, pl. 14a; drawing by Antonia Brauchle; courtesy of Ralf Krumeich).

Krumeich's (2014, pl. 15d) analysis of statues on the Athenian Acropolis between the mid-1st century BC and mid-1st century AD reveals that 87% of statues were new commissions, while 13% were rededications of older statues. The *demos* and the *boule* rededicated statues initially dedicated by individuals from the 5th–4th centuries BC (composing 55% of rededicated statues) and 3rd–2nd centuries BC on the Athenian Acropolis (Table 2). The statues of individuals honored by the *demos* were excluded from rededications. It might indicate a deliberate distinction between public honors conferred through political processes and those reflecting private initiative. However, most initial inscriptions on the rededicated statue bases mentioning the names of the original dedicators were not erased or carved on another side of the same bases (Fig. 8). By retaining the original inscription, the *demos* respected the context of the initial dedication. This approach may have reinforced the idea that individuals' contributions were subsumed into the achievement of the *polis*. The rededication of statues on the Athenian Acropolis was primarily a civic initiative. According to Anezari (2010), honorific dedications on the Acropolis during this time were significantly skewed towards Roman figures. Approximately 46% of these dedications were made to Roman politicians (e.g., consul), 26% honored Roman emperors and their family members, and 13% were dedicated to foreign kings (Anezari 2010, 287–93, see Chart 1). Only 29% of the statues were dedicated to Athenian priests, magistrates, orators, poets and doctors, indicating a marked preference for honoring external figures of power, especially Romans. Table 2 illustrates that only a statue was rededicated to an Athenian (IG II² 3823). Here, rededication underscored Athens' diplomatic recognition of foreign authorities and celebrated benefactors to foster political alliances and secure Athens' status in a period of external domination. It focused on the city's acknowledgement of influential figures whose support was essential to maintaining Athenian interests under Roman rule.

Chart 1. New and rededicated honorific statues dating to the Imperial period from the Acropolis of Athens (for details, see Anezeri 2010, 287–93).

Ralf Krumeich's analysis of 21 rededicated statue bases on the Athenian Acropolis, dated between the mid-1st century BC and mid-1st century AD, provides crucial insight into the practices surrounding these bases, as well as new statues installed in the same period (Table 1; Krumeich 2014, 71, 75; Moser 2017, 169; Rous 2019, 158–69). His research provides a comparative framework for evaluating the number and significance of rededicated status, helping to avoid potential over- or underestimations of their prevalence and importance. Since the statues have not survived, the study relies on the remaining bases and inscriptions. Observing the cavities on these statue bases allows for some reconstruction of the statues' forms and poses, with Krumeich (2022, 30) suggesting that several statues depicted men in dynamic movement-rich postures.

The treatment of the initial inscriptions on the rededicated statue bases analyzed by Krumeich varied. Approximately one-third of the original inscriptions on statue bases were entirely chiselled out and replaced with the new dedicatory inscription. Another third was only partially removed, leaving traces of the initial inscription visible. The final third retained the original inscriptions entirely (Krumeich 2010, 368–86; 2014, pl. 15 d).

Table 2. The rededication of statue bases from the Classical and Hellenistic periods on the Acropolis of Athens between the 1st century BCE and 1st century CE (for details, see Krumeich 2010, 368–86).

Original dedication	2nd dedication	Sculptor	Original inscription*	Inscription of the rededication*	Rededication to	Political office of the latter honoured
410–400 BCE	1st c. BCE/1st c. CE	Apollodoros	IG I ³ 898	IG II ² 4142 ●	Lepedon	
?	52 CE			IG II ² 3792 ●	Barea Soranus	proconsul of Asia
4th c. BCE	1st c. CE	Xenokles	IG II ² 4269	IG II ² 4166 ●	C. Ambibius Balbus	
1st c. BCE	48 BCE		Krumeich, 2010: 371	IG II ² 3442 ●	Rhaskouporis I	Thracian king

Original dedication	2nd dedication	Sculptor	Original inscription*	Inscription of the rededication*	Rededication to	Political office of the latter honoured
early Hellenistic period	1st c. BCE	Antignotos	<i>IG II² 4129</i> ●	<i>IG II² 3443</i> ●	Koutys	Thracian king
1st c. BCE	1st c. CE	Mikion	<i>IG II² 4144 b</i>	<i>IG II² 4144 a</i> ●	L. Domitius Ahenobarbus	consul (?)
100 BCE	57–43 BCE	Kephisodotos	<i>IG II² 4102 a</i>	<i>IG II² 4102 b</i> ●	P. Cornelius Lentulus	augur
100 BCE	1st c. CE	Praxiteles	<i>IG II² 4181 b</i>	<i>IG II² 4181 a</i> ●	Cn. Acerronius	proconsul of Achaia
100 BCE	Augustan era	Praxiteles	<i>IG II² 3882</i>	<i>IG II² 4117</i> ●	C. Aelius Gallus	prefect of Egypt
?	1. 1st c. CE 2. 238–243 CE		<i>IG II² 3691</i>	1. <i>IG II² 4119</i> ● 2. <i>IG II² 3691</i>	1. C. Ma[rius?] Marcellus 2. Flavius Asclepiades	1. legate 2. archon
late Hellenistic period	Augustan era			<i>IG II² 4128</i> ●	Paullus Fabius Maximus	proconsul
4th c. BCE	64 CE		<i>IG II² 4323</i>		M. Licinius Crassus Frugi	consul
4th c. BCE			<i>IG II² 4915</i>	<i>IG II² 3916</i> ●	Iulius	
470–450 BCE	after 14 CE		<i>IG I³ 859</i>	<i>IG II² 4156</i> ●	P. Octavius	Proconsul of Crete (?)
480–460 BCE	1st c. CE		<i>IG I³ 833</i>	<i>IG II² 4147</i> ●	L. Aemilius Paullus	consul
480–460 BCE	1st c. CE		<i>IG I³ 850</i>	<i>IG II² 4168</i> ●	L. Cassius	consul (?)
3rd c. BCE	1st c. CE	Piston	<i>IG II² 3850</i>	<i>IG II² 4159</i> ●	L. Valerius Catullus and Terentia Hispulla	
5th c. BCE	1st c. BCE/1st c. CE		<i>IG I³ 900</i>	<i>IG II² 4143</i> ●	M. Quirinius	
mid-4th c. BCE	late 1st c. CE		<i>IG II² 3823</i>	<i>IG II² 3912</i> ●	Alexandros (from Athens?)	
460–450 BCE	after 17 CE		<i>IG I³ 869</i>	<i>IG II² 3434</i> ●	Archelaos V	Macedonian king

In the rededication of statue bases, the initial inscriptions were partially chiselled out, with the names of sculptors and the dedicatory inscriptions left intact. This selective preservation reflects a longstanding practice of valuing statues created by renowned sculptors, whose work maintained high esteem long after their death (*IG II² 3443*; *IG II² 3882*; *IG II² 4102 b*; *IG II² 4142*; *IG II² 4159*; *IG II² 4117*; *IG II² 4181 a*; *IG II² 4144*; *IG II² 4166*). This reverence for the craftsmanship of well-known artists has endured into modern times, underscoring the lasting cultural and artistic significance of their creations. Additionally, honorific statues dedicated to esteemed public figures were regarded as highly valuable, highlighting the importance placed on artistic merit and societal respect for notable individuals.

One of the rededicated statues, initially dedicated in 100 BC to Lampon (*IG II² 3882*), was later, during the reign of Augustus, rededicated to Gaius Aelius Gallus, a prefect of Egypt (*IG II² 4117*; Fig. 8). *IG II² 3882*, likely engraved on the front of the base, where sculptor's name is preserved, was chiselled out and re-engraved on the top of the base (Herbin et al. 2019, 99; Rous 2019, 160). The new inscription, *IG II² 4117*, is brief and states that

the *demos* dedicated the statue to Gaius Aelius Gallus for his virtue, reflecting simplified honorific inscriptions typical of the period. Honorific inscriptions on statue bases from the Hellenistic period often highlighted the social and political status of the honored figure, but those listed in Table 2, like IG II² 4117, are more concise. Notable, two rededicated bases for Roman politicians bear the signature of the sculptor Praxiteles, though little information exists about him (IG II² 4117 and IG II² 4181 b). The initial dedication (IG II² 3882) reveals that Dionysos, son of Simos from Kydonia (Crete), dedicated the statue as a *proxenos* to Lampon. Krumeich (2010, 337) concluded that Lampon served as a *proxenos* of Athens in Kydonia. A *proxenos* would not have equated to the high political status of a prefect, like Gallus, suggesting that Lampon's honorific statue was rededicated to a Roman politician for reasons other than his social rank. Krumeich (2010, 337; see also Dickenson 2017, 247–48) proposes that the statue may have represented someone in a dynamic, forward motion, symbolizing the military prowess of a Roman magistrate. This interpretation aligns with the idea that Lampon and the sculptor were not well-known historical personalities. Moser (2017, 169) concluded that the secondary dedication of Greek statues to Roman authorities likely served to favor and secure support from the new Roman rulers.

Initial dedication, 100 BC

Διονύσιος Σίμου Κυδωνιάτ[ης]

πρόξενος ἀνέθηκεν Λάμπωνα.

Πραξιτέλης ἐποίησεν.

Dionysios, son of Simos from Kydōnia,

dedicated it as a *proxenos* to Lampōn.

Praxiteles made it

IG II² 3882 (Translation by the author)

Secondary dedication during the Augustan era

ὁ δῆμος

Γάιον Αἴλιον Γάλλον

ἀρετῆς ἔνεκα.

the *dēmos* (dedicated it)

to Gaius Aelius Gallus

on account of his virtue

IG II² 4117 (Translation by the author)

Examples from Athens and Lindos illustrate that many rededicated statues have not survived. The literary sources indicate that honorific statues and those of deities, mythical figures and Greek rulers were often dedicated to honor new rulers. Pausanias (1.2.4) notes that the statues of Miltiades (550–489 BC) and Themistocles (524–459 BC) in the *prytaneum* at the Agora have had their titles changed to a Roman and a Thracian (see also Table 1). Similarly, Plutarch records that the colossal statues of Eumenes and Attalus in Athens were rededicated to Antony (*Life of Anton* 60). The statue of Isocrates' mother on the Acropolis was replaced with that of the goddess Hygeia, with a new inscription engraved on the base (Plutarch, *The Lives of the Ten Orators*, 4; *Isocrates* 839). Another example includes a statue of Poseidon set up near the sanctuary of Demeter, which was later rededicated (Pausanias 1.2.4). This practice was not unique to Athens; statues of Greek deities were rededicated across other Greek cities to honor Roman rulers. At the sanctuary of Hera in Mycenae, for example, the statue of the mythical figure Orestes was rededicated to the emperor Augustus (Pausanias 2.17.3).

If not all statues in Athens and other cities were rededicated, only selected statues were likely deemed suitable for this purpose. The criteria for selecting statues for rededication were not consistent, but in Athens, the representations and symbolic content of the statues appear to have been key factors. Statues chosen for rededication to Roman rulers often conveyed themes of human and divine power and superiority, qualities aligned with the political and cultural prestige the Romans sought to project. This suggests that statues embodying strength, leadership, or divine favor were more likely to be repurposed to honor the new rulers.

In Aigai at Alexandretta, specific details of rededication practices are less documented than in Lindos and Athens. The rededication in such cities generally reflected localized power dynamics and regional loyalty shifts.

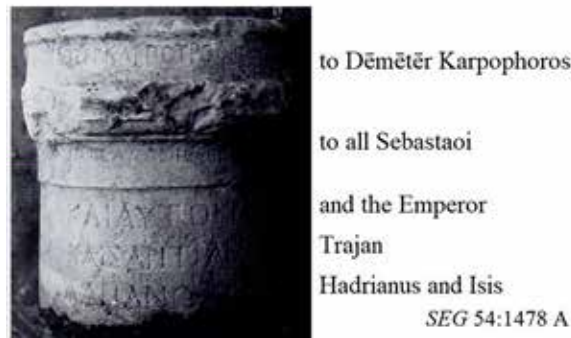

Fig. 9. The twice-dedicated circular altar from Aigai at Alexandretta (from Sayar 2004, pl. 13.3; partially edited by the author).

Statues dedicated to rulers or benefactors were often retained but could be modified and repurposed to honor new dominant figures.

SEG 54:1478, a circular limestone altar, demonstrates an example of rededication involving continuity and adaptation to changing imperial contexts. Initially dedicated between AD 117 and 138, the altar was dedicated to Demeter Karpophoros, the deities Sebastoi, Emperor Trajan Hadrian and Isis (Sayar 2004, 250, no. 64, pl. 13.3; see **Fig. 9**). Approximately a century later, during the reign of Marcus Aurelius Severus Alexander (AD 222–235), the altar was updated to include his name, which was engraved on the opposite side (SEG 54:1478).

A

Δήμητρι Καρποτρόφω,	to Dēmētēr Karpophoros
τοῖς ἄλλοις Σεβαστοῖς	to all Sebastoi
καὶ Αὐτοκράτορι	and the Emperor
Καίσαρι Τραιανῶ	Caesar Traianus
Ἀδριανῶ καὶ Εἰσίδι	Hadrianus and Isis
SEG 54:1478 (Translation by the author)	

B

Αὐτοκράτορι Καίσαρι Μ(άρκῳ) Αὐρηλίῳ	to the Emperor Caesar Marcus Aurelius
Σε[ουήρῳ Ἀλεξάνδρῳ] Εὐσεβεῖ	Severus Alexander Pius
[Εὐτυχεῖ Σεβαστῶ] καὶ [- -]	Felix Augustus and
SEG 54:1478 (Translation by the author)	

An honorific statue from the Acropolis of Athens was rededicated by the *demos* in the 1st century AD to Gaius Marius, a Roman ambassador, for the sake of his virtue and benefaction (IG II² 4119). Later, between AD 238 and 243, it was rededicated to Flavius Asclepiades, an *archon* whose family members had held the office of *pylōroi* (gate-keepers) (IG II² 3691). Unlike numerous honorific statues in Athens and other Greek cities, the latter rededication does not specify that the *demos* made it. The incomplete nature of the inscription creates ambiguity about whether it highlighted Flavius Asclepiades' benefaction or solely his political office (e.g., SEG 54:1478).

These two examples from Athens and Aigai at Alexandretta, dating from around the same period, differ from earlier cases of rededication that explicitly demonstrated the political authority of the new rulers. In the Aigai at Alexandretta example (SEG 54:1478), rededication reflected the continuity of emperors' cults over the centuries. In Athens (IG II² 3691), as in some other Greek cities, statues could be rededicated to Greek or Roman officials in high-ranking political positions, whether or not they represented the current rulers. Systematic research and

statistical analysis are needed to determine if most rededications were made to honor Roman political figures with symbols of Greek heritage.

CONCLUSIONS

Dio Chrysostom's critique highlights how honorific statues were frequently set up to honor individuals with influence in the city (31st Discourse: *The Rhodian Oration* 8). On the Athenian Acropolis, nearly two honorific statues were set up each year on average between the mid-1st century BC and mid-1st century AD. Given the limited space within the Acropolis precinct, accommodating hundreds of statues over time would have posed a significant spatial challenge, a situation mirrored in the *temene* of many Greek sanctuaries, which also lacked sufficient room to house numerous statues over extended periods. This spatial limitation might suggest that rededicating old statues in later periods was a pragmatic choice to save space and avoid displacing older statues. Krumeich's research (2010, 2014) on the Acropolis of Athens reveals that the number of newly erected statues was still high, while rededicated statues constituted only a small fraction during the same period. This indicates that the practice of rededicating old statues during the Roman and Imperial periods likely had motivation beyond simply conserving space. It may have also reflected a desire to honor new political figures and benefactors within an existing symbolic framework or to maintain continuity with the past by linking contemporary figures to historically significant statues.

The increased rate of statue rededication during the 2nd century BC – 1st century AD raises questions about the motivations behind this trend. The admiration of Greek art by the Roman ruling class and the high demand for Greek statues contributed significantly to this acceleration. Before Roman hegemony, the reuse of statues and bases was relatively rare, but with the Roman influence, it became more common. However, the rededication of statues and bases did not only aim to honor Roman rulers and benefactors. As the examples in this chapter illustrate, the motivation varied considerably. In Athens, only a small number of statues were rededicated to Roman political figures and foreign kings, reflecting a selective approach aimed at reinforcing political alliances. Lindos took a more practical approach by rededicating statues primarily to cultic officials and even auctioning the right to reinscribe statues, which served as revenue generation.

The treatment of initials inscriptions on rededicated statue bases varied significantly across Greek cities. In some cases, original inscriptions were erased; in others, they were left intact or reinscribed elsewhere on the base. This inconsistency suggests an awareness of the possible implications of rededication on the legacy of the originally honored individuals. Dio Chrysostom, for instance, criticized the erasure of honors, likely reflecting broader concerns about the ethics of reappropriating tributes to public figures and benefactors posthumously. Such sensitivities may have influenced decisions to either preserve or replace inscriptions. The examples from Lindos, Athens, and Aigai at Alexandretta underscore regional variations in rededication practices. These cases suggest that cultural and political contexts influenced whether statues were reused and how inscriptions were treated. The rarity of rededicated statues at major sanctuaries like the Acropolis of Athens, where only 21 statues were rededicated in 100 years, contrasts sharply with the higher rates of new dedications, on average, more than a new statue each year. The low frequency of rededication might reflect that adding new honorific statues likely held greater significance than rededicating older ones.

Rededicating statues was selective and nuanced, shaped by the desire to balance prestige, practicality, and political strategy. The focus on significant sanctuaries and the careful selection of statues for rededication underscore the importance of these spaces as arenas for self-representation, civic honor, and cultural adaptation.

BIBLIOGRAPHY

- Aleshire, S.B. 1989. *The Athenian Asklepieion: The People, their Dedications, and the Inventories*. Amsterdam: J.C. Gieben.
- Anezari, S. 2010. "Kaiserzeitliche Ehrenmonumente auf der Akropolis: Die Identität der Geehrten und die Auswahl des Aufstellungsortes." In *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Internationales Kolloquium vom 16. bis 17. Juni 2006 in Bonn*, edited by R. Krumeich and C. Witschel, 271–302. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Azoulay, V. 2019a. "Leben und Metamorphosen einer Porträtstatue: der Fall des Theogenes von Thasos." In *Das Leben griechischer Porträts*, edited by F. Queyrel and R. von den Hoff, 267–300. Paris: Hermann.
- . 2019b. Diogenes Laertius, Leben und Meinungen berühmte Philosophen." In *Das Leben griechischer Porträts*, edited by F. Queyrel and R. von den Hoff, 303–4. Paris: Hermann.
- Barker, S.J. 2020. "Reuse of Statuary and the Recycling Habit of Late Antiquity: An Economic Perspective." In *Recycling and Reuse in the Roman Economy*, edited by C.N. Duckworth and A. Wilson, 105–90. Oxford: Oxford University Press.
- Blanck, H. 1963. "Wiederverwendung alter Statuen als Ehrendenkmäler bei Griechen und Römern." Ph.D. diss., University of Cologne.
- Blinkenberg, C., and K.F. Kinch. 1941a. *Lindos: Fouilles et recherches 1902–1914 et 1952, Fouilles de l'acropole, Inscriptions II*, Vol. 1 (Nos 1–281). Berlin: de Gruyter.
- . 1941b. *Lindos: Fouilles et recherches 1902–1914 et 1952, Fouilles de l'acropole, Inscriptions II*, Vol. 2 (Nos 282–710). Berlin: de Gruyter.
- Cohoon, J.W., and H. Lamar Crosby. 1940. *Dio Chrysostom: Discourses 31–36*. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dickenson, C. 2017. "The Agora as Setting for Honorific Statues in Roman Greece." In *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, edited by A. Heller and O.M. van Nijf, 432–54. Leiden: Brill.
- Domingo Gygax, M. 2016. *Benefaction and Reward in the Ancient Greek Cities: The Origins of Euergetism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fernoux, H. 2017. "La gestion des statues honorifiques à Rhodes à la fin du Ier siècle ap. J.-C. d'après le Rhodiakos de Dion de Pruse (Or. XXXI)." In *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, edited by A. Heller and O.M. van Nijf, 81–108. Leiden: Brill.
- Gangloff, A. 2013. "Le langage des statues: emploi et resémantisation des statues grecques sous le haut-empire (Dion de Pruse, Or. XII et XXXI)." In *Mères et maternités en Grèce ancienne*, edited by F. Gherchanoc and J.B. Bonnard, 303–26. Métis 11. Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales, Daedalus.
- Griesbach, J. 2014. "Jede(r) ist ersetzbar? Zur Wiederverwendung von Statuenbasen im Asklepios-Heiligtum von Epidauros." In *Weiter- und Wiederverwendungen von Weihestatuen in griechischen Heiligtümern, Tagung am Archäologischen Institut der Universität Zürich 21./22. Januar 2011*, edited by C. Leypold, M. Mohr and C. Russenberger, 55–69. Rahden/Westf.: Marie Leidorf.
- Griesbach, J., and F. Herbin. 2019. "Neu-Kontextualisierungen: Wiederverwendung, Translozierung und Kontextwandel." In *Das Leben griechischer Porträts*, edited by F. Queyrel and R. von den Hoff, 119–59, 318–20. Paris: Hermann.
- Hamilton, R. 2000. *Treasure Map: A Guide to the Delian Inventories*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Herbin, F. 2014. "Quelques exemples de remplois dans le sanctuaire d'Apollon à Délos. Supports de statues et blocs d'architecture employés comme tels." In *Weiter- und Wiederverwendungen von Weihestatuen in griechischen Heiligtümern, Tagung am Archäologischen Institut der Universität Zürich 21./22. Januar 2011*, edited by C. Leypold, M. Mohr and C. Russenberger, 43–54. Rahden/Westf.: Marie Leidorf.
- Herbin, F., F. Queyrel, and M. Szewczyk. 2019. "Identitätswechsel." In *Das Leben griechischer Porträts*, edited by F. Queyrel and R. von den Hoff, 92–117. Paris: Hermann.
- Hochscheid, H. 2020. "Professionalism in Archaic and Classical Sculpture in Athens: The Price of Technê." In *Skilled Labour and Professionalism in Ancient Greece and Rome*, edited by E. Stewart, E. Harris and D. Lewis, 205–39. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirk, A. 2018. "What is an ἐπιγραφή in Classical Greece?" In *The Materiality of Text – Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity*, edited by A. Petrovic, I. Petrovic and E. Thomas, 29–47. Leiden: Brill.
- Krumeich, R. 2010. "Vor klassischem Hintergrund. Zum Phänomen der Wiederverwendung älterer Statuen auf der Athener Akropolis als Ehrenstatuen für Römer." In *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit, Internationales Kolloquium vom 16. bis 17. Juni 2006 in Bonn*, edited by R. Krumeich and C. Witschel, 329–98.

Wiesbaden: Reichert Verlag.

- _____. 2014. "Denkmäler für die Ewigkeit? Zum Fortbestehen kollektiver und individueller Erinnerung bei wiederverwendeten Statuen auf der Athener Akropolis." In *Weiter- und Wiederverwendungen von Weihestatuen in griechischen Heiligtümern, Tagung am Archäologischen Institut der Universität Zürich 21./22. Januar 2011*, edited by C. Leypold, M. Mohr and C. Russenberger, 71–86. Rahden/Westf.: Marie Leidorf.
- _____. 2019. "Das Leben griechischer Porträtstatuen in der panhellenischen Heiligtümern von Olympia und Delphi." In *Das Leben griechischer Porträts*, edited by F. Queyrel and R. von den Hoff, 211–51. Paris: Hermann.
- _____. 2022. "Erinnerung an die große Vergangenheit, aber möglichst sparsam? Zur Wiederverwendung von Basen und Statuen auf der Athener Akropolis im späten Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit." In *Recycling and Reuse of Sculpture in Roman and Late Antique Times, Archaeology and Economy in the Ancient World, Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology Cologne/Bonn, 22–26 May 2018*, edited by C. Parigi, 23–43. Heidelberg: Propylaeum.
- Murer, C. 2022. "Recycling Roman Funerary Sculpture in Italy and the Late Roman West." In *Recycling and Reuse of Sculpture in Roman and Late Antique Times, Archaeology and Economy in the Ancient World, Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology Cologne/Bonn, 22–26 May 2018*, edited by C. Parigi, 49–57. Heidelberg: Propylaeum.
- Moser, M. 2017. "Reused Statues for Roman Friends: The Past as a Political Resource in Roman Athens." In *Strategies of Remembering in Greece under Rome (100 BC – 100 AD)*, edited by T.M. Dijkstra, I.N.I. Kuin, M. Moser and D. Weidgenannt, 169–81. Leiden: Sidestone Press.
- Parigi, C. 2022. "Recycling and Reuse of Sculpture in Roman and Late Antique Times – An Introduction." In *Recycling and Reuse of Sculpture in Roman and Late Antique Times, Archaeology and Economy in the Ancient World, Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology Cologne/Bonn, 22–26 May 2018*, edited by C. Parigi, 1–5. Heidelberg: Propylaeum.
- Peña, J.T. 2020. "Recycling in the Roman World: Concepts, Questions, Materials, and Organization." In *Recycling and Reuse in the Roman Economy*, edited by C.N. Duckworth and A. Wilson, 9–58. Oxford: Oxford University Press.
- Priol, E., and J. Griesbach. 2019. "Exedra des Pamphilidas, Priester der Athena Lindia und des Zeus Polieus (I.Lindos, 1311-f)." In *Das Leben griechischer Porträts*, edited by F. Queyrel and R. von den Hoff, 315–20. Paris: Hermann.
- Rous, S.A. 2019. *Reset in Stone: Memory and Reuse in Ancient Athens*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Sayar, M.H. 2004. "Appendix: Inschriften." In *Kulturbegegnung in einem Brückenland: Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien*, edited by K. Ehling, D. Pohl and M.H. Sayar, 221–60. Bonn: Habelt.
- Sporn, K. 2014. "Wiederverwendete Votive in kretischen Heiligtümern." In *Weiter- und Wiederverwendungen von Weihestatuen in griechischen Heiligtümern, Tagung am Archäologischen Institut der Universität Zürich 21./22. Januar 2011*, edited by C. Leypold, M. Mohr and C. Russenberger, 105–12. Rahden/Westf.: Marie Leidorf.
- Szewczyk, M. 2017. "Entretien et réparation." In *La vie des portraits grecs*, edited by F. Queyrel and R. von den Hoff, 39–83. Paris: Hermann.
- Trombley, F.R. 2014. *Hellenic Religion and Christianization c. 370–529*, Vol. I. Leiden: Brill.

Προσωπείο

Πολυσημία, πολυχρηστικότητα και δευτερογενής χρήση στην αρχαιότητα

Σοφία Μπαλτζώη

Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Σχολή Καλών Τεχνών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
sophia.batzo@gmail.com

ABSTRACT

There is a long tradition of the use of masks in Greece dating back to prehistoric times, when their use was widespread in all aspects of life: funeral, burial, apotropaic, religious, votive, “decorative” and theatrical. The aspects of mask in antiquity, the different construction materials (comparing the perishable and non-perishable materials), the reasons that made their use and reuse imperative and their relation to the concept of time will be discussed. According to the aforementioned evidence, the multiplicity and versatility of masks will be examined, and their role each time in a different context will be emphasized.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην αρχαία Ελλάδα ο όρος *προσωπείον* είχε την έννοια της «μάσκας», το οποίο χρησιμοποιούταν ως κάλυψη του προσώπου. Το προσωπείο επέτρεπε στο άτομο που το έφερε να μεταμφιεστεί και να υιοθετήσει διαφορετικές όψεις. Αυτή η μεταμορφωτική δύναμη του προσωπείου βοηθούσε τον προσωπιδοφόρο να ενσαρκώσει ένα άλλο πλάσμα ή χαρακτήρα, αντικαθιστώντας ουσιαστικά τη δική του ταυτότητα με αυτή του προσωπείου.

Τα προσωπεία έχουν μια μακρά παράδοση στον ελλαδικό χώρο σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Έτσι, τα προσωπεία συναντώνται είτε στους τάφους, είτε ως αποτροπαϊκό μέσον, είτε στο πλαίσιο της θρησκείας-λατρείας, είτε ως αναθήματα, είτε ως διακόσμηση, είτε στο θέατρο αποκτώντας τη μεγαλύτερη δυναμική τους. Παρακάτω θα γίνει αναφορά (με αλφαβητική σειρά) στην εκάστοτε χρήση του προσωπείου, στη δευτερογενή χρήση και στα διαφορετικά υλικά κατασκευής του.

ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΕΙΟΥ

Η αποτροπαϊκή χρήση

Το αποτροπαϊκό προσωπείο ως αποτροπαϊκό μέσο χρησιμοποιούταν ευρέως. Στην αρχαία Ελλάδα, η εικόνα που ήταν συνυφασμένη με την αποτροπή του κακού ήταν εκείνη της Γοργούς. Η κεφαλή της Γοργούς, με την ονομασία γοργόνειο, αποτέλεσε την πιο διαδεδομένη εικόνα-σύμβολο του αποτροπαϊκού στοιχείου. Τα χαρακτηριστικά του γοργονείου ήταν τα άγρια και μεγάλα μάτια, οι κυνόδοντες και η γλώσσα που έβγαине έξω από το στόμα (Potts 1982, 26–8). Ο όρος γοργόνειο, ενώ δεν είναι ο αρχαιότερος, χρησιμοποιήθηκε, ωστόσο,

ευρέως από την αρχαιολογική έρευνα για όλα τα είδη προσωπείων της Γοργούς, ανεξαρτήτως της τυπολογίας, της χρήσης και της θέσης τους (Frontisi-Ducruix 2009, 30–1).

Το γοργόνειο κοσμούσε την ασπίδα ή την αιγίδα της θεάς Αθηνάς και είχε την ιδιότητα να την προστατεύει, παρ' όλο που ήταν αθάνατη· δεν χρησιμοποιούνταν, επομένως, μόνο για την προστασία των θνητών (π.χ. Περσέας). Τα αποτροπαϊκά προσωπεία, με την άσχημη και τρομακτική τους όψη, είχαν την ιδιότητα να τρομάζουν, συγχρόνως όμως, μπορούσαν να είναι πολύ όμορφα, προκαλώντας το δέος σε αυτόν που τα αντικρίζει (Ανδρόνικος 1984, 189–91).

Το γοργόνειο αποτυπώνεται στην τέχνη στην κλασική αγγειογραφία, στη γλυπτική (ολόγλυφα και ανάγλυφα προσωπεία), καθώς και στην αρχιτεκτονική. Μία από τις πρώτες και πιο σημαντικές λειτουργίες του γοργονείου είναι ως διακοσμητικού ακροκέραμου. Ενδεχομένως, η χρήση γοργονείων στα ακροκέραμα στην Ελλάδα προήλθε αρχικά από μια παλαιότερη ιταλική παράδοση με την προσθήκη ανθρώπινων κεφαλών στα ακροκέραμα των κτιρίων. Επιπλέον, στα γοργόνεια στα ακροκέραμα από τη Δυτική Ελλάδα παρατηρούνται ομοιότητες με τα γοργόνεια που συναντώνται στην αγγειογραφία. Αυτό οφείλεται πιθανόν στη μεγάλη εξάπλωση της Κορινθιακής κεραμικής στη Δύση. Έτσι, λοιπόν, από τη μια πλευρά οι Έλληνες στη Δυτική Ελλάδα χρησιμοποίησαν το γοργόνειο ως διακόσμηση στα ακροκέραμά τους και από την άλλη πλευρά ο ιθαγενής ιταλικός πληθυσμός επηρεασμένος και αυτός με τη σειρά του τοποθέτησε το κεφάλι της Μέδουσας στη διακόσμηση ακροκεράμων με κεφαλές.

Η απεικόνιση του γοργονείου, τόσο στην πλαστική όσο και στη ζωγραφική, γίνεται κατενώπιον. Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται σύγκρουση βλεμμάτων, προκαλώντας σεβασμό και φόβο σε όποιον το αντικρίζει. Η συνηθέστερη διακόσμηση με γοργόνεια είναι σε νομίσματα, σε φάλαρα αλόγων, σε ασπίδες, σε αττικούς κλιβάνους (Harrison 1991, 189, εικ. 27–30· Scheibler 1992, 122) και ως σηματοδότηση τάφων. Επιπλέον, τα γοργόνεια χρησιμοποιούνται ως διακόσμηση σε ψηφιδωτά δάπεδα, δίπλα στο κατώφλι, ώστε να αποτρέπει τους εχθρούς, αλλά και ως αυτόνομα τελετουργικά προσωπεία. Με βάση τα προαναφερθέντα, το γοργόνειο έχει την ιδιότητα να προστατεύει και να προφυλάσσει όχι μόνο τον άνθρωπο που το φέρει, αλλά ακόμη και θεούς, ναούς, οικίες, τείχη πόλεων κ.λπ. (Besig 1937· Belson 1981· Frontisi-Ducruix 2009, 157–200· Conti 2011, 19–28).

Η «διακοσμητική» χρήση

Η χρήση του προσωπείου είχε και «διακοσμητική» διάσταση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει περισσότερο συμβολικό χαρακτήρα και όχι μόνο αισθητικό-διακοσμητικό. Η κύρια «διακοσμητική» χρήση του προσωπείου είχε διττό χαρακτήρα: είτε σε ιδιωτικούς, δημόσιους χώρους και σε χώρους διασκεδάσεως είτε ως δευτερεύον στοιχείο σε κοσμήματα, αγγεία, λυχνάρια κ.ά. Η κύρια θεματική των διακοσμητικών προσωπείων προέρχεται από το θέατρο και πιο συγκεκριμένα από την κωμωδία και τον εύθυμο χαρακτήρα της. Στα «διακοσμητικά» προσωπεία παρατηρούνται και οι τύποι των θεατρικών προσωπείων που δίνονται από τον Πολυδεύκη στο λεξικό *Όνομαστικόν* (Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν* IV).

Η επιρροή της θεματολογίας στα «διακοσμητικά» προσωπεία από το θέατρο, γίνεται πιο έντονη, ειδικά στα τέλη της Κλασικής εποχής, οπότε το θέατρο ανθεί. Οι εορτές προς τιμήν του Διονύσου δημιουργούν το υπόβαθρο και για άλλες εορταστικές εκδηλώσεις, στο πλαίσιο των οποίων χώροι διακοσμούνται με προσωπεία. Παρατηρείται ότι κατά την Ελληνιστική εποχή αυξάνεται κατά πολύ ο αριθμός των «διακοσμητικών» προσωπείων, όπου επικρατεί η κωμωδία έναντι της τραγωδίας, και είναι πιο έντονο το αίσθημα της χαράς (Green 1994, 97).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι εντοπίστηκε αρκετά μεγάλος αριθμός πήλινων προσωπείων σε πολύ μικρό μέγεθος. Τα προσωπεία εντοπίστηκαν σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, οικίες κ.λπ. Αν και ο τόσο μεγάλος αριθμός τους υποδηλώνει ότι η επιρροή του θεάτρου ήταν μεγάλη και η απήχυσή του ήταν διάχυτη στη ζωή των ανθρώπων· εντούτοις δεν μπορούμε να πούμε ότι τα προσωπεία αυτά είχαν θεατρικό χαρακτήρα, αλλά περισσότερο εστίαζαν στην εύθυμη φύση του Διονύσου, ο οποίος ήταν πρεσβευτής της χαράς. Έτσι λοιπόν, οι

άνθρωποι χρησιμοποιώντας τα «διακοσμητικά» προσωπεία στους χώρους τους αποζητούσαν τη χαρά (Green και Handley 1996, 80).

Η θεατρική χρήση

Κατά τον Lesky (Lesky 1975, 76), «στην έκσταση της διονυσιακής λατρείας βασίζεται το μυστηριακό γεγονός της μεταμόρφωσης που αποτελεί τη θεμελιακή προϋπόθεση για τη γένεση του δράματος». Ωστόσο, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το προσωπείο ήταν επινόηση συγκεκριμένης χρονικής στιγμής και ανακαλύφθηκε για να υπηρετήσει την τραγωδία χωρίς να αποτελεί προϊόν εξέλιξης του τελετουργικού υπόβαθρου (Wiles 2007, 15).

Ο Hall (1993, 310) θεωρεί μάλιστα ότι η χρήση των προσωπειών από τους Έλληνες τραγικούς τους βοηθούσε να χειριστούν ακραία πάθη. Όσον αφορά τα μη σωζόμενα προσωπεία, η ανασύσταση της μορφής τους είναι εφικτή χάρη στην εικονογραφία και τις γραπτές πηγές. Κύρια πηγή πληροφόρησης για το θεατρικό προσωπείο αποτελεί το λεξικό *Όνομαστικόν* του Πολυδεύκη (2ος αιώνας μ.Χ.), όπου μας παρέχεται ένας κατάλογος, στον οποίο συνολικά αναφέρονται 76 τύποι προσωπειών: 28 τραγικά, 44 κωμικά και τέσσερα σατυρικά (Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν* IV), καθώς και τα ίδια τα δραματικά κείμενα.

Τα προσωπεία και για τα τρία δραματικά είδη πιθανότατα ήταν φτιαγμένα από οργανικά σκληρά υλικά, λινό, δέρμα, ξύλο ή φελλό, με ελαφρύ βάρος και συνδεδεμένα με περούκα που αποτελούνταν από ανθρώπινες ή ζωικές τρίχες (Brooke 1962, 76). Λόγω των εύθραυστων αυτών υλικών, δεν έχουμε αρχαιολογικά ευρήματα σήμερα και μόνο μέσα από την κλασική αγγειογραφία, όπου αναπαρίστανται θεατρικά προσωπεία, καθώς και από μαρμάρινα και πήλινα προσωπεία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες. Το προσωπείο καθιερώθηκε στο θέατρο, διότι εξυπηρετούσε την εναλλαγή των ρόλων. Οι υποκριτές, οι οποίοι ήταν μόνο άνδρες, καλούνταν να παίξουν πολλούς ρόλους, μαζί και εκείνους των γυναικών, και χρησιμοποίησαν το προσωπείο ως μέσον μεταμπίεσης σε συνδυασμό με το υπόλοιπο θεατρικό κοστούμι. Επιπλέον, το προσωπείο στο θέατρο εξυπηρετούσε οπτικοακουστικούς σκοπούς, αφού σε ένα μεγάλο υπαίθριο θέατρο βοηθούσε στο να βλέπουν καλύτερα οι θεατές τις εκφράσεις του προσώπου των ηθοποιών, και λειτουργούσε ενδεχομένως και ως αντηχείο για την ενίσχυση της φωνής (Vovolis και Zamboulakis 2007· Vovolis 2009).

Ειδικότερα, το τραγικό προσωπείο, με την ιερότητά του, αποτελούσε το μέσον προς το θείο. Μέσω του προσωπειού, οι υποκριτές μεταμορφώνονταν σε υπερφυσικούς ήρωες μεταφέροντας τους θεατές στον κόσμο του μύθου. Με αυτόν τον τρόπο, το προσωπείο από τον χώρο της θρησκείας ανάγεται σε ένα άλλο επίπεδο «χρήσης» και το σκηνικό προσωπείο ως λογική συνέχεια του θρησκευτικού γίνεται το μέσον για τη μέθεξι με το άλλο και τελικά την κάθαρση του ήρωα και των θεατών.

Η θρησκευτική-λατρευτική χρήση

Η χρήση του προσωπειού είναι εγγενώς συνδεδεμένη με τη θρησκεία και προηγείται της θέσπισης των δραματικών αγώνων. Το πρωιμότερο παράδειγμα έρχεται από έναν μυκηναϊκό σφραγιδόλιθο από την Τίρυνθα που αναπαριστά ζωόμορφες φηγούρες, οι οποίες κρατούν πρόχους γεμάτες, πιθανόν, από την παραγωγή του νέου τρύγου. Ίσως πρόκειται για μέλη θιάσου ή μύστες ή ιερείς. Ακόμη, έχει βρεθεί και μια σειρά από μυκηναϊκούς σφραγιδόλιθους με προσωπεία (Sakellariou 1964, 30, 32, 290, 370· Σακελλαρίου 1966). Επίσης μπορεί να συσχετισθεί άμεσα με τη λατρεία των δύο θεών του προσωπειού, του Διονύσου και της Αρτέμιδος, των οποίων οι μύστες έφεραν προσωπεία κι έφταναν σε μια κατάσταση που περιλάμβανε την απώλεια της προσωπικότητάς τους (*έκστασις*) στο πλαίσιο της λατρείας. Κάτι τέτοιο διαπιστώνεται μέσα από τις παραστάσεις μελανόμορφων αγγείων του 6ου αιώνα π.Χ., όπου οι συμμετέχοντες σε κώμο προς τιμήν του Διονύσου, απεικονίζονται να φορούν θηριόμορφα προσωπεία. Απόρροια αυτού του εγχειρήματος εντοπίζεται στους θηριομορφικούς χορούς της αρχαίας Αττικής Κωμωδίας (Αριστοτ. *Ποιητική*, κεφ. 3–5· βλ. περισσότερα σχετικά με τη μελέτη του τελετουργικού στοιχείου στο δράμα, Csapo και Miller 2007, 1–8· για το κοστούμι που αποτυπώνεται στην αγγειογραφία, Stone 1981).

Στις παραστάσεις των λεγόμενων Ληναϊκών αγγείων παρατηρούμε ότι ο Διόνυσος τιμάται από τους πιστούς με προσωπίο, το οποίο ήταν καρφωμένο σε έναν πάσσαλο. Παράλληλα, μέσα από τις απεικονίσεις των «άρκτων» (μυημένων κοριτσιών μεταμφιεσμένων σε αρκούδες) σε αγγεία που βρέθηκαν στο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος στην Ανατολική Αττική (Κοντής 1967, 163· Scalon 1990, 102), αλλά και μέσα από τα πήλινα προσωπίδια που αποκαλύφθηκαν στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη (Bosanquet 1905–1906, 310–13· Boardman 1963, 1–7· Carter 1987, 374), διαπιστώνουμε τον καταλυτικό ρόλο που είχαν τα λατρευτικά προσωπίδια στη λατρεία της συγκεκριμένης θεότητας. Επίσης, στην Τίρυνθα της Αρχαϊκής εποχής χρησιμοποιούνταν ολόγλυφα λατρευτικά προσωπίδια στις τελετουργίες προς τιμήν της Ήρας (Lucas-Durie 1989, 300–1), καθώς και στον ναό της θεάς Δήμητρας στον Φενεό (Παυσ. I, 31, 4· Παυσ. VIII, 15, 3· βλ. περισσότερα, Groon 1955, 13· Nilsson 1967, 477–78). Στα πλαίσια των λατρευτικών πρακτικών, όπως αναφέρθηκε παραπάνω στο ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα και στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη, εν προκειμένω στις τελετές μύησης και ενηλικίωσης των νέων, το προσωπίο χρησιμοποιείται στο στάδιο του τελετουργικού εκφοβισμού ως το μέσον για να περάσουν οι νέοι και οι νέες από την εφηβική ηλικία στην ενήλικη ζωή (Lonsdale 1993, 191–92).

Η θεϊκή παρουσία δηλώνεται μέσω του προσωπίου ακόμη και με την απουσία του, όπως συμβαίνει στα Αθήναια με την παρουσία της μέσω του προσωπίου στο πρόσωπο του ιερέα. Το προσωπίο λειτουργεί ως ένα τελετουργικό σκεύος για να δηλώσει την ιερότητα και όχι τη δαιμονική φύση, και να προκαλέσει το δέος που νιώθουν οι θνητοί μπροστά στο θείο (Otto 1984, 88–9).

Η νεκρική χρήση

Νεκρικό προσωπίο ή νεκρική προσωπίδα είναι η προσωπίδα που τοποθετείται επάνω στο πρόσωπο του νεκρού. Οι ρίζες αυτής της παράδοσης έχουν κοινωνικό-θρησκευτικό υπόβαθρο. Η παράδοση της νεκρικής προσωπίδας δείχνει ότι οι άνθρωποι είχαν μεταθανάτιες αντιλήψεις, αφού πίστευαν ότι μέσω του πολυτελούς κτερίσματος η ψυχή μεταφέρεται στην Άλλη Ζωή. Νεκρικές προσωπίδες εντοπίστηκαν στα πρόσωπα επιφανών νεκρών, δεικνύοντας με προπαγανδιστικό τρόπο την υπεροχή τους, τόσο στους ζωντανούς όσο και στους νεκρούς. Το υλικό κατασκευής των νεκρικών προσωπίδων ήταν τις περισσότερες φορές ο χρυσός, κάτι που υποδήλωνε ότι όπως ο χρυσός μένει άφθαρτος και αναλλοίωτος στον χρόνο, έτσι και οι νεκροί θα έμεναν για πάντα στην αιωνιότητα (Krien-Kummrow 1961, 900).

Το έθιμο της χρυσής νεκρικής προσωπίδας, πιθανόν προερχόμενο από την Αίγυπτο από τις προσωπίδες που τοποθετούσαν στα πρόσωπα των Φαραώ, αν και οι απόψεις δίστανται (Despini, Schürmann, και Gisler 2009, 26 και υποσ. 57 για περισσότερη βιβλιογραφία), συναντάται τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Συγκεκριμένα, στον ελλαδικό χώρο, νεκρικές προσωπίδες έχουν εντοπιστεί στους Ταφικούς Κύκλους Α' και Β' των Μυκηνών, και οι υπόλοιπες έχουν εντοπιστεί αποκλειστικά στην περιοχή της Μακεδονίας, στο Αρχοντικό Πέλλας (Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2007, 83–90· 2009, 477–90), στη Σίνδο (Δεσποίνη 2016), στο Τρεμπένιστε (Filow 1927· Vasic 1999, 1295–302) και το πιο πρόσφατο εύρημα εντοπίζεται στην Αχλάδα της Φλώρινας (Εφορεία Αρχαιοτήτων Φλώρινας 2019, 20 Σεπτεμβρίου).

Τα πρωιμότερα παραδείγματα χρυσής νεκρικής προσωπίδας ανακαλύφθηκαν στις Μυκήνες. Μαζί με τα υπόλοιπα πολύτιμα κτερίσματα από τους Ταφικούς Κύκλους Α' και Β' των Μυκηνών, οι νεκρικές προσωπίδες (χρυσές και μια μόνο από ήλεκτρο) υποδήλωναν τον πλούτο της οικογένειάς τους. Στις ανδρικές ταφές τα κτερίσματα ήταν χρυσά ένθετα όπλα (Hood 1980, 234–37), ενώ στις γυναικείες ταφές τα κτερίσματα ήταν χρυσά κοσμήματα. Ακόμη, εντοπίστηκαν χρυσά ελάσματα που κάλυπταν τα σώματα και τα πρόσωπα βρεφών εν είδει προσωπίων. Οι νεκρικές προσωπίδες που εντοπίστηκαν στους Ταφικούς Κύκλους ήταν συνολικά έξι. Στον Ταφικό Κύκλο Α' εντοπίστηκαν τρεις στον τάφο IV και δύο στον τάφο V, όμως οι νεκροί ήταν περισσότεροι: επτά άνδρες, οκτώ γυναίκες και δύο βρέφη. Στον Ταφικό Κύκλο Β' εντοπίστηκε μια μόνο νεκρική προσωπίδα, και συγκεκριμένα στον τάφο Γ' (Körpke 1976, 1–13).

Οι χρυσές νεκρικές προσωπίδες είχαν κατασκευαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να αντιπροσωπεύονται τα χαρακτηριστικά του αποθανόντος, και να μένουν αναλλοίωτα στον χρόνο μέσω του αναλλοίωτου υλικού

κατασκευής. Τα χαρακτηριστικά τους δεν ήταν ρεαλιστικά, έδιναν μόνο κάποιες πληροφορίες σχετικά με το φύλο, την ηλικία και την προσωπικότητα του νεκρού (Μυλωνάς 1973, 76, 339–40).

Μετά από ένα μεγάλο χρονικό κενό στη χρήση της, το έθιμο της χρυσής νεκρικής προσωπίδας επανεμφανίζεται αποκλειστικά στον μακεδονικό χώρο στους Αρχαίους χρόνους, σε μια προσπάθεια των Μακεδόνων για σύνδεση με την ιστορική και μυθολογική παράδοση της περιοχής της Αργολίδας. Έτσι, η χρήση της χρυσής νεκρικής προσωπίδας από τους Μακεδόνες υπογράμμιζε με προπαγανδιστικό τρόπο την ελληνική τους προέλευση και τη σύνδεσή τους με τον ισχυρό δωρικό κόσμο της Πελοποννήσου και την καταγωγή τους από τους Τημενίδες και τους Βακχιάδες απογόνους του Ηρακλή, επιτρέποντάς τους να μονοπωλήσουν τον μακεδονικό θρόνο. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο δε (5.22, 8.137-139 και 9.45), ο Αλέξανδρος Α΄ ζήτησε να συμμετάσχει στους Ολυμπιακούς Αγώνες (άπέδεξε ως εἴη Ἀργεῖος). Η παράδοση της χρυσής νεκρικής προσωπίδας στη Μακεδονία δεν αποτελεί επιβίωση, αφού απέχει τόσο γεωγραφικά όσο και χρονικά από τις χρυσές νεκρικές προσωπίδες των Μυκηνών, αλλά αποτελεί αναβίωση αυτής της παράδοσης για κοινωνικοπολιτικούς λόγους (Schnauffer 1970· Segall 1966, 2).

Τα πρωιμότερα παραδείγματα των Αρχαίων χρόνων έρχονται από το νεκροταφείο στο Αρχοντικό Πέλλας και χρονολογούνται μετά το 560–540 π.Χ. Τα μοτίβα που χρησιμοποιήθηκαν διαφέρουν από εκείνα στο νεκροταφείο της Σίνδου (Δεσποίνη 1985, 82, αρ. 117, 120 κ.ε., αρ. 182· Δεσποίνη 1998, 65 κ.ε.. Δεσποίνη 2016, αρ. 309, 506). Μαζί με τις νεκρικές προσωπίδες, τα χρυσά ελάσματα, διαδήματα, εποφθάλμια και επιστόμια διακοσμούνται με φυτικά και γεωμετρικά θέματα, μυθικά όντα, δελφίνια, άγρια ζώα, πουλιά, δέντρα και αστρικά σύμβολα. Τα μοτίβα που διακοσμούσαν τις χρυσές νεκρικές προσωπίδες σε συνδυασμό με το αναλλοίωτο υλικό κατασκευής, τον χρυσό, είχαν θρησκευτικό υπόβαθρο και συμπύκνωναν κοσμολογικές αντιλήψεις που σχετιζόνταν με τη μεταθανάτια ζωή (Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2012, 510). Η ποικιλομορφία, η ιδιαιτερότητα του στυλ και ο μεγάλος αριθμός των ελασμάτων έδειχναν ότι οι τα ευρήματα κατασκευάστηκαν σε εργαστήρια στη βόρεια Ελλάδα με μακροχρόνια εργαστηριακή δραστηριότητα.

Πέραν του νεκροταφείου στο Αρχοντικό Πέλλας, χρυσές νεκρικές προσωπίδες εντοπίστηκαν και στο νεκροταφείο της Σίνδου και χρονολογούνται από το 520–500 π.Χ. Συνολικά, εντοπίστηκαν πέντε προσωπίδες, τέσσερις από χρυσό και μια μόνο ασημένια επιχρυσωμένη. Τρεις από αυτές ανήκαν σε γυναίκες και οι άλλες δύο σε άνδρες. Οι προσωπίδες, καθώς και όλα τα χρυσά ελάσματα που εντοπίστηκαν, κάλυπταν το πρόσωπο του νεκρού και είχαν αποκλειστικά νεκρική χρήση (Δεσποίνη 2016, 13). Όλες οι προσωπίδες που εντοπίστηκαν παρουσίαζαν οπές, εκτός από μια ανδρική, και είναι πιθανό ο νεκρός άνδρας να φορούσε και κράνος, το οποίο στερέωνε και την προσωπίδα (Karo 1930, 39· Körpcke 1976, 3). Ακόμη, κάποια ελάσματα δεν έφεραν οπές και είναι πιθανό να τα τοποθετούσαν απλά πάνω στο πρόσωπο του νεκρού (Ohly 1953, 68). Παρόμοια ελάσματα είχαν κατασκευαστεί αποκλειστικά για νεκρική χρήση, και συγκεκριμένα τα συναντάμε στις ανώτερα κοινωνικά τάξεις, δηλαδή στους πολεμιστές και στις γυναίκες της τρίτης και της τέταρτης κατηγορίας, στο νεκροταφείο στο Αρχοντικό Πέλλας, βάσει κατηγοριοποίησης από τους ανασκαφείς των ενόπλων ταφών σε τέσσερις κατηγορίες, με γνώμονα τη διαφοροποίηση στα όπλα και στα υπόλοιπα κτερίσματα (για την κατηγοριοποίηση των ένοπλων ταφών, βλ. Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου, 2004, 563· 2006, 704).

Με την αλληλεπίδραση των γειτονικών πληθυσμών, το έθιμο της χρυσής νεκρικής προσωπίδας υιοθετήθηκε και εξαπλώθηκε σε ελληνικούς πληθυσμούς και σε τοπικές φυλές στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας (Despini, Schürmann, και Gisler 2009, 55).

Η ταφική χρήση

Το ταφικό προσωπίδιο διακρίνεται από το νεκρικό ως προς την τελική του χρήση ως κτέρισμα στους τάφους, παρά από την καθαυτή λειτουργία του καθώς, τόσο το νεκρικό όσο και το ταφικό, είχαν τελετουργικό χαρακτήρα. Τα προσωπίδια που εντοπίστηκαν μέσα σε τάφους ανήκαν συνήθως σε υποκριτές και είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα στους τάφους τους σαν το σύμβολο του επαγγέλματός τους. Όμως, πέρα από τους τάφους των υποκριτών, προσωπίδια εντοπίστηκαν και σε τάφους που δεν ανήκαν σε υποκριτές. Σε αυτούς τους τάφους επικρατούσαν τα διονυσιακά στοιχεία, στις Αλές (Goldman και Jones 1942, 365–421), στη Βέροια (Τσάκαλου-

Τζαναβάρη 2002), στον Άγιο Νικόλαο (Δαβάρας 1985, 130–216, ενδ. πίναξ 42, 224), στη Θήρα (Ζαφειρόπουλος 1965, 184) και στη Σάμο (Boehlau 1898, 157–58). Τα ταφικά προσωπεία, μαζί με τα υπόλοιπα κτερίσματα που βρέθηκαν σε γυναικείες ταφές, υποδηλώνουν ότι οι νεκρές γυναίκες προέρχονταν από πλούσιες οικογένειες και μάλιστα επικρατούσε η θεωρία ότι οι νεκροί που κατάγονταν από βασιλικές οικογένειες ήταν και μύστες της βακχικής λατρείας (Τσάκαλου-Τζαναβάρη 2002, 224–25, 228· βλ. περισσότερα: Ανδρόνικος 1984, 131, εικ. 90· Δρούγου κ.ά. 1994, 52–66, 98, 102–4).

Παρατηρείται ότι τα προσωπεία που εντοπίστηκαν σε τάφους στην πλειονότητά τους σχετιζόνταν με τη λατρεία του Διονύσου (προσωπεία Διονύσου, Σιληνού, Σατύρων κ.ά.), αλλά και της Αρτέμιδος (τύπος ρυτιδωμένης μορφής) και της Αφροδίτης, καθώς πέραν της σύνδεσής της με τη λατρεία του Διονύσου, η θεά Αφροδίτη είχε και χθόνιο χαρακτήρα, ο οποίος σχετίζεται με τον μύθο γύρω από τη γέννησή της. Κάποια από τα χαρακτηριστικά προσωνύμια είναι έπιτυμβίδια, τυμβωρύχος, μελαίνις (Πλούταρχος, Ηθικά IV, 269, 23. Πausanias IX, 27, 5. Πausanias VIII, 6, 5. Πausanias II, 2, 4). Η Αφροδίτη παρουσιάζεται ως άλλη Περσεφόνη, η οποία συνοδεύει τους νεκρούς και χρησιμοποιούνται κοινά σύμβολα και προσωνύμια των δύο θεαινών στην τέχνη.

Σχετικά με τον Διόνυσο, πέρα από το ότι ήταν ο θεός του κρασιού, του γλεντιού και του θεάτρου η λατρεία του θεού είχε και χθόνιο χαρακτήρα, όπως αποδεικνύουν και οι εορτές προς τιμήν του. Ο Διόνυσος συμβόλιζε τη μετάβαση και το πέρασμα στην Άλλη Ζωή, αφού στον ορφισμό ο Διόνυσος θεωρείται ότι κατάγεται από την Κρήτη (κρηταγενής) και είναι γιος του Δία και της Περσεφόνης (Carington-Smith 1982, 288 και υποσ. 170 με σχετική βιβλιογραφία). Τα διονυσιακά στοιχεία που επικρατούσαν στους τάφους μαζί με τη λατρεία του θεού συμβόλιζαν τη συνέχιση της ζωής ως απάντηση στον θάνατο. Οι μύστες λατρεύουν τον Διόνυσο-Βάκχο ως μυστηριακό θεό πιστεύοντας ότι έχει τη δύναμη να ελευθερώνει τις ψυχές των μυστών, και με τη βοήθειά του να κατακτήσουν την απόλυτη ευδαιμονία. Επίσης, υπόσχεται στους ακολούθους του μια χαρούμενη μεταθανάτια ζωή γεμάτη γιορτές και απολαύσεις, αντανakλώντας την έμφαση της λατρείας του στη χαρά και τη γιορτή. Η λατρεία του Βάκχου που συνδέθηκε με τη λατρεία του Διονύσου στη Μακεδονία, αναδεικνύει τον χθόνιο χαρακτήρα και τις λαϊκές μεταθανάτιες αντιλήψεις. (Τζαναβάρη 2011, 108).

Το χαρακτηριστικό και στη λατρεία της Αρτέμιδος με το προσωπείο ήταν η μετάβαση από μια κατάσταση σε μια άλλη. Έτσι, συναντάμε στους τάφους και προσωπεία που σχετίζονται με τη λατρεία τη θεάς όπως είναι ο τύπος της ρυτιδωμένης μορφής από το ναό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη. Πιθανόν, τα προσωπεία μέσα στους τάφους να σχετιζόνταν με λαϊκές δοξασίες περί ζωής και θανάτου και να είχαν εσχατολογικό περιεχόμενο.

Η ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΕΙΟΥ

Η αναθηματική χρήση

Μια δευτερογενής χρήση των προσωπειών ήταν η αναθηματική. Η ανάθεση ήταν μια πρακτική, της οποίας η χρήση ήταν ευρεία και ποικίλη στην αρχαία Ελλάδα· οι νικητές, οι αθλητές, οι υποκριτές αφιέρωναν όπλα, δίσκους και προσωπεία αντίστοιχα. Το 430 π.Χ., στην Αθήνα παρατηρείται μεγάλος αριθμός αναθηματικών αναγλύφων και ανάμεσα σε αυτά και αναθηματικά προσωπεία, τα οποία σχετίζονται με την άνθηση του θεάτρου κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. Τα αναθηματικά προσωπεία ήταν θεατρικά προσωπεία, τα οποία είχαν ως δεύτερη χρήση την ανάθεση (Ζουμπάκη 1994, 38).

Μέσα από την έρευνα, προκύπτει ότι τα πρώτα αναθηματικά προσωπεία ήταν τα σκηνικά προσωπεία ως αφιέρωση στον Διόνυσο, όμως δεν έχουν σωθεί λόγω του φθαρτού υλικού κατασκευής τους. Με την πάροδο του χρόνου, για να έχουν αντοχή στον χρόνο, τα αναθηματικά προσωπεία κατασκευάζονταν είτε από πηλό, είτε από χαλκό και πιο σπάνια από μάρμαρο εν είδει των αυθεντικών προσωπειών. Ακριβώς επειδή τα συγκεκριμένα προσωπεία προορίζονταν για ανάθεση, κατασκεύαζαν μόνο την μπροστινή όψη και όχι και την πίσω όπως ήταν τα πρώτα θεατρικά προσωπεία (προσωπείο-κράνος).

Τα αναθηματικά προσωπεία ήταν αφιερώματα των ποιητών, των πρωταγωνιστών, των υποκριτών, του κορυφαίου του Χορού, του ιερέα του Διονύσου, και τα αφιέρωναν στο ιερό του Διονύσου στην Αθήνα (Rousse 1902, 162–63), όπως μας πληροφορεί χωρίο του Αριστοφάνη στο έργο του Γέρας (Αριστοφ. *Γέρας*, 131): «τίς ἂν φράσειε ποῦ 'στι τὸ Διονύσιον; ὅπου τὰ μορμολυκεῖα προσκρεμάννυνται».

Μέσα από τις επιγραφές που έχουν έρθει στο φως αντλούμε στοιχεία για την ποικιλία των αναθημάτων. Ο Rousse (Rousse 1902, 350–51) αναφέρει πως ο λόγος αφιέρωσης των προσωπειών από τους υποκριτές ήταν τόσο για προσευχή και εξευμενισμό όσο και για ευχαριστία στον θεό. Το αναθηματικό προσωπείο είχε διττό χαρακτήρα: ήταν το σύμβολο της μετάβασης από τον υποκριτή στον ρόλο του ήρωα, αλλά και το κύριο σύμβολο της λατρείας του Διονύσου.

ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΕΙΟΥ

Το υλικό κατασκευής του προσωπείου καθόριζε και την εκάστοτε χρήση του και οι τεχνικές κατασκευής προσαρμόζονταν ανάλογα. Επί παραδείγματι, τα προσωπεία από συμπαγή υλικά (ελασματικά προσωπεία και κεραμικά προσωπεία) χρειάζονταν διαφορετικές τεχνικές κατασκευής σε σχέση με τα προσωπεία από φθαρτά υλικά (ξύλινα, δερμάτινα, γύψινα). Τα υλικά κατασκευής των προσωπειών προσαρμόζονταν στον διαφορετικό σκοπό και στην ανθεκτικότητα στον χρόνο.

Για παράδειγμα, η νεκρική προσωπίδα κατασκευαζόταν από μη φθαρτά υλικά όπως ο χρυσός, ο ήλεκτρος κ.ά., διότι ο σκοπός της κατασκευής ήταν ο συμβολισμός της αναστολής του χρόνου και της αναστολής της φθαρτότητας του ανθρώπου μέσω του άφθαρτου υλικού κατασκευής. Όσον αφορά την τεχνική κατασκευής, οι λεπτομέρειες των μυκηναϊκών νεκρικών προσωπίδων επιτυγχάνονταν με τη σφυρηλάτηση του ελάσματος πάνω στη μήτρα. Στις νεκρικές προσωπίδες της Σίνδου όπως και των υπόλοιπων του μακεδονικού χώρου, παρατηρείται διαφορετική τεχνική κατασκευής, η έκτυπη τεχνική. Με τις πιέσεις που ασκούσαν στις επιχώσεις, δημιουργούταν μια κοίλανση, η οποία βοηθούσε στην εναπόθεση του προσώπου του νεκρού. Τα εκφραστικά χαρακτηριστικά και οι λεπτομέρειες επιτυγχάνονταν με την τεχνική της εγχάραξης. Στην περίπτωση των μυκηναϊκών νεκρικών προσωπίδων, τα εκφραστικά χαρακτηριστικά δεν ήταν ρεαλιστικά αλλά περισσότερο φυσιοκρατικά.

Τα κεραμικά προσωπεία που χρησιμοποιούνταν κυρίως σε τάφους, σε τελετουργικά δρώμενα ως αφιερώματα και ως διακόσμηση σε απομίμηση των πρωτότυπων που ήταν κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά, κατασκευάζονταν από πηλό για να είναι πιο ανθεκτικά στον χρόνο. Η τεχνική που χρησιμοποιούνταν ήταν εκείνη του επιχρίσματος και πάνω από αυτό η κάλυψη με πορφυρό, μαύρο και σε κάποιες περιπτώσεις λευκό χρώμα. Συνήθως, στον τύπο της ρυτιδωμένης μορφής τοποθετείται μαύρο ή μωβ χρώμα και λευκό για τις ρυτίδες. Το χρώμα παίζει κυρίαρχο ρόλο ειδικά στο πλαίσιο των τελετουργικών δρώμενων, διότι χρησιμοποιείται ως αποτροπαϊκό και εκφοβιστικό μέσο.

Στο πλαίσιο των τελετουργικών δρώμενων και των θηριομορφικών χορών, οι οποίοι αποτελούσαν προπομπό της τραγωδίας, χρησιμοποιούνταν προσωπεία από φθαρτά υλικά, και είναι λογικό η πρακτική να πέρασε πρώτα στην τραγωδία κι έπειτα και στα υπόλοιπα θεατρικά είδη. Οι πηγές (βρυδαλίχα· πρόσωπον γυναικείον· παρά τὸ γελοῖον καὶ αἰσχρὸν ἰδὲ ὄρρος τίθεται ἰδὲ ὀρίνθω τὴν ὀρχίστραν καὶ γυναικεῖα ἱμάτια ἐνδεδύεται· ὅθεν καὶ τὰς ἑμαχράς <βρυδαλίχας> βρυλλικάς καλοῦσι Λάκωνες Hsch. β 1243. Hsch.l.c., cf. Βαρυλλικά, βρυλλιχισταί. κύνθιον, κυλίνθιον, κύριθρα· προσωπεία ξύλινα· Hsch. κύνθιον <4500> Hsch. κυλίνθιον <4583> Hsch. κύριθρα (Κυρίνος, Laur. Lyd. I 5, p.125 Bonn.) κυριττοί (-αι?): οι έχοντες τα ξύλινα και χρονίζει πρόσωπα κατά Ιταλίαν, και εορτάζοντες κύπτει κάμπτει, εαυτὸν κλίνει [56] τὴ Κορυθαλία γελοιασταί κυρβαδομεν· κρύψωμεν [4240]) μας πληροφοροῦν ὅτι τα προσωπεία στο πλαίσιο της τελετουργίας προς τιμὴν του Διονύσου (Παυσανίας, 10, 19, 3: πρόσωπον ελαίας ξύλου πεποιημένον), της Ἀρτεμης και του Απόλλωνα (Πολυδεύκης IV, 104: καὶ βαρυλλικά, το μεν εὖρημα βαρυλλικοῦ, προσώρχοντο δε γυναῖκες Ἀρτέμιδι καὶ Ἀπόλλωνι) ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ ξύλο, και συγκεκριμένα ξύλο συκίας, κληματόξυλου και ελιάς για το Διονυσιακό προσωπείο), ἐνὼ ο Βιργίλιος (Virgil,

Georgies, 2.385: ..., Troia gens missa, coloni / versibus incomptis ludunt risugue soluto, / oraque corticibus sumunt horrenta cavatis, / et te, Bacche, vocant per camma lacta, tibique / oscilla ex alta suspendunt molila pinu) μας πληροφορεί ότι χρησιμοποιούταν και ο φελλός. Σχετικά με τα θεατρικά προσωπεία, βάσει των γραπτών πηγών του θεάτρου, υποστηρίζεται ότι η κατασκευή τους γινόταν από ύφασμα (Schol. Aristoph. ran. 408: ράκη κατακολλάται).

Ο σκευοποιός ήταν ο κατασκευαστής των προσωπειών, αλλά και της υπόλοιπης σκευής του θεάτρου. Τα υλικά κατασκευής που χρησιμοποιούσε ήταν φθαρτά, τα οποία είχαν χαμηλό βάρος όπως το ύφασμα, ο γύψος ή το δέρμα, και τις λεπτομέρειες τις απέδιδε με την προσθήκη χρώματος. Την εικόνα του προσωπείου, την ολοκλήρωνε με τα μαλλιά (φενάκη), τη γενειάδα για τους ανδρικούς ρόλους, το χρώμα της επιδερμίδας που υποδήλωνε το φύλο, την καταγωγή κ.λ.π., αλλά και επίθετα στοιχεία, τα καλύμματα κεφαλής, τα κοσμήματα κ.ά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, εξετάσαμε τη διαχρονική πορεία του προσωπείου στην αρχαιότητα, από την πρώτη απεικόνισή του στο δαχτυλίδι από την Τίρυνθα στο πλαίσιο κάποιας τελετουργίας έως τη «διακοσμητική» του διάσταση σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους. Γνωρίσαμε τα διαφορετικά πρόσωπα του προσωπείου, όπου προσωπείο φορά κάποιος– θεός, θνητός, νεκρός βασιλιάς, ιερέας, μύστης, ήρωας, υποκριτής– για να επιβληθεί, για να φοβίσει, για να αποτρέψει, για να πιστέψει, για να ξεχωρίσει, για να μεταμορφωθεί. Το προσωπείο συγκεντρώνει όλες τις αντιφάσεις: ζωή–θάνατος, καλό–κακό, θείο–ανθρώπινο, χαρά–λύπη, θάρρος–φόβος, και παρατηρούμε ότι η παρουσία του ήταν διάχυτη σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του ανθρώπου. Συμπεραίνουμε ότι το προσωπείο, μέσα από την πολλαπλή χρήση, την επανάληψη, τη σημασία του συμπεριλαμβανομένων των υλικών κατασκευής, σε διαφορετικά περιβάλλοντα και χρονικές περιόδους, αποτελούσε το μέσον για να ανασταλεί ο χρόνος και να επιτευχθεί η μετάβαση από μια κατάσταση σε μια άλλη. Είτε αυτή η κατάσταση ήταν η άλλη ζωή, είτε ο θεός, είτε η ενηλικίωση, είτε ο άλλος άνθρωπος είτε ο άλλος εαυτός.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση, στο πλαίσιο της Πράξης Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής με τίτλο «Το τραγικό προσωπείο στις παραστάσεις της αρχαιότητας και στην αναβίωση του αρχαίου δράματος στη νεότερη και σύγχρονη Ελλάδα» και υλοποιείται στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών της Σχολής Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με επιβλέπουσα την Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Μαρία Μικεδάκη, την οποία ευχαριστώ θερμά για την καθοδήγηση και την υποστήριξή της.

BIBLIOGRAPHY

- Ανδρόνικος, Μ. 1984. *Βεργίνα. Οι Βασιλικοί Τάφοι και οι Άλλες Αρχαιότητες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Belson, J. D. 1981. «The Gorgoneion in Greek Architecture». Διδ. διατρ., Bryn Mawr College.
- Besig, H. 1937. *Gorgo und Gorgoneion in der Archaischen Griechischen Kunst*. Βερολίνο: Markert.
- Blegen, C.W. 1962. «Early Greek Portraits». *AJA* 66:245–47.
- Boardman, J. 1963. «Artemis Orthia and Chronology». *BSA* 58:1–7.
- Boehlau, J. 1898. *Aus ionischen und italischen Nekropolen: Ausgrabungen und Untersuchungen zur Geschichte der nachmykenischen griechischen Kunst*. Λειψία: Teubner.
- Bosanquet, R.C. 1905–1906. «The Sanctuary of Artemis Orthia». *BSA* 12:303–17.
- Brooke, I. 1962. *Costume in Greek classic drama*. Λονδίνο: Methuen.
- Carington-Smith, J. 1982. «Roman Chamber Tomb Monasteriaki Kephala, Knossos». *BSA* 77:255–93.
- Carter, J.B. 1987. «The Masks of Orthia». *AJA* 91:355–83.
- Conti, M.C. 2011. «Il Gorgoneion sulle antifisse di Selinunte». Στο *Un impaziente desiderio di scorrere il mondo: studi in onore di Antonio Invernizzi per il suo settantesimo compleanno*, επιμ. C. Lippolis και S. De Martino, 19–28. Φλωρεντία: Centro Ricerche Archeologiche e Scavi di Torino per il Medio Oriente e l'Asia.
- Csapo, E., και M. Miller. 2007. *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond, From Ritual to Drama*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Δαβάρας, Κ. 1985. «Ρωμαϊκό Νεκροταφείο Αγίου Νικολάου». *ArchEph* 121:130–216.
- Despini, A., W. Schürmann, και J.R. Gisler. 2009. «Gold Funerary Masks». *AntK* 52:20–65.
- Δεσποίνη, Α. (επιμ.) 1985. *Σίνδος. Κατάλογος της Έκθεσης (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 1985)*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 1998. «Χρυσά Επιστόμια». Στο *Μνείας Χάριν. Τόμος στη Μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Κ. Τσάκαλου-Τζαναβάρη, 65–80. Θεσσαλονίκη: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- _____. 2016. *Σίνδος III. Το Νεκροταφείο – Ανασκαφικές Έρευνες 1980–1982. Μάσκες και Χρυσά Ελάσματα, Κοσμήματα, Μικροαντικείμενα και Στλεγγίδες, Είδη Οπλισμού*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 309. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Δρούγου, Σ., Χ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Π. Φάκλαρης, Α. Κοτταρίδου, και Ε. Τσιγαρίδα. 1994. *Βεργίνα. Η Μεγάλη Τούμπα*. Αρχαιολογικός οδηγός. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Εφορεία Αρχαιοτήτων Φλώρινας. 2019, 20 Σεπτεμβρίου. «Πρόσφατα Αρχαιολογικά Ευρήματα από την Αχλάδα Φλώρινας». <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2964>.
- Ζαφειρόπουλος, Ν. 1965. «Ανασκαφή Θήρας». *Prakt*: 183–6.
- Ζουμπάκη, Σ. 1994. «Θεατρικά Προσωπεία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου». *ArchDelt* 42, Α', *Meletes* (1987): 35–66.
- Filow, D.B. 1927. *Die archaische Necropole von Trebenische am Ochrida*. Βερολίνο: Walter de Gruyter.
- Frontisi-Ducruix, F. 2009. *Από το Προσωπείο στο Πρόσωπο*. Μτφ. Μαρία Λεβεντοπούλου. Αθήνα: Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Goldman, H., και F. Jones. 1942. «Terracottas from the Necropolis of Halae». *Hesperia* 11: 365–421.
- Groon, J.H. 1955. «The Mask of the Underworld Daemon – Some remarks on the Perseus-Gorgon Story». *JHS* 75: 5–16.
- Green, R. 1994. *Theater in Ancient Greek Society*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Green, R., και E. Handley. 1996. *Εικόνες από το Αρχαίο Θέατρο*. Μτφ. Μ. Μάντζιου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Hall, P. 1993. *Making an Exhibition of Myself*. Λονδίνο: Sinclair-Stevenson.
- Harrison, J.E. 1991. *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Hood, S. 1980. «Shaft Grave Swords: Mycenaean or Minoan?». Στο *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 29 Αυγούστου – 3 Δεκεμβρίου 1976*, Τόμος I, 233–42. Αθήνα: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Karo G., 1930. *Die Schachtgräber von Mykenai*. Μόναχο: Verlag F. Bruckmann.
- Κοντής, Ι.Δ. 1967. «Άρτεμις Βραυρωνία». *ΑΔ* 22: 156–206.
- Köpcke, G. 1976. «Zum Stil der Schachtgrabermasken». *AM* 91: 1–13.
- Krien-Kummrow, G. 1961. «Maschera». *EAA* IV: 900–18.

- Lesky, A. 1975. *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Μτφ. Α. Τσοπανάκης. 3η έκδ. Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Αφών Κυριακίδη.
- Lonsdale, S.H. 1993. *Dance and Ritual Play in Greek Religion*. Baltimore, Λονδίνο: Johns Hopkins University Press.
- Lucas-Durie, E. 1989. «Χθόνιο Δρώμενον και Τελετουργική Μύηση (Παρατήρηση στα Αρχαϊκά Αργολικά Προσωπεία)». Στο *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών, Άργος 30 Μαΐου 1986 – 1 Ιουνίου 1986*, 199–302. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο Ταφικός Περίβολος Β των Μυκηνών*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Nilsson, M.P. 1967. *Die Geschichte der Griechische Religion*. Vol. I. Μόναχο: Beck.
- Ohly, D. 1953. *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.* Βερολίνο: Gebr Mann.
- Otto, W.F. 1984. *Dionysus, Myth and Cult*. Μτφ. R.B. Palmer. Ιντιάνα: Indiana University Press.
- Potts, A.A. 1982. *The World's Eye*. Lexington (Kentucky): The University Press of Kentucky.
- Rouse, W. 1902. *Greek Votive Offerings. An Essay in the History of Greek Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sakellariou, A. 1964. *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*. Corpus der minoischen und mykenischen Siegel I. Βερολίνο: Gebrüder Mann.
- Σακελλαρίου, Α. 1966. *Μυκηναϊκή Σφραγιδογλυφία*. Αθήνα: Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως.
- Scalon, Thomas F. 1990. «Race or Chase at the Arkteia of Attica?». Nikephoros. *Journal of Sports and Culture in Antiquity* 3: 73–120.
- Scheibler, I. 1992. *Ελληνική Κεραμική*. Μτφ. Ε. Μανακίδου. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Schnauffer, A. 1970. *Frühgriechischer Totenglaube*. Hildesheim– Νέα Υόρκη: Georg Olms Vlg. Hildesheim.
- Segall, B. 1966. *Zur griechischen Goldschmiedekunst des vierten Jahrhunderts v. Chr. Eine griechische Schmuckgruppe im Schmuckmuseum Pforzheim*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Stone, L.M. 1981. *Costume in Aristophanic Comedy*. Monographs in Classical Studies. Νέα Υόρκη: Arno Press.
- Τζαναβάρη, Κ. 2011. «Η λατρεία του Διονύσου». Στο *Το δώρο του Διονύσου. Μυθολογία του Κρασιού στην Κεντρική Ιταλία και τη Βόρεια Ελλάδα*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη, Ε. Κεφαλίδου και Ε. Στεφανή, 104–17. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Τσάκαλου-Τζαναβάρη, Κ. 2002. *Πήλινα Ειδώλια από τη Βέροια, Ταφικά Σύνολα της Ελληνιστικής Εποχής*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Vasic, R. 1999. Sindos and Trebenische. Στο *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996*, Τόμος 2, 1295–302. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Vovolis, Th., και G. Zamboulakis 2007. «The Acoustical Mask of Greek Tragedy». *Didaskalia* 7(1): 1–7. http://www.didaskalia.net/issues/vol7no1/vovolis_zamboulakis/vovolis_zamboulakis.pdf.
- Vovolis, Th. 2009. *Prosopon. The Acoustical Mask in Greek Tragedy and in Contemporary Theatre*. Στοκχόλμη: Dramatiska institutet.
- Wiles, D. 2007. *Mask and Performance in Greek Tragedy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Χρυσοστόμου, Α., και Π. Χρυσοστόμου. 2004. «Ανασκαφή στη Δυτική Νεκρόπολη του Αρχοντικού κατά το 2004». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 18:561–71.
- _____. 2006. «Σωστική Ανασκαφή στο Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2006». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 20:703–12.
- _____. 2007. «Ανασκαφή στο Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2007: η Ταφική Συστάδα του Πολεμιστή με τη Χρυσή Μάσκα και Άλλες Ταφικές Συστάδες». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 21: 83–90.
- _____. 2009. «Τα Νεκροταφεία του Αρχαίου Οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 20 Χρόνια (επετειακός τόμος): 477–90.
- _____. 2012. «Οι Χρυσοφόροι Μακεδόνες των Αρχαίων Χρόνων από το Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας». Στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία. Threpteria. Studies on ancient Macedonia*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελς και Π. Αδάμ-Βελένη, 490–518. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

From Greece to Pompeii

A few remarks on a relief from Regio

Daria Russo

CNRS, UMR 7041-ArScAn

daria.russo@cnrs.fr

ABSTRACT

Pompeii is a particularly interesting context regarding the reuse of Greek reliefs in Roman Italy, as it provides an opportunity to discuss both the reliefs and their contextual settings. This article examines the extant evidence and proposes the addition of a new specimen: a relief found in the 1950s and published only in 2018. While it was initially published as a Roman product, this article suggests that the relief, which likely represents two intellectuals, was sculpted in Greece probably during the Hellenistic period on a moulded slab. It may have been displayed both in Greece and later in Pompeii, where, in its final years, it adorned a caupona—a usage not documented for any other Greek relief reused in Roman Italy.

INTRODUCTION

If the idea of multiple lives of objects is interesting by itself, it gets particularly fascinating when the setting of such lives changes considerably. This is certainly the case with Greek objects of the Classical or Hellenistic period found in Roman Italy. Greek objects could have arrived in Italy in many ways: not only war and plunder, but also trade, sometimes after illicit theft in sanctuaries or tombs (see e.g., Sassù 2018). Campania is a particularly interesting context, since the region historically boasted a direct relationship with Greece, as well as indirect ones, thanks to its strong links with Rome (in general, for the relationship between the Greek world and Pompeii, see the catalogue of the exhibition *Pompei e i Greci*, held at the Large Palaestra of Pompeii in 2017, Osanna and Rescigno 2017). Greek objects that arrived thanks to the above-mentioned phenomena are widely attested at Pompeii. In this contribution, I briefly discuss Greek reliefs of the Classical or Hellenistic period, adding a new example to the existing evidence.

ON THE IMPORTANCE OF GREEK RELIEFS IN POMPEII

Greek reliefs, mostly imported to Italy between the late Republican and the early Imperial periods, were widely appreciated for recalling idealized worlds and atmospheres, and also because their meaning could be easily inflected in order to fit their new settings (Comella 2011, 102–3, 106–10). Among the examples found in Italy, the three certainly found in Pompeii have been the subject of attention in recent years (see e.g., Cirucci 2009; Comella 2008, 2011), considering not only their artistic virtues, but also how they were staged and their

associations with other objects; such an analysis is possible thanks to the exceptional preservation conditions of archaeological evidence in the Vesuvian site.

The first relief comes from the House of the Gilded Cupids (VI, 16, 7.38), a very rich and elegant one, whose garden hosted a conspicuous number of sculptures. The Greek relief, an Attic product representing Aphrodite and Eros in a cave, dates to the end of the 4th century BC (see Comella 2011, 40) and is set in the S porch of the painted *peristylum*, together with five other Roman reliefs (four datable to the Claudian-Neronian period, before AD 62, following Seiler 1992, 127–28, and a Neoattic one, datable to the beginning of the Augustan period, for which see Seiler 1992, 125). Such pieces of the conspicuous sculptural collection of the owner must have been chosen, isolated and cleanly displayed, differently from the rather messy abundance of sculptures located in the garden, when the porch was restored after the earthquake in AD 62 (see Seiler 1992, 122–23; Cirucci 2009, 57 with note 58). The owner of the house would have been proud to show his guests around and take advantage of this sort of exhibition to entertain them with a wide range of conversation topics, from the damage of the earthquake to –possibly– a disquisition on the aesthetic and stylistic value of the objects (Cirucci 2009, 58).

The second relief, now in the Vatican Museums, probably comes from northeastern Greece, according to Comella (2011, 44–50, no. 10), who dated it to the late 5th century – beginning of the 4th century BC, while a recent study by F. Santi (2019, 593) suggests that it might have been a later production (mid-4th century). Its findspot is particularly interesting: as confirmed by Stefani (Comella and Stefani 2007, 27–31), it was found in VII 4, 46 or 47, the workshop of a marble worker (*marmorarius*), where it was probably awaiting adaptation to suit its new place of exposition.

The third relief, found lying on the W wall of the small garden in the House V, 3, 10, represents a sacrifice to a goddess, identified either as Aphrodite (Sogliano 1901, 401) or, more likely, as Demeter (see e.g., Mylonas 1961, 200; Comella 2011, 41–4). It was probably awaiting suspension, as the holes on the sides testify (Comella 2011, 44). Whether this piece can be included in the corpus of Greek reliefs at Pompeii has lately been a matter of discussion. Generally believed to be a late 5th or early 4th century BC Attic original (see e.g., Comella 2011, 43), thanks to a recent re-examination on both stylistic and iconographical grounds, J. Powers (2018, 214) has suggested that it should date to either the 1st century BC or early 1st century AD, arguing it to be a Neoattic product, perhaps even produced in the vicinity. If this is correct, the piece would be an object purpose-made to be sold to Roman patrons (Powers 2018, 214).

THE RELIEF

To such evidence we might add another example: a relief (Pompeii, Archaeological Park, inv. no. 11238, h. 27.4cm, w. 39.7cm, th. 2.8 cm), now kept in the Casa Bacco storage rooms. As noted by its first publisher, A. Gallo (2018, 10), the material seems to be Greek marble. The present study will re-examine the relief *ex novo*, referring to Gallo's study only when necessary.

One side (which we will conventionally call side A, see Fig. 1) bears two figures: the one on the left, a man clad in a *himation*, is represented in profile. He is sitting (perhaps on a rock?), with his legs extended and slightly apart. He is bearded, with short hair, and lifts his head slightly towards the other figure. His hand is closed and placed on top of an object, divided into parts by a groove. In the background, on the left side, is a trunk or branch of a tree.

The other figure might also have been sitting; his left leg is bent, frontal and not proportional to the right leg, whose foot is barely visible. Short-haired and probably bearded, he also wears a chiton and a mantle, hanging from his shoulders. His body as well as his head are slightly bent forward. He sits at a higher level than the other figure, and behind his back it is possible to see a structure, perhaps part of the seat he is sitting on.

Fig. 1: Pompeii, Archaeological Park, inv. n° 11238, side A (photo by the author. © Ministero of the Beni e le Attività Culturali, any reproduction is forbidden).

Fig. 2: Pompeii, Archaeological Park, inv. n° 11238, side B (photo by the author. © Ministero of the Beni e le Attività Culturali, any reproduction is forbidden).

On the rear side (from now on, side B, see Fig. 2), on the left and the right sides, parts of a moulding (composed of a fillet, *cavetto*, *cyma reversa*) are well preserved, while a short inscription in Latin characters can be read in the lower right corner.

SOME TECHNICAL OBSERVATIONS

It is very difficult to coherently reconstruct the history of this piece, which does not provide many details that allow it to be solidly anchored to a chronological frame. The mouldings on side B do not provide us with further hints for dating. On the same side, it is also possible to detect several claw chisel marks. The removal of the two left corners as well as the upper right one is certainly later than the mouldings, and the breakage pattern in the lower right one suggests that it was treated similarly to the other three. The breakage of this corner and the vertical one might have occurred in the same moment. It is also worth noting that the left moulding is less worn than the other, and that they are slightly different.

Another point worth focusing on is the inscription, which was certainly carved before the lower edge was chipped. I was able to read: IIII S. The S is reversed and slightly bigger. The surface before it is blank while, after the S and some spacing, the slab is broken. The inscription seems to be complete. In any case, it certainly predates the break.

The rust is certainly due to contact (which might have also been relatively recent, for example, if the object had been placed on a rusted metal shelf for a while), apart from the hole on the top side of B, which was made by an ancient nail. The presence of the brownish spots in correspondence with some specific points on the fracture, both on sides A and B, could perhaps be better explained if we had more information as to how the piece was restored. Unfortunately, I was not able to retrace any report by the conservators. Observing side A, one immediately notes that scene is not well centered, that the tree on the left seems to have been cut off, and that the axis of the scene is slightly moved to the right. The surface of the relief is smooth and significantly worn, as if, at least in one phase of its life, it was exposed to the atmosphere (or, maybe, even placed into the floor).

THE THEME

Gallo (2018, 12–6) suggested two hypotheses for the interpretation of the relief (of which he also includes a short and descriptive catalogue entry in his monograph about the *Insula I 13*: Gallo 2022, 83 no. 58, and a few scattered mentions at p. 109, 113, 125). The hypothesis he discusses less is, nonetheless, worth considering: the two figures would be two intellectuals, a man and a woman, who might have also played a musical instrument. The man might have held a papyrus in his hands. As a comparandum for the woman, he takes the seated woman playing a *kithara* represented in a painting from Room H of the Villa of P. Fannius Synistor at Boscoreale (New York, Metropolitan Museum of Art. Rogers Fund, 1903, Acc. no. 03.14.5).

Though I identify the two figures as male, as they are both bearded, the idea of identifying intellectuals might be supported. The object in the hands of the man on the left could indeed be a writing support, perhaps a dip-tych writing-tablet: the position of his hand could suggest that he is writing, holding a stylus, and certainly interacting with the other character. In Classical antiquity, authors seem to have composed while sitting on stools and with writing-tablets on their knees; writing on tables seems to have been a later development (Parassoglou 1979, 7–8, 15; Del Corso 2022, 107–8). Perhaps the left-hand figure is speaking, to judge from his open mouth. It is certainly more difficult to identify the figure sitting on the right. His position might suggest that he is somehow higher than the other in rank. Both his hands and what they held are unfortunately not preserved, but no doubt he is interacting with the other figure. His head is rather small, and together with other details, it seems to attest the sculptor's lack of comfort with proportions (something that can be also noted by looking at the legs, as already remarked). A puzzling element is a partially-visible trace crossing the figure's head, slightly diagonal, at its midpoint, therefore too low on the forehead to be part of a hat or a hairstyle. Gallo (2018, 14) reconstructs the presence of a hat (a *kausia*) or a high hairstyle, held by a *stephane*. In any case, to me there seems to be no ground to reconstruct a *kausia*, as there is no trace of the flap. On the other hand, if the trace was part of the design and it is pertinent to some kind of hairstyle, we might even think about a fillet, which

would be consistent with the iconography of a man of culture (Dillon 2006, 124). Another element worthy of consideration is the tree on the left, no doubt indicating an open space. Many uncertainties regarding the relief arise from its poor state of conservation, which prevents us from being certain about the depicted scene. It may have represented a scene of dictation or the transcription of an oral production (Russo 2024, 5–8).

THE FINDSPOT

Gallo (2018, 10) informs us that the piece was found on June 23rd 1955 in the House I, 13, 11. Nevertheless, in the *libretta* 29 of Pompei, pages 255–256 (i.e., the booklet where finds were reported) the assistant *consegnatario* Arturo Carotenuto writes that the relief was found on that date in Reg. I. ins. XI no. 11. The entry reads as follows (my translation): “(restorable) marble slab, broken into two; on a flat surface one can distinguish two figures in bas-relief: adults seated across from each other, perhaps in the act of playing *morra*”. The card accompanying the object in the storage room (the so-called ‘Buffetti card’) reports the same provenience. While the piece was still unpublished, the fact that a relief (without inventory number) was reported in the *libretta* as coming from this specific place was already indicated in an article concerning the equipment of production facilities and stores in *Regio I* (Proto 2006, 26).

At civic numbers I, 11, 10.11 is the *caupona* of Euxinus (Fig. 3). The fact that the relief was described as representing two people playing the game of *morra* might strengthen the idea that the object was found in the *caupona*. Apart from a brief mention of conservation activities carried out in I, 11, 10 in the monthly report of June 1955, we know from other sources that, in that year, the *caupona* was the object of investigations: Della Corte (1958, 83–4, nos. 28–30) copied some inscriptions placed on the wall dividing I, 11, 11 from I, 11, 10 (on the side of the latter). Therefore, the indication in the *libretta* seems to be reliable.

PREVIOUS INTERPRETATION

As Gallo (2018, 10) underlines, the marble is Greek, but this is, of course, not sufficient to determine the origin of the piece, as Greek marble was also used in Roman Italy. In his account the *tabula*, with the moulded edges and the remains of the inscription, would have been reused to carve the relief (Gallo 2018, 10). He gives great importance to the rust and ‘obstructed’ holes (i.e., the ones filled with plaster when the piece was restored) on side B for identifying the sequence of the phases, as he believes them to be all related to the presence of pivots for placing it on a surface, when A was the visible face. As he reads the letters ‘MIIS’ on side B, which he refers to the first phase of use of the piece, he is compelled to place the first use of the *tabula* in a somehow Roman environment, while he sets the carving of the relief some (unquantified) time before AD 62. Therefore, even if the sculptor had endeavored to make the piece resemble a Classical or Hellenistic Greek original, the relief would be a Roman piece, made of Greek marble and only reproducing a Greek theme (Gallo 2018, 14). We would not have a Greek original, but possibly an object trying to resemble it and probably serving, as other objects found in the house, as a means to improve the owner’s social reputation in the complex period after the earthquake (Gallo 2018, 16). Besides the hypothesis of the two intellectuals, Gallo (2018, 12–6) proposes that the relief represents an Eleusinian scene, by identifying the figure on the right as Demeter and the one on the left as Triptolemos (or Asklepios in an Eleusinian context). Based on some marks that I consider scratches, he reconstructs ears of wheat held by Demeter, while the object on which the other figure places his hand would be part of the *drakon* coils of Triptolemos’ chariot. According to Gallo, identifying the object as part of a snake would support the identification of the figure as Asklepios. The diffusion of the Eleusinian cult in Campania is of course not a novelty, as testified by, for instance, a 5th century Greek votive relief found at Sinuessa (modern

Fig. 3: Map of Regio I, insula 11. The civic numbers of the caupona of Euxinus (10, 11) and of the adjoining house (12) are circled in red (from: de Vos 1990, 570, edited by the author).

Mondragone) (Naples, National Archaeological Museum, without inv. no.; see Leventi 2007 with previous bibliography). Therefore, he believes that the object was an *anathema*, a dedication, which might have changed its function to an *ornamentum*.

A NEW STORY

The story I want to tell is quite different from the one Gallo proposed. It is difficult to trace the number of modifications applied to it, but proposing the mere existence of two phases might be too optimistic.

I would be inclined, like Gallo, to think that the mouldings on side B are earlier than the relief on side A.

Therefore, the first phase must be represented by the moulded slab which, originally, might have been the crowning block of a small base, for example. Then it must have been sculpted on side A.

The Greek origin of this relief seems to me extremely likely, so both phases would have occurred there. The mouldings are not helpful for dating the first phase, but perhaps a Hellenistic date for the relief could be tentatively proposed, also by taking into account the represented scene. We do not know where exactly the relief was placed in Greece, and to what extent side B had been modified on such an occasion.

Certainly, once arrived in Italy, it must have been reworked in order to be adapted to the Pompeian market and to the needs of a specific context. Though it might have also happened earlier, I would be inclined to think that the removal of the four corners might be related to this phase. The inscription most likely belongs to the Pompeian life of the object, but it is quite cryptic; a possibility is that it was a workers' mark, meant to indicate where the relief had to be set.

After being exposed, the relief likely broke down, both vertically and at the lower right corner. To be recomposed and displayed again, its bottom edge would have been chipped, starting from the breakage at the corner. The top edge would have also been chipped, and a nail was placed at the top. The only information we have about its subsequent life is the fact that, in 1955, it was found broken into two pieces.

Moving on to the represented theme, among Greek originals in Italy, there are some representing poets, the most famous of which is a relief from Bovillae, near Rome, with the apotheosis of Homer (British Museum, GR. 1819,0812.1; Cat. Sculpture 2191). Less famous, but nonetheless very interesting, is another 3rd century BC Greek original (Rome, Centrale Montemartini, inv. no. 1409) with a poet and a Muse, found at the end of the 19th century in the area around the Colosseum, within the borders of the Domus Area (although it is not possible to state whether the findspot has further significance) (see Comella 2011, 16–9, fig. 4). Another very fragmentary relief from Rome might also have had a similar *schema* (see Sansone 2013, 163, no. 93). The appeal of Greek reliefs was also given by the possibility for the object to be resemantized to acquire new meanings, and reliefs with Muses and intellectuals seems to have been very appealing for Roman patrons (Sansone 2013, 248–49). While the models were early Hellenistic, in the Imperial period the production of relief with poet-intellectuals determines the success of this subject, which must have become a genre theme (Micheli 1998, 20).

In Pompeii, Greek philosophers, poets or intellectuals are frequently evoked, through statues or depictions or even by inscribing poems on the walls. We might mention the terracotta statuette of Pittakos of Mytilene, one of the Seven Sages, from the Praedia of Iulia Felix (Pompeii, Archaeological Park, inv. no. 20595), the famous mosaic with the Platonic Academy in the Archaeological Museum of Naples (MANN, inv. no. 124545), or the renowned painting with the dramatist Menander, still visible in the eponymous House. A relief with intellectuals must have undoubtedly been appreciated.

Certainly, the piece does not look to have had a particular artistic quality but, regardless, as argued by G. Cirucci (2020, 74–5), their 'itineraries' (referring to "shifts in time and space, as well as to the transformation of things through different contextualizations", according to the definition of H. P. Hahn and H. Weiss 2013, 1) were already a factor that made Greek reliefs distinct.

Differently from the other Greek reliefs from Pompeii, whose findspot is known (but also from all the Greek objects found in Italy, for which it is possible to know or hypothesize a location), the relief comes from a *caupona*, that of Euxinus (I, 11, 10.11, on which see de Vos 1990; cf. also, Le Guennec 2019, 462–63, CA1Pompéi5).

The structures at civic numbers 10 and 11, which previously housed residential units, were extensively modified after the AD 62 earthquake and transformed into a *caupona* (see Guzzo and Scarano Ussani 2009, 32, no. 10; Esposito 2021, 214–6). In this occasion, the dining rooms for the guests, the external wall of the latrina (with an agathodaemon snake), and the façade (with an iconic painting of a phoenix) were painted by a well-known workshop, that of 'via di Castricio', active in the neighborhood (de Vos 1990, 570; see also Esposito 2009, 182–3). Probably, at this point, a narrow passage between the *caupona* and the house at no. 12 was opened, which implies that they shared the same owner (see, most recently, Esposito 2021, 214–16).

Entering from civic 11, in the S part of the first room, there was a counter, and further rooms on the back. On this part there was another floor, accessible from the stairs in the NW corner of the garden, where guests

could have slept (de Vos 1990, 570). The E side of the structure, accessible from entrance 10, was uncovered, and featured a garden, whose eastern part was used as a vineyard (de Vos 1990, 570).

It was a very popular place, as it was located very close to the Amphitheatre. Three Dressel 2-4 wine *amphorae* found there bear the inscription “Pompeiis, ad Amphiteatrum, Euxino coponi”; moreover, the name of Euxinus is painted in an electoral inscription on the façade of the *caupona* (see Courrier 2014, 166–68; de Vos 1990, 570). Such a generic address marked on the *amphorae* implies the fame of this *caupona*, even in a neighborhood where many other similar services existed (Courrier 2014, 167–68). It is possible to assume that, especially during the days in which spectacles were held, it must have been very crowded (de Vos 1990, 570). We do not know exactly where our relief was set: regretfully, the *libretta* does not allow us to be more precise about its findspot.

CONCLUSION

This short contribution rewrites the story of what seems to have been a new Greek original in Pompeii. The object likely went through several stages in its life. The moulded slab, perhaps part of a structure (for example, the crowning block of a small base), was sculpted on the larger side (our side A), and originally exposed in Greece. Later, the relief was brought to Italy, sold and adapted to fit a new setting. After the breakage (maybe, due to the AD 62 earthquake?), it was recomposed and adapted for display once again.

It is not possible to rule out the idea that the object was in the house before it changed its function. As in a house there were different degrees of privacy, we might wonder whether also in the *caupona* its visibility might have varied, based on the room where it was set and its accessibility. The two Greek votive reliefs in Pompeii found in domestic contexts (the one from the House of the Gilded Cupids and that of the House V, 3, 10) were both set in open spaces, perhaps the privileged setting for such documents (Comella 2011, 105–6, 110), in order to recall some kind of a sacred environment. While entrance 11 corresponds to the part of the store where the counter is, it is perhaps not totally improbable that this relief was also placed in the garden, whose civic number would be, officially, 10 (on the implications of this hypothesis and on what kind of environment it would have been meant to allude to, see Russo 2024, 10–5).

ACKNOWLEDGEMENTS

I wish to thank the committee and those who took part in the conference for their feedback on this paper. It was also presented in a monthly seminar of the Department of Archeologia e Culture del Mediterraneo Antico of the Scuola Superiore Meridionale, Naples: I wish to thank all the attendees for their advice, in particular P. Baronio, F.F. Di Bella, D. Diffendale and S. Tuccinardi. I also thank the Archaeological Park of Pompeii for facilitating my research and for the permission to publish Figures 1–2, and prof. E. Ghisellini (University of Rome “Tor Vergata”) for feedbacks on an earlier draft. The contextualization in the Pompeian setting of this relief is now published as Russo 2024. Any mistake is my own.

BIBLIOGRAPHY

- Cirucci, G. 2009. "Antichità Greche a Pompei. Tre esempi di reimpiego di antiche opere d'arte greca nelle abitazioni di Pompei." *Prospettiva* 134–35:52–64.
- . 2020. "Too Ugly to be Collected? Unexpected Greek 'Originals' in Roman Context." In *Beyond 'Art Collections'. Owning and Accumulating Objects from Greek Antiquity to the Early Modern Period*, edited by G. Adornato, G. Cirucci, and W. Cupperi, 55–75. Berlin and Boston: Walter De Gruyter GmbH.
- Comella, A. 2008. "Sul riuso dei rilievi votivi greci in Italia in epoca romana: il caso di Pompei." In *Le perle e il filo. A Mario Torelli per i suoi settanta anni*, 49–66. Venosa: Osanna Edizioni.
- . 2011. *Da anathemata a ornamenta. Rilievi votivi greci riutilizzati in Italia in epoca romana*. Collezione Archeologica 8. Roma: Scienze e Lettere.
- Comella, A., and G. Stefani 2007. "Un vecchio e discusso ritrovamento di Pompei: il rilievo votivo greco con cavaliere." *Rivista di Studi Pompeiani* 18:27–39.
- Courrier, C. 2014. *La plèbe de Rome et sa culture (fin du IIe siècle av. J.-C. - fin du Ier siècle ap. J.-C.)*. BÉFAR 353. Rome: École française de Rome.
- de Vos, M. 1990. "I, 11, 10.11. Caupona di Euxinus." In *Pompei: Pitture e mosaici*. Vol. 2, *Regio I, parte seconda*, edited by I. Baldassarre. 570–81. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Del Corso, L. 2022. *Il libro nel mondo antico. Archeologia e storia (secoli VII a.C.–IV d.C.)*. Roma: Carocci editore.
- Della Corte M. 1958, "Pompei. Iscrizioni scoperte nel quinquennio 1951–1956." *Notizie degli Scavi di Antichità*:77–180.
- Dillon, S. 2006. *Ancient Greek Portrait Sculpture: Contexts, Subjects, and Styles*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Esposito, D. 2009. *Le Officine Pittoriche Di IV Stile A Pompei*. Studi della Soprintendenza archeologica di Pompei 28. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- . 2021. "Del valore delle proprie quattro mura: uno studio delle proprietà private a Pompei tra il III secolo a.C. e il 79 d.C." *Archäologischer Anzeiger* 2021(2): 189–229.
- Gallo, A. 2018. "Un rilievo marmoreo inedito dalla Regio I di Pompei." *Rivista di Studi Pompeiani* 29:9–19.
- . 2022. *Pompei I 13 per angusta itinera: il settore sud occidentale, l'angolo nord orientale*. Studi e ricerche del parco archeologico di Pompei 47. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Guzzo, P.G., and V. Scarano Ussani. 2009. *Ex corpore lucrum facere. La prostituzione nell'antica Pompei*. Studi della Soprintendenza Archeologica di Pompei 27. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Hahn, H.P., and H. Weiss. 2013. "Introduction: Biographies, Travels and Itineraries of Things". In *Mobility, Meaning & Transformations of Things. Shifting Contexts of Material Culture Through Time and Space*, edited by H.P. Hahn and H. Weiss. 1–14. Oxford: Oxbow.
- Le Guennec, M.A. 2019. *Aubergistes et clients. L'accueil mercantile dans l'Occident romain (IIIe s. av. J.-C.-Ive s. apr. J.-C.)*. BÉFAR 381. Rome: École française de Rome.
- Leventi, I. 2007. "The Mondragone Relief Revisited: Eleusinian Cult Iconography in Campania." *Hesperia* 76(1):107–41.
- Micheli, M.E. 1998. "Rilievi con maschere, attori, poeti. Temi di genere e/o ispirazione poetica?" *Bollettino d'Arte*, 103–04:1–32.
- Mylonas, G. 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. Princeton Legacy Library 2182. Princeton: Princeton University Press.
- Osanna, M., and C. Rescigno. 2017. *Pompei e i Greci*. Milano: Electa.
- Parassoglou, G.M. 1979. "Δεξία χεῖρ καὶ γόυυ. Some Thoughts on the Postures of the Ancient Greeks and Romans when Writing on Papyrus Rolls." *Scrittura e Civiltà* 3:5–21.
- Powers, J. 2018. "The Votive Relief from House V.3.10 in Pompeii: A Sculpture and Its Context Reexamined." In *Roman Artists, Patrons, and Public Consumption: Familiar Works Reconsidered*, edited by B. Longfellow and E.E. Perry. 213–40. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Proto, F. 2006. "'Tabernae, officinae' ed altri impianti a carattere commerciale della Regio I di Pompei: un campione d'indagine socio-economica." *Rivista di Studi Pompeiani* 17:15–28.
- Russo, D. 2024. "Su un rilievo greco da una caupona pompeiana." *Thiasos* 13:3–19.
- Sansone, S. 2013. "Le sculture originali greche nel mondo romano tra publica magnificentia e privata luxuria." Ph.D. diss., Federico II University of Naples.
- Santi F. 2019. "Due rilievi votivi greci nel Museo Barracco di Roma." *Archeologia Classica* 70:593–608.

- Sassù, A. 2018. "The Circulation of Ancient Works of Art Between Greece and Italy (First Century BC): Acquisition, Trade and Agents." *Incidenza dell'Antico* 16:51–73.
- Seiler, F. 1992. *Casa degli Amorini Dorati* (VI 16, 7.28). Häuser in Pompeji 5. München: Hirmer Verlag.
- Sogliano, A. 1901. "Pompei. Relazione degli scavi fatti durante il mese di settembre 1901." In *Notizie degli scavi di antichità*:400–5.

Ανακύκλωση κόντρα στους κανόνες

Απαγορευμένες ή αμφιλεγόμενες επαναχρήσεις αρχαίων ιερών και των υλικών τους κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Γιώργος Δουλφής

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

ABSTRACT

Despite the fact that the Roman Empire, already by Constantine's and his successors' time, was becoming more and more officially Christian over time, the ancient sanctuaries were still protected by the law as public buildings. Moreover, the tradition of the young Christian Church considered them impure places and residence of demons. However, despite state and religious prohibition, several ancient sanctuaries lost their 'immunity' and as a result their buildings or the materials of these buildings were reused by individuals and communities and turned into places of residence or burial. In this paper, the relevant archaeological and philological data will be presented, with the view to understanding how this doubly irregular 'recycling' of buildings and materials finally affected the monumental landscape of Late Antiquity.

Η Ύστερη Αρχαιότητα, ως περίοδος μεταβατική ανάμεσα αφενός στον αρχαίο, παγανιστικό και αφετέρου τον μεσαιωνικό, χριστιανικό κόσμο, εμπεριέχει πλήθος φαινομένων συνέχειας και ασυνέχειας, καινοτομίες και αντιφάσεις, ραγδαίες μεταβολές και χρονοβόρες διαδικασίες εξέλιξης. Η τύχη των αρχαίων ιερών έχει προκαλέσει συστηματικά το ενδιαφέρον της έρευνας, ως κατεξοχήν πρόσφορο πεδίο για την ανίχνευση αυτών των διεργασιών. Έτσι, έχει μελετηθεί η βίαιη καταστροφή αρχαίων ναών, η μετατροπή άλλων σε χριστιανικές εκκλησίες, ο εξαγνισμός των παγανιστικών κτιρίων, η επανάχρηση σπολίων σε μεταγενέστερα κτίρια και οι οικονομικές αλλά και αισθητικές προεκτάσεις της, οι φιλολογικές και αγιολογικές μαρτυρίες που αναφέρονται στις αντιλήψεις της εποχής για τα ζητήματα αυτά, η νομοθεσία που καθορίζει την προστασία των αρχαίων ιερών ως περιουσιακών στοιχείων του δημοσίου (Alchermes 1994· Saradi 1997· Caseau 1999· 2004· Baldini Lippolis 2001· Brown 2006· Hahn κ.ά. 2008· Brillian και Kinney 2011· Lavan και Mulryan 2011· Csepregi 2015· Frey 2016, 2019). Ωστόσο, η προσεκτική παρατήρηση των ανασκαφικών δεδομένων σε ορισμένες περιπτώσεις, καθώς και λιγοστές αναφορές σε φιλολογικές μαρτυρίες δείχνουν ότι, παρά τις δοξασίες και τη νομοθεσία, οι άνθρωποι δεν δίστασαν να οικειοποιηθούν το έκπτωτο θείο και να μετατρέψουν, να ανακυκλώσουν, αν θέλετε, τον χώρο του σε χώρο ζωής και δημιουργίας για τους ίδιους, μετατρέποντας τον ιερό χώρο σε ιδιωτικό, κατοικίες, εργαστήρια ή τάφους, μια ανακύκλωση κόντρα στους κανόνες. Τέτοιες περιπτώσεις θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά στην παρούσα συμβολή.

Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Η νομοθεσία της Ύστερης Αρχαιότητας τηρούσε σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ιδιοκτησία, αφενός μεριμνώντας για τη διαφύλαξη των δημόσιων χώρων από την εισβολή ιδιωτών –συνχρότερα της τοπικής ελίτ παρά των πιο αδύναμων στρωμάτων– και αφετέρου προστατεύοντας το *decus* των δημόσιων χώρων, δηλαδή την αισθητική, την εικόνα τους με τα καλλιτεχνήματα και τα διακοσμημένα αρχιτεκτονήματα. Έτσι, διάταξη της 17ης Ιουλίου 389 μ.Χ. των Ουαλεντινιανού, Θεοδοσίου και Αρκαδίου, απαγορεύει ρητά την αμαύρωση των, επί λέξει, «κοσμημάτων της δημόσιας λαμπρότητας», δηλαδή των δημοσίων οικοδομημάτων, από ιδιωτικά κτίσματα που τυχόν βρίσκονταν στον περίγυρό τους (*Codex Theodosianus* 15.1.25). Λίγο αργότερα, το 398 μ.Χ., ο Ονώριος και ο Αρκάδιος απαγορεύουν την απομάκρυνση μαρμάρινων ή χάλκινων στοιχείων από δημόσια κτίρια, καθώς αποτελούν «τον διάκοσμο κάθε πόλης» (*Codex Theodosianus* 15.1.37).

Ωστόσο, χαρακτηριστική είναι η εικόνα που μας μεταφέρει ο Αμμιανός Μαρκελλίνος κατά τη διάρκεια του ίδιου του 4ου αιώνα μ.Χ. (22.4.3): πολλοί ήταν οι αξιωματούχοι που είχαν τραφεί με τα σπόλια των ναών, «*pasti templorum spoliis*», είχαν μυρίσει κέρδη σε κάθε περίπτωση και έχοντας ανέβει από τη χαμηλότερη φτώχεια σε τεράστια πλούτη, δεν είχαν θέσει όρια στη δωροδοκία, τη λεηλασία ή την υπερβολή τους, πάντα συνηθισμένοι να αρπάζουν αυτό που ανήκε σε άλλους...

Άλλες διατάξεις απαγορεύουν την αφαίρεση μαρμάρινων μελών από ταφικά μνημεία για επανάχρηση ή για «ανακύκλωση», δηλαδή ασβεστοποίησή τους: «Αυτοκράτωρ Κωνστάντιος προς Λιμένιο, τον Έπαρχο των Πραιτωρίων. (...) Όσοι έχουν αφαιρέσει κίονες ή μάρμαρα από τα ταφικά μνημεία ή τα λιθοκόπησαν για να παραγάγουν ασβέστη, οφείλουν να προσκομίσουν στο κρατικό ταμείο μία λίβρα χρυσού για κάθε έναν τάφο (...)» (*Codex Theodosianus* 9.17.2).

Προστατεύοντας, λοιπόν, ότι γινόταν να προστατευτεί, οι αυτοκράτορες Ουαλεντινιανός και Ουάλης υπενθυμίζουν στον Σύμμαχο, τον Έπαρχο της Ρώμης, στις 17 Νοεμβρίου 365 μ.Χ., ότι όποιος τοποθετεί Χριστιανούς στη φύλαξη των παγανιστικών ναών, είτε δικαστής είτε αξιωματικός, θα πρέπει να γνωρίζει ότι δεν διαφυλάττει ούτε την ασφάλειά τους ούτε την περιουσία τους (...)» (*Codex Theodosianus* 16.1.1).

Από την άλλη, η φύλαξη των αρχαίων ιερών συχνά ήταν ευθύνη του τοπικού επισκόπου. Είναι χαρακτηριστική η έκκληση και η εκτίμηση του Ιουλιανού προς τον επίσκοπο Πηγάσιο (Βουρνάς 2000, 42). Όπως μας λέει ο ίδιος ο αυτοκράτορας: «ἦλθον εἰς τὸ Ἴλιον περὶ πλήθους ἀγορὰν. ὁ δὲ ὑπὴντησέ μοι καὶ βουλευόμενός τὴν πόλιν ἱστορεῖν –ἦν γάρ μοι τοῦτο πρόσχημα τοῦ φοιτᾶν εἰς τὰ ἱερά– περιηγητὴς τε ἐγένετο καὶ ἐξενάγησέ με πανταχοῦ. (...) «Βαδίσωμεν», ἔφην, «ἐπὶ τὸ τῆς Ἰλιάδος Ἀθηνᾶς τέμενος». ὁ δὲ καὶ μάλα προθύμως ἀπήγαγέ με καὶ ἀνέφεξε τὸν νεών, καὶ ὥσπερ μαρτυρόμενος ἐπέδειξέ μοι πάντα ἀκριβῶς σῶα τὰ ἀγάλματα, καὶ ἔπραξεν οὐδὲν ὧν εἰώθασιν οἱ δυσσεβεῖς ἐκεῖνοι πράττειν (...)» (Ιουλιανός, *Ἐπιστολαὶ* 79[78]).

Και παρότι μια διάταξη του 398 μ.Χ. (*Codex Justinianus* 8.11.15) υπενθυμίζει ότι μια αίτηση για επανάχρηση δημοσίων μνημείων μπορεί να ευοδωθεί μόνο αν είναι σε ερειπιώδη κατάσταση, ο ίδιος ο Θεοδόσιος, το 408 μ.Χ., προσπαθεί με κάθε τρόπο να διατηρήσει τον χαρακτηρισμό των παγανιστικών ιερών ως δημόσιας, προστατευόμενης περιουσίας: «Τα ίδια τα κτίρια των ναών, που βρίσκονται είτε στις πόλεις είτε έξω από αυτές, πρέπει να διατηρηθούν για δημόσια χρήση» (*Codex Theodosianus* 16.10.19.2).

Εξάλλου, ο Λιβάνιος υπενθυμίζει στον Θεοδόσιο: «Γιατί αν πρέπει παντού να διασώζονται οι πόλεις, κι αν οι πόλεις λαμπρύνονται περισσότερο από τους ναούς τους παρά από τα άλλα κτίσματα, κι αν οι ναοί είναι το μεγαλύτερο κεφάλαιο των πόλεων μετά την ομορφιά των βασιλικών παλατιών, δεν πρέπει να δέχονται και αυτοί πρόνοια και να φροντίζουμε για το πώς θα παραμείνουν στο σώμα των πόλεων; Γιατί σε κάθε περίπτωση πρόκειται για οικοδομήματα, ακόμα κι αν δεν χρησιμεύουν ως ναοί. Γιατί χρειάζεται, νομίζω, ο φόρος. Ας εισπράττεις, λοιπόν, τους φόρους και ας μην καταστρέφεις του ναούς» (*Πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα ὑπὲρ τῶν ἱερῶν* 42· μτφ. Καμάρα 1998).

ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ

Η πίστη των ανθρώπων φαίνεται πως θα έπρεπε επίσης να έχει λειτουργήσει αποτρεπτικά για την ιδιωτική επανάχρηση των παγανιστικών ιερών. Σύμφωνα με τις αγιογραφικές φιλολογικές μαρτυρίες, οι μόνοι που άντεχαν να εγκαταβιώσουν μέσα σε ναούς και ιερά ήταν οι πολύ δυνατοί, οι μοναχοί, οι άγιοι, και το έκαναν για να πολεμήσουν τους δαίμονες μέσα στο ίδιο τους το σπίτι. Έτσι, η Αγία Θέκλα εγκαθίσταται κοντά στον τάφο/ναό του Σαρπηδόνα, τοπικού ήρωα της Σελεύκειας, και τον πολεμά, ενώ η Αγία Ματρώνα καταφεύγει σε έναν ερειπωμένο ειδωλολατρικό ναό κοντά στη Βηρυτό, καθώς προτιμά να κατατιτρώσκεται από τους δαίμονες που κατοικούσαν σε αυτόν παρά να τη βρει ο σύζυγός της (Saradi-Mendelovici 1990, 54–5· για άλλες παρόμοιες ιστορίες Foss 1979, 34–5 με σημ. 14· Wiśniewski 2016). Ο άγιος Δαυΐδ ο Στυλίτης, όμως, επιδόθηκε σε έναν πραγματικό πόλεμο. Η αφήγηση είναι παραστατικότατη:

Ἦκουσεν δε τινων διαλεγομένων τῇ σύρᾳ διαλέκτῳ, ὅτι ὑπάρχει ἐνταῦθα ναὸς ἔνθα κατοικοῦσι δαίμονες καὶ πολλὰ πλοῖα βυθίζουσι καὶ πολλοὺς τῶν παριόντων ἡδίκησαν καὶ ἀδικοῦσιν, καὶ οὐκ ἐγγωρεῖ τινα ἐκεῖθεν διοδεῦσαι οὔτε ἐν ἑσπέρᾳ οὔτε ἐν μεσημβρίᾳ (...). Τούτων οὕτως ἐπακούσας ὁ μακάριος Δανιὴλ (...) παρεκάλει δειχθῆναι αὐτῷ τὸν τόπον. Καὶ καταλαβὼν τὰ πρόθυρα τοῦ ναοῦ, καθάπερ γενναῖος στρατιώτης ἀποτολμῶν εἰς πλῆθος βαρβάρων πρὸς πόλεμον ἀποδύεται, οὕτως ἔνδον τοῦ ναοῦ γίνεται λέγων τὸ τοῦ προφήτου Δαυὶδ ῥηθὲν ἐν ψαλμοῖς: Κύριος φωτισμός μου καὶ σωτὴρ μου, τίνα φοβηθήσομαι; Κύριος ὑπερασπιστὴς τῆς ζωῆς μου, ἀπὸ τίνος δειλιάσω; καὶ τὰ ἐξῆς. Καὶ ἔχων τὸ ἀκαταμάχητον ὄπλον τοῦ σταυροῦ, περιίει εἰς ἐκάστην γωνίαν τοῦ ναοῦ, γονυκλισίαν ἐκτελὼν καὶ εὐχήν.

Τῆς δὲ νυκτὸς καταλαβούσης λίθοι φησὶν ἐρρίπτοντο κατ’ αὐτοῦ καὶ φωνῇ πλήθους κτυπούντων καὶ θορυβούντων· αὐτὸς δὲ τῇ προσευχῇ προσεκαρτέρει. Τὴν οὖν μίαν νύκτα οὕτως ἐξετέλεσεν καὶ τὴν δευτέραν. Τῇ δὲ τρίτῃ ἄπαξ ὡς ἀνθρώπου σάρκα φοροῦντος ὕπνος περιεγένετο. Καὶ λοιπὸν ἐγγίνονται φαντασίαι πολλαὶ γιγαντιαίων τινῶν δῆθεν καὶ τῶν μὲν λεγόντων: «Τίς σε παρεσκεύασεν τὰ ὧδε καταλαβεῖν, ἄθλιε; κακῶς θέλεις ἀποθανεῖν; Δεῦτε, σύρωμεν αὐτόν καὶ ἐμβάλωμεν εἰς τὸ ρεῦμα». (*Sancti Danielis Stylitae Vita Antiquior* 14 –5).

Ο αγώνας συνεχίστηκε επί μακρόν, έως ότου ο άγιος νίκησε τους δαίμονες και απελευθέρωσε τον τόπο.

Παρότι, λοιπόν, τόσο η νομοθεσία για λόγους προστασίας της δημόσιας περιουσίας και του αστικού χαρακτήρα των πόλεων, όσο και η λαϊκή θρησκευτική αντίληψη σχετικά με τα αρχαία ιερά ως ακάθαρτους τόπους κατοικίας δαιμόνων, θα έπρεπε να έχουν λειτουργήσει αποτρεπτικά για την επανάχρηση, την «ανακύκλωση», των χώρων από ιδιώτες Χριστιανούς, η αρχαιολογική μαρτυρία πιστοποιεί το αντίθετο, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ. ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Αρχικά, πρέπει να επισημάνουμε ότι η αρχαιολογική προσέγγιση του φαινομένου δεν είναι απρόσκοπτη. Για την πλειονότητα των περιπτώσεων θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για δύο αλληλένδετα και εγγενή προβλήματα. Η αντιδιαστολή της φύσης των ευρημάτων, αφενός δηλαδή του αρχαίου λατρευτικού κτιρίου και αφετέρου του οικιστικού καταλοίπου επάνω σε αυτό, φέρει μια έντονη υλική και ιδεολογική αντίθεση. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για συνήθως καλής κατασκευής, συμβολικά φορτισμένο ζητούμενο μιας ανασκαφικής έρευνας, ενώ στην άλλη πρόκειται για συνήθως ευτελούς κατασκευής, μη συμβολοποιημένο «εμπόδιο» στην εύρεση του ζητουμένου... Αυτή η αντίθεση οδηγούσε τις περισσότερες φορές τους ανασκαφείς στην

καθαίρεση των μεταγενέστερων οικιστικών καταλοίπων προκειμένου να αποκαλύψουν το αρχαίο οικοδόμημα, συχνά παραλείποντας κάθε τεκμηρίωση. Ακόμα, όμως, και στις περιπτώσεις που υπήρξε μέριμνα για αυτήν, σπάνια ακολούθησε η συστηματική δημοσίευση των δεδομένων. Έτσι, οι λίγες μαρτυρημένες περιπτώσεις που εμπίπτουν στο πεδίο της έρευνάς μας, συνοδεύονται τις περισσότερες φορές από λίγες έως σχεδόν καθόλου επιστημονικές πληροφορίες (Spieser 1976, 309–10· Völling 2018, 1–2).

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΕΡΑ

Ολυμπία

Τον 5ο αιώνα μ.Χ., ένας χριστιανικός οικισμός αντικατέστησε το ιερό της Ολυμπίας (Völling 2018, ιδίως 6–9), το οποίο μέχρι τότε λειτουργούσε. Ο οικισμός φαίνεται πως αναπτύχθηκε σε δύο φάσεις, με ενδιάμεση μια καταστροφή, που ίσως συνδέεται με τον σεισμό του 551 μ.Χ.: στην περιοχή βορειοδυτικά του Πρυτανείου και νοτιοδυτικά του Λεωνιδαίου κατά την πρώτη φάση, με εκτεταμένη επανάχρηση αρχαίων σπολίων (Völling 2001, 305), και ανατολικά του ναού του Διός κατά τη δεύτερη φάση, με επανάχρηση γλυπτών από το αέτωμα του ναού σε μια περίπτωση. Αξίζει να επισημανθεί ότι ακριβώς η έλλειψη υλικού προς επανάχρηση δεν επέτρεψε στον πρώιμο βυζαντινό οικισμό να επεκταθεί προς το στάδιο της Ολυμπίας, το οποίο δεν είχε καν μαρμάρινα εδώλια (Remijsen 2015, 51· αντίθετα, την εξακολούθηση διενέργειας αγώνων στο στάδιο ως αιτία μη επέκτασης του οικισμού έχουν υποστηρίξει οι Völling και Sinn· βλ. την κοινή θέση τους στο Sinn 2002γ, 373· βλ. και Sinn 2002α· 2002β· Völling 2002).

Πολλοί χώροι μετατρέπονται σε εργαστηριακούς. Το καπηλείον, όπου οι προσκυνητές του αρχαίου ιερού μπορούσαν να πλυθούν και να φάνε, μετατράπηκε τον 5ο αιώνα μ.Χ. και επαναχρησιμοποιήθηκε ένα μέρος του ως πατητήρι και ένα μέρος του ως εργαστήριο κεραμικής (Schauer 2002). Η λειτουργία εργαστηρίου παραγωγής λύχνων στο χώρο του ιερού μαρτυρείται από τις πολυάριθμες μήτρες και τους έτοιμους λύχνους που βρέθηκαν. Πρέπει να αναφερθεί, πάντως, ότι η εργαστηριακή δραστηριότητα εντός του ιερού ήταν ανεπτυγμένη τουλάχιστον από τα Ρωμαϊκά χρόνια, καθώς έχουν εντοπιστεί δύο κλίβανοι, ένας ρωμαϊκός κοντά στις θέρμες του Κλαδέου και ένας απροσδιόριστος χρονολόγησης στην περιοχή του ελληνικού λουτρού. Ακόμη, έχουν εντοπιστεί στον χώρο του ιερού 18 ληνοί, εκ των οποίων οι 16 διάσπαρτοι σε πρωτοβυζαντινές οικίες ανατολικά του ναού του Διός, στον οπισθόδομο του Ηραίου και αλλού, ενώ οι δύο σε οργανωμένες εγκαταστάσεις οινοπαραγωγών (Schauer 1991, 373· Sinn 2001, 28).

Εκτός από τις οικίες και τα εργαστήρια, περίπου 200 τάφοι της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου ανασκάφηκαν στον χώρο του ιερού, δίπλα στις οικίες. Συγκεκριμένα, πρώιμοι κεραμοσκεπείς τάφοι αποκαλύφθηκαν στο χώρο του σημερινού Μουσείου (Völling 2001, 308) και υστερότεροι κιβωτιόσχημοι από λίθινες πλάκες στον χώρο της Στοάς της Ηχούς (Koenigs 1984, 9, 11, 93).

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει σε μια επανάχρηση αισθητικού χαρακτήρα. Ακριβώς απέναντι από το χριστιανικό οικιστικό σύνολο της Ολυμπίας, εντοπίστηκαν υποδοχές για την τοποθέτηση χάλκινων αγαλμάτων, χωρίς βάσεις, απευθείας στο δάπεδο, μεταξύ των κιόνων της νότιας πλευράς του ναού του Διός, επιλογή που έχει θεωρηθεί διακόσμηση παρά τη γενική αποστροφή των Χριστιανών για τα είδωλα (Auffarth 2009, 307–25· Deligiannakis 2013, 131). Εξάλλου, ο ίδιος ο ναός του Δία, ίσως επειδή αρχικά ήταν ακόμη εν λειτουργία και αργότερα, όταν περιέπεσε σε αχρησία, το περιστύλιό του ενσωματώθηκε σε ένα υστερορωμαϊκό αμυντικό τείχος, δεν επαναχρησιμοποιήθηκε. Αντιθέτως, σε χριστιανική βασιλική διαμορφώθηκε το ρωμαϊκό Πάνθεον, διαμορφωμένο τον 2ο αιώνα μ.Χ. πάνω στο κτίριο που έχει αναγνωριστεί ως το εργαστήριο του Φειδία (Bauer κ.ά. 2006). Αν και η βασιλική δεν είναι μια μετατροπή ιδιωτικού χαρακτήρα, από αυτές που μας απασχολούν εδώ, αξίζει να αναφερθεί ότι οι Χριστιανοί επαναχρησιμοποίησαν τους εξωτερικούς πλίνθινους τοίχους του Πανθέου καθώς και 136 τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από τον Θησαυρό των Σικυνώνων, το Φιλιππείο και την Παλαίστρα και επιπλέον για το δάπεδο μέλη από το Φιλιππείο και πάλι, τη Στοά της Ηχούς και το Νυμφαίο του Ηρώδη – από το τελευταίο, μεταξύ άλλων, μέρος του ενεπίγραφου βάθρου της Φαυστίνας της Πρεσβύτερης, στο οποίο χαράχθηκε εξαγνιστικός σταυρός (Bol 1984, 113–14, αρ. 4, εικ. 47).

Δελφοί

Σε αντίθεση με το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς, που τον 4ο αιώνα μ.Χ. έχει παρακμάσει σημαντικά, όπως είναι γνωστό και από τη διάσημη απόκριση του Μαντείου στον αυτοκράτορα Ιουλιανό, μια ακμαία πρωτοβυζαντινή πόλη αναπτύσσεται εντός και εκτός του ιερού περιβόλου του. Η εισβολή του ιδιωτικού στον δημόσιο λατρευτικό χώρο είναι εμφανής εκατέρωθεν της Ιεράς Οδού –η οποία έχει εν τω μεταξύ πλακοστρωθεί με ανακύκλωση υλικού από τα κτίρια του ιερού– όπου τουλάχιστον δύο ιδιωτικές κατοικίες έχουν αποκαλυφθεί, καθώς και πλήθος εμπορικών και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων. Άλλες οικίες, ευρύχωρες και πολυτελείς, κτίζονται δυτικά, έξω από τον περίβολο, επαναξιοποιώντας προγενέστερες κατασκευές, και άλλες, όχι τόσο επιμελημένες, στα νοτιοανατολικά του, κοντά στο Ηρώ (Déroche 1989· Petridis 1997, 2005, 2011· Πετρίδης 2006· Déroche κ.ά. 2014).

ΥΠΕΡΤΟΠΙΚΑ ΙΕΡΑ

Δήλος

Ένας δυναμικός οικισμός εγκαταστάθηκε στο ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο από τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. κ.ε., ενώ λίγο αργότερα, κατά τη διάρκεια του 4ου και στις αρχές του 5ου αιώνα μ.Χ., θα οικοδομηθούν τα πρώτα χριστιανικά λατρευτικά κτίρια, με κυριότερα τη βασιλική στο Οικοδόμημα με Περίστυλη Αυλή και το βαπτιστήριο (:) στο Εκκλησιαστήριο, όπου μέχρι πρότινος τελούνταν η αυτοκρατορική λατρεία. Ο πρώτος οικισμός αναπτύχθηκε σε μια περιοχή που οριοθετείται στα δυτικά από τη Στοά των Ναξίων, βόρεια από τον Ναό του Απόλλωνα, ανατολικά από το Πρυτανείο και νότια από την Αγορά των Δηλίων. Οι οικιστές, όπως προκύπτει από τα μαρμάρινα βάθρα στην Αγορά του Θεόφραστου, τα οποία ανακυκλώθηκαν σε σαρκοφάγους και θάφτηκαν στον νάρθηκα της πλησιόχωρης βασιλικής συγκροτώντας νεκροταφείο, ήταν οι πρώτοι που θάφτηκαν στο νησί μετά τον καθασμό του 426 π.Χ., ένα διάστημα περίπου επτά αιώνων, αλλάζοντας δραματικά τον χαρακτήρα του χώρου. Για να φτιάξουν τις κατοικίες τους, ορισμένες από τις οποίες είχαν μεγάλα δωμάτια και πλούσια διακόσμηση, οι τολμηροί οικιστές επαναχρησιμοποίησαν υλικό και τοίχους από μια πληθώρα αρχαίων κτισμάτων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η συστηματική επαναχρησιμοποίηση των βωμών GD23, η οποία συνδέεται με την ανύψωση της στάθμης ζωής κατά 0,50–1,00 μ. Επιπλέον, επαναχρησιμοποίησαν κατά κόρον τους ιερούς περιβόλους, οι οποίοι, αντί να χωρίζουν το θείο από το ανθρώπινο, πλέον «έβαζαν πλάτη» για ένα νέο ξεκίνημα, καθώς χρησιμοποιήθηκαν ως πίσω τοίχοι για κατοικίες και άλλες εγκαταστάσεις. Ο οικισμός θα επεκταθεί, επαναχρησιμοποιώντας κατά τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ. και άλλα κτίρια του Ιερού, όπως τη Στοά του Αντιγόνου και άλλα. Ωστόσο, και πάλι, διακρίνεται μια απόσταση από την καρδιά του ιερού: ακόμα κι αν δεχθούμε ότι η πλατεία μπροστά από το ναό του Απόλλωνα έμεινε άδεια, ακριβώς επειδή δεν προσέφερε τοίχους για επαναχρησιμοποίηση, εντύπωση προκαλεί η μη επανάχρηση των δύο κύριων ναών (Le Quééré 2018, κυρίως 273–77, πίν. 78 –80· για μια ιστορική προσέγγιση του χριστιανικού οικισμού, βλ. Dodd 2020).

Δίδυμα

Ο ναός του Απόλλωνα στα Δίδυμα ήταν ένα από τα μεγαλύτερα οικοδομήματα της Αρχαιότητας. Ένα δάσος από υπερμεγέθεις κίονες περιέβαλλε τους τοίχους του σηκού. Το άδυτο είχε διαστάσεις 21,71 x 53,63 μ. και ήταν ασκεπές, σε αντίθεση με τον στεγασμένο πρόναο, με τον οποίο επικοινωνούσε μέσω μίας μνημειακής αλλά και δύο κρυφών τελετουργικών κλιμάκων. Αυτή, «η μεγαλύτερη από όλες τις αρχαίες αίθουσες» κατά τον Gruben (2000, 401–17), δεν είχε πλακοστρωμένο έδαφος και, καθώς καταλαμβάνονταν σε μεγάλο βαθμό από την ιερή δάφνη του θεού, αποτελούσε «ένα περιτειχισμένο τμήμα της φύσης».

Όταν ο πληθυσμός των Διδύμων απειλήθηκε από μια εισβολή των Γότθων, και ενώ εκτελούνταν οικοδομικές εργασίες στο ναό, γύρω στα 260 μ.Χ., οι περίοικοι του ιερού, με τη σύμφωνη γνώμη ή και προτροπή του ιερατείου, κατέφυγαν στο άδυτο για να προφυλαχθούν. Παράλληλα, εξασφαλίστηκε η συνέχιση της λατρευτικής δραστηριότητας στον χώρο. Και όταν η απειλή εξέλιπε, οι άνθρωποι φαίνεται πως είχαν πια βολευτεί στην...

«αγκαλιά του θεού». Το αποτέλεσμα ήταν να ξεκινήσει μια λεπτή ισορροπία συνύπαρξης της μυστηριακής λατρείας με την εγκατάσταση σχετικά απόρων πληθυσμιακών στοιχείων των Διδύμων. Το ιερατείο διέκρινε μια καλή ευκαιρία να απαλλαγεί από την «κατάληψη», όταν διαπίστωσε και κατήγγειλε αρμοδίως, χρόνια μετά, πως πολλοί από τους ενοίκους του θεού ήταν πια Χριστιανοί, προκαλώντας έτσι το αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για την απομάκρυνσή τους – και έναν κύκλο ταραχών (Rehm 1958, αρ. 306). Εντέλει, με την επικράτηση του Χριστιανισμού, ο οικισμός θα καταστεί μόνιμος και θα ονομαστεί εύγλωττα «Ιερόν», ενώ αργότερα θα γίνει και επισκοπή (Robert 1960, 496–502· Tuchelt 1976· Athanassiadi 1991, 271–74).

ΙΕΡΑ ΣΕ ΠΟΛΕΙΣ Η ΚΟΝΤΑ ΣΕ ΠΟΛΕΙΣ

Σάμος

Αν και δεν διατηρήθηκαν ή δεν μελετήθηκαν κατάλοιπα του πρώιμου βυζαντινού οικισμού που αναπτύχθηκε στο Ηραίον της Σάμου, η ύπαρξή του θεωρείται βέβαιη χάρη στη βασιλική, την κινιστέρνα και άλλα ευρήματα. Φαίνεται μάλιστα πως ο οικισμός είχε διαδεχθεί έναν ρωμαϊκό, καθώς οικίες και καταστήματα είχαν ήδη αναπτυχθεί εντός του ιερού χώρου (Westphalen 1994, 301–2). Είναι χαρακτηριστικό ότι στη βασιλική ανακυκλώθηκε υλικό από οκτώ παγανιστικά κτίρια, εκ των οποίων τουλάχιστον τα μισά έστεκαν ακόμα όταν διαλύθηκαν για να ανακυκλωθούν: τον ρωμαϊκό περίπτερο ναό, τον ρωμαϊκό ναΐσκο, τον κορινθιακό ναό, δύο ελληνιστικά πεσσόμορφα μνημεία, ένα δωρικό ελληνιστικό μνημείο, τον ναό Ε βόρεια της Ιεράς Οδού, και τον ίδιο τον μεγάλο βωμό. Μία λιθόπλινθος από τον ρωμαϊκό ναΐσκο φέρει σταυρό και τα αποκαλυπτικά σημεία Α Ω αλλά ανάποδα, γεγονός που μαρτυρεί, κατά τους Γερμανούς μελετητές, τον εξαγνισμό του κτιρίου ήδη πριν τη διάλυσή του και την ανακύκλωση του υλικού του. Επιπλέον, ανακυκλώθηκαν έξυπνα και οι ίδιοι οι τοίχοι ή τα θεμέλια των τριών ρωμαϊκών κτιρίων, πάνω στα οποία «πάτησε» η βασιλική, κι έτσι η ανακύκλωση επηρέασε και τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της (Westphalen 1994, ιδίως 304–7).

Έφεσος

Στην Έφεσο, ο ναός της Ρώμης και του Ιουλίου Καίσαρα ερημώθηκε και οικίες κτίστηκαν πάνω του, ενώ μια βασιλική αφιερωμένη στον Αύγουστο και τη Λιβία, αφού εκχριστιανίστηκε με απαλοιφή του ονόματος της Αρτέμιδος από την επιγραφή και με χάραξη εξαγνιστικών σταυρών στα αγάλματα των τιμώνων, καταλήφθηκε κατά ένα μέρος της από μια πρώιμη βυζαντινή οικία, στην οποία επιπλέον επαναχρησιμοποιήθηκε υλικό από τη βασιλική (Foss 1979, 80 και 82).

Γόρτυς Κρήτης

Ομοίως, στη Γόρτυνα της Κρήτης, ο δημόσιος χώρος ανάμεσα στο Πύθιον, το ιερό θέατρό του και το Πραιτώριο καταλήφθηκε συστηματικά από ιδιωτικές κατοικίες από τον 5ο αιώνα μ.Χ. Την ίδια εποχή, καταστήματα κατασκευάστηκαν απέναντι από το ναό του Τραϊανού, ενώ λίγο αργότερα κατοικίες κατέλαβαν και τον Ελληνιστικό ναό της πόλης (Baldini Lipopolis 2001, 207–11· 2007, 207 και 224).

Μεσσήνη

Στη Μεσσήνη, μεταξύ άλλων δημοσίων κτιρίων που επαναχρησιμοποιούνται από ιδιώτες, ξεχωρίζει μία από τις μεγάλες τετράγωνες αίθουσες του Ασκληπείου που καταλαμβάνεται από μια ιδιαίτερα επιμελημένη οικία (Τσιβίκης 2016, ιδίως 118–39). Γενικότερα, όμως, κατά τους Πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους, σημαντικό μέρος του Ασκληπείου καταλαμβάνεται από οικίες, ενώ στο Σεβαστείο και στο ιερό της Δήμητρας και των Διοσκούρων πραγματοποιούνται ταφές και εγκαθίστανται εργαστήρια (Αναγνωστάκης και Πούλου-Παπαδημητρίου 1997, 239–40 και 241–42 αντίστοιχα).

Αλάσαρνα Κω

Άλλη μία περίπτωση μελέτης, εν εξελίξει, αποτελεί ο υστερορωμαϊκός/πρώιμος βυζαντινός οικισμός που αντικατέστησε το ελληνιστικό/ρωμαϊκό Ιερό του Απόλλωνα Πυθαίου/Πυθαέως και ανασκάπτεται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην Καρδάμαινα, αρχαία Αλάσαρνα της Κω. Παρότι πολλά ζητήματα είναι ακόμα προς διερεύνηση, έχουν αποκαλυφθεί δύο, μετά βεβαιότητας, ναϊκά οικοδομήματα, ένα ελληνιστικό και ένα ρωμαϊκό. Το ελληνιστικό φαίνεται πως περιβάλλεται από έναν περίβολο με μνημειακό πρότυπο, ενώ ανάμεσα στους δύο ναούς έχει εντοπιστεί μια ελληνιστική στοά. Ο χώρος, λοιπόν, είναι αδιαμφισβήτητα ιερός, όπως εξάλλου μαρτυρά η πληθώρα των επιγραφών που έχουν έρθει στο φως. Πάνω στο ιερό, αναπτύχθηκε ένας ακμαίος πρώιμος βυζαντινός οικισμός ή μάλλον ένας πυρήνας του οικισμού, από τους πολλούς που τον συναποτελούσαν, καταλαμβάνοντας μια έκταση μήκους περίπου 6 χλμ. σε ολόκληρη τη νοτιοδυτική ακτή της σύγχρονης Καρδάμαινας. Η πρώτη φάση οικιστικής εγκατάστασης έχει χρονολογηθεί με βάση την κεραμική από τα μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ. Κατά την ανοικοδόμηση των οικιών και των –λίγων σε αυτή τη φάση– εργαστηρίων, επαναχρησιμοποιήθηκε άφθονο υλικό από το αρχαίο ιερό, βάθρα, ενεπίγραφες στήλες και άλλα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και πάλι η επανάχρηση των αρχαίων λατρευτικών κτιρίων, τα οποία αξιοποιήθηκαν ως χώροι προς εγκατάσταση μετά τις απαραίτητες μετατροπές και ανοικοδομήσεις, όπως οι οικίες και τα εργαστήρια που πήραν τη θέση των μνημειακών Κτιρίων Α και Β ή του στωικού Κτιρίου Ζ ή ακόμη και του ρωμαϊκού ναϊκού Κτιρίου Δ (Καλοπίση και Παναγιωτίδη 2001· Κοκκορού-Αλευρά 2001· Κοκκορού-Αλευρά κ.ά. 2010· Τραυλός 2011). Η εισβολή του ιδιωτικού χώρου στον παγανιστικό λατρευτικό γίνεται ακόμα δραματικότερη εξαιτίας της προσπάθειας των τελευταίων εθνικών να λατρέψουν τους θεούς τους με μια πρόχειρη κατασκευή μπροστά από το, ερειπωμένο πλέον, ναϊκό Κτίριο Γ. Η χρήση της κατασκευής χρονολογήθηκε με τη συνδρομή της αρχαιομετρίας στο διάστημα από το β' μισό του 3ου έως τις αρχές του 5ου αιώνα μ.Χ. (Κοκκορού-Αλευρά και Δεληγιαννάκης 2004), ενώ δηλαδή ο οικισμός αναπτυσσόταν. Εξάλλου, λίγο αργότερα, προς τα τέλη του 5ου αιώνα μ.Χ., θα καταληφθεί το δυτικό τμήμα του Κτιρίου Γ από μια ιδιωτικού χαρακτήρα εγκατάσταση (οικία-εργαστήριο). Ωστόσο, και στην Αλάσαρνα έχουμε αρχίσει να έχουμε υποψίες, τόσο εξαιτίας της κεραμικής όσο και λόγω της μελέτης παλιών και νέων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ότι προηγήθηκε στο ιερό μια ρωμαϊκή οικιστική φάση.¹

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Όπως προκύπτει από τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν, παρά την αυτοκρατορική νομοθεσία και τις θρησκευτικές αντιλήψεις, οι άνθρωποι ανακύνκλωσαν χώρους, κτίρια και υλικά στα παγανιστικά ιερά, κόντρα στους κανόνες. Ακόμα κι έτσι, όμως, παρατηρείται μια αποφυγή ή τουλάχιστον μια καθυστέρηση στην επανάχρηση του κυριότερου κάθε φορά λατρευτικού οικοδομήματος. Μήπως η συμπεριφορά αυτή σχετίζεται με τη συνολικά ηπιότερη στάση του χριστιανικού πληθυσμού στον ελλαδικό χώρο σε αντίθεση με τη συνήθως βιαιότερη έκφραση του χριστιανικού στοιχείου της Ανατολής απέναντι στο παγανιστικό λατρευτικό παρελθόν (Δουλφής 2022, 157, σημ. 49 με βιβλιογραφία); Μήπως τα ιερά λειτουργούσαν ακόμα, παράλληλα με την εισβολή των ιδιωτικών χρήσεων στον ιερό χώρο; Μήπως, απ' την άλλη, τα κύρια λατρευτικά κτίρια έγιναν αποδέκτες των τελευταίων ισχών φροντίδων είτε της αυτοκρατορίας είτε των ειδωλολατρικών ελίτ, και κατόπιν, ως τα καλύτερα διατηρημένα κτίρια, διέσωζαν μεγάλο μέρος του μαρμάρου τους, και ήταν επομένως ιδανικά λατομεία για ασβέστη, απαραίτητο για την παρασκευή του κονιάματος του οικισμού; Σε τι κατάσταση βρίσκονταν οι αρχαίοι ναοί όταν επαναχρησιμοποιήθηκαν; Μήπως είχαν ήδη ερειπωθεί και είχαν πια απολέσει το αρχικό πολιτισμικό φορτίο που έφεραν για τους ανθρώπους που τους επαναχρησιμοποιούσαν; Παρόμοιος

1 Η συστηματική δημοσίευση του οικισμού, της ιστορίας του και της διαδικασίας, με την οποία σταδιακά εγκαταστάθηκε στο ιερό, προετοιμάζεται από την ανασκαφική ομάδα, στην οποία συμμετέχει και ο γράφων, υπό την εποπτεία των ομότ. καθ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη και Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσολου.

προβληματισμός έχει ήδη διατυπωθεί για περιπτώσεις σημαντικής αλλαγής χρήσης χώρου στην Πελοπόννησο της Ύστερης Αρχαιότητας (Δουλφής υπό έκδ.: για τη Μεσσήνη συγκεκριμένα, Τσιβίκης 2016, 313). Μήπως είχαν προηγηθεί τελετές εξαγνισμού στον χώρο ή η ανέγερση μιας βασιλικής επιτελούσε αυτή τη λειτουργία; Και μήπως, τελικά, όπως είδαμε σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις, η εισβολή του ιδιωτικού στον ιερό χώρο ήταν κάτι που είχε αρχίσει ήδη από τα Ρωμαϊκά χρόνια και δεν ήταν μια χριστιανική πρωτοτυπία; Το φαινόμενο θα μπορούσε να απορρέει από μια ευρύτερη τάση απογύμνωσης του ιερού χαρακτήρα του δημόσιου χώρου ήδη πριν τη θεσμική επικράτηση του Χριστιανισμού (Busine 2015· Inglebert 2015). Ερωτήματα σαν τα παραπάνω θα μπορούσαν να απαντηθούν από τη στοχευμένη ανασκαφική διερεύνηση των χώρων, όπου αυτή είναι ακόμα δυνατή.

Σε κάθε περίπτωση, από τα παραπάνω φαίνεται ότι αυτή η «διαδικασία ανακύκλωσης του αστικού χώρου», όπως έχει εύστοχα χαρακτηριστεί (Τσιβίκης 2016, 298 με βιβλιογραφία), δεν ήταν τόσο απλή υπόθεση, όπως οι σύγχρονοι μπλε κάδοι, αλλά έπρεπε κανείς να τα βάλει κυριολεκτικά με... θεούς και δαίμονες!

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η μετατροπή των αρχαίων ιερών σε ιδιωτικούς χώρους, οικίες, εργαστήρια και τάφους αποτελεί αντικείμενο της μεταδιδακτορικής έρευνας που εκπονώ στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην ομότ. καθ. Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά για την ευγενική υπόδειξη του ενδιαφέροντος αυτού ζητήματος και στον καθ. Πλάτωνα Πετρίδη για την εποπτεία, την καθοδήγηση και την αμέριστη υποστήριξη της έρευνας. Οι ομότ. καθ. Σόνια Καλοπίση-Βέρτη και †Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσσίσογλου ενθάρρυναν την ενασχόλησή μου με τον πρώιμο βυζαντινό οικισμό που διαδέχτηκε το ελληνιστικό-ρωμαϊκό ιερό του Απόλλωνα στην Καρδάμαινα, αρχαία Αλάσαρνα, της Κω, ο οποίος αποτελεί και το κύριο ερευνητικό/ ανασκαφικό *desideratum* της έρευνάς μου, χάρη στην συνεχιζόμενη Πανεπιστημιακή ανασκαφή που μας προσφέρει διαρκώς νέα στοιχεία για το θέμα – τις ευχαριστώ εκ καρδίας για την εμπιστοσύνη τους. Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στον επίκ. καθ. Νικόλα Δημάκη για την πρόσκληση στο συνέδριο και στον αδελφό μου, υπ. διδάκτορα Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Ανδρέα Δουλφή, για τις χρήσιμες συζητήσεις και τις βιβλιογραφικές υποδείξεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alchermes, J. 1994. «Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse». *DOP* 48:167–78.
- Αναγνωστάκης, Η., και Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου. 1997. «Η Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος–7ος αι.) και Προβλήματα της Χειροποίητης Κεραμικής στην Πελοπόννησο». *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 11:229–322.
- Athanassiadi, P. 1991. «The Fate of Oracles in Late Antiquity: Didyma and Delphi». *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 15:271–78.
- Auffarth, Ch. 2009. «Götterbilder im römischen Griechenland vom Tempel zum Museum?». Στο *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire. Proceeding of the 8. Workshop of the International Network. Heidelberg, July 5–7, 2007*, επιμ. O. Hekster, S. Schmidt-Hofner και Ch. Witschel, 307–25. *Impact of Empire*, 9. Leiden: Brill.
- Baldini Lippolis, I. 2001. *La Domus tardoantica: forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*. Bologna: Imola, Univesity Press.
- . 2007. «Private Space in Late Antique Cities: Laws and Building Procedures». Στο *Housing in Late Antiquity. Late Antique Archaeology* 3.2, επιμ. L. Lavan, L. Özgenel και A. Sarantis, 197–237. Leiden – Βοστώνη: Brill.
- Bauer, F.A., A. Oepen, και K. Papanastasis. 2006. *Die Kirche von Olympia. Olforsch* 31. Βερολίνο: Walter de Gruyter.
- Brilliant, R., και D. Kinney. 2011. *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*. Farnham, Surrey, UK – Burlington, VT: Ashgate.
- Bol, R. 1984. *Das Statuenprogramm des Herodes-Atticus-Nymphaeums. Olympische Forschungen* 15. Βερολίνο: Walter de Gruyter.
- Βουρνάς, Τ. 2000. *Ιουλιανού Επιστολές. Εισαγωγή, Αρχαίο Κείμενο, Μετάφραση*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Brown, A.R. 2006. «Hellenic Heritage and Christian Challenge: Conflict over Panhellenic Sanctuaries in Late Antiquity». Στο *Violence in Late Antiquity: Perceptions and Practices*, επιμ. H.A. Drake, 309–19. Aldershot – Burlington VT: Ashgate.
- Busine, A. 2015. «Introduction: Religious Practices and Christianization of the Late Antique City». Στο *Religious Practices and Christianization of the Late Antique City (4th–7th cent.)*, επιμ. A. Busine, 1–18. *Religions in the Graeco-Roman World* 182. Leiden – Βοστώνη: Brill.
- Caseau, B. 1999. «Sacred Landscapes». Στο *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, επιμ. G.W. Bowersock, P. Brown και O. Grabar, 21–59. Cambridge Mass. – London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- . 2004. «The Fate of Rural Temples in Late Antiquity and the Christianisation of the Countryside». Στο *Recent Research on the Late Antique Countryside*, επιμ. W. Bowden, L. Lavan και C. Machado, 105–44. *Late Antique Archaeology* 2. Leiden – Βοστώνη: Brill.
- Csepregi, I. 2015. «Christian Transformation of Pagan Cult Places: The Case of Aegae, Cilicia». Στο *Continuity and Destruction in the Greek East: The Transformation of Monumental Space from the Hellenistic Period to Late Antiquity*, επιμ. S. Chandrasekaran και A. Kouremenos 49–57. Οξφόρδη: British Archaeological Reports.
- Deligiannakis, G. 2013. «Late Antique Honorific Statuary from the Province of Achaia, A.D. 300–600 – A Contribution to the Topography and Public Culture of Late Antique Greece». Στο *Θεμέλιον, 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, επιμ. Ε. Σιουμπάρα και Κ. Ψαρουδάκης, 107–38. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών.
- Déroche, V. 1989. «Delphes: La christianisation d'un sanctuaire païen». Στο *Actes du Xle congrès international d'archéologie chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21–28 septembre 1986*, επιμ. N. Duval, 2713–23. Ρώμη: École Française de Rome.
- Déroche, V., P. Petridis και A. Badie. 2014. *Le secteur au Sud-Est du péribole. Fouilles de Delphes* 2.15. Αθήνα: École Française d'Athènes.
- Dodd, E. 2020. «Population Decline and Wine Industry: Societal Transformation on Late Antique Delos (Greece)». Στο *The Resilience of the Roman Empire*. επιμ. D. Van Limbergen, 109–27. *BAR S3000*. Οξφόρδη: BAR Publishing.
- Δουλφής, Α. 2022. «Σταυρικές Εγχαράξεις και Απολάξευση Γλυπτών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Μία ερμηνευτική Προσέγγιση». *Byzantina Symmeikta* 32, 147–70.
- . Υπό έκδ. «Συνέχειες και Ασυνέχειες του Δημόσιου Αστικού Χώρου στις Πόλεις της Πρωτοβυζαντινής Πελοποννήσου μέσω της Επίδρασης του Μνημειακού Χριστιανισμού (4ος–6ος αι.)». Στο *Πρακτικά της Γ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ3), Καλαμάτα, 2–5 Ιουνίου 2021*.
- Frey, J.M. 2016. «Spolia» in *Fortifications and the Common Builder in Late Antiquity. Mnemosyne Suppl. History and*

- archaeology of classical antiquity 389. Leiden – Βοστώνη: Brill.
- _____. 2019. «Spolia and the 'Victory of Christianity'». Στο *The Oxford Handbook of Early Christian Archaeology*, επιμ. W. Caraher, T. Davis και D. Pettegrew, 257–74. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- Foss, C. 1979. *Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gruben, G. 2000. *Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*. Μτφ. Δ. Ακτσελή. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Hahn, J., S. Emmel και U. Gotter, επιμ. 2008. *From Temple to Church. Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*. Leiden – Boston: Brill.
- Inglebert, H. 2015. «Conclusions: De la cité rituelle à la communauté sacramentelle». Στο *Religious Practices and Christianization of the Late Antique City (4th–7th cent.)*. επιμ. A. Busine, 221–37. *Religions in the Graeco-Roman World*, 182. Leiden – Βοστώνη: Brill.
- Καλοπίση, Σ. και Παναγιωτίδη, Μ. 2001. «Ταφικό Συγκρότημα στον Παλαιοχριστιανικό Οικισμό της Αλάσαρνας (σημ. Καρδάμαινας) στην Κω». Στο *Ιστορία – Τέχνη – Αρχαιολογία της Κω: Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2–4 Μαΐου 1997*, επιμ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Λαιμού και Ευ. Σημαντώνη-Μπουρνιά, 243–54. *Αρχαιογνωσία – Δημοσιεύματα* 1. Αθήνα.
- Καμάρα, Α., επιμ. 1998. *Λιβανίου Πρὸς Θεοδόσιον τὸν βασιλέα ὑπὲρ τῶν ἱερῶν*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Koenigs, W. 1984. *Die Echohalle. Olforsch* 14. Berlin: Walter de Gruyter.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2001. «Το ιερό του Απόλλωνα στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλάσαρνα) της Κω. Έντεκα Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας». Στο *Ιστορία – Τέχνη – Αρχαιολογία της Κω: Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2–4 Μαΐου 1997*, επιμ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Λαιμού και Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, 11–25. *Αρχαιογνωσία – Δημοσιεύματα* 1. Αθήνα.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. και Δελγιαννάκης, Γ. 2004. «Μία Ενδιαφέρουσα Λατρευτική Κατασκευή μπροστά από το Κτίριο Γ στο Ιερό του Απόλλωνα στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλάσαρνα) της Κω». Στο *Χάρις Χάιρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, επιμ. Α. Παννικουρή, τ. Α', 83–99. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ., Σ. Καλοπίση-Βέρτη και Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου. 2010. *Το Ιερό του Απόλλωνα και ο Παλαιοχριστιανικός Οικισμός στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλάσαρνα) της Κω. Οδηγός*. Αθήνα.
- Lavan, L., και M. Mulryan, επιμ. 2011. *The Archaeology of Late Antique "Paganism"*. *Late Antique Archaeology* 7. Leiden – Βοστώνη: Brill.
- Le Quéré, E. 2018. «Un paysage sacré en mutation, du Ier s. av. J.-C. à la fin de l'époque impériale». Στο *Le Sanctuaire d'Apollon à Délos*. EAD XLIV, επιμ. R. Étienne, 247–78. Αθήνα: École Française d'Athènes.
- Petridis, P. 1997. «Delphes dans l'Antiquité tardive: première approche topographique et céramologique». *BCH* 121:681–95.
- _____. 2005. «Un exemple d'architecture civile en Grèce: les maisons protobyzantines de Delphes (IVE–VIIe s.)». Στο *Mélanges Jean-Pierre Sodini*. επιμ. F. Baratte, C. Jolivet-Levy, V. Déroche και B. Pitarakis, 193–204. *Travaux et Mémoires* 15. Παρίσι: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance.
- Πετρίδης, Π. 2006. «Από την Πυθία στην Αθανασία: οι Δελφοί της Ύστερης Αρχαιότητας υπό το Φως των Νέων Ανασκαφικών Δεδομένων». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2 – 2.3.2003*, επιμ. Α. Μαζαράκης-Αινιάν, 1093–103. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Υπουργείο Πολιτισμού.
- Petridis, P. 2011. «La redécouverte de Delphes protobyzantine». *Pallas – Revue d'études antiques* 87:267–81.
- Rehm, A. 1958. *Die Inschriften*. Didyma II. Βερολίνο: Mann.
- Remijsen, S. 2015. *The End of Greek Athletics in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robert, L. 1960. *Hellenica* XI–XII. Παρίσι: A. Maisonneuve.
- Saradi, H. 1997. «The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence». *International Journal of the Classical Tradition* 3(4):395–423.
- Saradi-Mendelovici, H. 1990. «Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries». *DOP* 44:47–61.
- Schauer, C. 1991. «Μήτρες Λύχνων Πρωτοχριστιανικής Εποχής από την Ολυμπία». Στο *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία. Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19–21 Μαΐου 1989*, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης, 373–78. Μελετήματα 13. Αθήνα – Παρίσι: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας / Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών – Diffusion de Boccard.
- _____. 2002. «Εργαστήριο κεραμικής του 5ου μ.Χ. αιώνα στην Ολυμπία». Στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία*.

- Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998, επιμ. Π. Θέμελης και Β. Κόντη, 208–18. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Sinn, U. 2001. «Η Εξέλιξη της Ολυμπίας στην Ύστερη Αρχαιότητα». Στο *Οἶνον ἱστορῶ. Ἀμπελοοινική Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία τῆς ΒΔ Πελοποννήσου, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, 26 Αὐγούστου 2000, Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Πύργου Ἡλείας*, επιμ. Γ.Α. Πίκουλας, 25–9. Αθήνα: Εκδ. Κτήματος Μερκούρη.
- _____. 2002α. «Ἐκθεση των Ερευνών στην Ολυμπία της Ὑστερης Αρχαιότητας». Στο *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ολυμπία. Αστικός καὶ Αγροτικός Χώρος στη Δυτικὴ Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, επιμ. Π. Θέμελης και Β. Κόντη, 59–64. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- _____. 2002β. «Εἰδωλολάτρες Προσκυνητές, Ἀθλητές καὶ Χριστιανοί. Η ἐξέλιξη της Ολυμπίας στην Ὑστερη Αρχαιότητα». Στο *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ολυμπία. Αστικός καὶ Αγροτικός Χώρος στη Δυτικὴ Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, επιμ. Π. Θέμελης και Β. Κόντη, 189–94. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- _____. 2002γ. «Olympias Sportgeschichte im Spiegel des Demeterkults». Στο *Olympia, 1875–2000: 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposion, Berlin, 9–11 November 2000*, επιμ. H. Kyrieleis, 371–6. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Spieser, J.-M. 1976. «La christianisation des sanctuaires païens en Grèce». Στο *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern. Internationales Symposion in Olympia vom 10.–12. Oktober 1974 anlässlich der Hundertjahrfeier der Abteilung Athen und der deutschen Ausgrabungen in Olympia*, επιμ. U. Jantzen, 309–20. Tübingen: Wasmuth.
- Τραυλός, Α. 2011. «Η Αρχιτεκτονική ενός Παλαιοχριστιανικού Οικισμού: το Νότιο Τμήμα της Ανασκαφής την Αλάσαρνα της Κω». Μεταπτ. εργ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τσιβίκης, Ν. 2016. «Ο Βυζαντινός Οικισμός της Μεσσηνίας. Μετάβαση από την Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα 400–800 μ.Χ.». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Tuchelt, K. 1976. «Tempel-Heiligtum-Siedlung: Probleme zur Topographie von Didyma». Στο *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern. Internationales Symposion in Olympia vom 10.–12. Oktober 1974 anlässlich der Hundertjahrfeier der Abteilung Athen und der deutschen Ausgrabungen in Olympia*, επιμ. U. Jantzen, 207–17. Tübingen: Wasmuth.
- Völling, T. 2001. «The Last Christian Greeks and the First Pagan Slavs in Olympia». Στο *Οι Σκοτεινοί Αἰῶνες του Βυζαντίου (7ος–9ος αι.)*, επιμ. Ε. Κουντουρά-Γαλάκη, 302–23. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- _____. 2002. «Early Byzantine Agricultural Implements from Olympia (5th/6th Centuries AD)». Στο *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ολυμπία. Αστικός καὶ Αγροτικός Χώρος στη Δυτικὴ Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29–30 Μαΐου 1998*, επιμ. Π. Θέμελης και Β. Κόντη, 195–207. Αθήνα: Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- _____. 2018. *Olympia in früh-byzantinischer Zeit. Siedlung – Landwirtschaftliches Gerät – Grabfunde – Spolienmauer. Olforsch 34*. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Westphalen, S. 1994. «Die frühchristliche Basilika im Heraion von Samos und ihre Ausstattung». *AM* 109:309–35.
- Wiśniewski, R. 2016. «Pagan Temples, Christians and Demons in the Late Antique East and West». *Sacris Erudiri* 54:111–28.

Re-using, re-shaping, re-cycling

Examples from the Greek Palaeolithic

Christina Papoulia

University of Crete

papoulia.christina@gmail.com

ABSTRACT

From tool curation strategies to re-occupation of the same sites, activities that demonstrate re-use, re-shaping or re-cycling of objects and landscapes are archaeologically visible in the material record since the Palaeolithic. Discarded stone tools are often later re-used, a core that produces flakes is further modified into a tool itself and vice versa. In the aftermath of the classic Mousterian Debate (or Bordes-Binford Debate), the concept of ramification (sensu Bourguignon et al. 2004) has been used to describe a systematic, rather than expedient, re-cycling system observed in Palaeolithic stone tool assemblages.

Likewise, natural re-working of sediments, due to erosional processes, expose new raw material outcrops, or sea level fluctuations, due to climate change, produce land bridges that transform islands into continental extensions. Old material remains from littoral sites may be totally swept out to the sea through cycles of land uplift and inundation in order to reveal 'new', seemingly uninhabited, sites for the successive occupants. Even the past itself and the ways in which it is re-presented is constantly being re-shaped and re-narrated, due to the ever-emerging data and the novel approaches that challenge traditional narratives and beg for updated re-constructions of past behaviors.

The Palaeolithic period, spanning the largest part of our deep history, albeit its coarse temporal resolution, provides a broad spectrum into the concept of re-cycling. This paper uses specific examples of object re-use and site re-occupation as case studies from the Greek Palaeolithic record in order to discuss (a) the life-histories of artifacts and sites that were re-visited by the same or different groups of people, including different species (Neanderthals and Homo sapiens), (b) the archaeological visibility of such activities, and (c) the methodological and epistemological ways in which the academic community re-visits the past and re-shapes established narratives.

INTRODUCTION

From tool curation strategies to re-occupation of the same sites, activities that demonstrate re-using, re-shaping, or re-cycling of objects and landscapes are archaeologically visible in the Stone Age material record. The origins of a circular economy, as opposed to linear economy (produce → use → discard), far away yet close enough to the modern concept of re-cycling, may be traced back to the Palaeolithic (Amick 2014; Barkai et al. 2015). Spanning the largest part of our deep history, albeit its coarse temporal resolution, the Palaeolithic provides a broad spectrum into the matter. Discarded artifacts are often later re-used by synchronous or impending individuals.

Beyond material consumption, sites are also repeatedly revisited by the same or different groups, producing diverse occupational or usage patterns. Likewise, natural re-working of sediments exposes new landscapes

and seascapes. Periodic sea level fluctuations at times produce terrestrial bridges that transform islands into continental extensions and at times break down the landscape to fragments (e.g., Flemming et al. 2014; Bailey and Cawthra 2021). Old material remains from littoral sites may be totally swept out to the sea through cycles of land uplift and inundation, revealing ‘new’, seemingly uninhabited sites for the successive occupants.

Even the past itself and the ways in which it is re-presented is constantly being re-shaped and re-narrated, due to the ever-emerging data and the novel approaches that challenge traditional narratives begging for updated re-constructions of past behaviors. The history of Neanderthal representations in the literature and visual reconstructions is indicative of the way the academic community is forced to revisit and re-shape established views of the species that has, above all, triggered issues of identity and otherness and has forced a re-negotiation of the ‘self’ and the distant ‘other’ (Soffer 2009; Villa and Roebroeks 2014).

The archaeological community has been interested in the scrutiny of the ‘use-life’ of archaeological artifacts since the 1960s, with Schiffer’s (1972) seminal work analyzing the different types of re-cycling within a behavioral archaeology framework (Walker and Schiffer 2014). For the present study, a simplified terminology is adopted. The employment of an already used object for the same or different purpose, by the same or different user, without changing the artifact’s form is described as ‘re-using’ (Table 1). The practice in which objects are reworked to be used again for the same or different purpose is here defined as ‘re-shaping’. Finally, ‘re-cycling’ refers to a practice in which previously discarded artifacts are completely transformed, converted into raw material for the production of different products. In all three cases, objects are circulated within and between communities, in various temporal and spatial contexts.

	<i>Reusing</i>	<i>Reshaping</i>	<i>Recycling</i>
<i>Form</i>	same	different	different
<i>Use</i>	same	varied	different
<i>User</i>	varied	varied	varied

Table 1. Terminology explained.

This paper examines examples of object re-utilisation and landscape re-occupation in order to discuss (a) the life-histories of artifacts and sites of the Greek peninsula that were re-visited by the same or different groups of people, including different species (Neanderthals and *Homo sapiens*), (b) the archaeological visibility of such activities and (c) methodological and epistemological ways in which the academic community re-visits the past and re-shapes established narratives.

THE NATURE OF THE PALAEOOLITHIC RECORD

Palaeolithic *hominins* are usually portrayed as being constantly ‘on the move’. Many different *hominin* species occupied Africa and Eurasia, exploring diverse environments, while *Homo sapiens* was the only one to reach the Americas and the most isolated islets of Oceania (Boivin et al. 2017). Yet, the palaeolithic archaeological record is highly fragmentary, consisting primarily of stone tools and fossils. The study of material remains, no matter how few or ambiguous, is the only available way to detect human behavior during the Palaeolithic.

Stone tools emerged some 3.3 million years ago (Harmand et al. 2015) and are the most persistent type of material evidence surviving several millennia of human history. The actions and ideas of palaeolithic *hominins* may initially be inferred from the technological choices as observed on those tools. Raw material economy, networks of exchange, cultural aspects and cognitive capacities are issues that can be approximated via the study of lithics (e.g., Rots 2005; Steele and Uomini 2005; Wadley et al. 2009; Davidson 2016). Lithics serve as material proxies for the circulation of people, goods and ideas (Papoulia 2022) and can offer critical insights

into the matter of prehistoric re-cycling (e.g., McAnany 1988; Thiébaud et al. 2010; Vaquero et al. 2012; Efrati 2021; Venditti 2021; Efrati et al. 2022). A key conference organized about a decade ago focused on the ‘origins of re-cycling’, as evidenced in the stone and bone tool assemblages, and set the scene for an informed discussion on palaeolithic re-cycling (Barkai et al. 2015). The following section provides a very brief overview of the epistemological development towards this approach.

BEYOND *FOSSILES DIRECTEURS*

The 1960s was the decade of the style *versus* function debate. François Bordes (1961) had argued for a typological taxonomy of the Lower and Middle Palaeolithic technocomplexes that included more than 60 discrete tool types based on the variability usually encountered in the European sites excavated at the time. Bordes’ taxonomy put great emphasis on diagnostic Mousterian (after *Le Moustier*) tool types and classified several artifacts that slipped austere criteria under ‘atypical’ categories. According to Sackett (2014), Bordes reformulated the traditional approach of the index fossils (*fossiles directeurs*) that were regarded as evidence for different Middle Palaeolithic cultural traditions. He put emphasis on the relative frequencies of several tool types, rather than the presence or absence of particular ones, in order to avoid the methodological circularity that characterized the traditional approach: “prehistorians were capable of observing as excavators only what they had already assumed to be true as taxonomists” (Sackett 2014, 4). His approach was applied worldwide for more than two decades, remaining influential. Contrary to Bordes, Lewis and Sally Binford (1966) attempted to interpret typological differences based on functional requirements. The famous Mousterian debate (or Bordes-Binford Debate), based on stylistic *versus* functional variability, turned out to be more of a paradigm clash that subsequently gave birth to New Archaeology.

An alternative hypothesis was later stipulated by American anthropologist Harrold Dibble (1987), who argued that the variability in scraper morphology may be interpreted as representing different stages in the reduction of the same flake blank through continued re-use, remodification and resharpening of the edges. Morphological variability was now considered as a matter of an artifact’s biography. In the aftermath of the classic Mousterian Debate, attention has shifted from the end-products towards the study of waste, i.e., lithic debitage (Boëda 1993; Bordes 1980).

Recently, the concept of ramification (Bourguignon et al. 2004) is used to describe a systematic, rather than expedient, re-cycling system observed in palaeolithic stone tool assemblages. Ramification refers to the many successive transformations that an artifact may undergo in order to extend its utility and subsequently its use-life. The ramification of production has been described as a systematic and predetermined re-cycling system, related both to the necessity to maximize raw material productivity but also to the functional need for small flakes due to new precision activities (Rios-Garaizar et al. 2015; Mathias 2016; Mathias and Bourguignon 2020). Reduction intensity may be observed on cores on flakes, truncated faceted pieces and on small tools themselves. Artifact size is related to the distance from high quality raw material sources. When sources are located far away from the site, already knapped products may serve as raw materials, i.e., they are re-cycled into cores for the production of different, smaller artifacts. A recent study based on computational modelling (ABM) suggested that even the so-called ‘transitional assemblages’ could have formed independent of interaction or technological evolution, and may be a result of long-term reworking and re-cycling of discarded material (Coco et al. 2020).

Non-technological considerations regarding lithics analysis are rarely involved in studies usually focusing on economic aspects. Yet, through ethnography we may be able to comprehend aspects of aesthetic and ontological qualities embodied in the production and use of tools (Assaf and Romagnoli 2021). The selection of raw materials, be these unworked nodules or artifacts to be re-cycled, involves much more than casual collection of knappable specimens. They reflect the complex and reciprocally transformative relationship between humans, objects and the environment.

ANTHROPOGENIC ECOSYSTEMS

Human activity has historically affected and transformed the landscape at a global scale and at various levels of intensity (Ellis et al. 2013; 2021). Climate change, its causes and consequences take up a huge part of current global debates. Scientific research all over the world is focusing on the ways we can pause its galloping effects. Even though the first large-scale landscape modification of anthropogenic origin is observed after the last Ice Age and is primarily associated with the emergence of a neolithic lifestyle, the exploitation of natural resources by palaeolithic communities left a significant imprint on the ecosystems (e.g., Petraglia 2017) that remains relatively unnoticed.

By extracting lithic raw materials, producing tools and discarding them in different parts of the landscape, people, mostly unintentionally, redistribute lithic resources producing ‘lithoscapes’ (Hussain and Will 2021, fig. 4). This way, they alter the networks of mobility and procurement and the patterns of use manipulating the natural habitat. Thus, apart from quarry sites, the anthropogenic lithoscape provides an artificial ever-rejuvenated raw material pool and potential re-tooling reservoir.

Yet, the human footprint on the landscape is much deeper. Overexploitation of raw material outcrops or faunal and floral resources disturb the broader bionetwork. In the deep temporal scale of the palaeolithic, geotectonic and climatic conditions tend to alter the environment offering a natural re-working of sediments. Erosional processes, that are due both to natural and anthropogenic causes, re-shape the available habitats, i.e., sediments accumulate in different places. Manipulation of the landscape, most probably intentional, is observed in Neanderthal archaeology, since at least 125,000 years ago. The case of Neumark-Nord 2 lake basin in Germany is an example of the maintenance of open habitats by extensive and repetitive burning activities, that may be accidental, intentional or both (Roebroeks et al. 2021). Such a practice, apart from maintaining a particular type of habitat, has the ability to revive its natural resources.

It has become clear that the environment affects human activity, and human activity affects the environment in a circular way, today as well as in the deep past. Furthermore, resources are constantly being discarded, turning to waste; yet ‘waste’ may again become a vital recourse.

“ONE MAN’S TRASH IS ANOTHER MAN’S TREASURE”: EXAMPLES FROM THE GREEK PALAEOLITHIC

According to most definitions, waste can be broadly defined as unwanted or unusable material, substances, or by-products of various origins. An item which exceeds its usefulness is normally expected to be discarded. Yet, the classification of materials as waste depends on our attitude towards them. Therefore, resources transformed into waste are often collected in order to be re-used, re-shaped into different artifacts and re-cycled for a totally different purpose.

Waste management, in one or another way, must have been a consideration rooted in the Palaeolithic. The palaeolithic record is full of lithics concentrations, often representing the remnants of one or several knapping episodes. Numerous pieces of debitage and debris, the knapper’s waste, are resources of unparalleled information for the present-day archaeologist, but could have also served as a rich material attractor for the prehistoric forager.

Palaeolithic sites of high archaeological visibility are mostly sites that were re-visited over and over again, by several groups of foragers, at some cases by different *hominin* species as well. Such caves and open-air sites are characterized by time-averaged deposits, i.e., palimpsests (Bailey 2007), that often hinder high resolution archaeological interpretations, yet depending on the questions addressed, can offer a broader picture. Despite the palimpsest nature of the deposits, the study of artifact and feature distribution within cave sites has offered clues in terms of spatial organisation within a living environment (e.g., Galanidou 1997b, 1997a; Bailey and

Fig. 1. The *terra rossa* open-air site of Kokkinopilos, Louros Valley in July 2020 (photo by the author).

Galanidou 2009). Beyond doubt, material remains of the same or different occupants would have potentially formed useful resources for further exploitation. Although occupation in certain of the Greek caves is restricted to particular cultures of the Palaeolithic, others seem to have attracted several generations of foragers who re-used and re-shaped the sites. Theopetra cave in Thessaly is among the most emblematic, spanning the whole Stone Age, from the Middle Palaeolithic onwards (Kyparissi-Apostolika 2003).

Distinctive karstic features such as caves and red soil formations scattered along the landscapes of Epirus and Thesprotia allowed Higgs' team, back in the 1960s, to identify numerous sites west of the Pindus mountain range (Dakaris et al. 1964; Higgs and Vita-Finzi 1966). *Terra rossa* open-air features are part of karstic landscapes representing different types of drained wetlands, i.e., *poljes* and *loutsas* (cf. van Andel and Runnels 2005). Today, the red soil sediments, bare of vegetation, comprise most impressive landscapes that attract the archaeologist's eye. Similarly, the watersheds, lakes and wetlands of the Palaeolithic would have been attractive to different people for different purposes.

Kokkinopilos, the largest *terra rossa* formation situated at the Louros Valley (Fig. 1), was first discovered by Higgs' team and later revisited by younger scholars, who published important accounts of the archaeology and the formation history of the site (Bailey et al. 1992; Runnels and van Andel 1993; Tourloukis 2009; Tourloukis et al. 2015). The limited interpretative inference due to the scarce stratigraphic information available has been a matter of debate, yet the material collected during the many research visits proved that the site was revisited several times in the past from about 250,000 years onwards, since the numerous stone tools collected throughout the years have been attributed to technocomplexes spanning the Lower Palaeolithic (bifaces) to the Bronze Age (projectile points).

Further north, the sites of Mikro and Megalo Karvounari, the twin red soil formations in the Kokytos River Valley, west of the Paramythia mountains, have yielded rich assemblages containing artifacts attributed to the Middle Palaeolithic, the Upper Palaeolithic and later prehistoric periods (Galanidou et al. 2016a; Ligkovanlis 2011; Papoulia 2011). Similar stone-bearing formations are encountered in many localities along the west coast of Greece, the Ionian islands and Crete, among many others. The site of Megalo Karvounari, in particular, is an ideal case study of a circular exploitation in the following sense. As a Pleistocene wetland, it formed an attractive hub for palaeolithic fauna, flora and foragers. After significant geological and anthropogenic processes that altered its form, the wetland turned into a badland. A badland that, like most others in the region, was inadequate for agriculture or animal husbandry. Thus, part of it was until a few decades ago designated as the waste disposal area of the wider region (Galanidou et al. 2016a, 29). Waste management is clearly an important service for the community; however, the most recent 're-discovery' of the site by the 'Thesprotia Expedition' (Forsén and Galanidou 2016 and references therein) revealed its archaeological importance, altering once more the role of the site for the community.

In the long geological scale, sites constantly emerge and disappear. The many *terra rossa* formations of the Greek peninsula disappear and re-appear, as they are simultaneously being re-structured revealing new

Fig. 2. Two examples of recycled artifacts turned into a burin (left) and a notch (right) (© Ephorate of Antiquities of Aetoloacarnania and Leukada).

archaeological finds. In a sense, those red sediments in the various sites of mainland Greece resemble the sand dunes that periodically cover or reveal different parts of prehistoric littoral sites.

Another interesting case study comes from the archaeological deposits of the ancient town and cemeteries of Karyotes, northeast Lefkas, which were filled with palaeolithic stone tools (Galanidou 2016). Most of the lithic material studied has been attributed to the Middle Palaeolithic, although earlier and later prehistoric phases are also represented (Galanidou et al. 2016b). At Karyotes, a number of artifacts exhibit patterns of re-cycling.

Both anthropogenic and natural processes leave traces on objects and sediments: primary use, mechanical stress, heat impact, water, redeposition, exposure, covering and post-depositional processes are only some of them. Edge wear is often a result of post-depositional processes, yet lithics analysis is in most cases able to identify the different traces, patterns of wear and fractures that are associated with an artifact's use-life and post-depositional biography (McBrearty et al. 1998). Karyotes holds numerous examples of artifacts with different degrees of patina on the same artifact. Some of these are ambiguous, however the majority exhibit lighter patina on the retouched surfaces. This suggests that a previously discarded artifact (flake, blade, scraper, etc.) was either re-used or its working edges were re-shaped (resharpened) in order to be re-used. There are also artifacts whose both form and function were transformed (Fig. 2).

Identifying precise life cycles and temporalities is arduous on such a time-averaged assemblage; yet, the different degrees of patination imply distinct use-lives of different dates (cf. Efrati 2021). Karyotes is one more example of an archaeological site occupied by different communities, for different reasons, at different times in the past. The site itself has undergone geomorphological changes, offering diverse settings to its successive occupants. However, the number of discarded artifacts of large size is indicative of the abundance of lithic raw material adequate for knapping in the close vicinity and the broader region of Karyotes (Galanidou et al. 2016b). This aspect may imply that the selection of already used stone tools was a choice rather than a necessity. The ambiguity in terms of dating precludes any further assumptions in respect of the people who picked up and decided to re-use, re-shape or re-cycle the artifacts. It is not impossible that there were several phases of re-utilisation and that the chronological distance between those phases might have been hundreds or thousands of years. Taking into account the later prehistory of the island, potential visitors might as well have been Neolithic or Bronze Age occupants, who still employed lithics for different tasks.

Further south, the Lower Palaeolithic site of Marathousa 1, located within a lignite mine in the central Peloponnese, is a short-term, special-purpose elephant butchery site with a *Palaeoloxodon* carcass bearing cut marks (Tourloukis et al. 2018). The density of stone tools is relatively low, yet there are also a few elephant bone tools (flakes and a percussor). The transformation of a biotic remnant into an organic tool is not unusual. It is well known that palaeolithic *hominins* expanded their technological repertoires to include knapping, perforating and generally manipulating animal bones quite early in our evolutionary history (Villa et al. 2021). Intensive anthropogenic shaping is observed on a *Hippopotamus* femur used to produce a handaxe in Africa,

already about 1.4 million years ago (Sano et al. 2020). Although not many, the bone tools from Marathousa are significant, especially if we consider the fact that the stone tool assemblage is predominated by small sized tools. According to the excavators, the assemblage is characterized by both expedient and curated traits. Tool production, use and maintenance is viewed as a response to immediate needs, like meat processing and raw material procurement from the immediate environment (Tourloukis et al. 2018).

It is well known that during the Lower and Middle Palaeolithic hunting weapons included wooden spears, either stone tipped or not. These are rarely found in European sites (Villa and Lenoir 2009), yet the lithic tip usually preserved in Greek Middle Palaeolithic sites allows for the indirect identification of hafted tools (e.g., Papoulia 2011). Although smaller, wooden hafts were used during the Upper Palaeolithic, when backed bladelets and geometric tools were inserted. Stone blades would have been a relatively fast and easy task for an experienced knapper. However, to shape resilient, flexible organic materials such as bone, wood and antler might have been a much more time-consuming endeavour. The production of composite tools is costly in terms of time, energy, and raw material procurement, as it includes the preparation of the shaft, the tip and the adhesives, the arrangement and transformation into a single tool. It is often suggested that the wooden or antler shaft would be kept for longer time spans, while the stone tips would be discarded once broken and newly knapped points would replace them. The curation of organic shafts is a good example of tool maintenance and re-use.

At Klissoura Cave 1, the early Upper Palaeolithic layers yielded numerous tips of bone points. As a hypothesis, the remaining bone tool could perhaps be resharpener, similarly to the suggestion in respect of the wooden spears. At the same site, several hammerstones were collected from the Gravettian layers, one of which, a large quartz pebble, was turned into a retoucher and a grinder. Hematite residues cover the tool's surfaces indicating the processing of red ochre (Kaczanowska et al. 2010, fig. 12). In this case, the same tool, without further modification, is used for three different purposes. Was this by the same or different individual/s? Similar questions could be posed for a number of multipurpose tools (e.g., bifaces) encountered from the Lower Palaeolithic onwards. Re-cycling and re-use of cores and bifaces as hammerstones is a practice occasionally identified in the archaeological record through the observation of percussion marks or 'stigmata' on the already used surfaces (Thiébaud et al. 2010).

Most Palaeolithic tools are made on stone varieties of chert, obsidian, quartz, limestone etc. Very rarely, non-lithic implements come to light, let alone tools made on marine shells. Edible shell species consumed by the same or different individuals are later turned into tools or jewellery (Stiner 2010; Perlès 2018). The oldest and most impressive case comes from the Middle Palaeolithic layers of Kalamakia cave, in the Mani peninsula, where *callista chione* marine shells were deliberately further modified into scrapers (Douka and Spinapolice 2012). Archaeologically imperceptible is the possible use of such shells as spoons.

Littoral sites hold much more clues for maritime activities; however, geotectonic and climatic factors quite often obstruct our ability to fully comprehend these activities. Seafaring, fishing and exploitation of marine and coastal resources are subjects that remain elusive in many aspects and for various reasons (Galanidou and Papoulia forthcoming). The dramatic changes in the landscape affect more than the maritime aspect. Old material remains from littoral sites in the Mani (Darlas 2012), for instance, have been almost totally swept out to the sea through cycles of land uplift and inundation revealing seemingly 'new', uninhabited, sites.

NOTHING TO WASTE!

Today, re-cycling is a given response to an unrestrained consumerism and the tons of industrial waste that threatens environmental sustainability. For different but various reasons, mobile and more sedentary communities in the past were involved in a circular economy that manipulated both objects and landscapes. The present study, as most others dealing with the issue of palaeolithic re-cycling, has focused on lithics, i.e., the artifact category that we most frequently tend to find. However, palaeolithic communities took full advantage

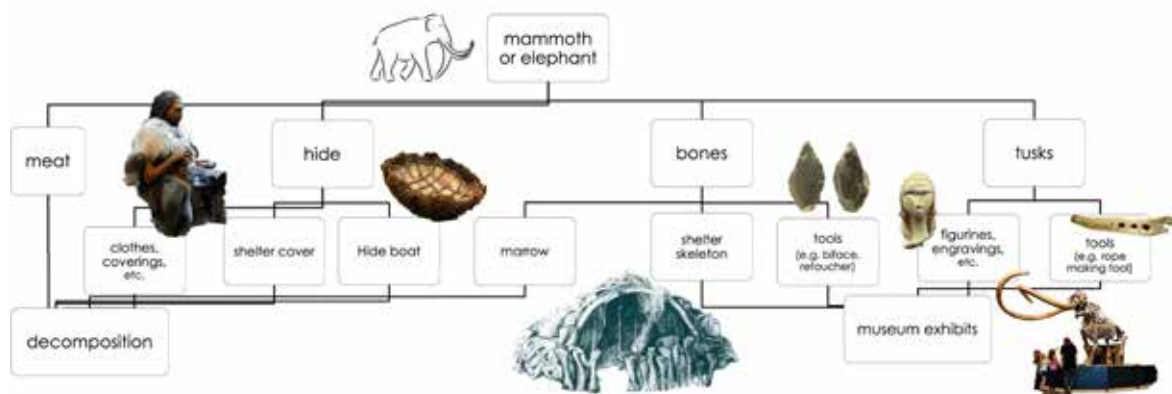

Fig. 3. Hypothetical reconstruction of a post-mortem biography of a proboscidean (mammoth or elephant) (drawing by the author).

of any type of raw material available. To give an example, Figure 3 presents a hypothetical reconstruction of a post-mortem biography of a proboscidean.

We know that well-planned, organized hunting activities occur since the Lower Palaeolithic, and by the Middle Palaeolithic tools become more sophisticated and selective hunting is part of the game (e.g., Adler et al. 2006; Stiner et al. 2009; Villa and Lenoir 2009; Wojtal et al. 2019). Especially in the case of large mammals, such as mammoths and elephants, the masses of meat to be consumed, apart from an important energy source to be shared within the community, demand some sort of preservation practices with substantial socio-cultural implications (Ingold 1983). However, such a large resource provides several other types of goods important to palaeolithic foragers. Even though there is no archaeological evidence of hide preserved, we have identified tools used for hides processing (e.g., scrapers). At times of extremely cold weather conditions, animal hides would have certainly acted as clothes or body covers (blankets etc.). Hide covers could potentially be used over shelter (see below) or boat skeletons. Hide boats are not encountered in the archaeological record until relatively late due to their fragile nature, yet it is not impossible to assume their palaeolithic use under circumstances (Papoulia 2016; Fischer and Papoulia 2018). Unfortunately, any evidence of the above would most certainly be decomposed, not surviving the severe geogenic conditions.

On the other hand, numerous examples of modified proboscidean bones and ivory implements are today stored in museum collections. These include large cutting tools (LCTs), e.g., bifaces and handaxes, as well as retouchers, choppers, scrapers and denticulated tools (Villa et al. 2021). Ivory objects, such as the famous Venus figurines, but also ornaments, engravings, musical instruments and various tools, might of course be some of the things prehistoric foragers would produce. Finally, the mammoth-bone structures from northeast Europe (Pryor et al. 2020) hint to an impressive practice of waste management and re-cycling that at the same time provides a shelter. In short, once killed, the proboscidean turns into a resource-rich agent that would have been fully exploited by Palaeolithic foragers (Boschian and Saccà 2015).

Likewise, the manipulation and consumption of a corpse belonging not to a different but to the same species, i.e., cannibalism, may as well be incorporated in our discussion of circular economy. The individual's body upon death turns into an object, into material culture (Sofaer 2006), and while the individual itself loses its former role in the community, it may now fulfil different needs. Cannibalism may be interpreted as an act of altering the initial role of the individual, transforming its function or 'use' within adequate cultural frameworks. Although the evidence is scarce, cannibalism has been interpreted both as ritualistic and as serving certain functional needs (Cole 2006; Saladié et al. 2012; Rougier et al. 2016; Bello et al. 2017), like the use of bones as tools (e.g., Rougier et al. 2016; Bello et al. 2017). Thus, animal as well as human corpses served the purpose of a circular economy, according to which waste (i.e., disposed material culture), even the bones and marrow of former individuals of the community, is circulated back in the community. In western societies, cannibalism is a criminal act and one

on the top of the list to instigate utter shock and repugnance to the public. It is a practice frequently associated with pre-modern cultures and one that is correlated with brutal dispositions. The negotiation of our identity and the role of the dead have changed. It remains challenging to fully appreciate ritualistic manipulations of the corpses, such as the ones encountered in the ‘skull cult’ of Pre-Pottery Neolithic Anatolia and the Levant, where skulls are removed, manipulated (carved, plastered etc.) and often exposed and/or circulated within the community (e.g., Gresky et al. 2017 and references therein). Either interpreted as ancestral veneration or negative funerary rites, practices such as cannibalism or the skull cult contribute in one way or another to a protracted involvement of human agents in the community from which they departed.

Finally, a few years ago, ancient DNA extracted from long-extinct species *Mammuthus primigenius* entered discussions of cloning (Shapiro 2015) and is now used by biotechnologists led by a Harvard-based geneticist with the aim to de-extinct it (<https://colossal.com/mammoth/>). The project's goal of bringing back to life a Pleistocene mammal is to re-populate the tundra and boreal forests in Eurasia and North America. This action is proclaimed as a conservation intervention against humanity's adverse effects on the ecosystem within an emerging field of de-extinction (Novak 2018). Yet, the millennial-scale interaction between human agency and the environment keeps transforming both parts of the equilibrium.

CONCLUSION

The discoid technique, a technological scheme employed since the Lower Palaeolithic, demonstrates that the exploitation of a raw material nodule and the production of by-products is achieved through a cyclic restoration of the core's convexities that follows a horizontal axis of symmetry. This way, once the first cycle is completed, the remaining volume may either be discarded or may be repeatedly reworked to produce a second cycle of blanks and so on, until the exhausted core can no longer be further reduced and is eventually discarded; until someone else decides to collect it, study it and transfer it to a museum. The example of an extinct proboscidean proved that the exploitation of a dead individual may not cease to exist even after several millennia have gone by, even if the exploitation is now based on its biosignature.

The aim of this paper was not to provide an extensive list of sites that offer evidence of the different ways paleolithic *hominins* might have re-used, re-shaped or re-cycled objects and landscapes, but to contemplate the degree in which such practices are integral to human cultural responses. Life equals movement, knowledge is cumulative and human culture is based upon achieved goals and acquired expertise. Palaeolithic *hominins* might be better envisaged as both problem-solvers and *bricoleurs* (sensu Lévi-Strauss 1962). Throughout the human journey, things and ideas are discarded in order to be later transformed into something valuable. Even though the palaeolithic *hominins*' dreams, goals and motives (among others) elude us, archaeology keeps offering new views of the past and the present. It regularly revisits the archaeological remains with the aim to provide updated interpretative schemes of past behaviors through the study of material proxies. The advancement of archaeological method and theory leads to novel approaches and restructured narratives. Ideas circulate, representations of the past are constantly transformed and the past itself is relentlessly being re-written.

BIBLIOGRAPHY

- Adler, D.S., G. Bar-Oz, A. Belfer-Cohen, and O. Bar-Yosef. 2006. "Ahead of the Game: Middle and Upper Palaeolithic Hunting Behaviors in the Southern Caucasus." *CurrAnthr* 47:89–118. DOI: [10.1086/432455](https://doi.org/10.1086/432455)
- Amick, D.S. 2014. "Reflection on the origins of recycling: A paleolithic perspective." *Lithic Technology* 39:64–9. DOI: [10.1179/0197726113Z.00000000025](https://doi.org/10.1179/0197726113Z.00000000025)
- Assaf, E., and F. Romagnoli. 2021. "Beyond tools and function: The selection of materials and the ontology of hunter-gatherers. ethnographic evidences and implications for palaeolithic archaeology." *CAJ* 31(2):281–91. DOI: [10.1017/S0959774320000359](https://doi.org/10.1017/S0959774320000359)
- Bailey, G. 2007. "Time perspectives, palimpsests and the archaeology of time." *JAnthArch* 26:198–223. DOI: [10.1016/J.JAA.2006.08.002](https://doi.org/10.1016/J.JAA.2006.08.002)
- Bailey, G., and H.C. Cawthra. 2021. "The significance of sea-level change and ancient submerged landscapes in human dispersal and development: A geoarchaeological perspective." *Oceanologia*. DOI:[10.1016/J.OCEANO.2021.10.002](https://doi.org/10.1016/J.OCEANO.2021.10.002)
- Bailey, G.N., and N. Galanidou. 2009. "Caves, palimpsests, and dwelling spaces: examples from the Upper Palaeolithic of south-east Europe." *WorldArch* 41:215–41.
- Bailey, G.N., V. Papaconstantinou, and D. Sturdy. 1992. "Asprochaliko and Kokkinopilos: TL Dating and Reinterpretation of Middle Palaeolithic Sites in Epirus, North-West Greece." *CAJ* 2:136–44. DOI: [10.1017/S0959774300000536](https://doi.org/10.1017/S0959774300000536)
- Barkai, R., C. Lemorini, and M. Vaquero. 2015. "The origins of recycling: A Paleolithic perspective." *Quaternary International* 361:1–3. DOI: [10.1016/J.QUAINT.2014.12.044](https://doi.org/10.1016/J.QUAINT.2014.12.044)
- Bello, S.M., R. Wallduck, S.A. Parfitt, and C.B. Stringer. 2017. "An Upper Palaeolithic engraved human bone associated with ritualistic cannibalism." *PLOS ONE* 12: e0182127. DOI: [10.1371/JOURNAL.PONE.0182127](https://doi.org/10.1371/JOURNAL.PONE.0182127)
- Binford, L.R., and S.R. Binford, 1966. "A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian of Levallois Facies." *American Anthropologist* 68:238–95.
- Boëda, E. 1993. "Le débitage discoïde et le débitage Levallois récurrent centripède." *BSPF* 90:392–404.
- Boivin, N., M. Petraglia, and R. Crassard, eds. 2017. *Human Dispersal and Species Movement*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: [10.1017/9781316686942](https://doi.org/10.1017/9781316686942)
- Bordes, F. 1961. *Typologie du Palaeolithique Ancien et Moyen*. Publications de l'Institut de Prehistoire. Bordeaux: Impr. Delmas.
- _____. 1980. "Le débitage Levallois et ses variantes." *BSPF* 77:45–9.
- Boschian, G., and D. Saccà. 2015. "In the elephant, everything is good: Carcass use and re-use at Castel di Guido (Italy)." *Quaternary International* 361:288–96. DOI: [10.1016/J.QUAINT.2014.04.030](https://doi.org/10.1016/J.QUAINT.2014.04.030)
- Bourguignon, L., J.P. Faivre, and A. Turq. 2004. "Ramification des chaînes opératoires: une spécificité du Mousterien?" *Paléo* 16:37–49.
- Coco, E., S. Holdaway, and R. Iovita. 2020. "The Effects of Secondary Recycling on the Technological Character of Lithic Assemblages." *Journal of Paleolithic Archaeology* 3:453–74. DOI: [10.1007/S41982-020-00055-4](https://doi.org/10.1007/S41982-020-00055-4)
- Cole, J. 2006. "Consuming Passions: Reviewing the Evidence for Cannibalism within the Prehistoric Archaeological Record." *Assemblage – the Sheffield Graduate Journal of Archaeology* 9:1–19.
- Dakaris, S.I., E.S. Higgs, and R.W. Hey. 1964. "The climate, environment and industries of Stone Age Greece: Part I." *PPS* 30:199–244.
- Darlas, A. 2012. "Γεωμορφολογική εξέλιξη και κατοίκηση των σπηλαίων της δυτικής ακτής της Μάνης κατά το ανώτερο Πλειστόκαινο και το Ολόκαινο." In *Πρακτικά 5ου Συμποσίου Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας*, edited by N. Zacharias, M. Georgakopoulou, K. Polykreti, G. Fakorellis and T. Vakoulis, 237–53. Athens: Papazisi.
- Davidson, I. 2016. "Stone Tools: Evidence of Something in Between Culture and Cumulative Culture?" In *The Nature of Culture. Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology*, edited by M. Haidle, N. Conard and M. Bolus, 99–120. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-7426-0_10
- Dibble, H.L. 1987. "The Interpretation of Middle Paleolithic Scraper Morphology." *AmerAnt* 52:109–17. DOI: [10.2307/281062](https://doi.org/10.2307/281062)
- Douka, K., and E.E. Spinapolice. 2012. "Neanderthal Shell Tool Production: Evidence from Middle Palaeolithic Italy and Greece." *Journal of World Prehistory* 25:45–79. DOI:[10.1007/s10963-012-9056-z](https://doi.org/10.1007/s10963-012-9056-z)
- Efrati, B. 2021. "Memory Scrapers: Readymade Concepts and Techniques as Reflected in Collecting and Recycling Patinated Lower Palaeolithic Items at Qesem Cave, Israel." *CAJ* 31(2):337–47. DOI: [10.1017/S0959774320000372](https://doi.org/10.1017/S0959774320000372)
- Efrati, B., R. Barkai, S.N. Cesaro, and F. Venditti. 2022. "Function, life histories, and biographies of Lower Paleolithic patinated

- flint tools from Late Acheulian Revadim, Israel.” *Scientific Reports* 12:2885. DOI: [10.1038/s41598-022-06823-2](https://doi.org/10.1038/s41598-022-06823-2)
- Ellis, E.C., J.O. Kaplan, D.Q. Fuller, S. Vavrus, K.K. Goldewijk, and P.H. Verburg. 2013. “Used planet: A global history.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 110:7978–85. DOI: [10.1073/PNAS.1217241110](https://doi.org/10.1073/PNAS.1217241110)
- Ellis, E.C., N. Gauthier, K.K. Goldewijk, R.B. Bird, N. Boivin, S. Díaz, D.Q. Fuller, J.L. Gill, J.O. Kaplan, N. Kingston, H. Locke, C.N.H. McMichael, D. Ranco, T.C. Rick, M. Rebecca Shaw, L. Stephens, J.C., Svenning, and J.E.M. Watson. 2021. “People have shaped most of terrestrial nature for at least 12,000 years.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 118(17): e2023483118. DOI: [10.1073/pnas.2023483118](https://doi.org/10.1073/pnas.2023483118)
- Fischer, A., and C. Papoulia. 2018. “Crossing the sea in early prehistoric Europe.” In *Oceans of Archaeology*, edited by A. Fischer and L. Pedersen, 42–53. Aarhus: Aarhus University Press.
- Flemming, N.C., M.N. Çağatay, F.L. Chiocci, N. Galanidou, H. Jöns, G. Lericolais, B. Skar, A. Stevenson, and H. Weerts, eds. 2014. *Land beneath the waves: submerged landscapes and sea level change: a joint geoscience-humanities strategy for European Continental Shelf Prehistoric Research*. Oostende: Position Paper 21 of the European Marine Board.
- Forsén, B., and N. Galanidou. 2016. “Reading the Human Imprint on the Thesprotian Landscape: A Diachronic Perspective.” In *Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism*, edited by B. Forsén, N. Galanidou and E. Tik-kala, 1–28. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.
- Galanidou, N. 1997a. ‘Home is Where the Hearth is’: *The Spatial Organisation of the Upper Palaeolithic Rockshelter Occupations at Klithi and Kastritsa in Northwest Greece*. BAR-IS 687. Oxford: BAR Publishing. DOI: [10.30861/9780860549277](https://doi.org/10.30861/9780860549277)
- _____. 1997b. “Lithic Refitting and Site Structure at Kastritsa.” In *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece. Volume 2: Klithi and Its Local and Regional Setting*, edited by G. Bailey, 497–520. Cambridge: McDonald Institute for archaeological Research.
- _____. 2016. “Πριν από την Αρχαία Νήρικο τι; Παλαιολιθικά ευρήματα από τους Καρυώτες Λευκάδας.” In *Νήρικός – Λευκάς – Κάστρο . Η μακροβιότερη πρωτεύουσα της Λευκάδας*, edited by C. Papadatou-Giannopoulou, 83–111. Lefkas: Municipality of Lefkas Cultural Center.
- Galanidou, N., and C. Papoulia. Forthcoming. “Between the Aegean and the Adriatic. The Balkan Palaeolithic and the Sea.” In *The Prehistoric Hunter-Gatherers of South-Eastern Europe: Recent Research*, edited by A. Ruiz-Redondo and W. Davies. London: The British Academy.
- Galanidou, N., C. Papoulia, and S. Ligkovanlis. 2016a. “The Middle Palaeolithic bifacial tools from Megalo Karvounari.” In *Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism*, edited by B. Forsén, N. Galanidou and E. Tikkala, 29–58. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.
- Galanidou, N., G. Iliopoulos, and C. Papoulia. 2016b. “The Palaeolithic settlement of Lefkas. Archaeological evidence in a palaeogeographic context.” *Journal of Greek Archaeology* 1:1–31.
- Gresky, J., J. Haelm, and L. Clare. 2017. “Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult.” *Science Advances* 3(6): e170056. DOI: [10.1126/sciadv.1700564](https://doi.org/10.1126/sciadv.1700564)
- Harmand, S., J.E. Lewis, C.S. Feibel, C.J. Lepre, S. Prat, A. Lenoble, X. Boës, R.L. Quinn, M. Brenet, A. Arroyo, N. Taylor, S. Clément, G. Daver, J.P. Brugal, L. Leakey, R.A. Mortlock, J.D. Wright, S. Lokorodi, C., Kirwa, D.V., Kent, and H. Roche. 2015. “3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya.” *Nature* 521:310–5. DOI: [10.1038/nature14464](https://doi.org/10.1038/nature14464)
- Higgs, E.S., and C. Vita-Finzi. 1966. “The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part II.” *PPS* 32:1–29.
- Hussain, S.T., and M. Will. 2021. “Materiality, Agency and Evolution of Lithic Technology: an Integrated Perspective for Palaeolithic Archaeology.” *Journal of Archaeological Method and Theory* 28: 617–70. DOI: [10.1007/s10816-020-09483-6](https://doi.org/10.1007/s10816-020-09483-6)
- Ingold, T. 1983. “The significance of storage in hunting societies.” *Man* 18:553–71. DOI: [10.2307/2801597](https://doi.org/10.2307/2801597)
- Kaczanowska, M., J.K. Kozłowski, and K. Sobczyk. 2010. “Upper Palaeolithic human occupations and material culture at Klissoura Cave I.” *Eurasian Prehistory* 7:133–286.
- Kyparissi-Apostolika, N. 2003. “The Palaeolithic of Theopetra Cave in Thessaly (Greece).” In *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, edited by N. Galanidou and C. Perlès, 232–39. Athens: British School at Athens.
- Lévi-Strauss, C. 1962. *La Pensée sauvage*. Paris: Plon.
- Ligkovanlis, S. 2011. “Megalo Karvounari Revisited.” In *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, edited by B. Forsen and E. Tikkala, 159–80. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.
- Mathias, C. 2016. “After the Lower Palaeolithic: Lithic ramification in the early Middle Palaeolithic of Orignac 3, layer 2 (Ardèche, France).” *Quaternary International* 411:193–201. DOI: [10.1016/j.quaint.2016.01.033](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2016.01.033)

- Mathias, C., and L. Bourguignon. 2020. "Cores-on-flakes and ramification during the middle palaeolithic in Southern France: A gradual process from the early to late middle palaeolithic?" *JAS: Reports* 31:102336.
- McAnany, P.A. 1988. "The Effects of Lithic Procurement Strategies on Tool Curation and Recycling." *Lithic Technology* 17:3–11. DOI: [10.1080/01977261.1988.11754520](https://doi.org/10.1080/01977261.1988.11754520)
- McBrearty, S., Bishop, L., Plummer, T., Dewar, R. and N.J. Conard. 1998. "Tools Underfoot : Human Trampling as an Agent of Lithic Artifact Edge Modification." *AmerAnt* 63:108–29. DOI: [10.1126/science.332.6028.417](https://doi.org/10.1126/science.332.6028.417)
- Novak, B.J. 2018. "De-Extinction." *Genes* 9(11):548. DOI: [10.3390/GENES9110548](https://doi.org/10.3390/GENES9110548)
- Papoulia, C. 2011. "Mikro Karvounari in Context: The New Lithic Collection and Its Implications for Middle Palaeolithic Hunting Activities." In *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, edited by B. Forsén and E. Tikkala, 123–58. Helsinki: Foundation of the Finnish Institute at Athens.
- _____. 2016. "Late Pleistocene to Early Holocene Sea-crossings in the Aegean: Direct, Indirect and Controversial Evidence." In *Géoarchéologie des Îles de Méditerranée*, edited by M. Ghilardi, 33–46. Paris: CNRS Editions.
- _____. 2022. "Lithics as diachronic proxies for the circulation of people and ideas in the prehistoric Ionian." In *Archaeology of the Ionian Sea: Landscapes, Seascapes and the Circulation of People, Goods and Ideas from the Palaeolithic to the Bronze Age*, edited by C. Souyoudzoglou-Haywood and C. Papoulia, 11–27. Oxford: Oxbow books.
- Perlès, C. 2018. *Ornaments and Other Ambiguous Artifacts from Franchthi*, Volume I, *the Palaeolithic and the Mesolithic. Franchthi* 15. Indiana: Indiana University Press.
- Petraglia, M. 2017. "Hominins on the move: An assessment of anthropogenic shaping of environments in the Palaeolithic." In *Human Dispersal and Species Movement: From Prehistory to the Present*, edited by N. Boivin, M. Petraglia and R. Crassard, 90–118. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: [10.1017/9781316686942.005](https://doi.org/10.1017/9781316686942.005)
- Pryor, A.J.E., D.G. Beresford-Jones, A.E. Dudin, E.M., Ikonnikova, J.F., Hoffecker, and C. Gamble. 2020. "The chronology and function of a new circular mammoth-bone structure at Kostenki 11." *Antiquity* 94: 323–41. DOI: [10.15184/AQY.2020.7](https://doi.org/10.15184/AQY.2020.7)
- Rios-Garaizar, J., A. Eixea, and V. Villaverde. 2015. "Ramification of lithic production and the search of small tools in Iberian Peninsula Middle Paleolithic." *Quaternary International* 361:188–99. DOI: [10.1016/J.QUAINT.2014.07.025](https://doi.org/10.1016/J.QUAINT.2014.07.025)
- Roebroeks, W., K. MacDonald, F. Scherjon, C. Bakels, L. Kindler, A. Nikulina, E. Pop, and S. Gaudzinski-Windheuser. 2021. "Landscape modification by Last Interglacial Neanderthals." *Science Advances* 7(51): eabj5567. DOI: [10.1126/SCIADV.ABJ5567](https://doi.org/10.1126/SCIADV.ABJ5567)
- Rots, V. 2005. "Wear Traces and the Interpretation of Stone Tools." *JFA* 30: 61–73.
- Rougier, H., I. Crevecoeur, C. Beauval, C. Posth, D. Flas, C. Wißing, A. Furtwängler, M. Germonpré, A. Gómez-Olivencia, P. Semal, J. van der Plicht, H. Bocherens, and J. Krause. 2016. "Neandertal cannibalism and Neandertal bones used as tools in Northern Europe." *Scientific Reports* 6:1–11. DOI: [10.1038/srep29005](https://doi.org/10.1038/srep29005)
- Runnels, C.N., and T.H. van Andel. 1993. "A Handaxe from Kokkinopilos, Epirus, and Its Implications for the Paleolithic of Greece." *JFA* 20:191–203. DOI: [10.2307/529953](https://doi.org/10.2307/529953)
- Sackett, J. 2014. "François Bordes and the Old Stone Age." *Bulletin of the History of Archaeology* 24(3):1–9. DOI: [10.5334/BHA.243](https://doi.org/10.5334/BHA.243)
- Saladié, P., Huguet, R., Rodríguez-Hidalgo, A., Cáceres, I., Esteban-Nadal, M., Arsuaga, J.L., Bermúdez de Castro, J.M. and E. Carbonell. 2012. "Intergroup cannibalism in the European Early Pleistocene: The range expansion and imbalance of power hypotheses." *Journal of Human Evolution* 63: 682–95. DOI: [10.1016/j.jhevol.2012.07.004](https://doi.org/10.1016/j.jhevol.2012.07.004)
- Sano, K., Y. Beyene, S. Katoh, D. Koyabu, H. Endo, T. Sasaki, B. Asfaw, and G. Suwa. 2020. "A 1.4-million-year-old bone handaxe from Konso, Ethiopia, shows advanced tool technology in the early Acheulean." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 117:18393–400. DOI: [10.1073/pnas.2006370117](https://doi.org/10.1073/pnas.2006370117)
- Schiffer, M.B. 1972. "Archaeological Context and Systemic Context." *AmerAnt* 37:156–65. DOI: [10.2307/278203](https://doi.org/10.2307/278203)
- Shapiro, B. 2015. *How to Clone a Mammoth*. Princeton: Princeton University Press.
- Sofaer, J.R. 2006. *The body as material culture. A theoretical osteoarchaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Soffer, O. 2009. "Defining Modernity, Establishing Rubicons, Imagining the Other – and the Neandertal Enigma." In *Sourcebook of Paleolithic Transitions*, edited by M. Camps and P.R. Chauhan, 43–64. New York: Springer. DOI: [10.1007/978-0-387-76487-0](https://doi.org/10.1007/978-0-387-76487-0)
- Steele, J., and N. Uomini. 2005. Humans, tools and handedness. In *Stone Knapping: The Necessary Conditions for a Uniquely Hominin Behaviour*, edited by V. Roux and B. Bril, 217–39. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Stiner, M.C. 2010. "Shell ornaments from the Upper Paleolithic through Mesolithic layers of Klissoura Cave 1 by Prosymna

- (Peloponese, Greece).” *Eurasian Prehistory* 7:287–308.
- Stiner, M.C., R. Barkai, and A. Gopher. 2009. “Cooperative hunting and meat sharing 400–200 kya at Qesem Cave, Israel.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106:13207–12. DOI: [10.1073/pnas.0900564106](https://doi.org/10.1073/pnas.0900564106)
- Thiébaud, C., É. Claud, V. Mourre, M.-G. Chacón, M.-G., Asselin, M. Brenet, and B. Paravel. 2010. “The Recycling and Reuse of Cores and Bifaces during the Middle Paleolithic in Western Europe: functional and cultural interpretations.” *Palethnologie*: <http://journals.openedition.org/palethnologie/641>. DOI: [10.4000/palethnologie.641](https://doi.org/10.4000/palethnologie.641)
- Tourloukis, E. 2009. “New bifaces from the Palaeolithic site of Kokkinopilos, Greece and their stratigraphic significance.” *Antiquity Project Gallery* 320: <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/tourloukis320/>
- Tourloukis, V., P. Karkanas, and J. Wallinga. 2015. “Revisiting Kokkinopilos: Middle Pleistocene radiometric dates for stratified archaeological remains in Greece.” *JAS* 57:355–69. DOI: [10.1016/j.jas.2015.03.012](https://doi.org/10.1016/j.jas.2015.03.012)
- Tourloukis, V., N. Thompson, E. Panagopoulou, D. Giusti, G.E. Konidakis, P. Karkanas, and K. Harvati. 2018. “Lithic artifacts and bone tools from the Lower Palaeolithic site Marathousa 1, Megalopolis, Greece: Preliminary results.” *Quaternary International* 497: 47–64. DOI: [10.1016/j.quaint.2018.05.043](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2018.05.043)
- van Andel, T.H., and C.N. Runnels. 2005. “Karstic Wetland Dwellers of Middle Palaeolithic Epirus, Greece.” *JFA* 30:367–84. DOI: [10.2307/40025558](https://doi.org/10.2307/40025558)
- Vaquero, M., S. Alonso, S. García-Catalán, A. García-Hernández, B. Gómez de Soler, D. Rettig, and M. Soto. 2012. “Temporal nature and recycling of Upper Paleolithic artifacts: The burned tools from the Molí del Salt site (Vimodri i Poblet, northeastern Spain).” *JAS* 39:2785–96. DOI: [10.1016/j.jas.2012.04.024](https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.04.024)
- Venditti, F. 2021. “Flint Recycling in the Lower Paleolithic Levant: A Microscopic Investigation of Small Recycled Flakes at Qesem Cave (Israel).” *Mitteilungender Gesellschaft für Urgeschichte* 29:15–52. DOI: [10.51315/MGFU.2020.29002](https://doi.org/10.51315/MGFU.2020.29002)
- Villa, P., and M. Lenoir. 2009. “Hunting and Hunting Weapons of the Lower and Middle Paleolithic of Europe.” In *The Evolution of Hominin Diets. Integrating Approaches to the Study of Palaeolithic Subsistence*, edited by J.-J. Hublin and M.P. Richards, 59–85. Springer. DOI: [10.1007/978-1-4020-9699-0_5](https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9699-0_5)
- Villa, P., and W. Roebroeks. 2014. “Neandertal Demise: An Archaeological Analysis of the Modern Human Superiority Complex.” *PLOS ONE* 9:e96424. DOI: [10.1371/journal.pone.0096424](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0096424)
- Villa, P., G. Boschian, L. Pollarolo, D. Saccà, F. Marra, S. Nomade, and A. Pereira. 2021. “Elephant bones for the Middle Pleistocene toolmaker.” *PLOS ONE* 16:e0256090. DOI: [10.1371/JOURNAL.PONE.0256090](https://doi.org/10.1371/JOURNAL.PONE.0256090)
- Wadley, L., Hodgskiss, T., and M. Grant. 2009. “Implications for complex cognition from the hafting of tools with compound adhesives in the Middle Stone Age, South Africa.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106:9590–594.
- Walker, W.H., and M.B. Schiffer. 2014. “Behavioral Archaeology.” In *Encyclopedia of Global Archaeology*, edited by C. Smith, 837–45. New York: Springer. DOI: [10.1007/978-1-4419-0465-2_1279](https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1279)
- Wojtal, P., G. Haynes, J. Klimowicz, K. Sobczyk, J. Tarasiuk, S. Wronski, and J. Wilczynski. 2019. “The earliest direct evidence of mammoth hunting in Central Europe – The Kraków Spadzista site (Poland).” *Quaternary Science Reviews* 213:162–6. DOI: [10.1016/j.quascirev.2019.04.004](https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2019.04.004)

Η δεύτερη χρήση των θραυσμένων ταφικών δοχείων στον θολωτό τάφο στη Μυρσίνη Σητείας

Κατερίνα Γλαράκη

Ανεξάρτητη Ερευνήτρια
kglaraki@gmail.com

ABSTRACT

During the late Prepalatial period in Crete, funerary customs changed and people gradually started to use clay receptacles –pithoi and larnakes– for the bodies of the dead. Such a custom has been in the center of the interest of many scholars. Some suggested that the use of burial containers was a way of resolving practical issues (e.g., space organization, hygiene reasons), while others connected them with socio-economic developments, such as the emergence of individualism as opposed to existed traditional kinship ties (individual burials). More recently, it was argued that the introduction of clay receptacles was an attempt to reinforce established practices through a process of investment and formalization, reflecting a social tendency of a more orderly burial procedure.

The above-mentioned studies have so far focused upon the importance of intact funerary receptacles. The fragmented pithoi and larnakes frequently attested in many tombs were interpreted as a result of the cleanings that usually took place in the collective and long-used Pre- and Protopalatial tombs. However, the results from the recent study project of the Myrsini tholos tomb showed that the above picture is not entirely accurate.

This paper suggests that in the Myrsini tholos tomb the fragmented funerary receptacles were in secondary use. In Myrsini, the use of fragmented burial containers is attested during the Protopalatial period, when the custom of using pithoi and larnakes for burials is well established. The same practice seems also to occur in other cemeteries of this period. The deliberate use of fragmented funerary receptacles corresponds to a pars pro toto concept, where the fragmented parts retain their original –before fragmentation– function. Moreover, this approach suggests that during the Protopalatial period the funerary receptacles were sufficiently conceived as the main containers of the human remains. Furthermore, it supports the idea that the use of burial containers during the Protopalatial period reflects an undergoing formalization and standardization of the funerary rites, since fragments act as substitutes for a commonly accepted and established burial process.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο (ΠΙΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ) στη μινωική Κρήτη παρατηρείται μία νέα παράμετρος στα έθιμα ταφής, με τη σταδιακή υιοθέτηση των ταφικών δοχείων. Μεγάλου μεγέθους πήλινα αγγεία, κατά κύριο λόγο πίθοι και λάρνακες, χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για πρωτογενείς ταφές, για έναν ή για περισσότερους νεκρούς, και κάποιες φορές ως οστεοφυλάκια (βλ. Papadatos 2005, 57· Vavouranakis 2014, 211–12· Πλάτων 2020, 154–46).

Η συγκεκριμένη ταφική πρακτική γνώρισε ευρεία διάδοση σε ολόκληρο σχεδόν το νησί. Ταφικοί πίθοι και λάρνακες έχουν εντοπιστεί σε πλήθος συλλογικών κτιστών τάφων της περιόδου, όπως είναι οι θολωτοί τάφοι,

οι τάφοι-οικίες και τα ταφικά περιφράγματα, αλλά και σε βραχοσκεπές και ταφικά σπήλαια. Επιπλέον, ταφές σε πίθους και λάρνακες εντοπίζονται στα υπαίθρια εκτεταμένα νεκροταφεία της περιόδου στην ανατολική Κρήτη. Σε αυτά τα νεκροταφεία, έχουν έρθει στο φως ταφές κυρίως σε πίθους, αλλά και σε λάρνακες, που έχουν τοποθετηθεί εντός λάκκων, οι οποίοι στη συνέχεια καλύφθηκαν με χώμα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα νεκροταφεία στον Σφουγγαρά (Hall 1912) και την Παχειά Άμμο (Seager 1916).

Η ξαφνική εμφάνιση των ταφικών δοχείων στις μινωικές ταφικές πρακτικές, καθώς και η ευρεία γεωγραφική τους διάδοση, διέγειραν το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών, οι οποίοι εστίασαν στη σημασία και τη χρήση των ακέραιων ταφικών δοχείων. Οι αρκετά συχνές αναφορές για την ανεύρεση θραυσμένων τμημάτων ταφικών δοχείων σε θολωτούς και κτιστούς ορθογώνιους τάφους, μαζί με τους ακέραιους πίθους και τις λάρνακες, παρέμεινε στο παρασκήνιο. Μία τέτοια ανασκαφική εικόνα αποδόθηκε κατά το παρελθόν, είτε στη δράση ταφονομικών παραγόντων, είτε στους καθαρισμούς που συνήθως λάμβαναν χώρα σε συλλογικούς τάφους με μεγάλη διάρκεια χρήσης, όπως είναι οι συγκεκριμένοι ταφικοί τύποι. Όμως, στο πλαίσιο της μελέτης των ανασκαφικών δεδομένων του θολωτού τάφου της Μυρσίνης (Γλαράκη 2018) και σε συνδυασμό με στοιχεία από άλλα ταφικά σύνολα, μπορεί να υποστηριχθεί ότι μία τέτοια ερμηνεία δεν είναι απολύτως ακριβής.

ΤΑ ΤΑΦΙΚΑ ΔΟΧΕΙΑ ΣΤΟΝ ΘΟΛΩΤΟ ΤΑΦΟ ΤΗΣ ΜΥΡΣΙΝΗΣ

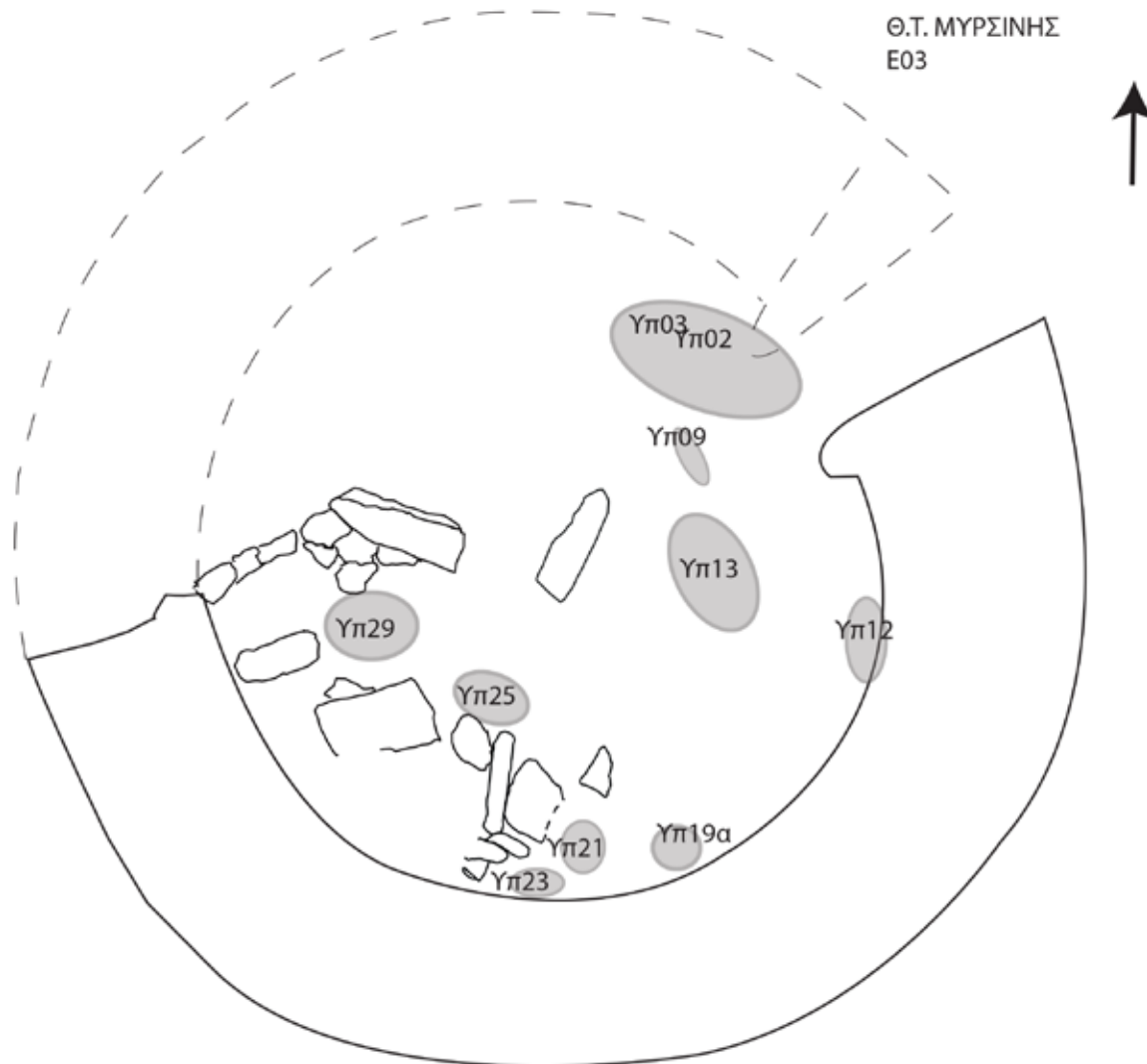
Το καλοκαίρι του 1959, ο Νικόλαος Πλάτων, τότε Έφορος Αρχαιοτήτων Κρήτης, διεξάγει αυτοψίες στην ευρύτερη περιοχή της Μυρσίνης, ενός ορεινού χωριού 23 χλμ. δυτικά της πόλης της Σητείας. Κατά την παραμονή του εκεί, εντοπίζει και ανασκάπτει, μεταξύ άλλων, τον πρώτο θολωτό τάφο που είχε εντοπιστεί μέχρι πρόσφατα στην ανατολική Κρήτη (Πλάτων 1959). Πρόκειται για μία ελεύθερη στον χώρο κατασκευή, δηλαδή χωρίς προσκτίσματα, με κυκλική κάτοψη και εσωτερική διάμετρο 4,7 μ. Η πρόσφατη μελέτη του ταφικού συνόλου έδειξε ότι ο τάφος θεμελιώθηκε στην ΠΜ Ι περίοδο (πρώιμη Προανακτορική περίοδος) και ήταν σε συνεχή χρήση μέχρι και τη ΜΜ ΙΙΒ περίοδο (Παλαιοανακτορική περίοδος) (Γλαράκη 2018).

Κατά τους πρώτους αιώνες της χρήσης του (ΠΜ Ι–ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ), οι νεκροί που εισάγονταν στον τάφο τοποθετούνταν είτε απευθείας στο δάπεδό του, είτε εντός των λάκκων που ήταν σκαμμένοι στον φυσικό βράχο. Ωστόσο, όπως συμβαίνει και σε πολλά άλλα σύγχρονα με τη Μυρσίνη νεκροταφεία, από την ΠΜ ΙΙΙ και εξής ξεκινά η σταδιακή εισαγωγή στον τάφο πίθων και λαρνάκων. Ο ανασκαφέας αναφέρει στο ανασκαφικό ημερολόγιο και τα σκαριφήματα 15 έως 17 πίθους και έξι λάρνακες. Ωστόσο, δεν πρόκειται μόνο για ακέραια ταφικά δοχεία. Σε αρκετές περιπτώσεις, ο ανασκαφέας σημειώνει ότι ο εντοπισμένος πίθος ή λάρνακα αντιπροσωπεύεται από μεγάλα τμήματα του αγγείου χωρίς αυτό να σώζεται ολόκληρο.

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΟΛΩΤΟ ΤΑΦΟ ΤΗΣ ΜΥΡΣΙΝΗΣ

Οι παρατηρήσεις του ανασκαφέα που αφορούν τον αποσπασματικό βαθμό εύρεσης των ταφικών πίθων και λαρνάκων επιβεβαιώθηκαν και συμπληρώθηκαν κατά τη διάρκεια της πρόσφατης μελέτης του ανασκαφικού υλικού του θολωτού τάφου της Μυρσίνης (Γλαράκη 2018). Σε δέκα ανασκαφικά υποσύνολα (εφεξής Υπ) του τάφου (Εικ. 1, 2), δηλαδή επιμέρους σύνολα ευρημάτων με χωρική συνάφεια, επισημάνθηκε η παρουσία θραυσμένων τμημάτων από ταφικά δοχεία (Γλαράκη 2018, 181–87).

Αναλυτικότερα, στα Υπ02 και Υπ03 τμήματα λαρνάκων βρέθηκαν μαζί με δύο διαφορετικές οστεολογικές αποθέσεις (εφεξής Α), την Α05 και την Α06 αντίστοιχα. Και οι δύο αποθέσεις αποτελούνταν από κρανίο και οστά, τα οποία είχαν υποστεί δευτερογενή μεταχείριση. Επιπλέον, μαζί με την Α06 είχε αποτεθεί και ένα

Εικ. 1. Σκαρίφημα κάτοψης του θολωτού τάφου της Μυρσίνης με σημειωμένα τα υποσύνολα της ανασκαφικής ενότητας 3, στα οποία εντοπίζονται θραυσμένα ταφικά δοχεία (σχέδιο της συγγραφέως).

«μικρόν αγγεῖον καταστραφέν»,¹ το οποίο δεν εντοπίστηκε κατά την παρούσα μελέτη. Επομένως, τα δύο υποσύνολα δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Η χρήση, ωστόσο, των θραυσμένων λαρνάκων για την κάλυψη/τοποθέτηση των αποθέσεων δείχνει ότι η τελική μορφή τους διαμορφώθηκε κατά το τέλος της Προανακτορικής ή κατά τη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής περιόδου.

Το **Υπ09** εντοπίζεται στο βορειοανατολικό τμήμα του τάφου. Μαζί με τα θραυσμένα τμήματα του «Πίθου Ο» εντοπίστηκαν τρία κρανία και σωρός οστών (**A16**). Στα συνεννήματα της ταφικής απόθεσης περιλαμβάνονται όστρακα τριών θραυσμένων αγγείων και δύο ακέραιων. Όστρακα και από τα τρία θραυσμένα αγγεία είχαν μεγάλη διασπορά, καθώς εντοπίστηκαν σε διαφορετικά σημεία μέσα στον τάφο. Η κεραμική χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ–ΜΜ ΙΑ και κυρίως στη ΜΜ ΙΒ–ΜΜ ΙΙΑ περίοδο.

Στο **Υπ12**, τμήμα πίθου («Πίθος Ξ») είχε τοποθετηθεί κεκλιμένο πάνω στο ανατολικό τοίχωμα του τάφου. Κάτω από τον πίθο αποκαλύφθηκαν δύο κρανία, τα οποία είχαν τοποθετηθεί στο σημείο αυτό μαζί με τμήματα από μακρά οστά (**A19**). Εκτός των οστεολογικών καταλοίπων, η απόθεση περιλάμβανε «όστρακα λεπτού αγγείου», τα οποία δεν εντοπίστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Η χρονολόγηση του συγκεκριμένου

1 Εντός εισαγωγικών σημειώνονται οι αναφορές του ανασκαφέα στο ανασκαφικό ημερολόγιο και στα σκαρίφηματα.

	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ22 (Πίθος Γ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 1) Α05 (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ23 (Πίθος Δ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 2), «Θραύσματα αγγείων» Α06 MM III
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ24 (Πίθος Ε) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 3), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ25 (Πίθος Σ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 4), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ26 (Πίθος Ζ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 5), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ27 (Πίθος Η) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 6), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ28 (Πίθος Θ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 7), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ29 (Πίθος Ι) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 8), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ30 (Πίθος Κ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 9), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ31 (Πίθος Λ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 10), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ32 (Πίθος Μ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 11), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ33 (Πίθος Ν) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 12), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ34 (Πίθος Ξ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 13), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ35 (Πίθος Ο) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 14), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ36 (Πίθος Π) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 15), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ37 (Πίθος Ρ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 16), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ38 (Πίθος Σ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 17), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ39 (Πίθος Τ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 18), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ40 (Πίθος Υ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 19), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ41 (Πίθος Φ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 20), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ42 (Πίθος Χ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 21), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ43 (Πίθος Ψ) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 22), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)
	Υποσύνολο Αρ. Κατ. Εκτός καταλόγου Οργανά όστρεα Αποθέσεις Χρονολόγηση	Υπ44 (Πίθος Ω) ΣΦ01 «Τμήμα Σαρκοφάγου» (Α.Η. 23), «Θραύσματα αγγείων» Α06 IIM III- MM III, MM III- IIA, (IIM III- MM III)

Εικ. 2. Πίνακας με το περιεχόμενο των υποσυνόλων του θολωτού τάφου της Μυρσίνης, στα οποία εντοπίζονται θραυσμένα ταφικά δοχεία.

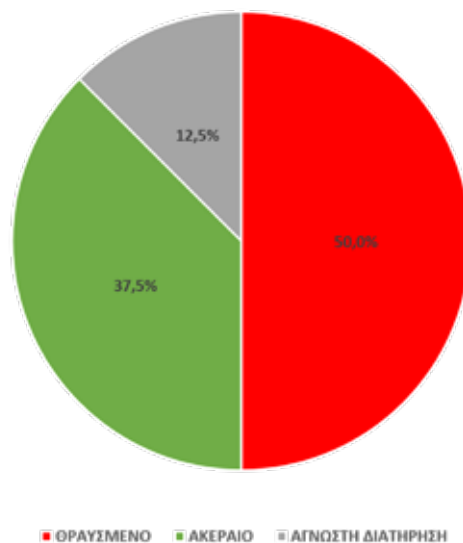
υποσύνολο μπορεί να γίνει μόνο με βάση το τμήμα πίθου που χρησιμοποιήθηκε, το οποίο χρονολογείται στη MM II περίοδο. Επομένως, το επεισόδιο στο οποίο πραγματοποιήθηκε η κάλυψη της συγκεκριμένης απόθεσης (Α19) έλαβε χώρα κατά τη MM II περίοδο.

Το Υπ13 αποτελείται από τον «Πίθο Β», από τον οποίον είχε αποσπαστεί η βάση και το κάτω τμήμα του σώματός του. Ο πίθος είχε τοποθετηθεί κεκλιμένος στο δάπεδο του τάφου, καλύπτοντας το μεγαλύτερο τμήμα του υποκείμενου του λάκκου 3 (ΛΚ3) στην ανασκαφική ενότητα 4 (Ε04). Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε η Α18, η οποία περιγράφεται από τον ανασκαφέα ως «σκελετός έν άταξία και κρανίον». Βάσει της συγκεκριμένης περιγραφής, είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για πρωτογενή απόθεση, αν και δεν έχει επιβεβαιωθεί από την απαραίτητη οστεολογική μελέτη. Ωστόσο, υπέρ αυτής της πιθανότητας συνηγορεί η κατάσταση στην οποία βρέθηκαν τα υπόλοιπα συνευρήματα του Υπ13. Πρόκειται για δύο τροπιδωτούς κυάθους και ένα χάλκινο κοπέα ή λαβίδα. Οι τροπιδωτοί κύαθοι χρονολογούνται στη MM IB–MM IIA περίοδο. Σημαντικό είναι το γεγονός, ότι οι κύαθοι είχαν τοποθετηθεί ακέραιοι στο εσωτερικό του πίθου. Η εικόνα ομοιάζει πολύ με εκείνη από ένα άλλο υποσύνολο του τάφου, το Υπ22, όπου οι δύο πρωτογενείς αποθέσεις (Α23) της «Σαρκοφάγου Ζ» συνοδεύονταν από ένα ακέραιο κύπελλο με κάθετα τοιχώματα, χρονολογούμενο στη MM IIB περίοδο.

Δίπλα στον «Πίθο Δ» (Υπ19α), που αποτελούνταν από το κατώτερο τμήμα σώματος και τη βάση πίθου, εντοπίστηκαν ένα κρανίο (Α13) και ένα MM IB–MM IIA υψηλό κωνικό κύπελλο, τα οποία πιθανότατα συνδέονταν με τον θραυσμένο πίθο.

Το Υπ29 αποτελούνταν από τον αποσπασματικά σωζόμενο «Πίθο Η» που είχε τοποθετηθεί ημικεκλιμένος, στηριγμένος σε χαμηλό τοίχιο στο βορειοδυτικό τμήμα του τάφου και κάλυπτε ένα ακέραιο άωτο κωνικό κύπελλο, που χρονολογείται στη MM IB–IIA περίοδο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως προς την διαχείριση των ταφικών δοχείων, παρουσιάζουν τα τρία επόμενα υποσύνολα, τα Υπ21, Υπ23 και Υπ25, που χαρακτηρίζονται από τη χρήση μεγάλων τμημάτων πίθων, οι οποίοι στο ανασκαφικό ημερολόγιο σημειώνονται ως ξεχωριστοί πίθοι («Πίθος Ε», «Πίθος Π» και «Πίθος Ν» αντίστοιχα).

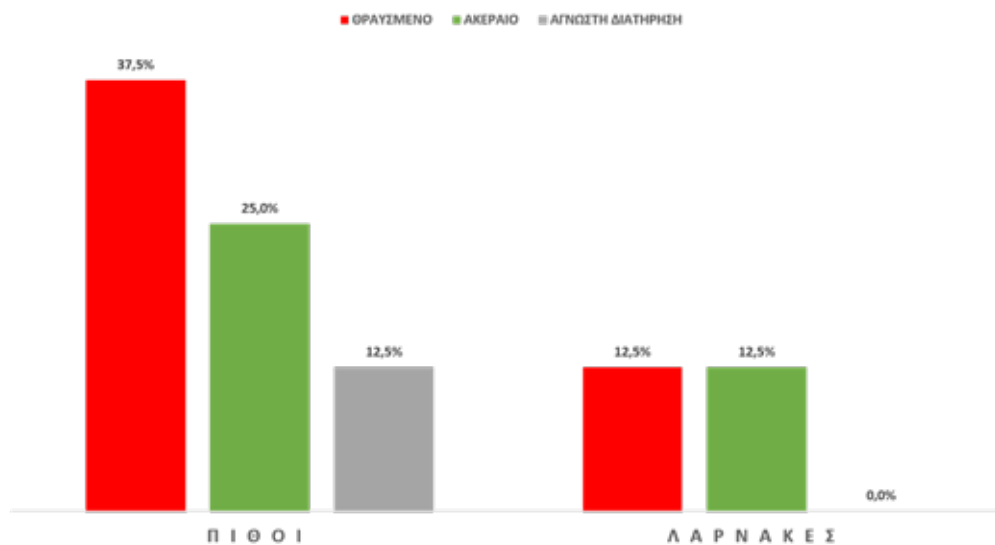
Εικ. 3. Γράφημα με την κατάσταση διατήρησης των ταφικών δοχείων του θολωτού τάφου της Μυρσίνης κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο.

Ωστόσο, η πρόσφατη μελέτη έδειξε με βεβαιότητα ότι οι προαναφερθέντες «πίθοι» αποτελούν τμήματα ενός και μόνο πίθου, ο οποίος, μετά το πέρας της ανασκαφής, αποκαταστάθηκε και βρίσκεται σε αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου με την ένδειξη «Πίθος Ν»². Το γεγονός αυτό έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα για τη χρήση και επανάχρηση των ταφικών δοχείων στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης. Είναι πολύ πιθανό ότι ο συγκεκριμένος πίθος, αρχικά, αποτέθηκε ακέραιος στο εσωτερικό του τάφου. Σε δεύτερο χρόνο, ο πίθος θραύστηκε σκόπιμα ή τυχαία. Παρ' όλα αυτά, οι χρήστες του τάφου σκόπιμα επαναχρησιμοποίησαν τα θραύσματα του πίθου, ώστε να καλυφθούν οι υφιστάμενες ταφικές ανάγκες. Εντός του «πίθου Π» (Υπ23) είχαν τοποθετηθεί «θραύσματα κυπέλλου» και δίπλα σε αυτό μολύβδινος δίσκος. Μαζί με τα τμήματα του «Πίθου Ε» (Υπ21) βρέθηκαν δύο ακέραια αγγεία, τα οποία χρονολογούνται στην ΠΜ ΙΙ και στη ΜΜ ΙΒ–ΜΜ ΙΑ περίοδο αντίστοιχα. Εκτός από την ακέραια κεραμική, στο ίδιο σημείο αποκαλύφθηκε και η Α20, που περιγράφεται από τον ανασκαφέα ως «λεπτότατον κρανίον, προφανώς παιδικό». Το Υπ25, που ορίζεται από το τμήμα «πίθου Ν», περιείχε τμήματα γεφυρόστομου σκύφου και τμήμα κεραμικής που σημειώνεται ως «μικρός ποὺς ἀγγείου», καθώς και τμήματα κρανίου (Α22).

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, φαίνεται ότι η συντριπτική πλειονότητα των υποσυνόλων, στα οποία έχει γίνει χρήση θραυσμένων ταφικών δοχείων στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης, χρονολογούνται από τη ΜΜ ΙΒ έως και τη ΜΜ ΙΙ περίοδο. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μία ταφική πρακτική χρονικά περιορισμένη εντός της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Την ίδια περίοδο συνεχίζεται και η χρήση των ακέραιων ταφικών δοχείων, τα οποία χρησιμοποιούνται στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης ήδη από την ύστερη Προανακτορική περίοδο (ΠΜ ΙΙΙ–ΜΜ ΙΑ). Ωστόσο, φαίνεται ότι κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο είναι περισσότερα τα ταφικά επεισόδια στα οποία γίνεται η χρήση θραυσμένων ταφικών δοχείων, σε σχέση με τις ταφές που πραγματοποιούνται εντός ακέραιων ταφικών δοχείων. Ειδικότερα, η χρήση θραυσμένων ταφικών δοχείων αντιστοιχεί στο 50% του συνολικού αριθμού των υποσυνόλων με ταφικά δοχεία, έναντι του 37,5%, στα οποία γίνεται χρήση ακέραιων (Εικ. 3).

Αναφορικά με τους τύπους των ταφικών δοχείων που χρησιμοποιούνται την Παλαιοανακτορική περίοδο, παρατηρείται μία σαφής προτίμηση στους ταφικούς πίθους (75% του συνόλου των ταφικών δοχείων που χρησιμοποιούνται κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο) τόσο στη θραυσμένη (37,5%) όσο και στην ακέραια (25%) μορφή τους (Εικ. 4).

2 Αριθμός καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου: ΔΥΤΙΚΗ ΑΠΟΘΗΚΗ. ΒΑ/ΔΑΠΕΔΟ ΜΗ ΕΓΚΙΒ. 243 ΜΥΡΣΙΝΗ ΠΙΜ ΤΑΦΟΣ α.α. ΕΥΡΥΣΤΟΜΟΣ ΠΙΘΟΣ ΜΕ ΚΑΤΑΛΟΙΒΑΔΕΣ.

Εικ. 4. Γράφημα με τους τύπους των ταφικών δοχείων στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο.

Ως προς το είδος των αποθέσεων που πραγματοποιήθηκαν σε συσχετισμό με τα θραυσμένα ταφικά δοχεία, εν αναμονή των αποτελεσμάτων της οστεολογικής μελέτης, σημειώνονται, με βάση τις ανασκαφικές παρατηρήσεις, τα παρακάτω:

1. Ισχυρές ενδείξεις για την πραγματοποίηση ατομικής, πρωτογενούς ταφής παρέχει το Υπ13.
2. Ενδείξεις για την πραγματοποίηση ατομικών ταφών παρέχουν τα υποσύνολα Υπ02, Υπ03.
3. Ενδείξεις πολλαπλών/διαδοχικών ταφών παρέχουν τα Υπ09 και Υπ12.
4. Ενδείξεις βρεφικών/παιδικών ταφών παρέχει το Υπ21 και πιθανώς τα Υπ19α, Υπ23 και Υπ29.
5. Το Υπ25 περιείχε μάλλον ανακομιδή.

Με βάση τα παραπάνω, φαίνεται ότι τα θραυσμένα ταφικά δοχεία στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης χρησιμοποιήθηκαν για να δεχτούν ταφικές αποθέσεις και δεν είναι το αποτέλεσμα δράσης ταφονομικών παραγόντων ή απορρίμματα καθαρισμών, όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα. Συνεπώς, τα θραυσμένα ταφικά δοχεία διατηρούσαν την κύρια λειτουργία των ακέραιων, δηλαδή τη φιλοξενία μίας ταφικής απόθεσης. Η εμφαντική χρήση θραυσμένων ταφικών δοχείων γίνεται ξεκάθαρη στα Υπ21, Υπ23 και Υπ25, στα οποία ο ίδιος, αρχικός πίθος χρησιμοποιήθηκε θραυσμένος σε δεύτερη φάση σε τρία διαφορετικά ταφικά επεισόδια.

Η ΧΡΗΣΗ ΘΡΑΥΣΜΕΝΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΔΟΧΕΙΩΝ ΣΕ ΑΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟ-ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ

Ο θολωτός τάφος της Μυρσίνης δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση εντοπισμού θραυσμένων πίθων και λαρνάκων. Αντίστοιχα ευρήματα έχουν σημειωθεί και σε ορισμένα ακόμα νεκροταφεία της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Στο Σίσι, για παράδειγμα, στον Χώρο 1.29, ο λεγόμενος πίθος 4 είναι στην πραγματικότητα ένα σύνολο από τμήματα διαφορετικών πίθων, που τοποθετήθηκαν ώστε να καλύψουν τις ταφές τουλάχιστον δύο ενηλίκων, μάλλον κατά τη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο (Schoer κ.ά. 2012, 31). Αντίστοιχη πρακτική παρατηρήθηκε και στον Χώρο 1.18, όπου η πρωτογενής ταφή ενός ενήλικου ατόμου είχε καλυφθεί από τμήματα δύο διαφορετικών αγγείων (πίθος 1 και πίθος 2 αντίστοιχα) (Schoer κ.ά. 2012, 34). Τα δύο παραπάνω παραδείγματα ίσως αποτελούν παράλληλα της πρακτικής που επισημάνθηκε στον θολωτό τάφο της Μυρσίνης, δηλαδή τον ενταφιασμό με τη χρήση τμημάτων ταφικών δοχείων αντί για εκείνον στην ακέραια, πρωταρχική μορφή τους.

Η παραπάνω ιδέα επιβεβαιώνεται από ένα ακόμα στοιχείο που παρατηρήθηκε στα παραδείγματα από το Σίσι. Συγκεκριμένα, οι ανασκαφείς σημειώνουν ότι και στα δύο παραδείγματα ταφών με τη χρήση θραυσμένων ταφικών δοχείων, το κατώτερο τμήμα των ταφικών δοχείων υποστηριζόταν από λίθους σε διάταξη ημικυκλίου και οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση, με τα πόδια τους πιθανώς δεμένα, όπως και στις ταφές σε ακέραια ταφικά δοχεία (Schoep κ.ά. 2012, 34). Εφαρμόζεται, με άλλα λόγια, ακριβώς η ίδια μέθοδος ταφής και διευθέτησης τόσο του πίθου όσο και του νεκρού.

Η πρακτική της χρήσης θραυσμένων λαρνάκων και πίων για την πραγματοποίηση ταφών επισημαίνεται και στον τάφο Α στις Πεζούλες Ζάκρου. Εκεί, στον Χώρο Β είχαν πραγματοποιηθεί ταφές σε συνάφεια με θραυσμένους πίθους (Πλάτων 1967, 191–92· Πλάτων 2020, 133–35). Θραυσμένες λάρνακες έχουν εντοπιστεί και στο Ταφικό Κτίριο 2 στον Πετρά. Σε ένα τέτοιο παράδειγμα διακρίνονται δύο διαφορετικά τμήματα λαρνάκων, πάνω στα οποία έχουν τοποθετηθεί σκελετικά κατάλοιπα. Δεν γίνεται σαφής αναφορά, αλλά από τα συμφραζόμενα είναι πιθανό ότι πρόκειται για ακέραιο σκελετό σε συνεσταλμένη στάση (βλ. Τσιποπούλου 2011, 346, εικ. 6· Τσιπορούλου 2017, 85). Συνακόλουθα, η χρήση τμημάτων πίων και λαρνάκων για την απόθεση οστεολογικών καταλοίπων επισημάνθηκε στα προσκτίσματα του θολωτού Δ στις Δρακώνες (Xanthoudides 1924, 76) και στον θολωτό Ε της Αγίας Ειρήνης (Xanthoudides 1924, 51–2). Επιπλέον, στον θολωτό τάφο Β στο Βορού, η κατασκευή και η χρήση του οποίου χρονολογείται στην προχωρημένη ΜΜ περίοδο, δύο, όχι ολόκληροι, πίθοι, τοποθετημένοι στόμιο με στόμιο, περιείχαν μία πρωτογενή ταφή (Μαρινάτος 1930–1931, 153). Τέλος, ο ανασκαφέας του νεκροταφείου της Παχειάς Άμμου (Seager 1916, 13), σημειώνει ότι τόσο στην Παχειά Άμμο όσο και στον Σφουγγαρά (Hall 1912, 60) η χρήση θραυσμένων ταφικών αγγείων για την πραγματοποίηση ταφών ήταν συχνή.

Όπως στη Μυρσίνη, έτσι και στα υπόλοιπα, καλά χρονολογημένα παραδείγματα, η χρήση των θραυσμένων ταφικών δοχείων εντοπίζεται χρονικά από τη ΜΜ ΙΒ έως και τη ΜΜ ΙΙ ή και ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, οπότε η χρήση ακέραιων ταφικών αγγείων έχει καθιερωθεί, νοηματοδοτηθεί και αποτελεί μέρος της κανονικότητας των ταφικών πρακτικών. Ενδεχομένως, δεν χρειάζεται καινούρια λάρνακα ή πίθος για να πραγματοποιηθεί η λειτουργία τους. Το νόημα και η χρησιμότητά τους διατηρείται ακόμα κι αν έχουν θραυσθεί. Τα παραδείγματα από διάφορες ταφικές θέσεις υποδεικνύουν ότι μία τέτοια πράξη δεν ήταν συγκυριακή, αλλά είχε συστηματικό χαρακτήρα. Η συγκεκριμένη άποψη μπορεί να ενισχυθεί από ένα παράδειγμα που προέρχεται από τον θολωτό Β στο Απεσωκάρι. Στον χώρο 2, ένα επίμηκες, λιθόκτιστο δωμάτιο, εντοπίστηκαν, εκτός από μία ακέραια λάρνακα που περιείχε νηπιακή ταφή, τμήματα από άλλες δύο λάρνακες, ελλειψοειδούς σχήματος, που χρονολογούνται μάλλον στη ΜΜ Ι περίοδο. Οι θραυσμένες λάρνακες δεν ήταν σε χρήση, αλλά μάλλον φυλάσσονταν στον συγκεκριμένο χώρο, στον οποίο βρέθηκαν και αγγεία που συνδέονταν με τελετές κατανάλωσης ή απλής προσφοράς υγρών και στερεών τροφών (Βαβουρανάκης 2012, 147). Το προαναφερθέν δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα φύλαξης θραυσμένων ταφικών δοχείων σε πρόσκτισμα θολωτού τάφου. Στο πρόσκτισμα Δ2 του θολωτού Α στο Βορού, βρέθηκε ένας μικρός πίθος και μέσα σε αυτόν τμήμα ενός άλλου, μικρότερου πίθου. Στο συγκεκριμένο δωμάτιο (Δ2) δεν υπήρχαν ταφές, παρά μόνο αγγεία, όπως κύπελλα στοιβαγμένα σε σωρούς, πρόχοι και κάποια άλλα αγγεία (Μαρινάτος 1930–1931, 149–50). Ο χώρος δίνει γενικά την εικόνα του σκευοφυλακίου, ενώ χώροι με ανάλογη χρήση έχουν έρθει στο φως και σε άλλους θολωτούς τάφους. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η φύλαξη του θραυσμένου ταφικού δοχείου συνδυάζεται και με τη χρήση του, καθώς τα υπολειπόμενα τμήματα του θραυσμένου πιθίσκου βρέθηκαν μέσα στα δωμάτια ΔΔ2 και ΔΔ3, δωμάτια που είχαν χρησιμοποιηθεί για ταφές. Τέλος, ένα πιθανό παρόμοιο παράδειγμα μπορεί να προέρχεται από το πρόσκτισμα β του θολωτού στο Πορτί. Εκεί, υπάρχει αναφορά ότι βρέθηκαν τμήματα από χονδροειδείς πίθους και λάρνακες, μαζί με κάποια κύπελλα και, μάλλον, με κάποια οστά, αν και δεν γίνεται αναλυτική περιγραφή της ανασκαφικής εικόνας (Xanthoudides 1924, 56).

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΘΡΑΥΣΜΕΝΩΝ ΤΑΦΙΚΩΝ ΔΟΧΕΙΩΝ ΣΤΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η δεύτερη χρήση των θραυσμένων ταφικών δοχείων στα νεκροταφεία της Παλαιοανακτορικής περιόδου πραγματοποιείται με την επανάχρηση των τμημάτων ενός ταφικού αγγείου, πίθου ή λάρνακας. Τα θραύσματα των ταφικών πίθων και των λαρνάκων εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό με αυτόν που εξυπηρετούσαν τα ταφικά δοχεία στην αρχική, ακέραια μορφή τους, δηλαδή την υποδοχή μίας ταφής. Συνεπώς, η δεύτερη χρήση των θραυσμάτων των ταφικών αγγείων αντιπροσωπεύει την ανάδυση μίας νέας εκδοχής της ήδη καθιερωμένης πρακτικής του ενταφιασμού σε ταφικά δοχεία.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η σταδιακή εισαγωγή των ταφικών δοχείων στα μινωικά ταφικά έθιμα ξεκινά κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο (ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ). Η υιοθέτηση του συγκεκριμένου εθίμου αρχικά αποδόθηκε στην επίλυση του πρακτικού ζητήματος της διευθέτησης του χώρου μέσα στους τάφους και της βελτίωσης των συνθηκών υγιεινής σε αυτούς. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη οπτική, η πραγματοποίηση πρωτογενών ατομικών ταφών εντός των ταφικών δοχείων, στα οποία γινόταν η αποσύνθεση του νεκρού, αποτελούσε λύση στο παραπάνω διπλό πρόβλημα (Ξανθουδίδης 1904: 1918, 140· Xanthoudides 1924, 56· Μιχαηλίδου-Παππά 1972, 334· Wallberg 1983: 1987, 58–60· Platon 2012, 166). Έκτοτε, η υιοθέτηση της εν λόγω πρακτικής αποδίδεται κυρίως στις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις της περιόδου, όπως για παράδειγμα στην άνοδο της ατομικότητας σε αντίθεση με την παραδεδομένη επένδυση στους συλλογικούς κοινωνικούς και οικονομικούς δεσμούς από τις κοινότητες των προηγούμενων περιόδων (Glotz 1925, 131–37· Weisner 1938, 104–8· Pini 1968, 11–3, 34· Rutkowski 1968, 234–35· Branigan 1970a, 178· 1970b, 131). Τέλος, πρόσφατα υποστηρίχθηκε ότι η σταδιακή εισαγωγή των ταφικών δοχείων περισσότερο ενίσχυσε παρά άλλαξε τις ισχύουσες μινωικές ταφικές πρακτικές. Ειδικότερα, προτάθηκε ότι η νέα πρακτική των ταφικών δοχείων ήταν αποτέλεσμα της γενικότερης τάσης για ισχυροποίηση των ταφικών πρακτικών μέσω μίας διαδικασίας επένδυσης και κανονικοποίησής τους, αντανakλώντας την τάση της κοινωνίας για μία περισσότερο τυποποιημένη διαχείριση των ταφικών εθίμων (Vavouranakis 2014).

Η έμφαση στην κοινωνικο-οικονομική αφετηρία της εμφάνισης των ταφικών δοχείων στα ταφικά έθιμα της ύστερης Προανακτορικής περιόδου από την έως τώρα έρευνα, αναπόφευκτα οδηγεί στη διερεύνηση της κοινωνικής διάστασης της δεύτερης χρήσης των θραυσμένων ταφικών δοχείων κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο. Παρακάτω, θα επιχειρηθεί η πραγμάτευση και τελικά η ένταξη της συγκεκριμένης πρακτικής στο ευρύτερο κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο της περιόδου. Για να καταστεί κάτι τέτοιο εφικτό, είναι απαραίτητη η εξέταση των δύο βασικών παραμέτρων της νέας ταφικής πρακτικής, δηλαδή της δεύτερης χρήσης θραυσμένων ταφικών δοχείων.

Η πρώτη παράμετρος αφορά τις ιδιότητες του μέσου με το οποίο επιτελείται η συγκεκριμένη πρακτική, δηλαδή των ταφικών δοχείων. Ο τύπος του πίθου προϋπήρχε στην οικιακή σκευή και είναι ένα αγγείο συνδεδεμένο με την αποθήκευση της αγροκτηνοτροφικής παραγωγής και την ύπαρξη πλεονάσματος. Η εισαγωγή του στο ταφικό πεδίο κατά την ύστερη Προανακτορική περίοδο, ως χώρος «αποθήκευσης» νεκρών, υποδηλώνει μία σύνδεση των κοινωνικών στρατηγικών, που σχετίζονταν με την παραγωγή, τη γονιμότητα της γης και τη βιωσιμότητα μίας κοινωνίας με το πεδίο των ταφικών εθίμων (Vavouranakis 2014, 217). Μία επιπλέον ιδιότητα των πίθων και των λαρνάκων είναι ότι η κατασκευή τους απαιτεί χρόνο και τεχνική. Αφενός, η λάρνακα αποτελεί ένα αγγείο ειδικής «παραγγελίας». Ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου δεν χρησιμοποιούνταν σε οικιστικά περιβάλλοντα και συνεπώς η χρήση του υποδηλώνει μία επιπλέον επένδυση στην ταφική σκευή. Αφετέρου, η χρήση των πίθων ως ταφικών αγγείων μπορούσε να εκμεταλλευτεί ένα διαθέσιμο αγγείο, το οποίο διέθετε ήδη ένα νοικοκυριό ή μία κοινότητα. Παρ' όλα αυτά, η τοποθέτησή του στον τάφο θα σήμαινε την απόσυρση από την κυκλοφορία ενός πολύτιμου αποθηκευτικού αγγείου (Vavouranakis 2014, 214).

Η δεύτερη παράμετρος της συγκεκριμένης ταφικής πρακτικής έχει να κάνει με τη μεταχείριση του ταφικού δοχείου, δηλαδή του μέσου της ταφής, το οποίο αντί για ακέραιο χρησιμοποιείται θραυσμένο. Οι μελέτες

σχετικά με τη θραύση των πραγμάτων έχουν δείξει ότι η κατάσταση της θραύσης δεν τερματίζει τον ενεργητικό ρόλο τους, αλλά τα θραύσματα αποκτούν μία νέα βιογραφία και λειτουργία (Chapman and Gaydarska 2007, 203–4). Όπως έχει αποδειχτεί (Chapman 2000, 23–7), η κοινωνική σημασία των θραυσμάτων έγκειται στην αναγνώριση των μνημονικών, μεταφορικών και μετωνυμικών τους αναφορών. Μέσω της βασικής αρχής της χρήσης «του μέρους αντί του όλου» (*pars pro toto*), το θραύσμα –στην προκειμένη περίπτωση το θραυσμένο ταφικό δοχείο– διατηρεί τις ιδιότητες του αρχικού όλου, επιτελώντας, ακόμα και μετά τη θραύση του, την ίδια λειτουργία, του ακέрайου ταφικού δοχείου. Η χρήση του μέρους αντί του όλου αναφορικά με τα ταφικά δοχεία υποδεικνύει ότι, κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, η συγκεκριμένη πρακτική ενταφιασμού είχε καθιερωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε η μορφή των ταφικών δοχείων, δηλαδή των πίθων και των λαρνάκων, να μην είναι απαραίτητη για την πραγματοποίησή της.

Συνεπώς, η δεύτερη χρήση των θραυσμένων ταφικών δοχείων στην Παλαιοανακτορική περίοδο ενδεχομένως αποσκοπούσε σε μία εξοικονόμηση πόρων και καταβολής ενέργειας από πλευράς των ζωντανών, γεγονός που υποδηλώνεται από την αποφυγή απόσυρσης των πίθων από την κυκλοφορία, καθώς και εκείνη της κατασκευής λαρνάκων. Επιπρόσθετα, η έλλειψη διάθεσης για εισαγωγή νέων πίθων στο ταφικό πεδίο υποδεικνύει μία χαλάρωση της σύνδεσης της εν λόγω ταφικής πρακτικής με τις κοινωνικές στρατηγικές αντανάκλασης της παραγωγής και της γονιμότητας της γης.

Κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο, τα νεκροταφεία και οι τάφοι δεν αποτελούν πλέον τους μοναδικούς τόπους κοινωνικών δρώμενων και τελετουργιών. Μάλιστα, το σημείο εστίασης μετατοπίζεται αλλού, όπως στα ιερά κορυφές, τα σπήλαια και τα ανακτορικά κέντρα. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η εμφάνιση του φαινομένου της δεύτερης χρήσης των θραυσμένων ταφικών δοχείων μπορεί ιδωθεί ως μία πρακτική λύση με στόχο τη διατήρηση της συγκεκριμένης ταφικής πρακτικής και τη διαιώνιση της σημασίας της ταφής σε ταφικό δοχείο. Το γεγονός ότι στα θραύσματα των ταφικών αγγείων πραγματοποιούνταν ταφές, δεν αποτελεί «παρέκκλιση» από την πρακτικής της χρήσης ακέрайων ταφικών δοχείων, αλλά τυποποιεί μία κοινώς αποδεκτή και καθιερωμένη ταφική πρακτική που υφίσταται ήδη από την ύστερη Προανακτορική περίοδο. Το σημασιολογικό φορτίο που έφερε η πρακτική της ταφής σε έναν πίθο ή μία λάρνακα (π.χ. σύνδεση με την αγροτική παραγωγή και τη γονιμότητα της γης) μεταφερόταν από το ακέрайο αγγείο στα θραύσματά του. Η τυποποίηση της εν λόγω ταφικής πρακτικής συμπορεύεται με την επιταγή για μειωμένη έμφαση στο ταφικό πεδίο, μέσω της εξοικονόμησης χρόνου, ενέργειας και γενικότερου κόστους, και ταυτόχρονα προωθεί τη διαιώνισή της μέσα σε ένα ριζικά νέο κοινωνικό τοπίο, αυτό της Παλαιοανακτορικής περιόδου.

Εν κατακλείδι, η δεύτερη χρήση των θραυσμένων ταφικών δοχείων υπογραμμίζει ότι, παρά τις ριζικές κοινωνικές αλλαγές της Παλαιοανακτορικής περιόδου, αναζητήθηκε ένας τρόπος συνέχειας και διαιώνισης ενός ταφικού εθίμου, εκείνου του ενταφιασμού σε ταφικά δοχεία. Κάτι τέτοιο κατέστη εφικτό με τον κατά περιπτώσεις μετασχηματισμό του συγκεκριμένου εθίμου με βάση την αρχή του μέρους αντί του όλου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παραπάνω παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν τα δεδομένα που προέκυψαν από τη μελέτη του θολωτού τάφου της Μυρσίνης σχετικά με τον ρόλο των θραυσμένων ταφικών δοχείων που βρέθηκαν στο εσωτερικό του. Η μελέτη του τάφου απέκλεισε την πιθανότητα τα θραύσματα των ταφικών αγγείων να αποτελούν απλά το αποτέλεσμα καθαρισμών ή γενικότερα ταφονομικών παραγόντων, όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα. Ειδικότερα, μετά την ανάλυση των ανασκαφικών υποσυνόλων στον τάφο της Μυρσίνης προτείνεται ότι από τη ΜΜ ΙΒ έως τη ΜΜ ΙΙ περίοδο, τα θραυσμένα ταφικά δοχεία βρίσκονταν σε δεύτερη χρήση και χρησιμοποιήθηκαν για να δεχτούν ταφικές αποθέσεις.

Η συγκριτική μελέτη των υπόλοιπων νεκροταφείων και τάφων της περιόδου σκιαγράφησε μία αντίστοιχη εικόνα με αυτή της Μυρσίνης. Τμήματα τόσο πίθων όσο και λαρνάκων ήταν τοποθετημένα μαζί με οστεολογικές αποθέσεις σε θολωτούς τάφους (π.χ. Βορού Α και Β, Απεσωκάρι Β, Πορτί), τάφους-οικίες (Σίσι, Πετράς),

ταφικά περιφράγματα (Πεζούλες Ζάκρου), καθώς και στα υπαίθρια νεκροταφεία του Σφουγγαρά και της Παχειάς Άμμου. Συνεπώς, η δεύτερη χρήση θραυσμένων ταφικών δοχείων που αναγνωρίστηκε στη Μυρσίνη δεν ήταν συγκυριακή. Είχε συστηματικό χαρακτήρα, αποτελούσε επομένως μία πρακτική.

Η ταφική πρακτική της δεύτερης χρήσης θραυσμένων ταφικών δοχείων, ως προς το είδος των ταφικών αποθέσεων, δεν φαίνεται να διαφοροποιείται σε σχέση με εκείνη της τυπικής, ακέραιας, εκδοχής τους. Τα θραυσμένα ταφικά δοχεία, όπως τα ακέραια, χρησιμοποιούνται κυρίως για ατομικές πρωτογενείς ταφές, για πολλαπλές/διαδοχικές ταφές, πιθανώς για κάποιες βρεφικές, ενώ σε μία περίπτωση για πιθανή ανακομιδή. Με άλλα λόγια, τα θραύσματα των πίθων και των λαρνάκων σε δεύτερη χρήση χρησιμοποιούνται ακριβώς για τον ίδιο σκοπό με τα ακέραια. Ένα τέτοιο γεγονός επιβεβαιώνεται και από τα δεδομένα των υπόλοιπων, σύγχρονων της Μυρσίνης, νεκροταφείων.

Στο πλαίσιο της παρούσας συμβολής υποστηρίχθηκε ότι η ταφική πρακτική του ενταφιασμού σε θραυσμένα ταφικά δοχεία (πίθοι, λάρνακες) στα νεκροταφεία και τους τάφους της Παλαιοανακτορικής περιόδου συνιστά τον μετασχηματισμό μίας ήδη καθιερωμένης ταφικής πρακτικής, εκείνης του ενταφιασμού σε ακέραιους πίθους και λάρνακες, η οποία έχει ξεκινήσει ήδη από την ύστερη Προανακτορική περίοδο. Ο μετασχηματισμός ήταν ενταγμένος σε μία διαδικασία τυποποίησης των ταφικών εθίμων και ακολουθεί την αρχή του μέρους αντί του όλου (*pars pro toto*).

Η σταδιακή μετατόπιση του σημείου αναφοράς της κοινωνίας από τα νεκροταφεία σε άλλα τελετουργικά περιβάλλοντα, όπως τα ιερά κορυφές, τα σπήλαια, αλλά και τους υπαίθριους χώρους των ανακτορικών κέντρων, ίσως ώθησαν στην αναπραγμάτευση μίας ήδη εδραιωμένης ταφικής πρακτικής, εκείνης του ενταφιασμού σε ταφικά δοχεία. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των ταφικών δοχείων ως αγγείων ειδικής παραγγελίας (λάρνακες) και ζωτικής σημασίας για τη διαβίωση (πίθοι) των κοινοτήτων και των νοικοκυριών των αρχών της Παλαιοανακτορικής περιόδου δεν ήταν δυνατό να υποστηριχθεί από το σταδιακά υποβαθμιζόμενο ταφικό πεδίο της περιόδου. Ο μετασχηματισμός του ταφικού εθίμου του ενταφιασμού σε ταφικά δοχεία μέσα από την τυποποίηση της ταφικής πρακτικής ίσως προκρίθηκε ως ο μοναδικός τρόπος για την επιβίωσή του μέσα στο συνεχώς μεταβαλλόμενο κοινωνικό και οικονομικό τοπίο της Παλαιοανακτορικής περιόδου.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ τον Καθηγητή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Λευτέρη Πλάτωνα για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του ταφικού συνόλου της Μυρσίνης· την Ομότιμη Καθηγήτρια του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Ελένη Μαντζουράνη για την πολύτιμη καθοδήγηση και τις συμβουλές ως επόπτρια της διδακτορικής μου διατριβής, μέρος της οποίας αποτελεί η παρούσα μελέτη· την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου και το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου για την απρόσκοπτη διευκόλυνση της μελέτης· το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού (Ιδρυτές Νίκος και Λύντια Τρίχα) για την οικονομική υποστήριξη της μελέτης κατά τα έτη 2014–2018.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαβουρανάκης, Γ. 2012. «Ο Θολωτός Τάφος Β στη θέση Απεσωκάρι Μεσαράς». Στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της 2ης Συνάντησης, Ρέθυμνο 26–28 Νοεμβρίου 2010*, επιμ. Μ. Ανδριανάκης, Π. Βαρθαλίτου και Ι. Τζαχίλη, 144–53. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Branigan, K. 1970α. *The Foundations of Palatial Crete: A Survey of Crete in the Early Bronze Age*. Λονδίνο: Routledge.
- _____. 1970β. *The Tombs of Mesara: A Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800–1700 BC*. Λονδίνο: Routledge.
- Chapman, J. 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*. Λονδίνο: Routledge.
- Chapman, J., και B. Gaydarska. 2007. *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*. Οξφόρδη: Oxbow.
- Γλαράκη Κ. 2018. «Οι Θολωτοί Τάφοι κατά την Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική Περίοδο στην Ανατολική Κρήτη. Το Παράδειγμα του Θολωτού Τάφου της Μυρσίνης». Διδ. Διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Glötz, G. 1925. *The Aegean Civilization*. Λονδίνο: Routledge.
- Hall, E. 1912. *Excavations in Eastern Crete: Sphoungaras*. University of Pennsylvania Anthropological Publications 3[2]. Philadelphia: University Museum.
- Μαρινάτος, Σ. 1930–1931. «Δύο Πρώτοι Μινωικοί Τάφοι Έκ Βορού Μεσαράς». *ArchDelt* 13:137–70.
- Μιχαηλίδου–Παππά, Α. 1972. «Κρητική Λάρνακα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης». *CretChron* 24:325–59.
- Ξανθουδίδης, Σ.Α. 1904. «Έκ Κρήτης». *ArchEph* 1904:1–56.
- _____. 1918. «Μέγας Πρωτομινωϊκός Τάφος Πύργου». *ArchDelt* 4:136–70.
- Papadatos, Y. 2005. *Tholos Tomb Gamma: A Prepalatial Tomb at Phourni, Archanes*. Prehistory Monographs 17. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Pini, I. 1968. *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Πλάτων, Α. 2020. «Πεζούλες Κεφάλας Ζάκρου. Δύο Τάφοι της Εποχής των Πρώτων Μινωικών Ανακτόρων». Στο *Ζάκρος Ι. Ιστορικά και Μεθοδολογικά. Έρευνες στην Ευρύτερη Περιοχή της Μινωικής Εγκατάστασης*. Τόμος Α. *Κείμενα*, επιμ. Α. Πλάτων, 113–292. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Platon, L. 2012. «New Evidence on the Origin of the LMIII Chest-shaped Larnax». Στο *Philistor. Studies in Honor of Costis Davaras*, επιμ. E. Mantzourani και P. Betancourt, 161–68. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Πλάτων, Ν. 1959. «Η Αρχαιολογική Κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1959». *CretChron* 13:359–93.
- _____. 1967. «Ανασκαφαί Ζάκρου». *Prakt* 1967:162–94.
- Rutkowski, B. 1968. «The Origin of the Minoan Coffin». *BSA* 63:219–28.
- Seager, R. 1916. *The Cemetery of Pachyammos, Crete*. Philadelphia: Philadelphia University Museum.
- Schoep, I., A. Schmitt, I. Crevecoeur, και S. Dederix. 2012. «The Cemetery at Sissi: Report of the 2011 Campaign». Στο *Excavations at Sissi III: Preliminary Report on the 2011 Campaign (Aegis 6)*, επιμ. J. Driessen, 27–51. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- Τσιποπούλου, Μ. 2011. «Πρόσφατα Ευρήματα στον Πετρά Σητείας. Οι Ανασκαφές του 21ου αιώνα». Στο *Πεπραγμένα του I Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1–8 Οκτωβρίου 2006*, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου, Μ. Ανδριανάκης και Ε. Καψωμένος, 337–64. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».
- Tsipopoulou, M. 2017. «Documenting Sociopolitical Changes in Pre- and Proto-palatial Petras: The House Tomb Cemetery». Στο *Petras, Siteia. The Pre- and Proto-palatial Cemetery in Context. Acts of a two-day Conference Held at the Danish Institute at Athens, 14–15 February 2015*, επιμ. M. Tsipopoulou, 57–101. Monographs of the Danish Institute at Athens 21. Aarhus: The Danish Institute at Athens and Aarhus University Press.
- Vavouranakis, G. 2014. «Funerary Pithoi in Bronze Age Crete: their Introduction and Significance at the Threshold of Minoan Palatial Society». *AJA* 118(2):97–222.
- Walberg, G. 1983. *Provincial Middle Minoan Pottery*. Mainz and Rhein: Philipp von Zabern.
- _____. 1987. *Kamars: A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery*. SIMA-PB 49. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Wiesner, J. 1938. *Grab und Jenseits: Untersuchungen im ägäischen Raum zur Bronzezeit und frühen Eisenzeit*. Βερολίνο: De Gruyter.
- Xanthoudides, S. 1924. *The Vaulted Tombs of Mesara. An Account of Some Early Cemeteries of Southern Crete*. Λονδίνο: University Press of Liverpool, and Hodder and Stoughton.

Δεύτερη χρήση στην αρχιτεκτονική της μινωικής Κρήτης

Η περίπτωση της οικιστικής αρχιτεκτονικής της Προανακτορικής περιόδου

Γιώργος Σοφιανός

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gisofianos@gmail.com

ABSTRACT

Most Prepalatial settlements were long-lived, as they feature several phases of use. Settlements and individual houses with a shorter lifespan demonstrate a greater number of repairs and phases. Although research has acknowledged the importance of these architectural palimpsests, a study of the secondary use of architecture is absent. For this reason, the present paper brings up examples of re-used architectural features and spaces and of artifacts used in buildings. The secondary use examples will be examined on both the archaeological material that they employ (e.g., walls, rooms, artifacts) and the purpose that they serve (structure – form – function). The character of the practice of secondary use in Prepalatial architecture will be outlined. Such a character will be seen as the outcome of the special architectural development of Prepalatial settlements. Finally, it will be proposed that the implementation of the secondary use in Prepalatial architecture demonstrates the settlements as architectural palimpsests that respected the habitation phases of the past more than previously believed.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλοί οικισμοί της Προανακτορικής περιόδου (3η χιλιετία π.Χ.) κατοικούνταν για αιώνες και διέγραψαν μία μακραίωνη πορεία, η οποία είχε προκύψει από πολλές και διαδοχικές φάσεις κατοίκησης. Άλλοι προανακτορικοί οικισμοί γνώρισαν συντομότερη διάρκεια χρήσης. Παρ' όλα αυτά, διέθεταν αλληπάλληλες αρχιτεκτονικές φάσεις. Η διαπίστωση ότι πολλές προανακτορικές οικιστικές θέσεις αποτελούσαν ένα αρχιτεκτονικό παλίμψηστο έχει οδηγήσει σε μελέτες που εξετάζουν σε βάθος την αρχιτεκτονική εξέλιξη των οικισμών της Προανακτορικής περιόδου.

Για παράδειγμα, έχει υποστηριχθεί ότι ο σχεδιασμός του ΠΜ II οικισμού στην Κνωσό είχε ληφθεί υπόψη από τον προσανατολισμό και τον γενικότερο σχεδιασμό τόσο των ΠΜ III και ΜΜ I οικισμών, όσο και του Παλαιού Ανακτόρου της Κνωσού στην αρχή της Παλαιοανακτορικής περιόδου (Tomkins 2012). Ένα αντίστοιχο φαινόμενο έχει διαπιστωθεί και στα Μάλια (Daux 1966, 1011· Pelon 1993, 534). Στη Φαιστό, ο γενικότερος σχεδιασμός του ΠΜ III και του ΜΜ ΙΑ οικισμού, αλλά και εκείνος του Παλαιού Ανακτόρου, οφείλονται στη διατήρηση των υπαίθριων χώρων που λάμβαναν χώρα συγκεκριμένες τεχνολογικές δραστηριότητες ήδη από τις αρχές της Προανακτορικής περιόδου, καθώς και στη συνεχή οικοδομική δραστηριότητα και μνημειοποίηση από τις αρχές της ΠΜ III περιόδου (Todaro 2012, 2019). Στον Μόχλο, έχει υποστηριχθεί η προσήλωση στις αρχιτεκτονικές μορφές του αρχαιότερου οικισμού (ΠΜ I–ΠΜ ΙΑ) εκ μέρους του νεότερου (ΠΜ ΙΒ–ΜΜ Ι). Ειδικότερα, στο νεκροταφείο του νέου οικισμού, το οποίο ιδρύθηκε πάνω στα ερείπια του παλιού οικισμού,

ένα ταφικό κτίριο είχε χρησιμοποιήσει ως πρότυπο για την κατασκευή του μία εγκαταλελειμμένη οικία (Soles 2019). Τέλος, στον Πύργο Μύρτου, κατά την ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι περίοδο, ένας τάφος-οικία ιδρύθηκε πάνω στον κατεστραμμένο ΠΜ ΙΙΒ οικισμό. Ο τάφος-οικία διέθετε μνημειακά χαρακτηριστικά και στην ουσία αποτελούσε τμήμα του οικιστικού ιστού του νέου οικισμού του Πύργου. Όπως έχει υποστηριχθεί, με αυτόν τον τρόπο, ο παλαιότερος κατεστραμμένος οικισμός του Πύργου εντασσόταν ενεργά στον νεότερο (Cadogan 2011α, 2011β).

Παρά τον διαχρονικό χαρακτήρα των προανακτορικών οικισμών και τη σημαντική ακολουθία αρχιτεκτονικών φάσεων σε αυτούς (βλ. Zois 1982), απουσιάζει μία εργασία που να εστιάζει στο φαινόμενο της δεύτερης χρήσης στην αρχιτεκτονική της περιόδου. Η παρούσα μελέτη θα παρουσιάσει τα παραδείγματα δεύτερης χρήσης στην Προανακτορική αρχιτεκτονική. Στη συνέχεια, οι επιμέρους περιπτώσεις θα αναλυθούν με βάση το είδος τους, δηλαδή την κατηγορία αρχαιολογικού υλικού στην οποία εμπίπτουν, και τον χαρακτήρα τους, δηλαδή τον σκοπό που αυτές υπηρετούσαν. Τέλος, η ανάλυση του είδους και του χαρακτήρα της δεύτερης χρήσης στην Προανακτορική αρχιτεκτονική θα ληφθεί υπόψη από κοινού με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική εξέλιξη και ιστορία του καθενός προανακτορικού οικισμού, με στόχο την τελική αξιολόγηση της πρακτικής της δεύτερης χρήσης στην αρχιτεκτονική της Προανακτορικής περιόδου.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΧΡΗΣΗΣ

Στην Αγία Τριάδα, οι ΠΜ ΙΙΑ οικίες οικοδομήθηκαν με μία μικρή χρονική διαφορά. Αρχικά ιδρύθηκε η Δυτική Οικία και μετά η Ανατολική Οικία (Laviosa 1969–1970, 411· 1972–1973, 503). Η υστερότερη Ανατολική Οικία θεμελιώθηκε εν μέρει πάνω στην πρωιμότερη Δυτική Οικία. Ειδικότερα, η Ανατολική Οικία κατέλαβε το Α τμήμα της Δυτικής Οικίας. Οι τοίχοι των δύο οικιών ήταν εξολοκλήρου λιθόκτιστοι και το μέγεθος το δόμων τους κυμαινόταν από μικρό έως μεγάλο. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε στην οικοδόμηση της υστερότερης Ανατολικής Οικίας προήλθε κατά κύριο λόγο από τους τοίχους της πρωιμότερης Δυτικής Οικίας (Laviosa 1972–1973, 509). Το στρώμα καταστροφής της τελευταίας περιείχε σχεδόν αποκλειστικά βότσαλα και λίθους μικρού μεγέθους. Οι λίθοι μεγάλου μεγέθους απουσίαζαν. Συνεπώς, οι δόμοι της Ανατολικής Οικίας στην ουσία αποτελούσαν το οικοδομικό υλικό της Δυτικής Οικίας σε δεύτερη χρήση.

Ο οικισμός της Μύρτου Φούρνου Κορυφής ιδρύθηκε την ΠΜ ΙΙΑ περίοδο. Στην τοιχοδομία του δωματίου 41, στη συμβολή του Ν και του Α τοίχου, εντοπίστηκε λίθος με επίπεδη άνω επιφάνεια η οποία έφερε μικρές κυκλικές βαθύνσεις περιμετρικά (Warren 1972, 15, 230–31). Τέτοιου είδους λίθοι ή πλάκες με κυκλικές βαθύνσεις («κέρνοι» / «λίθοι με κοιλότητες» / «τράπεζες προσφορών») έχουν εντοπιστεί και σε άλλους προανακτορικούς οικισμούς, όπως στη Μύρτο Φούρνου Κορυφή (Warren 1972, 230–31), στη Βασιλική (Ζώης 1976, 75· 1977, 380), στην Τρυπητή (Βασιλάκης 1989, 55) και στα Μάλια (Devolder κ.ά. 2015–2016, 945), ως τμήματα πλακόστρωτων δαπέδων, αυλών και δρόμων (βλ. Whittaker 2002· Hillbom 2005· Cucuzza 2010). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το συγκεκριμένο τέχνηργο αποτελούσε τμήμα της ανώτερης σωζόμενης σειράς δόμων του τοίχου και είχε ενσωματωθεί, σε δεύτερη χρήση, στην τοιχοδομία του δωματίου ως οικοδομικό υλικό (Warren 1972, 230).

Στον οικισμό της Βασιλικής, κατά την ΠΜ ΙΙΒ περίοδο, ιδρύθηκε η Δυτική Οικία. Η Δυτική Οικία κατέλαβε τον χώρο ακριβώς Δ της λίγο πρωιμότερης Ερυθράς Οικίας και εν μέρει κατέστρεψε το Δ τμήμα της τελευταίας. Η θεμελίωση της Δυτικής Οικίας έγινε πάνω στο πλακόστρωτο της ήδη υπάρχουσας αυλής του οικισμού. Η ίδια η πλακόστρωτη αυλή αποτέλεσε, σε δεύτερη χρήση, το δάπεδο για επτά δωμάτια της Δυτικής Οικίας (δωμάτια 6, 7, 8, 8α, 9, 14 και 14α).

Επιπρόσθετα, στο δωμάτιο 4δ της Δυτικής Οικίας, εντοπίστηκε λίθινη πλάκα με μικρές αβαθείς κυκλικές κοιλότητες («κέρνος» / «λίθος με κοιλότητες» / «τράπεζα προσφορών»). Το εν λόγω τέχνηργο δεν βρέθηκε στο δάπεδο του δωματίου, όπως οι υπόλοιπες αντίστοιχες λίθινες πλάκες στον οικισμό, αλλά εντοπίστηκε στην τοιχοδομία του δωματίου, όπως το παράδειγμα της Μύρτου Φούρνου Κορυφής (βλ. παραπάνω). Πιο

συγκεκριμένα, το εύρημα της Βασιλικής εντοπίστηκε στο υψηλότερο σωζόμενο σημείο του τοίχου του δωματίου, στη συμβολή του Ν με τον Α τοίχο (Ζώης 1977, 380· 1980, εικ. 1).

Με την ίδρυση του νεότερου οικισμού της Μύρτου Φούρνου Κορυφής κατά την ΠΜ ΙΙΒ περίοδο, τα κτίρια και οι οικίες του παλαιότερου, ΠΜ ΙΙΑ, οικισμού εγκαταλείφθηκαν πλήρως. Παρ' όλα αυτά, ο νέος οικισμός σε δύο περιπτώσεις χρησιμοποίησε τοίχους του παλαιού οικισμού. Πρώτον, ο Β και ο Δ τοίχος του δωματίου 46 αποτελούσαν τοίχους του παλαιού οικισμού (Warren 1972, 47). Δεύτερον, ο Β τοίχος του διαδρόμου 67 αποτελούσε επίσης τοίχο του παλαιού οικισμού (Warren 1972, 60–1). Συμπληρωματικά, ένα ακόμα εύρημα από τον ΠΜ ΙΙΒ οικισμό της Μύρτου Φούρνου Κορυφής είναι αποτέλεσμα της πρακτικής της δεύτερης χρήσης. Ειδικότερα, η θύρα του δωματίου 78 διέθετε στροφέα, ο οποίος είχε κατασκευαστεί από δύο λίθινα βάρη (Warren 1972, 69). Το συγκεκριμένο δωμάτιο του οικισμού ίσως γνώρισε δεύτερη χρήση γενικότερα. Πιο συγκεκριμένα, το δωμάτιο 78 αντιπροσώπευε το πρώτο δωμάτιο, στο οποίο μπορούσε να έχει πρόσβαση κάποιος εισερχόμενος στον οικισμό από Ν. Η στρωματογραφία του δωματίου αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της ανακατάληψης του συγκεκριμένου χώρου ύστερα από την τελική καταστροφή του οικισμού (Warren 1972, 68–70). Η δεύτερη χρήση των λίθινων βαρών για την κατασκευή της θύρας του δωματίου συμφωνεί με μία τέτοια υπόθεση. Παρ' όλα αυτά, ο ανασκαφέας απορρίπτει ένα τέτοιο ενδεχόμενο εξαιτίας της απουσίας κεραμικής υστερότερης από εκείνη της τελικής καταστροφής (Warren 1972, 69, υπ. 2).

Ο οικισμός της Τρυπητής, ο οποίος γνώρισε δύο φάσεις κατοίκησης, απέδωσε ορισμένα παραδείγματα δεύτερης χρήσης (Campbell-Green και Vasilakis 2011, 169). Ο νεότερος, ΠΜ ΙΙΒ, οικισμός είχε ενσωματώσει στην τοιχοδομία των τοίχων του λίθινα εργαλεία ως οικοδομικό υλικό, τα οποία ανήκαν στον αρχαιότερο, ΠΜ Ι, οικισμό (Vasilakis 2010, 356).

Στην Κεφάλα Πετρά, στον Μόχλο, στο Καλό Χωριό και στον Πύργο Μύρτου, στο σημείο των εγκαταλελειμμένων οικισμών ιδρύθηκαν τα νεκροταφεία των νέων οικισμών. Την καταστροφή ή και εγκατάλειψη των οικισμών της Κεφάλας Πετρά, του Μόχλου, του Καλού Χωριού και του Πύργου Μύρτου που ιδρύθηκαν κατά την ΠΜ Ι περίοδο, ακολούθησε η ίδρυση των νεκροταφείων των νέων ΠΜ ΙΙ και ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι οικισμών στη θέση των παλαιών οικισμών. Στην Κεφάλα Πετρά, η ίδρυση και η εγκατάλειψη του οικισμού χρονολογούνται στην ΠΜ ΙΑ περίοδο (Papadatos 2012). Μετά από ένα σύντομο χρονικό διάστημα, κατά την ΠΜ ΙΙΑ περίοδο, σχεδόν σε επαφή με τα ερείπια του ΠΜ ΙΑ οικισμού, ιδρύεται το νεκροταφείο του νέου οικισμού του Πετρά (Tsiporoulou 2012, 2017).

Στον Μόχλο, ο πρωιμότερος οικισμός ιδρύεται κατά την ΠΜ Ι και εγκαταλείπεται στην ΠΜ ΙΙΑ περίοδο (Soles και Davaras 2010, 3· Soles 2019, 38). Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα από την εγκατάλειψη του οικισμού, κατά την ΠΜ ΙΙΒ, πάνω στον ΠΜ Ι–ΠΜ ΙΙΑ οικισμό ιδρύεται το νεκροταφείο του νέου οικισμού του Μόχλου. Τα δωμάτια 1 και 2 του εγκαταλελειμμένου οικισμού εντάχθηκαν λειτουργικά στο νεκροταφείο σε δεύτερη χρήση. Ειδικότερα, το δωμάτιο 1 διαρρυθμίστηκε εκ νέου με την κατασκευή ενός μικρού τοίχου και δέχθηκε μία ταφή (Soles και Davaras 2010, 3· Soles 2019, πίν. XI). Το δωμάτιο 2 (δεξαμενή) καλύφθηκε με τεχνητή επίχωση και, με τη βοήθεια ενός τοίχου αντιστήριξης, διαμορφώθηκε σε ένα υπαίθριο δωμάτιο (τέμενος) (Soles 2019, 38, πίν. XII a, b).

Στο Καλό Χωριό, στη θέση της εγκαταλελειμμένης ΠΜ Ι οικίας ιδρύθηκαν ΠΜ ΙΙΙ–ΜΜ ΙΑ τάφοι (Haggis 1996, 681). Στο χρονικό διάστημα μεταξύ της εγκατάλειψης της οικίας και της ίδρυσης των τάφων, δηλαδή την ΠΜ ΙΙ περίοδο, η θέση δεν γνώρισε άλλη κατοίκηση ή συστηματική χρήση. Στην ουσία, μετά από μία διακοπή περίπου μισού αιώνα, η θέση μετατράπηκε από οικιστική σε ταφική, όπως στην Κεφάλα Πετρά και στον Μόχλο.

Τέλος, στον Πύργο Μύρτου, ακριβώς πάνω από τα ερείπια του ΠΜ ΙΙΒ οικισμού, ιδρύθηκε ένας ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι τάφος-οικία με μνημειακά χαρακτηριστικά (Cadogan 2011α, 106–10· 2011β, 40–7). Στην ουσία, ο εν λόγω τάφος ιδρύθηκε ταυτόχρονα με την ανακατάληψη του οικισμού ύστερα από την εκτενή ΠΜ ΙΙΒ καταστροφή του, κατά την επόμενη ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι περίοδο, σε κοντινή απόσταση από τον νέο οικισμό.

Ανακεφαλαιώνοντας, η δεύτερη χρήση στην προανακτορική οικιστική αρχιτεκτονική αριθμεί συνολικά 14 παραδείγματα, προερχόμενα από οκτώ διαφορετικές θέσεις (Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Βασιλική, Αγία Τριάδα, Τρυπητή, Κεφάλα Πετρά, Μόχλος, Καλό Χωριό, Πύργος Μύρτου) (Εικ. 1). Τα περισσότερα παραδείγματα

Εικ. 1. Χάρτης της Κρήτης με σημειωμένους τους οικισμούς στους οποίους εντοπίζονται παραδείγματα «δεύτερης χρήσης».

προέρχονται από τη Μύρτο Φούρνου Κορυφή και τον Μόχλο. Οι δύο θέσεις απέδωσαν τέσσερα και τρία παραδείγματα δεύτερης χρήσης αντίστοιχα. Ακολουθεί η Βασιλική με δύο παραδείγματα. Από ένα παράδειγμα απέδωσαν η Αγία Τριάδα, η Τρυπητή, η Κεφάλα Πετρά, το Καλό Χωριό και ο Πύργος Μύρτου. Η συντριπτική πλειονότητα των παραδειγμάτων δεύτερης χρήσης, δηλαδή τα 12 από τα 14, χρονολογούνται στην ΠΜ ΙΙ περίοδο. Από αυτά, τα τέσσερα παραδείγματα ανήκουν στην ΠΜ ΙΑ και τα επτά στην ΠΜ ΙΙΒ περίοδο. Μόλις δύο παραδείγματα προέρχονται από την ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι περίοδο, ενώ η ΠΜ Ι περιόδος δεν απέδωσε σχετικά παραδείγματα.

Με βάση το είδος του αρχαιολογικού υλικού το οποίο υπόκειται σε δεύτερη χρήση, τα παραπάνω παραδείγματα μπορούν να οργανωθούν σε πέντε διαφορετικές κατηγορίες (Εικ. 2). Η πρώτη κατηγορία αφορά τη δεύτερη χρήση οικοδομικού υλικού. Αντιπροσωπεύεται από ένα παράδειγμα, εκείνο της ΠΜ ΙΑ Ανατολικής Οικίας της Αγίας Τριάδας, για την οικοδόμηση της οποίας χρησιμοποιήθηκε μία σημαντική ποσότητα δόμων από τη λίγο πρωιμότερη Δυτική Οικία που καταλάμβανε σχεδόν την ίδια περιοχή.

Η δεύτερη κατηγορία σχετίζεται με τη δεύτερη χρήση αρχιτεκτονικών στοιχείων και αντιπροσωπεύεται από τρία παραδείγματα. Τα δύο πρώτα παραδείγματα αντιστοιχούν στην επανάχρηση τοίχων του αρχαιότερου, ΠΜ ΙΑ, οικισμού της Μύρτου Φούρνου Κορυφής από τον νεότερο, ΠΜ ΙΙΒ, οικισμό για την οικοδόμηση ενός δωματίου και ενός διαδρόμου του τελευταίου. Το τρίτο παράδειγμα είναι η εκμετάλλευση του πλακόστρωτου της αυλής του οικισμού της ΠΜ ΙΙΒ Βασιλικής από τη λίγο μεταγενέστερη, επίσης ΠΜ ΙΙΒ, Δυτική Οικία για την κατασκευή των δαπέδων επτά δωματίων της.

Η τρίτη κατηγορία αφορά τη δεύτερη χρήση δωματίων και περιλαμβάνει δύο παραδείγματα. Το πρώτο παράδειγμα αντιστοιχεί στη δεύτερη χρήση του δωματίου 1 του εγκαταλελειμμένου ΠΜ Ι–ΠΜ ΙΑ οικισμού του Μόχλου από το ΠΜ ΙΙΒ νεκροταφείο του νέου οικισμού. Το δεύτερο παράδειγμα, προέρχεται επίσης από τον ΠΜ Ι–ΠΜ ΙΑ οικισμό του Μόχλου, και αντιστοιχεί στη δεύτερη χρήση του δωματίου 2 επίσης από το νεκροταφείο του νέου οικισμού.

Η τέταρτη κατηγορία σχετίζεται με την επανάχρηση του χώρου και την ταυτόχρονη μεταβολή του αρχιτεκτονικού χαρακτήρα μίας θέσης. Η συγκεκριμένη κατηγορία αντιπροσωπεύεται από τέσσερα παραδείγματα. Τα δύο πρώτα αντιστοιχούν στην ίδρυση των νεκροταφείων των ΠΜ ΙΙ οικισμών του Πετρά και του Μόχλου στο σημείο των προγενέστερων ΠΜ Ι, εγκαταλελειμμένων, οικισμών. Το τρίτο και το τέταρτο παράδειγμα αφορούν την ίδρυση ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι τάφων στο Καλό Χωριό και τον Πύργο Μύρτου, στην περιοχή των εγκαταλελειμμένων ΠΜ Ι και ΠΜ ΙΙΒ οικισμών αντίστοιχα. Συνεπώς, τα παραδείγματα της εν λόγω κατηγορίας αφορούν στην ίδρυση των νεκροταφείων των νεότερων οικισμών (ΠΜ ΙΙ, ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι) στα σημεία των εγκαταλελειμμένων, αρχαιότερων, οικιστικών εγκαταστάσεων (ΠΜ Ι, ΠΜ ΙΙΒ).

Τέλος, η πέμπτη κατηγορία αφορά τη δεύτερη χρήση κινητών ευρημάτων στην αρχιτεκτονική. Η εν λόγω κατηγορία αντιπροσωπεύεται από τέσσερα παραδείγματα. Τα δύο πρώτα αφορούν την τοποθέτηση ενός πεπλατυσμένου λίθου και μίας λίθινης πλάκας με μικρές κυκλικές αβαθείς κοιλότητες («κέρνοι» / «τράπεζες προσφορών») σε τοίχους του ΠΜ ΙΑ οικισμού της Μύρτου Φούρνου Κορυφής και της ΠΜ ΙΙΒ Δυτικής Οικίας

Κατηγορία	Είδος	Θέσεις	Χρονολόγηση
1	Οικοδομικό υλικό	Αγία Τριάδα	ΠΜ ΙΑ
2	Αρχιτεκτονικά στοιχεία	Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Βασιλική	ΠΜ ΙΒ
3	Δωμάτια	Μόχλος	ΠΜ ΙΒ
4	Χώρος	Κεφάλαι Πιτρά, Μόχλος, Καλό Χωριό, Πύργος Μύρτου	ΠΜ ΙΑ, ΠΜ ΙΒ, ΠΜ ΙΙΙ / ΜΜ Ι
5	Κινητά ευρήματα	Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Βασιλική, Τρυπητή	ΠΜ ΙΑ, ΠΜ ΙΒ

Εικ. 2. Πίνακας με τις κατηγορίες της «δεύτερης χρήσης».

της Βασιλικής αντίστοιχα. Το τρίτο παράδειγμα αντιστοιχεί στη χρήση λίθινων εργαλείων ως οικοδομικό υλικό στους τοίχους του ΠΜ ΙΒ οικισμού της Τρυπητής. Τέλος, το τέταρτο παράδειγμα αποτελεί η χρήση των λίθινων βαρών στην κατασκευή της θύρας δωματίου του ΠΜ ΙΒ οικισμού της Μύρτου Φούρνου Κορυφής.

Όσο αφορά την τελευταία κατηγορία δεύτερης χρήσης, δηλαδή εκείνη των κινητών ευρημάτων στην αρχιτεκτονική, στην πραγματικότητα είναι πιθανό να αντιπροσωπεύεται από δύο αντί για τέσσερα παραδείγματα. Πιο αναλυτικά, οι συνθήκες εύρεσης των πλακοειδών λίθων με τις μικρές αβαθείς κοιλότητες («κέρνοι» / «τράπεζες προσφορών») στους τοίχους του αρχαιότερου, ΠΜ ΙΑ, οικισμού της Μύρτου Φούρνου Κορυφής και της ΠΜ ΙΒ Δυτικής Οικίας της Βασιλικής ίσως μαρτυρούν μία διαφορετική χρήση των συγκεκριμένων λίθων από εκείνη που έχει προταθεί. Τόσο το εύρημα της Μύρτου Φούρνου Κορυφής όσο και εκείνο της Βασιλικής εντοπίστηκαν στην υψηλότερη σωζόμενη σειρά δόμων στη συμβολή δύο τοίχων των δωματίων. Παρόμοιες συνθήκες εύρεσης διαθέτει ένα αντίστοιχο τέχνηργο από τον Μόχλο. Πιο συγκεκριμένα, στο νεκροταφείο του Μόχλου, στην κορυφή του τοίχου ενός αστέγαστου χώρου της ΠΜ ΙΒ περιόδου, εντοπίστηκε λίθος με αβαθείς κυκλικές κοιλότητες («κέρνος») (Soles 2019, 38). Ο τοίχος στον οποίο ανήκε ο «κέρνος» του Μόχλου είχε κατασκευαστεί για ενίσχυση της στατικότητας της εγκαταλελειμμένης ΠΜ Ι–ΠΜ ΙΑ οικίας, την οποία είχε εκμεταλλευτεί το ΠΜ ΙΒ νεκροταφείο για την κατασκευή του συγκεκριμένου χώρου (Soles 2019, 38, πίν. XII a, b· βλ. επίσης Soles και Davaras 2010, 653).

Συνεπώς, είναι πιθανό ο «κέρνος» της Μύρτου Φούρνου Κορυφής να μην λειτουργούσε σε δεύτερη χρήση ως οικοδομικό υλικό, αλλά να τοποθετήθηκε πάνω στον τοίχο ή να έλαβε την τελική μορφή του (κοιλότητας) ύστερα από την καταστροφή του δωματίου κατά την επόμενη, ΠΜ ΙΒ, φάση του οικισμού, όπως στην περίπτωση του Μόχλου. Σύμφωνα δε με τον ανασκαφέα (Warren 1972, 46), τα κατάλοιπα των τοίχων των συγκεκριμένων δωματίων του αρχαιότερου ΠΜ ΙΑ οικισμού καλύπτονταν μόνο από το επιφανειακό στρώμα. Ένα τέτοιο γεγονός μαρτυρά ότι, τουλάχιστον στο συγκεκριμένο σημείο, τα ερείπια του ΠΜ ΙΑ οικισμού δεν είχαν καλυφθεί από τον νεότερο, ΠΜ ΙΒ, οικισμό της Μύρτου Φούρνου Κορυφής. Με την παραπάνω υπόθεση συμφωνούν τα χρονολογικά δεδομένα για τους προανακτορικούς «κέρνους». Τα εν λόγω τέχνηργα χρονολογούνται στην ΠΜ ΙΒ και την ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι περίοδο (Whittaker 2002· Hillbom 2005· Cucuzza 2010· βλ. και Soles 2019). Η λίθινη πλάκα με αβαθείς κυκλικές κοιλότητες των Μαλίων είναι σε περιβάλλον ΠΜ ΙΑ–ΙΙΙ (Devolder κ.ά. 2015–2016, 945). Παρ' όλα αυτά, το είδος και η σύνθεση των βαθύνσεων του ευρήματος των Μαλίων (μεγάλη κεντρική βάθυνση και μικρότερες περιμετρικά) βρίσκει παράλληλα μόνο σε παραδείγματα που έχουν βρεθεί σε ΠΜ ΙΒ περιβάλλοντα (π.χ. Μύρτος Φούρνου Κορυφή) ή υστερότερα. Αντίστοιχα, το παράδειγμα της Βασιλικής ίσως είναι αποτέλεσμα μίας μεταγενέστερης επέμβασης (τοποθέτηση λίθου με κοιλότητες/δημιουργία κοιλοτήτων σε υπάρχοντα δόμο) στα ερείπια της Δυτικής Οικίας κατά την ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι φάση της οικιστικής εγκατάστασης στη θέση (βλ. Ζώης 1976, 59–64· 2007, 190–99).

Με βάση τα παραπάνω, τα ίδια τα κατάλοιπα των τοίχων των δύο οικισμών θα βρίσκονταν σε δεύτερη χρήση, ως ερείπια. Σε μία τέτοια περίπτωση, η κατηγοριοποίηση των περιπτώσεων δεύτερης χρήσης μεταβάλλεται ελαφρά. Σε αυτή προστίθεται μία κατηγορία –έκτη– η οποία σχετίζεται με τη συμπερίληψη των καταλοίπων παλαιότερων οικισμών από τους νεότερους. Με άλλα λόγια, η έκτη κατηγορία αφορά τη δεύτερη χρήση ερειπίων και αντιπροσωπεύεται από δύο παραδείγματα (Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Βασιλική).

	Δομή	Μορφή	Λειτουργία
Μύρτος Φούρνου Κορυφή	×	×	
Βασιλική		×	
Τρυπητή	×		
Αγία Τριάδα	×		
Μόχλος		×	×
Κεφάλια Πετρά			×
Καλό Χωριό			×
Πύργος Μύρτου			×

Εικ. 3. Πίνακας με τον χαρακτήρα της «δεύτερης χρήσης» ανά οικισμό.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Το φαινόμενο της δεύτερης χρήσης στην οικιστική αρχιτεκτονική της προανακτορικής Κρήτης σημειώνεται σε θέσεις του κεντρικού (Νοτιο-κεντρικού) και του Ανατολικού τμήματος του νησιού. Σύμφωνα με τον χαρακτήρα των παραδειγμάτων που παρουσιάστηκαν παραπάνω, η δεύτερη χρήση στην προανακτορική αρχιτεκτονική εξυπηρετούσε τρεις σκοπούς. Αρχικά, στόχευε στην εξεύρεση υλικών δομής, όπως οικοδομικού υλικού από αρχαιότερα κτίρια και κινητών ευρημάτων, κατάλληλων για επίτευξη οικοδομικών και κατασκευαστικών στόχων (Αγία Τριάδα, Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Τρυπητή). Έπειτα, συνέβαλε στον καθορισμό της τελικής μορφής δωματίων και χώρων, ενσωματώνοντας υφιστάμενες αρχιτεκτονικές δομές, δηλαδή δάπεδα, τοίχους και δωμάτια, σε νέες οικοδομές (Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Βασιλική, Μόχλος). Τέλος, υποστήριζε την αλλαγή στη λειτουργία παλαιότερων εγκαταστάσεων (π.χ. οικισμών) με την ίδρυση νέων, διαφορετικού χαρακτήρα (π.χ. νεκροταφείων), στο ίδιο σημείο (Κεφάλια Πετρά, Μόχλος, Καλό Χωριό, Πύργος Μύρτου) και, πιθανώς, συνέβαλλε στη συμπερίληψη από τους νεότερους οικισμούς των προγενέστερων εγκαταλελειμμένων οικισμών με την επέμβαση στα κατάλοιπα των τελευταίων (Μύρτος Φούρνου Κορυφή, Βασιλική).

Συνεπώς, οι περιπτώσεις δεύτερης χρήσης στην οικιστική αρχιτεκτονική της προανακτορικής Κρήτης, πρώτον, εξυπηρετούσαν δομικά ζητήματα, δεύτερον, εμπλέκονταν στη διαμόρφωση της τελικής μορφής των αρχιτεκτονημάτων και, τρίτον, σχετίζονταν με τη λειτουργία των αρχιτεκτονικών συνόλων γενικότερα. Με άλλα λόγια, η δεύτερη χρήση στην προανακτορική αρχιτεκτονική άπτεται των τριών βασικών συστατικών στοιχείων της αρχιτεκτονικής, δηλαδή της δομής, της μορφής και της λειτουργίας ενός δωματίου, μίας οικίας ή ενός οικισμού (Εικ. 3).

Παρά την εμπλοκή της πρακτικής της δεύτερης χρήσης σε ένα ευρύ φάσμα της υπόστασης της προανακτορικής αρχιτεκτονικής, τα σχετικά παραδείγματα από τους οικισμούς της περιόδου είναι λίγα. Στον πλήρως ανασκαμμένο οικισμό της Μύρτου Φούρνου Κορυφής, η δεύτερη χρήση εξυπηρετεί δομικά/κατασκευαστικά θέματα μόνο στην κατασκευή μίας θύρας (λίθινα βάρη). Επιπλέον, η τελική μορφή των χώρων του οικισμού σχετίζεται με τη δεύτερη χρήση μόλις σε δύο περιπτώσεις (επανάχρηση τριών τοίχων). Στον εκτενώς ανασκαμμένο οικισμό της Βασιλικής, η δεύτερη χρήση δεν σχετίζεται με θέματα δομής, αλλά περιορίζεται στη διαμόρφωση της τελικής μορφής ορισμένων δωματίων μίας οικίας (δάπεδα). Στον πλήρως ανασκαμμένο οικισμό της Τρυπητής, η δεύτερη χρήση εμπλέκεται ευκαιριακά μόνο σε δομικά θέματα και πιο συγκεκριμένα στο οικοδομικό υλικό ορισμένων τοίχων (λίθινα εργαλεία). Στον επίσης πλήρως ανασκαμμένο οικισμό της Κεφάλιας Πετρά, αν εξαιρεθεί η μεταβολή του χαρακτήρα της θέσης από οικιστική σε ταφική, δεν σημειώνεται δεύτερη χρήση. Στον οικισμό της Αγίας Τριάδας, η δεύτερη χρήση περιορίζεται στην εύρεση οικοδομικού υλικού για την κατασκευή των τοίχων της μίας από τις δύο οικίες.

Όλα τα υπόλοιπα παραδείγματα, δηλαδή τα οκτώ από τα συνολικά 14, αφορούν τη λειτουργία της αρχιτεκτονικής γενικότερα. Κατ' αρχάς, αντιστοιχούν στην ίδρυση νεκροταφείων στις τοποθεσίες εγκαταλελειμμένων οικισμών (Κεφάλια Πετρά, Μόχλος, Καλό Χωριό, Πύργος Μύρτου), δηλαδή στην ουσία στην επανάχρηση ενός τόπου. Δεύτερον, αφορούν τη δεύτερη χρήση της αρχιτεκτονικής ως ερειπίων και

όχι στην πρωταρχική λειτουργία της, δηλαδή ως δομημένου χώρου («κέρνοι» σε κατάλοιπα τοίχων Μύρτου Φούρνου Κορυφής και Βασιλικής, δεύτερη χρήση εγκαταλελειμμένων δωματίων στον Μόχλο).

Η υποβάθμιση της πρακτικής της δεύτερης χρήσης στην προανακτορική αρχιτεκτονική, η οποία αναδείχθηκε μέσα από τον χαμηλό αριθμό των παραδειγμάτων που σχετίζονται με την αρχιτεκτονική καθαυτή, γίνεται πιο ανάγλυφη όταν ληφθεί υπόψη η αρχιτεκτονική ιστορία των προανακτορικών οικισμών. Όλοι οι παραπάνω οικισμοί χαρακτηρίζονται από αλληπάλληλες αρχιτεκτονικές φάσεις και, ορισμένοι από αυτούς, γνώρισαν μακρά περίοδο χρήσης. Ο οικισμός στην Κεφάλα Πετρά, αν και διένυσε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (ΠΜ ΙΑ), διαθέτει δύο αρχιτεκτονικές φάσεις. Ακολούθως, ο οικισμός της Μύρτου Φούρνου Κορυφής κάλυψε ένα μεγαλύτερο χρονολογικό εύρος (ΠΜ ΙΙΑ–ΠΜ ΙΙΒ) και γνώρισε δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, ίσως και περισσότερες (Warren 1972· Whitelaw 2007, 66). Επιπρόσθετα, ο οικισμός της Τρυπητής ήταν μακροβιότερος από εκείνον της Μύρτου Φούρνου Κορυφής (ΠΜ ΙΒ–ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ) και, σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, διέθετε τουλάχιστον δύο αρχιτεκτονικές φάσεις (Campbell-Green και Vasilakis 2011, 169). Ο οικισμός της Βασιλικής διένυσε μία επίσης μακρά πορεία (ΠΜ ΙΙΑ–ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ Ι) και κατά τη διάρκεια της ζωής του γνώρισε τουλάχιστον τέσσερις αρχιτεκτονικές φάσεις. Διέθετε μία έως δύο αρχιτεκτονικές φάσεις κατά την ΠΜ ΙΙΑ, δύο ή περισσότερες κατά την ΠΜ ΙΙΒ και τουλάχιστον μία φάση κατά την ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περίοδο (Zois 1990, 80–1). Τέλος, ο οικισμός της Αγίας Τριάδας, παρά το γεγονός ότι έχει αποκαλυφθεί πολύ τμηματικά, έχει αποδώσει δύο αρχιτεκτονικές φάσεις για ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (ΠΜ ΙΙΑ).

Συνοψίζοντας, το φαινόμενο της δεύτερης χρήσης στην προανακτορική αρχιτεκτονική εντοπίζεται στους περισσότερους οικισμούς του νησιού. Η εξέταση του χαρακτήρα των επιμέρους περιπτώσεων δεύτερης χρήσης στην αρχιτεκτονική του κάθε οικισμού ανέδειξε το γεγονός ότι η δεύτερη χρήση επέλυε μία σημαντική ποικιλία αρχιτεκτονικών ζητημάτων. Σχετίζονταν με την αρχιτεκτονική δομή, τη μορφή αλλά και τη λειτουργία των οικιών και των οικισμών της περιόδου, με άλλα λόγια συνολικά με την υπόσταση των αρχιτεκτονημάτων (δομή – μορφή – λειτουργία). Το ευρύ πεδίο εφαρμογής της δεύτερης χρήσης, όμως, δεν συμβαδίζει με το πλήθος των παραδειγμάτων της. Ο αριθμός των σχετικών παραδειγμάτων στους προανακτορικούς οικισμούς είναι αρκετά χαμηλός, ειδικά αν συνυπολογιστεί το αρχιτεκτονικό παλίμψηστο που έχουν διαμορφώσει, καθώς και η μακράιων πορεία ορισμένων.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Όπως αναδείχθηκε παραπάνω, η πρακτική της δεύτερης χρήσης στην προανακτορική αρχιτεκτονική εφαρμόζεται κυρίως σε εγκαταλελειμμένες αρχιτεκτονικές δομές, είτε αυτές είναι τοίχοι (δωμάτιο 41 Μύρτου Φούρνου Κορυφής, δωμάτιο 4δ Δυτικής Οικίας Βασιλικής), είτε δωμάτια (δωμάτια 1 και 2 Μόχλου), είτε και οικισμοί (Κεφάλα Πετρά, Μόχλος, Καλό Χωριό, Πύργος Μύρτου). Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών των περιπτώσεων δεύτερης χρήσης αποτελεί η έμφαση στα κατάλοιπα των δωματίων και των οικισμών των προγενέστερων οικιστικών φάσεων. Μία τέτοιου χαρακτήρα εφαρμογή της δεύτερης χρήσης αντιστοιχεί σε περισσότερα από τα μισά των σχετικών παραδειγμάτων (8 από τα συνολικά 14) και για την υλοποίησή της έχουν χρησιμοποιηθεί διαφορετικά μέσα, όπως κινητά ευρήματα, τοίχοι, ακόμα και, κατά κάποιον τρόπο, ολόκληροι οικισμοί.

Η παραπάνω απόχρωση στην εφαρμογή της δεύτερης χρήσης δεν είναι άσχετη με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική ιστορία των προανακτορικών οικισμών, δηλαδή με τον χαρακτήρα της εναλλαγής των αρχιτεκτονικών φάσεων κατά την ευρύτερη ή συντομότερη διάρκεια χρήσης του καθενός οικισμού. Αναλυτικότερα, οι δύο αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού στην Κεφάλα Πετρά χαρακτηρίζονταν από τελείως διαφορετικό σχεδιασμό μεταξύ τους. Τα κτίσματα της πρώτης φάσης εγκαταλείφθηκαν πλήρως κατά τη δεύτερη φάση του οικισμού. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, η αναδιοργάνωση του οικισμού δεν συνοδεύθηκε από την επανάχρηση κάποιου δωματίου, κτιρίου, ή άλλου αρχιτεκτονικού στοιχείου (π.χ. τοίχου) του αρχαιότερου οικισμού από τον νεότερο (βλ. Papadatos 2012, εικ. 1α). Ο νεότερος, ΠΜ ΙΙΒ, οικισμός της Μύρτου Φούρνου Κορυφής αναπτύχθηκε κατά κύριο λόγο περιμετρικά του αρχαιότερου, ΠΜ ΙΙΑ, οικισμού. Η έκταση που καταλάμβανε ο αρχαιότερος

οικισμός διαμορφώθηκε ως ανοιχτός υπαίθριος χώρος, δηλαδή αυλή, για τον νεότερο. Στην Τρυπητή, οι οικίες της δεύτερης φάσης, δηλαδή της ΠΙΜ ΙΙΒ περιόδου, δεν έλαβαν υπόψη εκείνες της πρώτης φάσης, της ΠΙΜ Ι περιόδου (βλ. Vasilakis 2010, εικ. 34.1). Στην ουσία, ο οικισμός αναδιοργανώθηκε πλήρως από την πρώτη στη δεύτερη φάση του. Στη Βασιλική, ο οικισμός αναδιοργανώθηκε κατά την ΠΙΜ ΙΙΒ περίοδο και ο νέος οικισμός ιδρύθηκε πάνω στον παλαιότερο, ΠΙΜ ΙΙΑ, οικισμό με τελείως διαφορετικό σχεδιασμό. Ακολουθώντας, κατά τη διάρκεια της ΠΙΜ ΙΙΒ, ο οικισμός της Βασιλικής γνώρισε μία επιπλέον αρχιτεκτονική φάση, η οποία δεν εντάχθηκε αρμονικά στον υπάρχοντα οικιστικό ιστό. Τέλος, κατά την ΠΙΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ περίοδο, ο οικισμός της Βασιλικής μετέβαλε για τουλάχιστον μία ακόμα φορά την οργάνωση και τον σχεδιασμό του (Ζώης 1976· 1984, παρένθ. πίν. ΙΘ΄· 2007, 190–99).

Το φαινόμενο των διαδοχικών αρχιτεκτονικών φάσεων που δεν εναρμονίζονται με τον υφιστάμενο οικιστικό ιστό, παρατηρείται και σε οικιστικές θέσεις που έχουν σωθεί πιο αποσπασματικά. Οι ΠΙΜ ΙΙΑ οικίες στην Αγία Τριάδα ιδρύονται με διαφορά ενός μικρού χρονικού διαστήματος μεταξύ τους, η μία δίπλα στην άλλη. Παρ' όλα αυτά, η υστερότερη οικία (Ανατολική Οικία) δεν λαμβάνει υπόψη την πρωιμότερη (Δυτική Οικία). Η Ανατολική Οικία μετέβαλε τον προσανατολισμό της σε σχέση με τη Δυτική Οικία και η θεμελίωσή της κατέστρεψε ένα τμήμα της τελευταίας (Laviosa 1972–1973, εικ. 1). Επιπρόσθετα, ο οικισμός της Φαιστού, ο οποίος δεν αναφέρθηκε παραπάνω εξαιτίας της απουσίας κάποιου παραδείγματος δεύτερης χρήσης, δεν παρουσιάζει διαφορετική εικόνα. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, η προανακτορική Φαιστός γνώρισε συνολικά εννέα αναδιοργανώσεις του οικιστικού ιστού της (Todaro 2012, 206–15). Από τις αρχαιότερες στις νεότερες φάσεις, οι παλαιές οικίες είτε καταχώνονταν για τη θεμελίωση των νεότερων στο ίδιο σημείο, είτε εγκαταλείπονταν, με τις νέες οικίες να ιδρύονται σε άλλο σημείο. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελούν δύο ΠΙΜ Ι οικίες, οι οποίες ιδρύθηκαν η μία δίπλα στην άλλη με μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους (βλ. Todaro 2012, 211). Η υστερότερη, ΠΙΜ ΙΙΒ Δυτική Οικία, καταργούσε την είσοδο της λίγο πρωιμότερης, ΠΙΜ ΙΙΑ Ανατολικής Οικίας (βλ. Levi 1957–1958, εικ. 348). Τέλος, στην Κνωσό και τα Μάλια, αν και ο γενικότερος σχεδιασμός των οικισμών παρέμεινε ίδιος από την Προανακτορική έως τις αρχές τις Παλαιοανακτορικής περιόδου (Daux 1966, 1011· Pelon 1993, 534· Tomkins 2012), τα κατάλοιπα των αρχαιότερων οικιών καταχώνονταν (Wilson 1985, 290) ή καταστρέφονταν ώστε να οικοδομηθούν τα κτίρια των νέων οικιστικών φάσεων (Pelon 1993).

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, οι προανακτορικοί οικισμοί γνώριζαν αναδιοργανώσεις, οι οποίες συνοδεύονταν από την πλήρη εγκατάλειψη των υφιστάμενων οικιών και των υπόλοιπων κτιρίων τους (Μύρτος Φούννου Κορυφή, Βασιλική, Τρυπητή, Φαιστός), ακόμα και όταν αυτές οι αναδιοργανώσεις αφορούσαν ένα σύντομο χρονικό διάστημα (Κεφάλα Πετρά). Επιπλέον, σε αρκετές περιπτώσεις, οι οικισμοί της Προανακτορικής περιόδου αναπτύσσονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα χωρίς, όμως, τα νέα κτίρια να εντάσσονται αρμονικά στον υπάρχοντα οικιστικό ιστό (Αγία Τριάδα, Φαιστός, Βασιλική). Ειδικότερα, η οικοδόμηση των νεότερων κτιρίων ενός οικισμού καταργούσε εισόδους (π.χ. Φαιστός), κατέστρεφε δωμάτια (π.χ. Βασιλική) και καταλάμβανε ολόκληρα τμήματα (π.χ. Αγία Τριάδα) των λίγο παλαιότερων οικιών.

Αφενός, η ριζική μεταβολή της αρχιτεκτονικής οργάνωσης των οικισμών ανά εκτενέστερες ή συντομότερες περιόδους χρήσης και, αφετέρου, η ανάπτυξή τους, η οποία συχνά δεν σεβόταν τις προγενέστερες κατασκευές, οδήγησε στην σπάνια εφαρμογή της πρακτικής της δεύτερης χρήσης στην προανακτορική αρχιτεκτονική. Παρ' όλα αυτά, ιδιαίτερη έμφαση είχε δοθεί στη δεύτερη χρήση εγκαταλελειμμένων αρχιτεκτονικών δομών των προηγούμενων οικιστικών φάσεων όπως τοίχων, δωματίων και οικισμών. Συνεπώς, οι οικισμοί της Προανακτορικής περιόδου, μέσω της πρακτικής της δεύτερης χρήσης, απέδιδαν περισσότερη φροντίδα στον τονισμό των καταλοίπων των προγενέστερων οικιστικών εγκαταστάσεων παρά αξιοποιούσαν την αρχιτεκτονική αυτών για την οικοδόμηση των νεότερων φάσεων. Η παραπάνω τάση, δηλαδή η συμπερίληψη των αρχαιότερων οικιστικών εγκαταστάσεων από τους νεότερους οικισμούς, λάμβανε χώρα τόσο στον στενότερο οικιστικό ιστό των προανακτορικών οικισμών, με τη δεύτερη χρήση τοίχων και δωματίων (Μύρτος Φούννου Κορυφή, Βασιλική, Μόχλος), όσο και στο ευρύτερο οικιστικό τοπίο της Προανακτορικής περιόδου, με τη δεύτερη χρήση των θέσεων των αρχαιότερων οικισμών για την ίδρυση των νεκροταφείων των νεότερων οικισμών (Κεφάλα Πετρά, Μόχλος, Καλό Χωριό, Πύργος Μύρτου).

Εν κατακλείδι, η ανάλυση της πρακτικής της δεύτερης χρήσης στην οικιστική αρχιτεκτονική της Προανακτορικής περιόδου ανέδειξε περαιτέρω τον χαρακτήρα των προανακτορικών οικισμών ως αρχιτεκτονικών παλίμψηστων, τα οποία σεβόντουσαν την αρχιτεκτονική των προηγούμενων οικιστικών φάσεων. Αυτός ο χαρακτήρας δεν περιοριζόταν στη διατήρηση του γενικότερου σχεδιασμού των παλαιότερων αρχιτεκτονικών φάσεων από τις νεότερες (βλ. Κνωσός, Φαιστός, Μάλια), αλλά περιλάμβανε τον τονισμό αρχιτεκτονικών στοιχείων (τοιχών), μορφών (δωματίων), ακόμα και ολόκληρων αρχιτεκτονικών συνόλων των αρχαιότερων οικισμών από τους νεότερους.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα μελέτη προέκυψε κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής μου στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών υπό την εποπτεία του καθηγητή Γ. Βαβουρανάκη, στον οποίο εκφράζονται θερμές ευχαριστίες. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης και στη δρα Κατερίνα Γλαράκη, αρχαιολόγο, για την ανεκτίμητη βοήθειά της κατά τη διάρκεια της διατριβής μου και της παρούσας μελέτης. Το έργο συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλάκης, Α.Σ. 1989. «Ο Πρωτομινωικός Οικισμός Τρυπητής». *Αρχαιολογία* 30:52–56.
- Cadogan, G. 2011α. «A Power House of the Dead: The Functions and Long Life of the Tomb at Myrtos–Pyrgos». Στο *Prehistoric Crete: Regional and Diachronic Studies on Mortuary Systems*, επιμ. J.M.A. Murphy, 103–17. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- _____. 2011β. «Myrtos: From Phournou Koryphi to Pyrgos». Στο *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, επιμ. K.T. Glowacki και N. Vogeikoff-Brogan, 39–49. *Hesperia* Supplement 44. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Campbell-Green, T., και A. Vasilakis. 2011. «The Prepalatial Settlement of Trypiti: The View from the Pottery». Στο *11ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Περιλήψεις*, επιμ. Μ. Τρούλης και Α. Βερνάρδου, 169–70. Ρέθυμνο: Εκδοτικές Επιχειρήσεις Καλαϊτζάκης.
- Cucuzza, N. 2010. «Game Boards or Offering Tables? Some Remarks on the Minoan ‘pierres à cupules’». *Kernos* 23:133–44.
- Daux, G. 1966. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1965». *BCH* 90:715–1019.
- Devolder, M., I. Caloi, και T. Gomrée. 2015–2016. «Malia: Le Bâtiment Dessenne à Malia – Étude et nouveaux sondages». *BCH* 139–140:939–47.
- Ζώης, Α.Α. 1976. *Βασιλική Ι: Νέα Αρχαιολογική Έρευνα εις το Κεφάλι Πλησίον του Χωριού Βασιλική Ιεράπετρας*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 83. Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- _____. 1977. «Ανασκαφή εις Βασιλικήν Ιεραπέτρας». *Prakt* 130, τχ. Β' (1975):376–91.
- _____. 1980. «Ανασκαφή εις Βασιλικήν Ιεραπέτρας». *Prakt* 132, τχ. Β' (1977):447–54.
- _____. 1984. «Ανασκαφή Βασιλικής Ιεραπέτρας». *Prakt* 133, τχ. Α' (1981):367–79.
- _____. 2007. *Βασιλική Ιεράπετρας: Ο Μινωικός Οικισμός στη Θέση Κεφάλι*. Απόδεξις 23. Αθήνα: Απόδεξις.
- Haggis, D.C. 1996. «Excavations at Kalo Khorio, East Crete». *AJA* 100:645–81.
- Hillbom, N. 2005. *Minoan Games and Game Boards*. Lund: Department of Archaeology and Ancient History, Lund University.
- Laviosa, C. 1969–1970. «Saggi di Scavo ad Haghia Triada». *ASAtene* 47–48:407–15.
- _____. 1972–1973. «L'Abitato Prepalaziale di Haghia Triada». *ASAtene* 50–51:503–13.
- Levi, D. 1957–1958. «L'Archivio di Cretule di Festòs». *ASAtene* 35–36:7–192.
- Papadatos, Y. 2012. «Back to the Beginnings: the Earliest Habitation at Petras on the Basis of the Evidence from the FN–EM I Settlement on Kephala». Στο *Petras, Siteia – 25 Years of Excavations and Studies*, επιμ. Μ. Tsipopoulou, 69–79. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Αθήνα: The Danish Institute at Athens.
- Pelon, O. 1993. «La Salle à piliers du Palais de Malia et ses antécédents: recherches complémentaires». *BCH* 117:523–46.
- Soles, J.S. 2019. «The Creation of Social Memory in Minoan Mochlos». Στο *Μνήμη / Mneme – Past and Memory in the Aegean Bronze Age*, επιμ. E. Borgna, I. Caloi, F.M. Carinci και R. Laffineur, 35–40. *Aegaeum* 43. Leuven – Liège: Peeters.
- Soles, J.S., και C. Davaras. 2010. «2010 Greek – American Excavations at Mochlos». *Kentro* 13:1–3.
- Todaro, S. 2012. «Craft Production and Social Practices at Prepalatial Phaistos: the Background to the First ‘Palace’». Στο *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 195–235. Οξφόρδη and Oakville: Oxbow Books.
- _____. 2019. «From Scatters of Pottery to Communities? Issues of Function, Temporality and Mobility in the Construction of the Settled Landscape of the Prepalatial Mesara (South–Central Crete): A view from Phaistos». *Thiasos* 8:3–21.
- Tomkins, P. 2012. «Behind the Horizon: Reconsidering the Genesis and Function of the ‘First Palace’ at Knossos (Final Neolithic IV–Middle Minoan IB)». Στο *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, επιμ. I. Schoep, P. Tomkins και J. Driessen, 32–80. Οξφόρδη and Oakville: Oxbow Books.
- Tsipoulou, M., επιμ. 2012. *Petras, Siteia – 25 Years of Excavations and Studies*. Monographs of the Danish Institute at Athens 16. Αθήνα: The Danish Institute at Athens.
- _____, επιμ. 2017. *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial Cemetery in Context*. Monographs of the Danish Institute at Athens 21. Aarhus: The Danish Institute at Athens and Aarhus University Press.
- Vasilakis, A.S. 2010. «Myrtos Fournou Korifi and Trypiti Adami Korfali: Similarities and Differences in two Prepalatial Settlements in Southern Crete». Στο *Cretan Offerings*, επιμ. O. Krzyszkowska, 353–57. *BSA Studies* 18. Λονδίνο: The British School at Athens.

- Warren, P. 1972. *Myrtos: An Early Bronze Age Site in Crete*. BSA Suppl. 7. Λονδίνο: Thames and Hudson.
- Whitelaw, T. 2007. «House, Households and Community at Early Minoan Fournou Korifi: Methods and Models for Interpretation». Στο *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, επιμ. R. Westgate, N. Fisher και J. Whitley, 65–76. BSA Studies 15. Λονδίνο: British School at Athens.
- Whittaker, H. 2002. «Minoan Board Games: The Function and Meaning of Stones with Depressions (so-Called Kernoi) from Bronze Age Crete». *Aegean Archaeology* 6:73–87.
- Wilson, D.E. 1985. «The Pottery and Architecture of the EM IIA West Court House at Knossos». BSA 80:281–364.
- Zois, A.A. 1982. «Gibt es Vorläufer der minoischen Paläste auf Kreta? Ergebnisse neuer Untersuchungen». Στο *Palast und Hütte: Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern*, επιμ. D. Papenfuss και V.M. Strocka, 207–16. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- _____. 1990. «Pour un schéma évolutif de l'architecture minoenne. A. Les fondations. Techniques et morphologie». Στο *L'habitat égéen préhistorique*, επιμ. P. Darcque και R. Treuil, 75–93. BCH Suppl. 19. Αθήνα και Παρίσι: École française d'Athènes και Diffusion de Bocard.

Καινούργιο κρασί σε παλιά ασκιά

Τρεις περιπτώσεις επανάχρησης του (παρελθόντος) χώρου από την αρχαία Θάσο

Γιάννης Μούρθος

Τμήμα Πολιτισμού και Δημιουργικών Βιομηχανιών Ε.Κ. Αθηνά/Ι.Ε.Α. Ξάνθης
jmourthos@athenarc.gr

ABSTRACT

If social memory refers to the social dimension of a human quality as well as the process that enables the transmission and dissemination of ideas, both synchronously between the members of a group and over time from generation to generation, then archaeological remains can (also) be seen as material manifestations of this process, while archaeological discourse becomes a tool able to trace aspects of social memory. Although there are several ways to achieve this, the most suitable is to focus precisely on those moments when one can pinpoint social change and the beginning of a new era. It is in these very cases, that space and objects are recontextualized and reinterpreted with the use of practices that could be compared to the recycling of worn-out materials or junk.

This paper focuses on three Thasian sites (the Sanctuary of Pan, the early Christian basilica in the agora of Thasos and the Alikí peninsula) well known to archaeological bibliography, where one can trace such practices. The time span covered by these three cases, begins with the arrival of the Parian settlers on Thasos and ends to the early Christian period. These three sites of an island under archaeological scrutiny, were selected among many others also loaded with social memory, due to their specific contribution to our main issue: the intrinsic contradiction between new practices and representations on the one hand and reused space on the other.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

... και οὐδείς βάλλει οἶνον νέον εἰς ἀσκούς παλαιούς.
εἰ δε μήγε ρήξει ὁ οἶνος ὁ νέος τοὺς ἀσκούς
καὶ αὐτός ἐκχυθήσεται καὶ οἱ ἀσκοὶ ἀπολούνται
ἀλλὰ οἶνον νέον εἰς ἀσκούς καινοὺς βλητέον,
καὶ ἀμφοτέροι συντηροῦνται.
καὶ οὐδείς πίων παλαιὸν εὐθέως θέλει νέον.
λέγει γάρ ὁ παλαιὸς χρηστότερός ἐστιν.
(Κατὰ Λουκᾶν 5:37–39)

Αν και η παραπάνω ευαγγελική περικοπή δεν ικανοποιεί τις σύγχρονες ερευνητικές αξιώσεις, διαθέτει εκείνα τα βασικά χαρακτηριστικά που συναντούμε και σε μια σύγχρονη ερμηνευτική προσέγγιση, στον πυρήνα της οποίας δεν μπορεί παρά να ενυπάρχει –τι άλλο;– μια τυπολογία. Η «ευαγγελική τυπολογία» βασίζεται στις έννοιες του νέου και του παλιού, ο συνδυασμός των οποίων δημιουργεί δύο διαφορετικές παραλλαγές της σχέσης τους (νέο κρασί σε παλιούς ασκούς, νέο κρασί σε νέους ασκούς), ενώ υπονοείται τουλάχιστον άλλη μία (παλιό κρασί σε παλιούς ασκούς ή μήπως παλιό κρασί σε νέους ασκούς;). Αν, λοιπόν, καταφύγουμε στον απλουστευτικό και ατελή αναλογικό συλλογισμό και αντικαταστήσουμε το κρασί με τη μνήμη και τους ασκούς

με το υλικό της πλαίσιο, αποκτούμε μια αδρή όσο και ευφάνταστη βάση ως σημείο εκκίνησης για το θέμα του παρόντος κειμένου: την επανάχρηση παλαιών χώρων σε σχέση με τη δυναμική που μπορεί να αναπτυχθεί ανάμεσα σε όψεις της κοινωνικής μνήμης και τους χώρους όπου αυτή εντοπίζεται.

Με τον όρο κοινωνική μνήμη γίνεται αντιληπτή η κοινωνική διάσταση μιας ανθρώπινης ιδιότητας και ταυτόχρονα η διαδικασία που επιτρέπει τη διάδοση και μεταβίβαση ιδεών, τόσο συγχρονικά στα μέλη μιας ομάδας, όσο και διαχρονικά από γενιά σε γενιά (Μαντόγλου 2012, 26–8). Η κλασική αρχαιολογία ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή μαζί της τη δεκαετία του 1980, μέσα από το έργο του Paul Connerton για τη σωματική μνήμη (Connerton 1989· Μούρθος 2018, 84). Πρόκειται, ωστόσο, για έναν όρο γνωστό στις κοινωνικές επιστήμες από τις αρχές του 20ου αιώνα, χάρη στο θεμελιώδες έργο του Maurice Halbwachs (1992, 2013α, 2013β), ο οποίος χρησιμοποιεί αδιακρίτως τους όρους «συλλογικός» και «κοινωνικός» για το ίδιο φαινόμενο. Σημαντική προσθήκη στην παρακαταθήκη του Halbwachs είναι το έργο του αιγυπτιολόγου Jan Assmann (1995, 2008, 2011, 2017) που εισήγαγε τον όρο «πολιτισμική μνήμη», τον οποίο διέκρινε από την επικοινωνιακή μνήμη, ταυτίζοντας την τελευταία με τη συλλογική μνήμη του Halbwachs. Στη στροφή από τον 20ο στον 21ο αιώνα εμφανίστηκε το επιδραστικό βιβλίο της Susan Alcock (2011), μια προσπάθεια συνδυαστικής εφαρμογής σε συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό των θεωρητικών πορισμάτων μελετητών της κοινωνικής μνήμης. Έργα όπως του Assmann, της Alcock, αλλά και το πιο «αρχαιολογικό», σχετικά πρόσφατο, βιβλίο για την αρχαιολογία της νοσταλγίας του Boardman (2007), καταδεικνύουν ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα μπορούν να ιδωθούν ως υλικές εκφάνσεις της μνημονικής διαδικασίας και, με εργαλείο τον αρχαιολογικό λόγο, είναι δυνατόν να σκιαγραφηθούν όψεις της κοινωνικής μνήμης.

Παρόλο που υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να επιτευχθεί αυτό, ο προσφορότερος είναι ακριβώς εκείνα τα χρονικά σημεία στα οποία μπορεί να εντοπιστεί η κοινωνική αλλαγή και η απαρχή μιας νέας εποχής. Ακριβώς στο σημείο αυτό οι μηχανισμοί της μνήμης λειτουργούν παράλληλα με μηχανισμούς λήθης, της οποίας εκτενέστατη τυπολογία μάς έχει δώσει ο Γάλλος φιλόσοφος Paul Ricœur. Κατά τον Ricœur, υπάρχουν τρία επίπεδα διαχείρισης της μνήμης (παθολογικό-θεραπευτικό, πρακτικό, ηθικό-πολιτικό, βλ. Ricœur 2000, 82–111· 2004, 68–92), τρία διαφορετικά είδη λήθης (αμνησία, αμνηστία, ηθικά επιβεβλημένη λήθη, βλ. Ricœur 2000, 536–56· 2004, 412–506) και δύο παθογένειες της μνήμης (υπερμνησία, συρρίκνωση, βλ. Ricœur 2000, 107–8· 2004, 88–9). Βέβαια, η παραπάνω τυπολογία δεν προσφέρεται ιδιαίτερα για την ανάλυση περιπτώσεων όπως αυτές που θα εκτεθούν σύντομα παρακάτω. Ωστόσο, είναι δυνατόν η αρχαιολογική ματιά να συμβάλλει στον εμπλουτισμό της, ειδικά όσον αφορά την τυπολογία της λήθης.

Ένα από τα προβλήματα που απασχολεί τους ερευνητές της κοινωνικής μνήμης είναι η σχέση της με το χώρο και συναφείς έννοιες, γιατί και ο χώρος διαμορφώνεται κοινωνικά (Assmann 2011, 24–6, 44–5), ενώ η μελέτη του μας επιτρέπει τη σύνθεση ενός είδους «μνημοαρχαιολογίας» (Alcock 2011, 61). Και για το θέμα αυτό, η απαρχή της νεότερης έρευνας εντοπίζεται στον Halbwachs. Σύμφωνα με τον Halbwachs (1992, 219–22· Παραδέλλης 1999, 30–9, 49 σημ. 7), η σχέση της μνήμης με τον χώρο διέπεται από τρεις διαφορετικές συνθήκες, που στη βιβλιογραφία εμφανίζονται ενίοτε και ως «νόμοι»: (α) τη συγκέντρωση, την ικανότητα δηλαδή της μνήμης να συνδέει ασύνδετα μεταξύ τους γεγονότα, (β) την κατάτμηση, την ικανότητα της μνήμης να κατακερματίζει ένα γεγονός σε περισσότερους από έναν χώρους και (γ) τη δυαδικότητα, σύμφωνα με την οποία η ανάμνηση ενός γεγονότος μπορεί να εντοπίζεται σε δύο διαφορετικούς χώρους. Αν και παλιές, οι ιδέες του Halbwachs παραμένουν ζωτικές και χρήσιμες για την προσέγγιση αρχαίων υλικών πολιτισμών (Alcock 2011, 61–9) και, όπως ελπίζω να διαφανεί στο τέλος, ενίοτε για την κατανόηση των σύγχρονων ερμηνευτικών προσεγγίσεων.

Τέλος, μια άλλη τυπολογία που φαίνεται χρήσιμη και ενδιαφέρουσα είναι εκείνη που συγκρότησε, φανερά κάτω από την επίδραση της Alcock, η Sarah Rous (2019) στο πρόσφατο βιβλίο της για την μνήμη και την επανάχρηση στην αρχαία Αθήνα. Η κύρια θεωρητική της αναζήτηση, η πρόταση για μια νέα προσέγγιση και χρήση του όρου «upcycling» στην κλασική αρχαιολογία, είναι πέραν των αναζητήσεων του παρόντος κειμένου. Ωστόσο, η βασική δομή της προσέγγισής της είναι και ενδιαφέρουσα και χρήσιμη. Η Rous διακρίνει τρεις διαφορετικές κατηγορίες επανάχρησης: (α) επανάχρηση που αναβαθμίζει το αντικείμενο και δημιουργεί

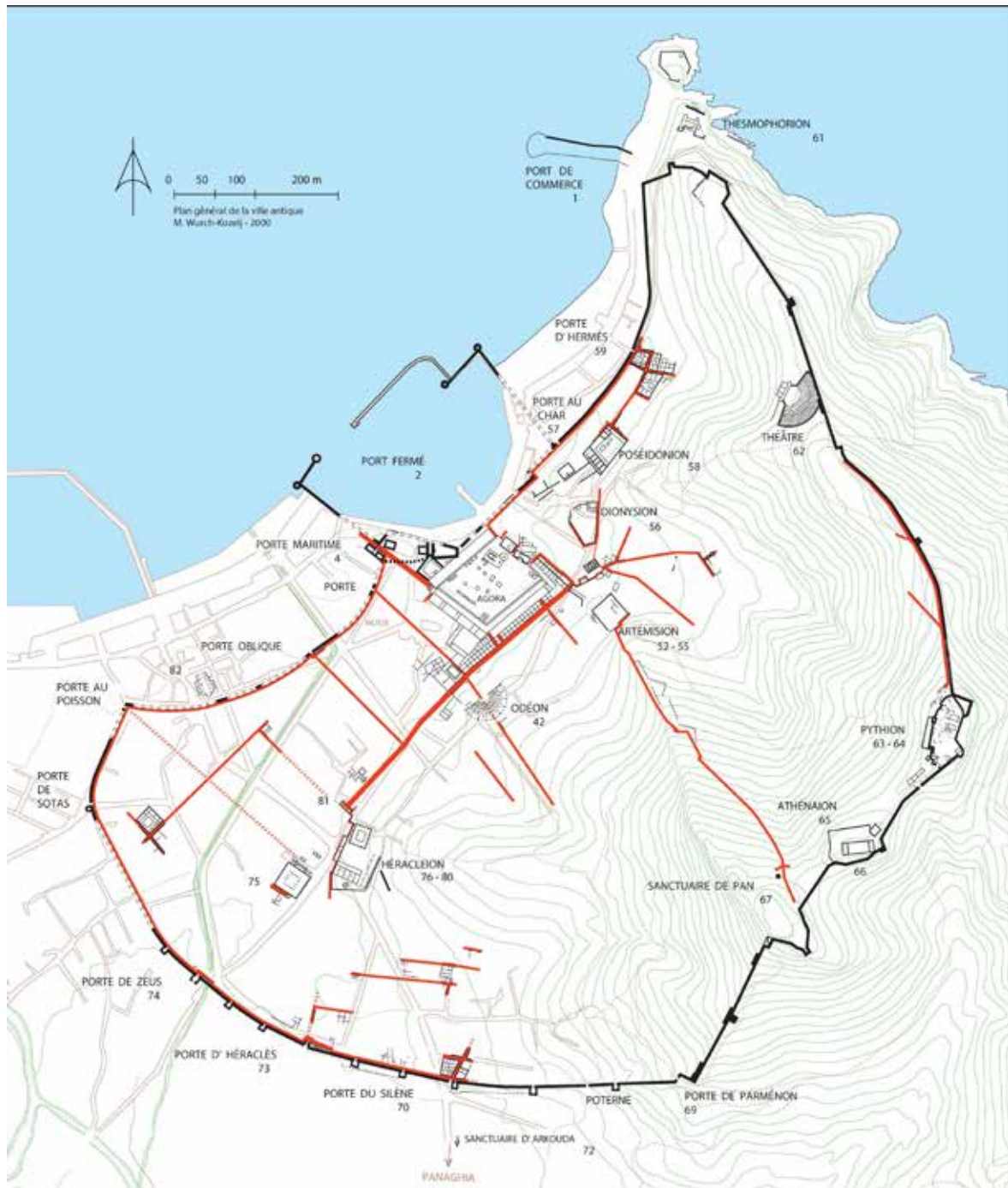
κοινωνική μνήμη, (β) επανάχρηση που διατηρεί το αντικείμενο και συντηρεί/διαιώνίζει την κοινωνική μνήμη, και (γ) επανάχρηση του αντικειμένου που έχει ως στόχο την αλλαγή της κοινωνικής μνήμης, με τρόπο όμως που αυτή η αλλαγή να μην είναι ορατή.

Έχοντας καθορίσει το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου θα κινηθεί το παρόν κείμενο, μπορούμε να στραφούμε στις μελέτες περίπτωσης, οι οποίες προέρχονται όλες από τη Θάσο. Η Θάσος είναι ένα νησί του βόρειου Αιγαίου εξαιρετικά πλούσιο σε αρχαιολογικές θέσεις που καλύπτουν μια τεράστια περίοδο, από την προϊστορία μέχρι και τις αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ., ενώ στους σύγχρονους οικισμούς είναι ενσωματωμένα πολλά κτίρια που έχουν διατηρηθεί από την Οθωμανική περίοδο. Όσον αφορά την αρχαία Θάσο, στην πράξη τόσο η περιοχή του άστεως (σύγχρονος Λιμένας), όσο και της χώρας, χαρακτηρίζονται από μεγάλο πλούτο υλικών τεκμηρίων επαναδιαπραγμάτευσης της μνήμης ή/και επανάχρησης χώρων και αντικειμένων, καθώς και αναδιαμόρφωσης του θασιακού τοπίου. Από την επέκταση της πόλης κατά την Υστεροκλασική/πρώιμη Ελληνιστική εποχή μέχρι και τον εντοιχισμό αρχαίων γλυπτών σε παραδοσιακές κατοικίες της Οθωμανικής περιόδου ή και μεταγενέστερες, το νησί της Θάσου διακρίνεται για την πλούσια και περίπλοκη στρωματογραφία της μνήμης. Εδώ θα περιοριστούμε σε τρεις περιπτώσεις: το ιερό του Πάνα, την βασιλική της αγοράς και τη χερσόνησο της Αλυκής.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΠΑΝΑ

Το ιερό του Πάνα στη Θάσο είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση επανανοηματοδότησης του τοπίου. Το ιερό βρίσκεται σε μια από τις τρεις κορυφές της θασιακής ακρόπολης, ΝΔ του Αθήναιου (Εικ. 1, αρ. 67), και ήταν προσβάσιμο χάρη σε μια οδό που ξεκινούσε από το Αρτεμίσιο και κινούνταν ανοδικά προς την ακρόπολη (Kozelj 1983, 738–44). Πρόκειται για μια κόγχη λαξευμένη στο βράχο με παράσταση συμποσίου που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. (Εικ. 2). Κατά την Ελληνιστική εποχή, η κόγχη λαξεύτηκε για να γίνει πιο βαθιά, με αποτέλεσμα μέρος της αρχικής παράστασης να καταστραφεί. Ταυτόχρονα, απέκτησε μια αετωματική σύνθεση με κεντρική μορφή τον Πάνα και δύο ακρωτήρια, δυσδιάκριτα σήμερα (Devambez 1976· Grandjean και Salviat 2012, 148–50). Ωστόσο, απ' όσα έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα, μπορούμε με ασφάλεια να ισχυριστούμε ότι ο ανάγλυφος διάκοσμος είναι χαρακτηριστικός της εικονογραφίας του Διονύσου, του Πάνα και των Νυμφών (Wagman 2011, 107 υποσημ. 8). Στα τέλη του 20ου αιώνα, προτάθηκε ως προγενέστερη χρήση του μνημείου η ταφική (Owen 2000· Boardman 2007, 105), καθώς μοιάζει εκπληκτικά με πολλές κόγχες σκαλισμένες σε βράχο που εντοπίζονται κυρίως στη Βουλγαρία (Εικ. 3, 4) και ερμηνεύονται είτε ως τάφοι είτε ως ιερά βράχων, κοντά στα οποία βρίσκονται τάφοι (Nekhrizov 2015, 134–41), των οποίων, μάλιστα, ο προσανατολισμός είχε πιθανόν ιδιαίτερη σημασία (Maglova και Stoen 2015, 1388–89).

Η παραπάνω ερμηνεία είναι ομολογουμένως ενδιαφέρουσα· ωστόσο, εξίσου ενδιαφέρον είναι ότι μοιάζει να πέρασε αδίκως απαρατήρητη, καθώς δεν αναφέρεται στις δημοσιεύσεις για την αρχαιολογία και τα μνημεία του νησιού, ούτε καν για να διαψευστεί (Brunet κ.ά. 2019, 81, 156). Η αποδοχή της, πάντως, έχει μερικά ενδιαφέροντα ερευνητικά αποτελέσματα. Από τη μια, θα πρέπει να ιδωθεί παράλληλα με τα ευρήματα από τις ανασκαφές στον Λιμένα Θάσου που σχετίζονται με την προ-ελληνική, θρακική εγκατάσταση (Bernard 1964, 145–46· Kohl κ.ά. 2004, 60–9· Muller 2010, 214–18). Από την άλλη, η πιο πρόσφατη θεώρηση της τοπογραφίας των αρχαϊκών ελληνικών ιερών της Θάσου θέλει τις θέσεις τους να είναι σχεδιασμένες έτσι ώστε να προστατεύουν την πρώτη πόλη που ίδρυσαν οι άποικοι από την Πάρο (Muller 2017, 76–7). Συνεπώς, ο προ-αποικιακός τάφος που χρησιμοποίησαν οι Θάσιοι ως λατρευτικό χώρο εξυπηρετούσε τη λατρεία του Πάνα όχι μόνο χάρη στα ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά του, αλλά και χάρη στη θέση του στο θασιακό τοπίο. Σε κάθε περίπτωση, η αλλαγή στις πρακτικές τεκμηριώνει μια διάρρηξη της μνήμης, η οποία στην προκειμένη περίπτωση βασική αιτία έχει, προφανώς, την επικράτηση μιας νέας ομάδας.

Εικ. 1. Αρχαία Θάσος: το άστυ μέχρι την ύστερη αρχαιότητα (© EFA με άδεια Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0, πηγή: https://archimage.efi.gr/?kroute=fiche_publicue&id=29940).

Εικ. 2. Αρχαία Θάσος: ιερό του Πανός (πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pans_cave_Thasos_GR.jpg, τροποποιημένο).

Εικ. 3. Τάφος στο Tatul (Momchilgrad, Βουλγαρία) (πηγή: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tatul-sarcophagus.JPG>).

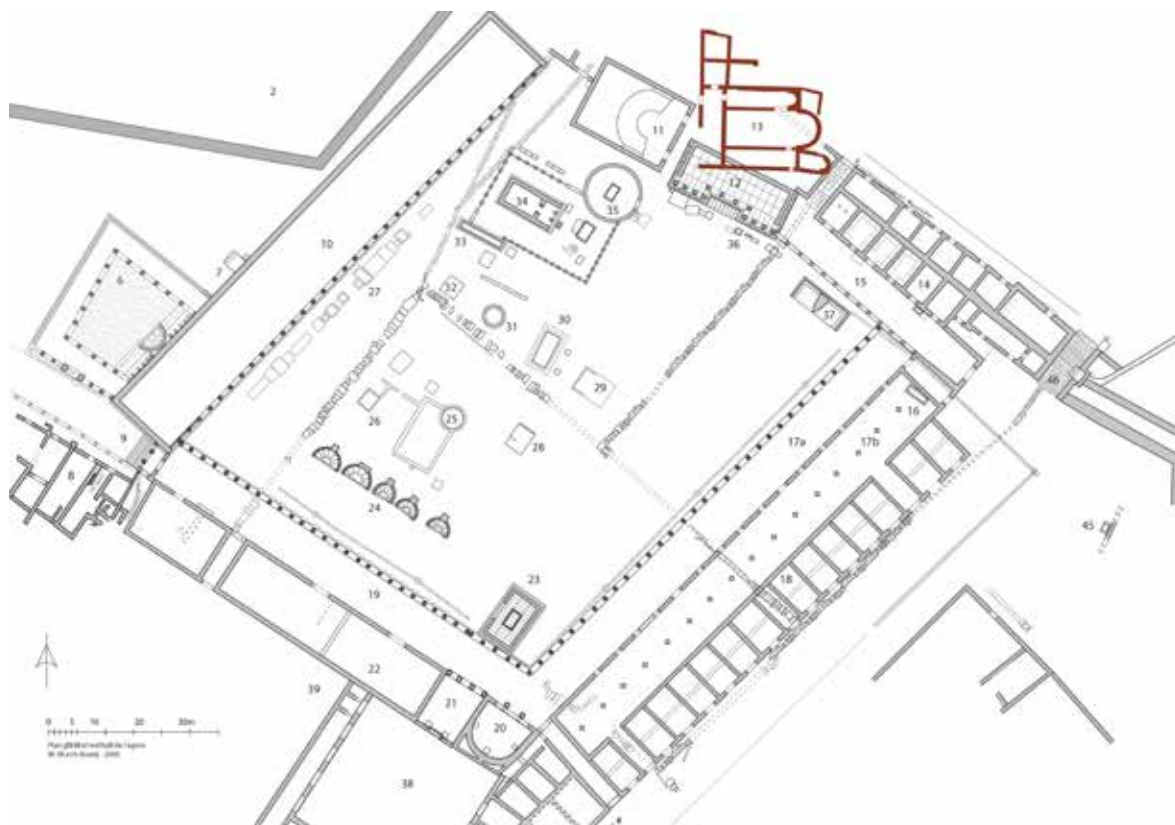

Εικ. 4. Τάφος στο Tatul (Momchilgrad, Βουλγαρία, λεπτομέρεια) (πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tatul_sarcophagus.JPG).

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Η εισβολή των Ερούλων (267–270 μ.Χ.) φαίνεται πως άφησε τα σημάδια της και στην πόλη της Θάσου (Vanderspoel 2010, 273· Sodini 2011, 1161· Grandjean και Salviat 2012, 52). Δημόσια και ιδιωτικά κτίρια καταστράφηκαν και σε ορισμένες περιπτώσεις ο δημόσιος χώρος μετασχηματίστηκε. Στην περίπτωση της θασιακής αγοράς, χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η λεγόμενη «βασιλική της αγοράς» ή «βασιλική του Αγίου Ακακίου» (Εικ. 5, αρ. 13), η οποία οικοδομήθηκε τον 5ο αιώνα μ.Χ. από το υλικό ενός δημόσιου αρχαίου κτιρίου του 4ου αιώνα π.Χ., γνωστό στη βιβλιογραφία με το συμβατικό όνομα «Κτίριο με τα Παρασκήνια» (Εικ. 5, αρ. 12) (Delvoye 1951· Hoddinott 1963, 106–8· Sodini 2011, 1164–73· Grandjean και Salviat 2012, 103).

Η χρήση παλαιότερου υλικού ως οικοδομικού κατά την αρχαιότητα είναι πασίγνωστη στην έρευνα. Στην περίπτωση της βασιλικής της αγοράς, αλλά και σε άλλες περιπτώσεις από την Θάσο της ίδιας περιόδου, έχει διαπιστωθεί η λειτουργία πριονιών για τη δημιουργία λιθοπλίνθων κατάλληλων για οικοδομική δραστηριότητα, ένα στοιχείο που εμπλουτίζει την εικόνα για τις μεθόδους επανάχρησης αρχαίου υλικού σε κτίσματα της παλαιοχριστιανικής Θάσου. Ίχνη κατεργασίας σε μαρμαρίνες λιθοπλίνθους από την περιοχή της αγοράς και γειτονικές επιτρέπουν την αναγνώριση λειτουργίας πριονιών με μία ή περισσότερες λεπίδες, των προϊόντων που παρήγαγαν τα εργαστήρια και των τεχνικών που χρησιμοποιούσαν. Λιθόπλινθοι με ίχνη πριονίσματος έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής στον εμπορικό λιμένα, κοντά στο Αρτεμίσιο, στο Νυμφαίο (ανασκαφή «οικίας Τοκατλή»), στην Domus 5 στην αγορά (από εισηγμένο μάρμαρο), και κοντά στην παλαιοχριστιανική βασιλική της αγοράς (Εικ. 6). Η τελευταία τεκμηριώνει τη λειτουργία πριονιού με επτά λάμες, τεχνική που χρησιμοποιούνταν για τη παραγωγή πλακών, ενώ ένα δεύτερο μικρό κομμάτι από την ίδια ευρύτερη περιοχή φέρει ίχνη από τέσσερις λάμες (Koželj και Wurch-Koželj 2012· Sodini κ.ά. 2016, 181–96).

Εικ. 5. Αρχαία Θάσος: η Ελληνιστική-Ρωμαϊκή αγορά και η Παλαιοχριστιανική βασιλική (© EFA με άδεια Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0, πηγή: https://archimage.efa.gr/?kroute=partager_iif&id=29942).

Μας επιτρέπει, ωστόσο, να ανανεώσουμε και με άλλους τρόπους τον ερευνητικό λόγο. Ο εκχριστιανισμός του αστικού τοπίου, ένα φαινόμενο περίπλοκο όσο και υπαρκτό (Καραγιάννη 2012, 2013· Πετρίδης 2008, 248–49, υποσημ. 8), έχει και μια προέκταση ελάχιστα –αν όχι καθόλου– μελετημένη: την επίδραση που έχουν οι αλλαγές του δημόσιου χώρου στον τρόπο με τον οποίο η κοινότητα θυμάται τον εαυτό της. Η συγκεκριμένη μέθοδος επανάχρησης του αρχαίου υλικού μπορεί να ιδωθεί ως μια από τις δυνάμεις ενός βρόχου ανάδρασης που καθιστά το παρελθόν όλο και πιο ανοίκειο. Με αυτή την έννοια, τα ίχνη των πριονιών αποτελούν την υλική μαρτυρία του ελάχιστου βαθμού οικειοποίησης του υλικού παρελθόντος πριν αυτό περιπέσει σε πλήρη λήθη. Δεν θα ήταν άστοχο τέτοιου είδους πρακτικές να χαρακτηριστούν «ληθοτεχνικές», καθώς, σε αντιδιαστολή με τις «μνημοτεχνικές» που στόχο έχουν να διατηρούν την ανάμνηση, διαγράφουν από τη μνήμη το υλικό παρελθόν, ή τουλάχιστον κάποιες όψεις του. Και αυτή ακριβώς μπορεί να είναι η ενδιαφέρουσα αρχαιολογική συμβολή στον εμπλουτισμό μιας τυπολογίας λήθης, όπως αυτής του Ricœur που εκτέθηκε συνοπτικά παραπάνω.

Η ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΤΗΣ ΑΛΥΚΗΣ

Στην περίπτωση της χερσονήσου της Αλυκής, το φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου. Η θέση αποτελείται από έναν συμπαγή όγκο μαρμάρου που ενώνεται με το υπόλοιπο νησί με έναν ισθμό, σχηματίζοντας δύο μικρούς όρμους ανατολικά και δυτικά (Εικ. 7). Στον δυτικό κόλπο εκτείνεται ένας μικρός «παραδοσιακός οικισμός» από πέτρινες καλύβες, που αρχικά χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες κατά την περίοδο συλλογής του ελαιοκάρπου και οι οποίες με λιγότερες ή περισσότερες σύγχρονες επεμβάσεις, έχουν μετατραπεί σε επιχειρήσεις τουριστικού ενδιαφέροντος. Στον ανατολικό όρμο έχουν ανασκαφεί δύο σχεδόν τετράγωνα δίχωρα αρχαία κτήρια με εξάστυλο προστώο (Εικ. 7.Α), τα οποία αρχικά θεωρήθηκαν αρχαίοι ναοί, σήμερα,

Εικ. 7. Η χερσόνησος της Αλυκής. Α: αρχαίο ιερό, Β: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, Γ: λατομεία (πηγή: Google Earth, με προσθήκες του συγγραφέα).

(Εικ. 7.Β) δεν οικοδομήθηκαν ταυτόχρονα και αντικατέστησαν έναν παλαιότερο μονόχωρο ναό και ορισμένα αδιάνγνωστης χρήσης οικοδομήματα, των οποίων ελάχιστα ερείπια έχουν εντοπιστεί (Sodini και Kolokotsas 1986· Grandjean και Salviat 2012, 200–2). Όλη η υπόλοιπη χερσόνησος είναι ένα θαυμάσιο «αρχαιολογικό πάρκο» από λόφους λατύπης και μέτωπα λατομείων που διαμορφώθηκαν σε διαφορετικές περιόδους, από τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. μέχρι τις αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ. (Εικ. 7.Γ). Η χρονολόγησή τους προκύπτει από τα διαφορετικά ίχνη εργαλείων που σώζονται πάνω στο βράχο και ορισμένα παλαιοχριστιανικά graffiti (Servais κ.ά. 1980, 81 Grandjean και Salviat 2012, 202–3). Στη σύγχρονη εποχή, οι βάθρες με θαλασσινό νερό που μοιάζουν με μικρές πισίνες, αποτελούν πόλο έλξης τουριστών, ενώ στη σύγχρονη οικονομική δραστηριότητα πρέπει να προσθέσουμε και τα ελαιόδεντρα, που είναι ιδιοκτησίες κατοίκων της Αλυκής και του Θεολόγου και παραμένουν εκμεταλλεύσιμα.

Η σύντομη αυτή περιγραφή αποτελεί μια προσπάθεια να δοθούν όλα όσα θεωρούνται βασικά χαρακτηριστικά της θέσης, απαραίτητα για το σχολιασμό που ακολουθεί. Το πρώτο που αξίζει να σχολιαστεί είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται η θέση από τη βιβλιογραφία. Τα παραπάνω μνημεία έχουν δημοσιευτεί σε δύο τόμους των *Études Thasiennes*, ο ένας αφιερωμένος στο αρχαίο ιερό και τα λατομεία και ο δεύτερος στις βασιλικές. Και ενώ οι δημοσιεύσεις καθαυτές είναι αρτιότητες, εξαντλητικές και εξαιρετικά χρήσιμες και ενδιαφέρουσες, ο τριμερής διαχωρισμός της ερευνητικής ματιάς συγκαλύπτει το γεγονός ότι τα λατομεία δεν είναι ένα απλό φόντο πρακτικών που μαρτυρούν τα αρχαία και παλαιοχριστιανικά κτίσματα, ούτε έστω το τεκμήριο μιας δραστηριότητας παράλληλης προς άλλες, αλλά είναι το τοπίο που διαμορφώθηκε από την κύρια δραστηριότητα στην χερσόνησο, αποτέλεσμα της συνεχούς ανθρώπινης παρουσίας επί δεκατέσσερις αιώνες. Η αργή αλλαγή του τοπίου, καθώς λόφοι λατύπης συσσωρεύονται πάνω ή δίπλα σε άλλους λόφους λατύπης, ενώ μέτωπα λατόμησης διανοίγονται δίπλα σε άλλα μέτωπα με τεχνικές που από εποχή σε εποχή μπορεί να αλλάζουν, συνθέτουν το αναμνηστικό τοπίο μιας δραστηριότητας με έντονα σωματική και αισθητηριακή διάσταση. Η εξοικείωση ενός ατόμου με τεχνικές, όπως η εξόρυξη πρώτης ύλης και η κατεργασία της, σπανίως ερμηνεύονται κάτω από το πρίσμα της σωματικής μνήμης, ως σωματοποιημένες πρακτικές (Connerton 1989, 79–88· Balachandran 2019, 1–2). Πρόκειται, όμως, για μια προσέγγιση του αρχαιολογικού υλικού, η οποία, σε συνδυασμό με την αισθητηριακή θεώρηση της αναμνηστικής διαδικασίας (Χαμηλάκης 2015), είναι πολλά υποσχόμενη.

Η περίπτωση της Αλυκής, όμως, είναι ενδιαφέρουσα και για έναν ακόμη λόγο. Εντελώς τυχαία, είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ο αρχαιολόγος, εκών άκων, εμπλέκεται στην αναμνηστική διαδικασία ως θύμα της λήθης, ίσως επειδή η συγκρότηση αναμνήσεων και η συγκρότηση του ιστορικού-

αρχαιολογικού λόγου έχουν ισχυρές ομοιότητες, πέραν των γνωστών διαφορών που έχουμε εκπαιδευτεί να αναγνωρίζουμε. Η προέλευση του τοπωνυμίου «Αλυκή» αποτέλεσε –και αποτελεί– ερμηνευτικό πρόβλημα, τουλάχιστον για όσους είναι διατεθειμένοι να το ερευνήσουν. Η περιοχή της Αλυκής εμφανίζεται σε κείμενο του 1287 χωρίς τοπωνύμιο, αλλά με διατηρημένη την ανάμνηση της αρχαίας λατομικής δραστηριότητας (Regel κ.ά. 1975, IV, στχ. 38). Η πιο διαδεδομένη ερμηνεία θέλει το όνομα να οφείλεται στις βάρρες που γεμίζουν με θαλασσινό νερό κατά την πλημμυρίδα και αδειάζουν κατά την άμπωτη. Υποτίθεται ότι κάποια στιγμή οι κάτοικοι της περιοχής, μη έχοντας ανάμνηση του τρόπου με τον οποίο δημιουργήθηκαν όλες αυτές οι «βάρρες» στη χερσόνησο, θεώρησαν ότι είχαν σκοπό τη συλλογή θαλασσινού αλατιού, ότι δηλαδή λειτουργούσαν ως αλυκές (Baker-Penoyre 1909, 236). Η ερμηνεία, όμως, που μας ενδιαφέρει στο παρόν κείμενο, θέλει το τοπωνύμιο να προέρχεται από τη λέξη «αλκή», τη δύναμη (Perrot 1864, 84–8, 89 σημ. 1, 90–4, 99–101). Το συμπέρασμα αυτό «τεκμηριώθηκε» χάρη στα υλικά κατάλοιπα «οχυρών», που ήταν διασπαρμένα από την περιοχή του Θεολόγου μέχρι και την Αλυκή, χρονολογήθηκαν στη Βυζαντινή εποχή και θεωρήθηκε ότι είχαν στόχο τον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής (Koželj και Wurch-Koželj 1992). Ωστόσο, πολύ πρόσφατα υποστηρίχθηκε πολύ πειστικά ότι δεν πρόκειται για βυζαντινά οχυρά, αλλά για «μελισσουργούς», πετρόχτιστες, δηλαδή, κατασκευές της οθωμανικής περιόδου που στόχο είχαν την προστασία των κυψελών από ζώα, των οποίων η χρήση ξεχάστηκε όταν έπαψαν να ισχύουν οι αιτίες κατασκευής τους και εκσυγχρονίστηκαν οι πρακτικές παραγωγής μελιού (Παπαδόπουλος και Αγγελούδη-Ζαρκαδά 2020).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στους παραπάνω τρεις συγκεκριμένους αρχαιολογικούς χώρους της Θάσου, η έρευνα έχει διαπιστώσει αλλαγή χρήσης και αλλαγή πρακτικών. Στις προηγούμενες ενότητες έγινε μια προσπάθεια να καταδειχθεί ότι οι αλλαγές μπορούν να ιδωθούν με τρόπο διαφορετικό που να περιλαμβάνει τόσο την αλλαγή αναμνηστικών πρακτικών όσο και ταυτοτικών αναπαραστάσεων, δύο ακόμη στρώσεις ενός «καλειδοσκοπίου που θα φέρει ετερογενή συναφή στοιχεία κάτω από απρόβλεπτους αλλά διαφωτιστικούς συνδυασμούς» (Alcock 2011, 295). Οι επιλογές των συγκεκριμένων περιπτώσεων, συνεπώς, δεν έγιναν τυχαία. Επιτρέπουν την ανάδειξη διαφορετικών όψεων της σχέσης που ενυπάρχει μεταξύ της κοινωνικής μνήμης και χώρων που επαναχρησιμοποιούνται.

Στην περίπτωση του Ιερού του Πάνα έχουμε ένα παλαιότερο και άσχετο με την τελική χρήση του χώρου πλαίσιο που επανανοηματοδοτείται με την εισαγωγή μιας νέας λατρείας, η οποία δεν είναι βέβαιο ότι αποκτά πρόσθετο κύρος από την παλαιότητα του χώρου, σίγουρα, όμως, συνδυάζει ικανοποιητικά τα μορφολογικά στοιχεία του χώρου με τις ελληνικές αντιλήψεις για τη λατρεία της συγκεκριμένης θεότητας και τις ιδιαίτερες ανάγκες των πρώτων αποίκων. Θεωρημένη με βάση ερευνητικές ανησυχίες γύρω από ζητήματα μνήμης, όπως σχολιάστηκαν στην εισαγωγή, στο Ιερό του Πάνα διαπιστώνουμε ότι λειτουργεί ο λεγόμενος «νόμος της συγκέντρωσης», σύμφωνα με τον οποίο ένας χώρος είναι δυνατόν να συνδέει γεγονότα διαφορετικά και ασύνδετα. Ο οξυδερκής παρατηρητής, ωστόσο, οφείλει να σχολιάσει ότι η οπτική αφορά περισσότερο τη δική μας σύγχρονη ερευνητική ματιά, που είναι δυνατόν να διακρίνει τις διαφορετικές ιστορικές περιόδους του χώρου, και λιγότερο το τι ακριβώς γνωρίζουμε –ή μπορούμε να διαπιστώσουμε– για την κοινωνία των Παρίων αποίκων. Βρισκόμαστε, επομένως, μπροστά σε ένα δίλημμα, το οποίο ταυτόχρονα καθορίζει τα όρια της ερμηνείας: αν, δηλαδή, θα πρέπει να αποδεχτούμε μια θεώρηση των αρχαιολογικών δεδομένων εντός ενός προϋπάρχοντος πλαισίου, που ομολογουμένως είναι η μόνη δυνατότητα να εμβαθύνουμε σε ζητήματα κοινωνικής μνήμης, ή αν θα εγκαταλείψουμε οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας υπό αυτό το πρίσμα. Η προοπτική του προκαθορισμένου πλαισίου δεν θα πρέπει, ωστόσο, να μας αποθαρρύνει, καθώς στην πραγματικότητα δεν μπορεί να απουσιάζει ούτε ακόμη και στην πιο «κλασική» εκδοχή της κλασικής αρχαιολογίας (Πλάντζος 2014). Με άλλα λόγια, ακολουθώντας και την αναλογία της «ευαγγελικής» τυπολογίας, σύμφωνα με την οποία στην περίπτωση του ιερού του Πάνα χρησιμοποιήθηκε «παλιός ασκός» για να φυλάξει «καινούργιο κρασί», δεν θα ήταν άστοχο να αντιληφθούμε ως διάρρηξη της (υλικής διάστασης της) μνήμης την αδυναμία μας να

κατανοήσουμε σήμερα σε ικανοποιητικό βάθος την αρχική λειτουργία του χώρου και τι επιβίωσε ως ανάμνηση μετά την άφιξη των Παρίων. Με αυτή την έννοια, η ερμηνεία των υλικών καταλοίπων του Ιερού του Πάνα μπορεί αφενός να συνομιλήσει με ένα ερμηνευτικό σχήμα όπως αυτό του Riscœur, καθώς η περίπτωση μοιάζει να εμπίπτει στην κατηγορία της αμνησίας, όσο και να εμπλουτίσει μια τυπολογία όπως αυτή της Rous, μια και η επανάχρηση του συγκεκριμένου χώρου δεν στοχεύει, έχει όμως ως αποτέλεσμα την αλλαγή της κοινωνικής μνήμης που σχετίζεται με τελετουργικές πρακτικές.

Όσον αφορά τη βασιλική της αγοράς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο «ασκός τρύπησε», καθώς έχουμε ένα κληροδοτημένο αστικό τοπίο, μέρη του οποίου χρησιμοποιούνται ως οικοδομικό υλικό, δηλώνοντας έναν βαθμό διάρρηξης με το παρελθόν που, κατά τη γνώμη του γράφοντος, είναι και η χαμηλότερη βαθμίδα οικειοποίησής του. Εδώ είναι ακόμη πιο έντονη η υλική διάσταση της λήθης: τα αντικείμενα χάνουν όχι μόνο την παλαιότερη χρήση τους, αλλά και την παλαιότερη μορφή τους, με πρακτικές που η σύγχρονη αντίληψη θα τις χαρακτήριζε καταστροφικές. Αν, επομένως, στην προηγούμενη περίπτωση μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επανάχρηση ήταν τόσο πετυχημένη που απέκρυπτε την αλλαγή της κοινωνικής μνήμης, γιατί αποκομμένη από το συγκείμενό της η λαξευμένη στο βράχο κοιλότητα εύλογα θεωρήθηκε ιδανική για τη λατρεία του Πάνα, στην περίπτωση της βασιλικής της αγοράς οι πρακτικές λήθης μοιάζουν να συνοδεύονται από αδιαφορία να αποσιωπηθούν.

Η Αλυκή είναι διαφορετικό ζήτημα. Εδώ δεν εστιάζουμε σε μια τομή στον χρόνο, αλλά κάνουμε μερικά βήματα πίσω που μας επιτρέπουν να δούμε πρωτίστως την αργή αλλαγή του τοπίου των λατομείων και πώς αυτές οι αλλαγές συνδυάζονται με τις αλλαγές που καταδεικνύουν τα υπόλοιπα μνημεία στον χώρο. Η παραπάνω αργή διαδικασία δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι οι διαφοροποιήσεις εντοπίζονται μόνο στην περιοχή των ιερών, αρχαίων και χριστιανικών. Ωστόσο, όπως οι νέες λατρείες έτσι και οι νέες τεχνικές αντικαθιστούν τις παλαιότερες, υπηρετώντας τον ίδιο στόχο για περισσότερο από 12 αιώνες, τη διατήρηση της συνοχής μιας κοινότητας λατόμων. Τελικά, στην περίπτωση αυτή τι ακριβώς συμβαίνει; Η επανάχρηση του χώρου από μια νέα λατρεία είναι ενδεικτική της αλλαγής της κοινωνικής μνήμης, ή η συνεχής λατομική δραστηριότητα τεκμηριώνει τη διαιώνισή της, παρά τις αργές αλλαγές που μπορούν να διαπιστωθούν ακόμη και στο τοπίο των λατομείων; Το να απαντήσουμε θετικά και στα δύο δεν είναι υπεκφυγή. Οι δύο ερμηνείες μπορούν να θεωρηθούν παραπληρωματικές, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι μέχρι και τον ύστερο 13ο αιώνα μ.Χ. η λατομική δραστηριότητα στη χερσόνησο παρέμενε αναγνωρίσιμη και η ανάμνησή της ζωντανή. Η μαρμάρινη χερσόνησος, ωστόσο, είναι ενδιαφέρονσα και για έναν ακόμη λόγο: οι ερμηνευτικές περιπέτειες του τοπωνυμίου Αλυκή καταδεικνύουν πως δεν δικαιούμαστε να αγνοούμε τους μηχανισμούς μνήμης και λήθης όταν προσεγγίζουμε το υλικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alcock S.E. 2011. *Αρχαιολογίες του Ελληνικού Παρελθόντος, Τοπία, μνήμες και Αναμνήσεις*. Μτφ. Α. Καλλεγιά. Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Assmann, J. 1995. «Collective Memory and Cultural Identity». *New German Critique* 65:125.
- . 2008. «Communicative and Cultural Memory». Στο *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, επιμ. Ε. Astrid και Ν. Ansgar, 109–18. Βερολίνο – Νέα Υόρκη: De Gruyter.
- . 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- . 2017. *Η Πολιτισμική Μνήμη. Γραφή, Ανάμνηση και Πολιτική Ταυτότητα στους Πρώιμους Ανώτερους Πολιτισμούς*. Μτφ Δ. Παναγιωτόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Baker-Penoyre, J. ff. 1909. «Thasos. Part II – Topography». *JHS* 29(2):202–50.
- Balachandran, S. 2019. «Bringing Back the (Ancient) Bodies: The Potters' Sensory Experiences and the Firing of Red, Black and Purple Greek Vases». *Arts* 8(2):70. Doi:10.3390/ARTS8020070.
- Bernard, P. 1964. «Céramiques de la première moitié du VIIe siècle à Thasos». *BCH* 88(1):77–146.
- Boardman, J. 2007. *Η Αρχαιολογία της Νοσταλγίας. Πώς οι Αρχαίοι Έλληνες Αναπαρέστησαν το Μυθικό Παρελθόν τους*. Μτφ. Β. Δημητρίου. Αθήνα: Εκδ. Πατάκη.
- Brunet, M., A. Coulié, P. Hamon, B. Holtzmann, J.-Y. Marc, A. Muller, και O. Picard. 2019. *Thasos, Heurs et malheurs d'un Eldorado antique*. Παρίσι: Éditions Picard – Actes sud et École française d'Athènes.
- Chistov, D. 2015. «The Civic Centre of Archaic Borysthènes: a New Approach to Localization». Στο *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities*, επιμ. G.R. Tsetschladze, A. Avram και J. Hargrave, 403–13. Λονδίνο: Archaeopress Publishing.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delvoye, C. 1951. «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1950: Thasos, 2. La basilique paleo-chrétienne et ses annexes». *BCH* 75(1):154–64.
- Devambe, P. 1976. «La 'grotte de Pan' à Thasos». Στο *Mélanges d'histoire ancienne et d'archéologie offerts à Paul Collart*, 117–23. Cahiers d'archéologie Romande 5. Lausanne: Diffusion De Boccard.
- Grandjean, Y., και F. Salviat. 2012. *Οδηγός της Θάσου*. Μτφ. Γ.Μ. Σανιδάς. Sites et Monuments 3. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Halbwachs, M. 1992. «The Legendary Topography of the Gospels in the Holy Land». Στο *Maurice Halbwachs: On Collective memory*, επιμ. L.A. Coser, 190–235. Σικάγο – Λονδίνο: University of Chicago Press.
- . 2013α. *Η Συλλογική Μνήμη*. Μτφ. Τ. Πλύτα. Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.
- . 2013β. *Τα Κοινωνικά Πλαίσια της Μνήμης*. Μτφ. Ε. Ζέη. Αθήνα: Εκδ. Νεφέλη.
- Hoddinott, R.F. 1963. *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*. London – Toronto – New York: Palgrave Macmillan UK.
- Καραγιάννη, Φ. 2012. «Η Αστική Οικία στη Μακεδονία κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (4ος–6ος αι.)». Στο *Θρεπτήρια: Μελέτες για την Αρχαία Μακεδονία*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελς και Π. Αδάμ-Βελένη, 64–98. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- . 2013. «Η Αστική Οικία στη Μακεδονία κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (4ος – 6ος αι.)». *Τεχνογράφημα* 458:12–3.
- Kohl, M., A. Muller, Γ. Σανιδάς, και Μ. Σγούρου. 2004. «Ο Αποικισμός της Θάσου: η Επανεξέταση των Αρχαιολογικών Δεδομένων». *Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 16 (2002):57–71.
- Kozelj, T. 1983. «Une voie d'accès à l'acropole de Thasos». *BCH* 107(2):717–44.
- Kozelj, T., και M. Wurch-Kozelj. 1992. «The Military Protection of the Quarries of the Aliko Area during the Byzantine Period». Στο *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance. Interdisciplinary Studies on Stones and Stone Technology in Europe and Near East from the Prehistoric to the Early Christian Period*, επιμ. M. Waelkens, N. Herz, και L. Moens, 43–57. Acta Archaeologica Lovaninsia Monographie 4. Leuven: Leuven University Press.
- . 2012. «Use of a Saw in Roman and Proto-Byzantine Period on the Island of Thassos». Στο *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone: Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, επιμέλεια Α. Gutiérrez Garcia-Moreno, P. Lapuente Mercadal και I. Rodà de Llanza, 715–22. 1st ed. Documenta. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).

- Λαζαρίδης, Δ.Ι. 1965. «Θάσος. Σπήλαιο Αλυκής». *ArchDelt* 28 (1963), Β'2, Χρονικά:257–8.
- Maglova, P., και A. Stoev. 2015. «Thracian Sanctuaries». Στο *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*, επιμ. Cl.L.N. Ruggles, 1385–394. Νέα Υόρκη: Springer. Doi:10.1007/978-1-4614-6141-8_135.
- Μαντόγλου, Α. 2012. *Μνήμες. Ατομικές – Κοινωνικές – Ιστορικές*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μούρθος, Ι. 2018. «Κοινωνική Μνήμη και Κλασική Αρχαιολογία: από τον Halbwachs στην Alcock». Στο *Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες: Θεωρητικές-μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης (ΕΚΑΕΚΕ)*, επιμ. Γ. Ζαϊμάκης, 81–94. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας.
- Muller, A. 2010. «D'Odonis à Thasos. Thraces et Grecs (VIIIe – VIe s.): essai de bilan». Στο *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*, επιμ. H. Tréziny, 212–24. BiAMA 3. Παρίσι: Publications du Centre Camille Jullian.
- _____. 2017. «Thasos. L'installation du panthéon d'une cité coloniale». Στο *Quand naissent les dieux : fondation des sanctuaires antiques: Motivations, agents, lieux*, επιμ. S. Augusta-Bouarot, S. Huber και W. Van Andringa, 69–82. BEFAR 534. Παρίσι: Ecole française de Rome / École française d'Athènes.
- Nekhrizov, G. 2015. «Dolmens and Rock-Cut Monuments». Στο *A Companion to Ancient Thrace*, επιμ. J. Valeva, E. Nankov και D. Graninger, 126–43. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Owen, S. 2000. «New Light on Thracian Thasos: a Reinterpretation of the 'Cave of Pan'». *JHS* 120:139–43.
- Παπαδόπουλος, Σ., και Σ. Αγγελούδη-Ζαρκαδά. 2020. «Μελισουργοί Θάσου. Κατανομή, Κατασκευή, Χρονολόγηση». Στο *8ο Συμπόσιο Θασιακών Μελετών, «Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία, Τέχνη, Πολιτισμός, Θάσος 12–14 Οκτωβρίου 2019, Αφιέρωμα στον Γεώργιο Π. Νάκο*, επιμ. Κ. Χίονης, 364–84. Θασιακά 20. Καβάλα: Θασιακή Ένωση Καβάλας, Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Περιφερειακή Ενότητα Καβάλας.
- Παραδέλλης, Θ. 1999. «Ανθρωπολογία της μνήμης». Στο *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, επιμ. Ρ. Μπενβενίστε και Θ. Παραδέλλης, 27–58. Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Perrot, G. 1864. *Mémoire sur l'île de Thasos. Archives des Missions Scientifiques II*. Paris: Imprimerie Impériale.
- Πετρίδης, Π. 2008. «Παρατηρήσεις στις Πόλεις και τις Αστικές Οικίες της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό Χώρο». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 29:247–58.
- Πλάντζος, Δ. 2014. *Οι Αρχαιολογίες του Κλασικού. Αναθεωρώντας τον Εμπειρικό Κανόνα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Regel, V.É., E. Kurtz, και V.N. Korablev, επιμ. 1975. *Actes de l'Athos VI. Actes de Philothée. Βυζαντινά Χρονικά*, Παράρτημα τόμου Κ. Άμστερνταμ: Adolf M. Hakkert.
- Ricoeur, P. 2000. *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. Παρίσι: Éditions Seuil.
- _____. 2004. *Memory, History, Forgetting*. Μτφ. Κ. Blamey και D. Pellauer. Σικάγο – Λονδίνο: University of Chicago Press.
- Rous, S.A. 2019. *Reset in Stone: Memory and Reuse in Ancient Athens*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Servais, J., J.-P. Sodini, A. Lambraki, και T. Koželj. 1980. *Aliko I. Les deux sanctuaires. Les carrières de marbre à l'époque paléochrétienne. Études Thasiennes 9*. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Sodini, J.-P. 2011. «Thasos protobyzantine». *CRAI* 155(2):1161–207.
- Sodini, J.-P., και K. Kolokotsas. 1986. *Aliko II. La basilique double*. Vol. 1–2, *Études Thasiennes X*. Παρίσι: École française d'Athènes – Diffusion de Bocard.
- Sodini, J.-P., T. Koželj, και M. Wurch-Koželj. 2016. *Le nymphée d'une maison de l'antiquité tardive à Thasos (terrains; Tokatlis/ Divanakis/Voulgaridis)*. *Études Thasiennes XXI*. Παρίσι: École française d'Athènes – Diffusion de Bocard.
- Tomlinson, R.A. 1981. Review of *Aliko I. Les deux sanctuaires*, by J. Servais. *Les carrières de marbre à l'époque paléochrétienne*, by J.-P. Sodini [and others]. *JHS* 101:210–11.
- Vanderspoel, J. 2010. «Provincia Macedonia». Στο *A Companion to Ancient Macedonia*, επιμ. J. Roisman και I. Worthington, 251–75. Malden, MA: John Wiley & Sons.
- Wagman, R.S. 2011. «Pan's Tree: On a Votive Relief to Pan from the Piraeus». *Kernos*: 105–9.
- Χαμηλάκης, Γ. 2015. *Η Αρχαιολογία και οι Αισθήσεις: Βίωμα, Μνήμη και Συν-κίνηση*. Μτφ. Ν. Κούρκουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου.

Επανάχρηση χώρου στα Άβδηρα Θράκης από την Αρχαϊκή περίοδο έως σήμερα

Η περίπτωση της περιοχής «Βάλτα Ζαμπάκη»

Παρασκευή Μότσιου

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
motsiupar@hotmail.com

ABSTRACT

During the excavation campaigns of the 1980s and 1990s at the area of 'Valta Zampaki' in the Xanthe prefecture, a fragment of the life of the ancient city of Abdera was revealed, dated to the period spanning from its foundation by the Klazomenians in the mid-7th century BC to its abandonment in the mid-2nd century BC. The city had already been moved further south within a new enclosure by the late 4th – early 3rd century BC.

The findings paint a picture of a bustling peri-urban landscape at the northwestern part of the archaic and classical city of Abdera, where many aspects of human life can be encountered: religion, daily (public) life and death. Two cemeteries were excavated, one archaic and one hellenistic, a late archaic to early hellenistic sanctuary of Demeter and Kore, two phases of the defensive wall of the city, port facilities and public buildings. The traces of the use of the site during the Roman and Ottoman periods are lost, while we know that from at least 1970 onwards, 'Valta Zambaki' was agriculturally exploited. In recent years, the Ephorate of Xanthe has been making efforts to designate the excavated section as an organized visitor site.

The aim of this paper is to examine the interrelationship of the site's functions over uses through time, from the natural landscape before the arrival of the Klazomenian settlers, its intermediate cycles of life habitation and use, its eventual abandonment and restoration to its natural landscape state, to the modern period and its agricultural exploitation. It also aims to identify continuities and changes in the perception and experience of the site diachronically, while the flooding episodes of the Nestos River were slowly transforming it.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γη της Αιγαιακής Θράκης ήταν πολύ πλούσια. Το θρακικό κρασί ήταν γνωστό για την ποιότητά του ήδη από τα ομηρικά έπη, καθώς ο Οδυσσέας με τέτοιο πότισε τον κύκλωπα Πολύφημο, για να τον μεθύσει και να ξεφύγει με τους συντρόφους του από αυτόν, όπως παραδίδεται στο γνωστό επεισόδιο της Οδύσσειας (ι, 195–199, 340–361). Η θαλερότητα της γης αυτής, η οποία βρέχεται από τρεις μεγάλους ποταμούς, τον Έβρο, το Νέστο και τον Στρυμόνα, αλλά και πολλούς ακόμα μικρότερους ποταμούς και παραποτάμους, πιθανόν δεν ήταν άγνωστη στους Κλαζομένιους, οι οποίοι ίδρυσαν την πρώτη αποικία των Αβδήρων στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. (περίπου στο 654 π.Χ.), στον μυχό ενός κόλπου δίπλα στο Δέλτα του ποταμού Νέστου. Επιπλέον πλεονεκτήματα που προσέφερε η θρακική γη στους κλαζομένιους αποίκους ήταν ο πλούτος σε μεταλλεύματα, ξυλεία και άλογα, η δυνατότητα καλλιέργειας σιτηρών και αμπελιών και εκτροφής ζώων, και η εύκολη

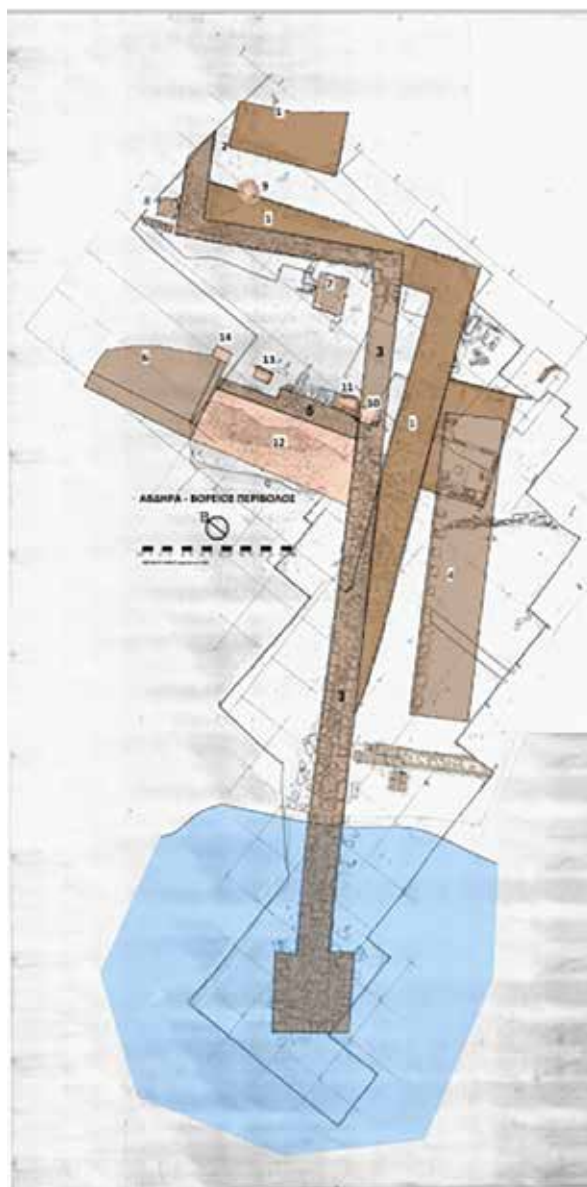

Εικ. 1. Δορυφορική εικόνα, όπου σημειώνονται οι θέσεις του σύγχρονου χωριού των Αβδήρων και η «Βάλτα Ζαμπάκη» (πηγή: Google Earth, με προσθήκες της συγγραφέα).

προμήθεια δούλων (Καλλιντζή 2011, 1276· Kallintzi 2023, 116). Χαρακτηριστικά, ο Πίνδαρος τον 5ο αιώνα π.Χ., όταν μιλά στον δεύτερο παιάνα του για την πρώτη ίδρυση της πόλης των Αβδήρων από τον κλαζομένιο αποικιστή Τιμήσιο, περιγράφει την χώρα της ως «Θραϊκίαν γαίαν ἀμπελόεσσαν τε καὶ εὐκαρπον» (*Παιᾶνες* fr. 52b, στ. 25–6) και «χθόνα πολύδωρον» (*Παιᾶνες* fr. 52b, στ. 60). Πολλές ακόμα αρχαίες γραμματειακές πηγές αναφέρουν την αποικιστική επιχείρηση: ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι* 1.168), ο Πλούταρχος (*Ηθικά* 812A), ο Ιούλιος Σολίνος (*Polihistor* X, 9–10) και ο Ευσέβιος ο Παμφίλου (*Χρονικοί Κανόνες* 2.86) (βλ. αναλυτικότερα, Dougherty 1994, 205–18· Καλλιντζή 2011, 98–9· Μότσιου 2016, 7–8).

ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ «ΒΑΛΤΑ ΖΑΜΠΑΚΗ» ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1980–1990 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή «Βάλτα Ζαμπάκη», η οποία βρίσκεται περίπου 4 χλμ. νότια του σύγχρονου χωριού των Αβδήρων (Εικ. 1). Εκεί αποκαλύφθηκε ένα μικρό «θραύσμα» της πόλης των Αβδήρων, από την ίδρυσή της από τους Κλαζομένιους στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. ως την πλήρη εγκατάλειψη του τόπου στα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ. Στο παρόν άρθρο θα εστιάσουμε σε αυτό το «θραύσμα» και θα εξετάσουμε συνέχειες και ασυνέχειες, χρήσεις και επαναχρήσεις της θέσης από την Αρχαϊκή περίοδο ως σήμερα. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσουν δύο θέσεις που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή της «Βάλτας Ζαμπάκη», όπως τις έχει αριθμήσει η Κ. Καλλιντζή στην διατριβή της (2011, 806–15), οι 198 και 201. Η πρώτη θέση ονομάζεται «Αμμόλοφος» (πρώην Κουμ Τεπέ), όπου εντοπίστηκε εκτεταμένο νεκροταφείο της Αρχαϊκής περιόδου, ενώ η θέση 201 αφορά την βορειοδυτική γωνία του βόρειου περιβόλου των Αβδήρων· τις δύο θέσεις θα δούμε αναλυτικά παρακάτω. Άξια αναφοράς είναι και η θέση 199, που απέχει 100 μ. βορειοδυτικά από τη θέση 201, και «περικυκλώνει» σταβλικές εγκαταστάσεις

Εικ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο της βορειοδυτικής γωνίας του βόρειου περιβόλου των Αφδίων στη περιοχή «Βάλτα Ζαμπάκη». Με καφέ σκούρο σημειώνονται τα κτίσματα της κλαζομενιακής φάσης, ενώ με καφέ ανοιχτό αυτά της τήας (πηγή: Σαμίου-Λιανού 2018, 3, σχέδιο 1).

στον αγρό Χατζόπουλου. Εντοπίζονται τρεις φάσεις χρήσης της: τμήμα του κλαζομενιακού νεκροταφείου, μία εγκατάσταση άγνωστης χρήσης Υστεροκλασικών χρόνων που ιδρύθηκε στην περιοχή του νεκροταφείου, όταν πια αυτό δεν ήταν ορατό και το έλος πιθανόν είχε αποξηρανθεί, και ένας τύμβος του 1ου αιώνα π.Χ., από τον οποίο προέρχονται δύο επιτύμβιες στήλες (Καλλιντζή 2011, 809–13).

Οι Κλαζομένιοι, καταφθάνοντας στην περιοχή για να ιδρύσουν τα Άβδηρα, συνάντησαν ένα τόπο με πολύ διαφορετική γεωγραφία από ό,τι σήμερα. Στη δυτική πλευρά του κόλπου βρίσκονταν οι εκβολές του Νέστου, προσχώσεις του οποίου τον επιχωμάτωσαν σταδιακά κατά την αρχαιότητα, αλλάζοντας την ακτογραμμή της περιοχής. Διαχρονικό χαρακτηριστικό της είναι οι βαλτώδεις εκτάσεις της, καθώς ακόμα και σήμερα λιμνάζουν ανά περιόδους νερά στον αρχαιολογικό χώρο, εξ ου και το όνομα «Βάλτα Ζαμπάκη» (Συρίδης 1996, 357–68· Ψιλοβήκος και Συρίδης 1997, 707–14· Syrides και Psilovikos 2004, 351–59, εικ. 7· Καλλιντζή 2011, 88–90· Kallintzi 2023).

Από την πρώτη φάση κατοίκησης της πόλης, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε την παράλια βορειοδυτική γωνία του αμυντικού τείχους των Αφδίων, που χρονολογείται στο 625–600 π.Χ. (Εικ. 2, 4). Εντοπίστηκε

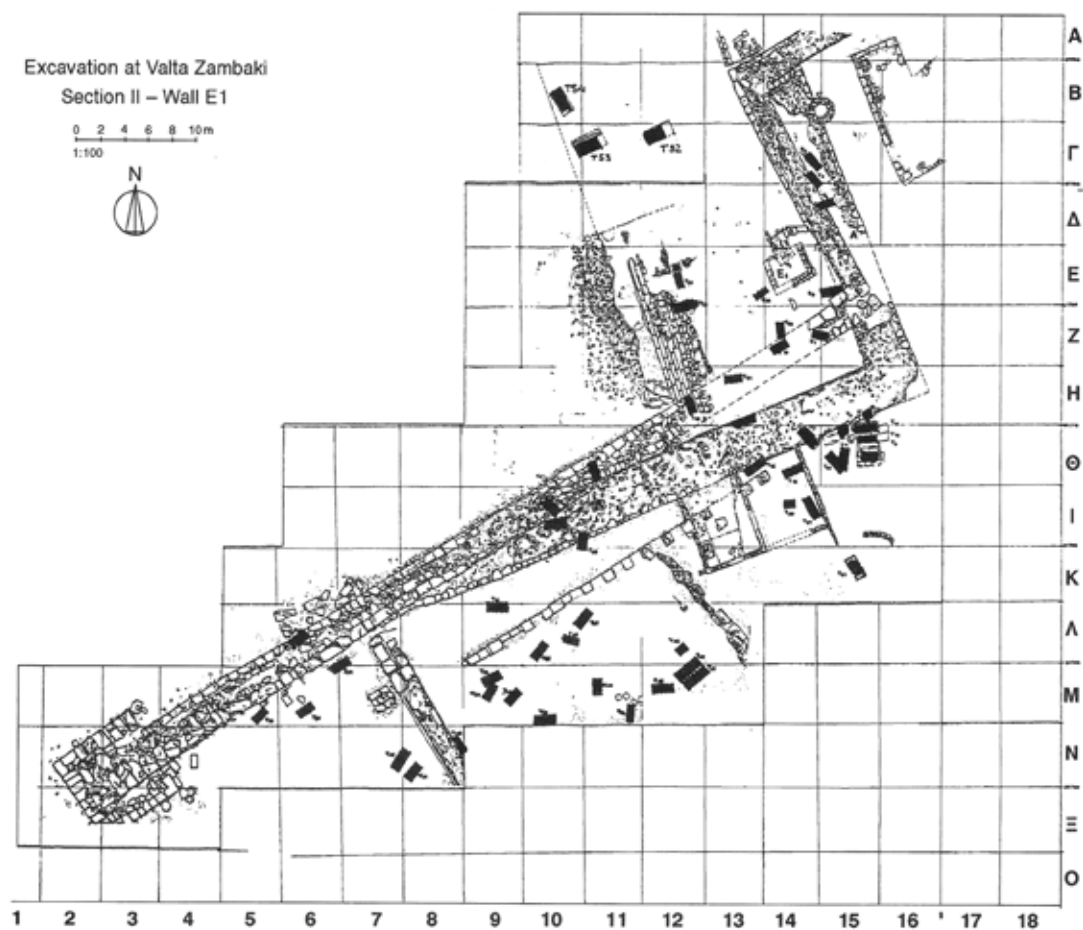
Εικ. 3. Δορυφορική εικόνα της «Βάλτας Ζαμπάκη», όπου σημειώνονται οι θέσεις του Αρχαίου (κλαζομενικού) νεκροταφείου και της βορειοδυτικής γωνίας του βόρειου περιβόλου των Αβδήρων (πηγή: Google Earth, με προσθήκες της συγγραφέα).

πύλη, στα αριστερά της κτίριο που ταυτίζεται με φυλάκιο ή πύργο, ενώ κολλημένο στην εσωτερική παρειά του τείχους εντοπίστηκε ένα δίχωρο κτίριο (Καλλιντζή 2011, 1088, 1130· 2012, 132–33).

Μόλις 150 μ. βορειότερα του τείχους εντοπίστηκε στην θέση «Αμμόλοφος» τμήμα εκτεταμένου επιπέδου νεκροταφείου, το οποίο ιδρύθηκε σε στρώμα θαλάσσιας άμμου, στο ύψος του υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής και σε μικρή απόσταση από την θάλασσα. Συνδέεται με την κλαζομενική φάση της πόλης και η χρήση του τοποθετείται στο β' μισό του 7ου και στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. (Εικ. 3). Σε αυτό ανασκάφηκαν 282 ταφές, κυρίως εγχυτρισμοί, μικρός αριθμός λακκοειδών και ένας κιβωτιόσχημος τάφος (Skarlatidou 2004, 249–59· Σκαρλατίδου 2010). Κατά την κλαζομενική περίοδο, από τα μέσα του 7ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., η περιοχή της «Βάλτα Ζαμπάκη» είναι κυρίως ένας δημόσιος περιαστικός χώρος (Βαλαβάνης κ.ά. 2019, 162), καθώς βρισκόταν στα όρια της πόλης. Επίσης, εντοπίζεται και ιδιωτικός χώρος, εφόσον το δίχωρο κτίριο εντός του τείχους είναι οικία.

Ο Ηρόδοτος αναφέρει την δεύτερη αποίκηση της πόλης των Αβδήρων, από τους κατοίκους της Τέω αυτή τη φορά, γύρω στο 545 π.Χ. Οι Τήιοι εγκατέλειψαν μαζικά την πόλη τους λόγω της κατάληψής της από τους Πέρσες. Από τον Πίνδαρο (*Παιᾶνες* fr. 52b, στ. 28–34), τον Ηρόδοτο (*Ιστορίαι* 7.110), τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά* 14.1.30) και τον Πλίνιο (*Naturalis Historia* 4.40) μαθαίνουμε για τους αγώνες των νέων αποίκων να απωθήσουν τα ντόπια θρακικά φύλα, ώστε να εγκατασταθούν. Η νίκη των Τηίων έναντι των θρακικών φύλων στη μάχη του Μελαμφύλου (Πίνδαρος, *Παιᾶνες* fr. 52b, στ. 28–34) είχε ως επακόλουθο την ισχυροποίηση των αποίκων στην περιοχή και την ραγδαία ανάπτυξή τους, ώστε ο ποιητής Ανακρέων δίκαια αποκάλεσε τα Άβδηρα «καλή Τηίων ἀποικίη», όπως μας παραδίδει ο Στράβων (*Γεωγραφικά* 14.3.C.644) (Λουκοπούλου κ.ά. 2005, 159–60· Καλλιντζή 2011, 99–100).

Η εγκατάσταση των Τηίων στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. στα Άβδηρα σηματοδοτεί αλλαγές στην χρήση του χώρου. Αρχικά, το αρχαίο νεκροταφείο που ιδρύθηκε από του Κλαζομενίους σταμάτησε να χρησιμοποιείται, άρα καταργείται η ταφική χρήση της περιοχής. Ο δημόσιος χαρακτήρας της, όμως, διατηρείται και ενισχύεται, καθώς στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ. ιδρύθηκε ιερό προς τιμήν της Δήμητρας και Κόρης, το οποίο χρησιμοποιείται ως τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. (Εικ. 2, 4). Πάνω σε ένα φυσικό άνδρηρο στη γωνία που σχηματίζουν τα δύο σκέλη του τείχους εντοπίστηκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα της πρώτης φάσης του ιερού: μια μνημειακή κλίμακα, που

Εικ. 4: Τοπογραφικό σχέδιο της βορειοδυτικής γωνίας του βόρειου περιβόλου των Αβδήρων στη θέση «Βάλτα Ζαμπάκη», όπου διακρίνονται οι ταφές του Ελληνιστικού νεκροταφείου. Επίσης, με κόκκινο βέλος σημειώνεται το νέο κάθετο σκέλος του βόρειου περιβόλου και με πορτοκαλί τμήμα του περιβόλου του Ελληνιστικού νεκροταφείου (πηγή: Samiού 2004, 292, εικ. 2).

οδηγεί στο άνδριο και λειτουργεί παράλληλα ως ανάλημμά του, δύο εσχάρες, και ένα κτίριο αδιευκρίνιστης χρήσης, το κτίριο Α (Μότσιου 2016, 25–7· 2019, 591· Σαμίου-Λιανού 2018). Σημαντική είναι και η γειτνίαση του ιερού με το αρχαϊκό νεκροταφείο, το οποίο είχε ήδη πάψει να λειτουργεί λίγες δεκαετίες νωρίτερα. Το χρονικό κενό μεταξύ περίπου 570–560 και 530–520 π.Χ. εντοπίζεται και ως κενό «υλικότητας» γενικά στην περιοχή, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί ή χρονολογηθεί ακόμα με ασφάλεια κεραμικά σύνολα στα Άβδηρα της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, είτε ντόπια είτε εισηγμένα (Καλλιντζή και Κεφαλίδου 2022, 215).

Το κλαζομενιανό αμυντικό τείχος δέχτηκε ορισμένες επισκευές από τους νεοαφιχθέντες Τήιους στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ. και επαναχρησιμοποιήθηκε για κάποιες δεκαετίες. Στον ύστερο 6ο αιώνα π.Χ. αντικαταστάθηκε από ισχυρότερο τείχος, το οποίο δυτικά κατέληγε σε πύργο, για να προστατεύσει τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Στην ίδια θέση καταργήθηκε το δίχωρο κτίριο, ενώ στη θέση του χτίστηκε ένας νεώσοικος, που σχετίζεται με το πολεμικό λιμάνι των Αβδήρων, το οποίο μάλιστα, σύμφωνα με την Κ. Καλλιντζή (2011, 1133–34, 1188–89· 2012, 133· Kallintzi 2023), οικοδομήθηκε για να καλύψει τις ανάγκες των Περσών για ελλιμενισμό κατά την εκστρατεία τους για την κατάκτηση της Ελλάδας.

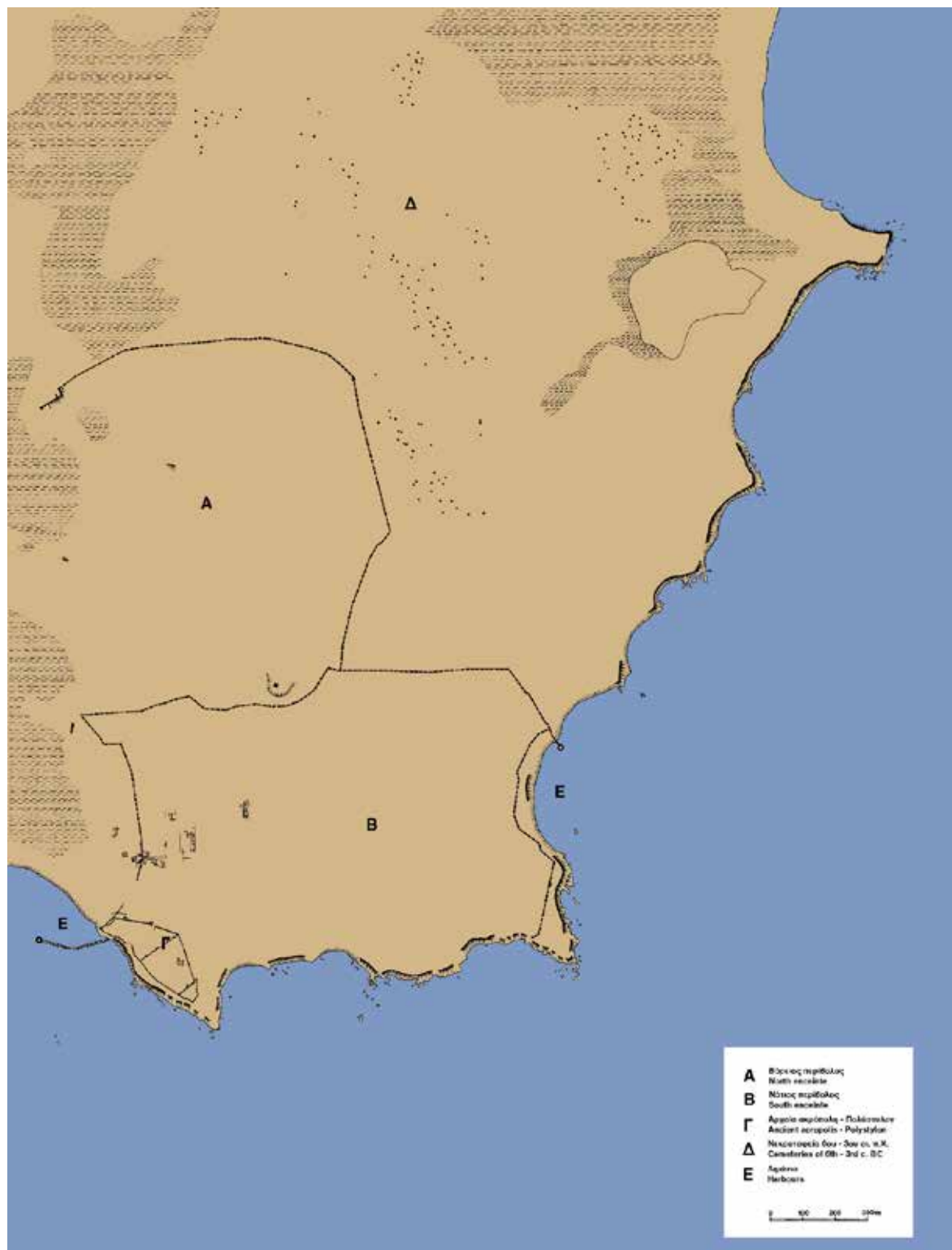
Σύντομα αλλάζει η μορφή του χώρου, λόγω σοβαρών πλημμυρικών επεισοδίων που προκάλεσε ο Νέστος στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., ο οποίος θα παίξει σημαντικό ρόλο στη συνεχή και διαχρονική διαμόρφωση του χώρου. Ο κόλπος άρχισε να επιχωμάτωναται, καταστράφηκε ο νεώσοικος και το κτίριο Α του ιερού της Δήμητρας και Κόρης, στη θέση του οποίου ιδρύθηκαν δίδυμοι βωμοί, ενώ η περιοχή καλύφθηκε με άμμο. Επιπλέον, σταμάτησε και η χρήση της κλίμακας για την κίνηση των πιστών στο άνδριο, καθώς

στην κορυφή της χτίστηκε τοίχιο, ενώ στο νότιο πέρας της χτίστηκε βωμός τέφρας. Πάνω δε στην κλίμακα απορρίπτονταν από το α' μισό του 5ου αιώνα ως την παύση χρήσης του ιερού στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. προϊόντα των λατρευτικών πράξεων, δηλαδή μεγάλος αριθμός ειδωλίων, κεραμική, τέφρα από τις εσχάρες και τον βωμό, οστά ζώων, όστρεα, μικρός αριθμός χάλκινων νομισμάτων και, κυρίως, περίπου 20.000 μικρογραφικές υδρίες (Μότσιου 2016, 26–7· Μότσιου 2019, 591–3· Kallintzi 2023).

Όσον αφορά τις λιμενικές εγκαταστάσεις, μπροστά από τον αχρηστευμένο πια νεώσοικο χτίστηκε νέο κάθετο σκέλος του περιβόλου, ώστε να προστατεύσει την πόλη από την δυτική της πλευρά (Εικ. 4). Το τμήμα του λιμανιού στη βορειοδυτική γωνία της πόλης χρησιμοποιήθηκε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα, από το 525/520 ως το 490/480 π.Χ. Μια προκυμαία βρέθηκε από τον Δ. Λαζαρίδη το 1965 στο μέσο του δυτικού σκέλους του βόρειου περιβόλου (Λαζαρίδης 1968, 459), αλλά η έρευνα δεν έχει καταλήξει, αν πρόκειται για τον νότιο «διάδοχο» του βόρειου επιχωματωμένου ή το νότιο πέρας ενός μεγάλου ενιαίου λιμένα. Σύμφωνα με την Κ. Καλλιντζή (Καλλιντζή 2011, 1134, 1189· 2012, 133· Kallintzi 2023), πρόκειται για το νότιο άκρο του λιμανιού της πόλης των Αβδήρων, του οποίου το μήκος υπολογίζεται σε 400 μ. και πλάτος τα 100–50 μ. Η ίδια, επίσης, υποστηρίζει ότι στη βόρεια πλευρά αναπτύχθηκε το πολεμικό λιμάνι, λόγω της ύπαρξης του προαναφερθέντα νεώσοικου, ενώ στο νοτιότερο το εμπορικό, λόγω της κοντινής απόστασης του τείχους του περιβόλου και ενός κτίσματος, χώροι του οποίου ερμηνεύτηκαν ως καταστήματα (Αυγολούπης 2008, 17–8).

Από το β' μισό του 4ου αιώνα π.Χ., η εικόνα της περιοχής αλλάζει ακόμα μια φορά, και μάλιστα ακόμα πιο ραγδαία. Πιθανόν εξαιτίας της συνεχιζόμενης επιχωμάτωσης του κόλπου, της μετατροπής του σε ελώδη έκταση και της δυσχέρειας στη χρήση του λιμανιού, τα Άβδηρα μετακινήθηκαν από τον βόρειο στο νότιο περίβολο (Εικ. 5). Η σχέση λειτουργίας μεταξύ των δύο περιβόλων δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί. Η πιθανότητα συνύπαρξης του βόρειου περιβόλου με τον νότιο για ένα χρονικό διάστημα, ο τρόπος υλοποίησης της μεταφοράς του, βάσει προγράμματος ή εν τάχει, και η οριστική εγκατάλειψη του βόρειου περιβόλου είναι ζητήματα υπό διερεύνηση στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΑΠΑΞ (Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Αβδήρων Ξάνθης), που υλοποιείται μεταξύ της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ξάνθης, του ΕΚΠΑ και άλλων πανεπιστημίων και ερευνητικών ινστιτούτων (Καλλιντζή κ.ά. 2020, υπό έκδ.). Πάντως, φαίνεται ότι υλικό από τα λιθολογημένα τείχη του βόρειου περιβόλου χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή του νότιου. Το 1991 η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη υπέδειξε στην τότε ΛΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Ξάνθης) έναν λιθόπλινθο· εντοπίστηκε στην δυτική πύλη του νότιου περιβόλου και φαίνεται να είχε μεταφερθεί εκεί από το τείχος του 6ου αιώνα π.Χ. στην θέση της «Βάλτας Ζαμπάκη». Η Κ. Καλλιντζή (Καλλιντζή 2011, 1146· Καλλιντζή κ.ά. 2020, 531· Kallintzi 2023) παρατηρεί ότι υπάρχει η πιθανότητα να πρόκειται για λιθολόγηση ενός ήδη εγκαταλειμμένου και καταστραμμένου τείχους, του οποίου υλικό χρησιμοποιήθηκε στην οικοδόμηση του νεότερου νότιου περιβόλου, ή για μεταφορά του λίθου, η οποία πραγματοποιήθηκε για κάποια μεταγενέστερη επισκευή του πύργου (Μότσιου 2016, 23–5).

Η μετακίνηση της πόλης από τον βόρειο στο νότιο περίβολο αποτυπώθηκε και στην ανασκαμμένη περιοχή. Το ιερό απέκτησε στον ύστερο 4ο αιώνα π.Χ. μια ακόμα εσχάρα, χτισμένη πάνω στο λιθολογημένο πια τείχος της τηίας φάσης, η καταστροφή του οποίου θα πρέπει να άλλαζε ριζικά το τοπίο της θέσης. Επίσης, στο νοτιότερο τμήμα της ανασκαμμένης περιοχής βρέθηκε μικρός μεταλλουργικός κλίβανος, του οποίου η χρήση τοποθετείται μεταξύ του τέλους του 6ου και του τέλους του 3ου αιώνα π.Χ., με πιο πιθανή την χρήση του μετά το β' μισό του 4ου μέχρι αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Εντοπίστηκε πάνω από το επίπεδο του κατεστραμμένου και επιχωματωμένου νεώσοικου, ενώ τα κατάλοιπα της μεταλλουργικής εργασίας αποτελούνται από παχύ στρώμα στάχτης, σκωρίες χαλκού και θραύσματα πήλινων ακροφυσίων, διασκορπισμένα σε μια ακτίνα 1 μ. γύρω από την κατασκευή. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις τοποθετούνται συνήθως στα περίχωρα ή εκτός της πόλης, η παρουσία του εργαστηρίου στα όρια του οικιστικού ιστού δικαιολογείται, καθώς η πόλη είχε πια μετακινηθεί, οπότε η θέση δεν χρησιμοποιούνταν με την ίδια ένταση ή και καθόλου από τους εναπομείναντες κατοίκους της περιοχής του βόρειου περιβόλου (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1995, 163· 1996, 135–6, πιν. 74· Καλλιντζή 2011, 1174–75, σχέδιο 95, αρ. 1). Οπότε, κατά την περίοδο της κατοίκησης της βόρειας πόλης από τους Τηίους, η υπό εξέταση περιαστική θέση διατηρεί αμιγή τον δημόσιο χαρακτήρα της μέχρι την ίδρυση του μεταλλουργικού κλιβάνου, ο οποίος θα μπορούσε να είναι ιδιωτικός. Ακόμα και μετά την

Εικ. 5. Τοπογραφικό σχέδιο που αποτυπώνει τον βόρειο και νότιο περίβολο των Αβδήρων (© ΕΦΑΕΑΝ).

μετακίνηση της πόλης στο νότιο περίβολο και την απομάκρυνση της περιοχής από το ενεργό αστικό κέντρο κατά 1 χλμ., η θέση της «Βάλτα Ζαμπάκη» παραμένει στην περιαστική ζώνη του νότιου περιβόλου (de Polignac 1995, 21–5· Hölscher 2007, 166–67).

Η όποια ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή δεν έχει αφήσει υλικά κατάλοιπα, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, που να χρονολογούνται από το περίπου 280 π.Χ. έως τον ύστερο 3ο αιώνα π.Χ., οπότε ιδρύεται

νεκροταφείο στη θέση, το οποίο λειτούργησε ως το β' μισό του 2ου αιώνα π.Χ. (Εικ. 4). Ανασκάφηκε τμήμα του νεκροταφείου, όπου ανακαλύφθηκαν 55 ταφές, κυρίως κεραμοσκεπείς και λακκοειδείς, ενώ σποραδικές ενδείξεις στα όμορα χωράφια υποδεικνύουν ότι πρόκειται για εκτεταμένο νεκροταφείο (Samίου 2004, 291–303· Καλλιντζή 2011, 1220, εικ. 1603–4, σχ. 135). Η θέση ίδρυσης δεν πρέπει να είναι τυχαία. Φαίνεται ότι από την εγκατάλειψη της θέσης στις αρχές του 3ου αιώνα ως την ίδρυση του νεκροταφείου στον ύστερο 3ο αιώνα π.Χ., περίπου δύο γενιές μετά, διατηρείται στη συλλογική μνήμη η χρήση της θέσης ως τόπου χθόνιας λατρείας. Πρόκειται για έναν τόπο με άμεση σύζευξη με τον Κάτω Κόσμο, καθώς το τυπικό λατρείας των Θεσμοφορίων βασίζεται στον μύθο της καθόδου της Περσεφόνης στον κόσμο των νεκρών και της επανόδου από αυτόν (ενδεικτικά για τα Θεσμοφώρια, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Brumfield 1981, 70–103· Simon 1983, 17–22· Sfameni 1986, 195–283· Clinton 1996, 111–25· Parke 2000, 116–25· Tzanetou 2002, 329–67· Kozlowski 2005, 23–69· Karatas 2014, 502–10· Μότσιου 2016, 46–7). Εξάλλου, ο περιοχή έχει χρησιμοποιηθεί για ταφικούς σκοπούς ήδη από την Αρχαϊκή περίοδο, και συνέχισε ως την Ρωμαϊκή, με τον ταφικό τύμβο στον αγρό Χατζόπουλου.

Τέλος, με το νεκροταφείο σχετίζεται και ένας τοίχος μικρού πάχους και πρόχειρης κατασκευής (Εικ. 2, 4). Για την οικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκε υλικό του τήιου τοίχους σε δεύτερη χρήση και ήταν θεμελιωμένος πάνω στο στρώμα άμμου που κάλυψε τα τείχη και τον νεώσοικο μετά την καταστροφή και εγκατάλειψή τους. Από τη Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη (1995, 163· 1996, 135) χρονολογήθηκε στους Ελληνιστικούς χρόνους και ταυτίστηκε με ταφικό περίβολο, ενώ δεν απέκλεισε την περίπτωση να χρονολογείται στη Ρωμαϊκή περίοδο.

ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ «ΒΑΛΤΑ ΖΑΜΠΑΚΗ» ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Το πλήθος των ανασκαφικών στοιχείων μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε, αν και υπάρχουν ακόμα ερωτήματα προς απάντηση, τους κύκλους χρήσης και επανάχρησης της περιοχής μέχρι τον 2ο αιώνα π.Χ. Όμως, μετά την παύση χρήσης του χώρου ως νεκροταφείου, τα ίχνη της χρήσης, όχι μόνο του συγκεκριμένου χώρου, αλλά και ευρύτερα της πόλης των Αβδήρων, χάνονται μέχρι τον 20ο αιώνα. Ενώ η κεντρική και νησιωτική Ελλάδα αποτέλεσε πόλο έλξης για τους ευρωπαίους περιηγητές ήδη από τον 15ο αιώνα, η περιοχή μεταξύ Νέστου και Έβρου έμεινε ουσιαστικά ανεξερεύνητη μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Λουκοπούλου κ.ά. 2005, 142–47· Καλλιντζή 2011, 59–60). Όσοι επισκέφθηκαν την περιοχή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης, δεν παρέκκλιναν της αμαξιτής οδού που ένωνε τις δύο πόλεις, αφήνοντας τα παράλια αχαρτογράφητα. Επιπλέον, δύο σημαντικά έργα σχετικά με τη γεωγραφία και ιστορία της Ηπείρου, Μακεδονίας και Θράκης, το *Disseartio Geographica* του T.L.F. Tafel του 1842 (βλ. Tafel 1972) και το αντίστοιχο έργο του St. Casson (1926) ουσιαστικά βασίζονταν σε δευτερεύουσες πηγές και όχι σε αυτοψίες (Λουκοπούλου κ.ά. 2005, 143· Καλλιντζή 2011, 59–60).

Ορόσημο για την αλλαγή του τοπίου της περιοχής αποτελεί η τεχνητή μετατόπιση της κοίτης του Νέστου κατά 4 χλμ. δυτικότερα το 1953, όπως και η ολοκλήρωση αρδευτικών και αντιπλημμυρικών έργων στη δεκαετία του 1950. Από το 1952, μαζί με τα έργα διευθέτησης και εγκιβώτισης της κοίτης του Νέστου, υλοποιήθηκαν και εκτεταμένα έργα εκχέρσωσης του παραποτάμιου υδροχαρούς Μεγάλου Δάσους ή Κοτζά Ορμάν, το οποίο σήμερα έχει σχεδόν εξαφανιστεί (Καλλιντζή 2011, 82, 93· Πολάνδης 2019, 35· Kallintzi 2023). Φαίνεται ότι, πριν από τις πρώτες έρευνες στη «Βάλτα Ζαμπάκη» από τον Δημήτριο Λαζαρίδη, η περιοχή αποτελούταν από αγροτεμάχια διαφόρων ιδιοκτητών. Καθώς το όργωμα των χωραφιών στην περιοχή γινόταν κατά κόρον με ζώα, η άροση ήταν πολύ ρηχή. Το άροτρο έφτανε έως δέκα εκατοστά σε βάθος, δεν αποκαλύπτονταν αρχαιότητες, οπότε οι ιδιοκτήτες δεν ανακάλυπταν ευρήματα αρχαιολογικής αξίας. Επιπλέον, όσοι γεωργοί ή βοσκοί τυχόν έβρισκαν πηλίνα αντικείμενα, λόγω έλλειψης μόρφωσης και ερεθισμάτων, δεν κατανοούσαν την αρχαιολογική αξία του ευρήματος.¹ Παράλληλα, όμως, η περιοχή (Καλλιντζή 2020, 430), όπως και όλη η Μακεδονία και

1 Ευχαριστώ πολύ τον κ. Θ. Γεωργιάδη, κάτοικο Αβδήρων και αφυπηρητήσαντα υπάλληλο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ξάνθης, για

Θράκη, έπασχε από τις έντονες αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Δ. Λαζαρίδης, ως ανασκαφέας του ελληνιστικού νεκροταφείου της Αμφίπολης, ανησυχούσε βαθιά για τα σκάμματα και τις τομές αρχαιοκαπήλων στον τόπο. Για αυτό τον λόγο αποφάσισε αμέσως την έναρξη της ανασκαφής, ώστε να διασώσει το νεκροταφείο (Λαζαρίδης 2014, 12–3).

Ο Δ. Λαζαρίδης, κατά τις έρευνές του από το 1950 στον νότιο περίβολο των Αβδήρων, προβληματιζόταν σχετικά με την έλλειψη ενδείξεων για την θέση της αρχαϊκής και κλασικής πόλης, όπως περιγραφόταν από τις γραμματειακές πηγές. Το ενδιαφέρον του τράβηξε η «Βάλτα Ζαμπάκη», που εντοπίζεται 2 χλμ. βορειοδυτικά από τον τομέα όπου ανέσκαπτε στον νότιο περίβολο, καθώς οι καλλιεργητές των αγρών έβρισκαν κατά τις εργασίες τους αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, νομίσματα και άλλα αντικείμενα αρχαιολογικής αξίας. Μία αρχαϊκή πήλινη σίμη που βρέθηκε στον αγρό Στέφανου Τσάκου και παραδόθηκε στην Εφορεία Αρχαιοτήτων από τον Κοινοτικό σύμβουλο Δημήτρη Παπαργύρη, του έδωσε το έναυσμα να πραγματοποιήσει στη θέση τέσσερις δοκιμαστικές τομές το 1965, οι οποίες έδωσαν ευρήματα που χρονολογούνται από την Αρχαϊκή ως την Ελληνιστική περίοδο. Τα ευρήματα, σε συνδυασμό με την ύπαρξη αναχώματος, που αποδείχτηκε αργότερα ότι επρόκειτο για το βόρειο αμυντικό τείχος, οδήγησαν την ένταξη των Αβδήρων το 1981 στο πρόγραμμα «Ανασκαφές Θράκης».

Παράλληλα, το καλοκαίρι του 1982, στην προαναφερθείσα θέση «Αμμόλοφος», κατά τις εργασίες εμβάθυνσης κοινοτικού καναλιού για την αποστράγγιση των νερών της ελώδους περιοχής, εντοπίστηκε τυχαία το εκτεταμένο κλαζομενιάκο νεκροταφείο, όπως και ο ταφικός τύμβος του 1ου αιώνα π.Χ. Οι εργασίες εκβάθυνσης ξεκίνησαν στις 20 Ιουλίου 1982 και σε απόσταση 20 μ. Ν–ΝΔ από το αρχαϊκό νεκροταφείο ανασύρθηκε μια μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση ιππέα από την περιφέρεια του τύμβου. Μέχρι τότε ο τύμβος, ο οποίος βρίσκεται εν μέρει κάτω από το ανατολικό κτίσμα των σταβλικών εγκαταστάσεων των αδερφών Χατζόπουλου, θεωρούταν φυσικός γήλοφος, ενώ επιβεβαιώθηκε η ταφική χρήση του με την εύρεση την επόμενη χρονιά μιας ακόμα ενεπίγραφης μικρής επιτύμβιας στήλης στην όχθη του καναλιού αποστράγγισης. Την επόμενη μέρα της εύρεσης της ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης, στις 21 Ιουλίου 1982, το σκαπτικό μηχάνημα κατέστρεψε μεγάλο αριθμό ταφικών αγγείων, εκτός από τέσσερις εγχυτρισμούς. Τα περισυλλεγμένα κτερίσματα, ένα δακτυλιόσχημο αγγείο της πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου και ένας αρύβαλλος της πρώιμης Κορινθιακής περιόδου, προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση, καθώς ήταν πολύ πρωιμότερα από τα ευρήματα της Αρχαϊκής περιόδου που είχαν μέχρι τότε εντοπιστεί στα Άβδηρα. Το νεκροταφείο συνδέθηκε από την Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη με τους Κλαζομένιους αποίκους, κάτι το οποίο ανέτρεψε τη μαρτυρία του Ηροδότου (*Ιστορίαι* 1.168), οι οποίοι ανέφερε ότι η αποικία των Κλαζομενίων καταστράφηκε από τα εχθρικά θρακικά φύλα και ο οικιστής Τιμήσιος εκδιώχθηκε. Λόγω της σημασίας του νεκροταφείου, διενεργήθηκε αρχικά σωστική ανασκαφή υπό την Ε. Σκαρλατίδου, υπεύθυνη του αρχαιολογικού χώρου των Αβδήρων εκ μέρους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κομοτηνής, από τις 27 Ιουλίου έως τις 9 Αυγούστου 1982, και διερευνήθηκε τμήμα της μίας όχθης του καναλιού, ενώ τα έτη 1982–1987 διεξήχθη συστηματική ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου.

Επομένως, η γεωργική χρήση των προς ανασκαφή περιοχών της «Βάλτα Ζαμπάκη» σταμάτησε και ανασκαφές, που διήρκησαν από το 1982 ως το 1993 υπό την διεύθυνση της κ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και στις οποίες εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Λ. Κρανιώτη, Κ. Περιστέρη, Σ. Σαμαρτζίδου, Χ. Σαμίου-Λιανού, και Ε. Σκαρλατίδου, έφεραν στο φως ότι συζητήσαμε παραπάνω. Από τότε έως σήμερα, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ξάνθης εκτελεί έργα προστασίας, συντήρησης και ανάδειξης των αρχαιοτήτων (για τις ανασκαφικές έρευνες στη «Βάλτα Ζαμπάκη» από το 1950 και εξής, βλ. Λαζαρίδης 1968, 459–60, πίν. 555–63· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 6–9· 1988, 46–7· Σκαρλατίδου 2010, 39–42· Καλλιντζή 2011, 63–5, 806–13· Μότσιου 2016, 17). Το πιο πρόσφατο έργο, ονόματι «Ενοποίηση σημείων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος Αβδήρων και Πόρων», ξεκίνησε το 2018 και βρίσκεται σε εξέλιξη· το έργο εντάσσει τον αρχαιολογικό χώρο της «Βάλτα Ζαμπάκη» ως σταθμό στη διαδρομή ενός ευρύτερου αρχαιολογικού πάρκου.²

τις πολύτιμες πληροφορίες που μου παρέιχε.

2 Ευχαριστώ πολύ την Κ. Καλλιντζή και τη Δ. Σκουλαρίκη για τις πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα ανάδειξης αρχαιολογικών

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Εν κατακλείδι, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η θέση «Βάλτα Ζαμπάκη» μας προσφέρει μια ικανοποιητική εικόνα για έναν νευραλγικό δημόσιο χώρο των Αβδήρων που χρησιμοποιήθηκε συνεχώς και με διάφορες λειτουργίες από τα μέσα του 7ου αιώνα ως τον ύστερο 2ο αιώνα π.Χ. Εντοπίστηκαν αμυντικά τείχη δύο φάσεων, λιμενικές εγκαταστάσεις, ένα ιερό, κτίρια δημόσιας χρήσης και δύο νεκροταφεία. Επιπλέον, στο νότιο πέρας του ανασκαφικού χώρου εντοπίστηκαν ένα δίχωρο κτίριο και ένας μεταλλουργικός κλίβανος διαφορετικών εποχών, εγκαταστάσεις για τις οποίες δεν ξέρουμε αν είχαν ιδιωτική ή δημόσια χρήση. Μέγιστη σημασία στην συνεχή αναδιαμόρφωση της εικόνας του χώρου έπαιξαν οι καταστροφές που προκαλούσαν τα νερά του Νέστου, δημιουργώντας ένα δυναμικό τοπίο, του οποίου οι αλλαγές και οι χρήσεις δύσκολα παρακολουθούνται και ερμηνεύονται.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η κυκλικότητα της ίδρυσης και εγκατάλειψης στον ίδιο χώρο νεκροταφείου στην Αρχαϊκή περίοδο, ιερού στην ύστερη Αρχαϊκή και Κλασική και πάλι νεκροταφείου στην Ελληνιστική περίοδο. Πρόκειται, για έναν δημόσιο χώρο που σχετίζεται στενά με την συλλογική μνήμη και ταυτότητα των Αβδηριτών, ο οποίος επαναχρησιμοποιείται για περίπου μισή χιλιετία, για θρησκευτικούς και τελετουργικούς λόγους (Dougherty 1994· Βαλαβάνης κ.ά. 2019, 162· Καλλιντζή και Κεφαλίδου 2022, 212–16).

Όμως, μετά την δεύτερη εγκατάλειψη του χώρου, με την παύση χρήσης του ελληνιστικού νεκροταφείου στον ύστερο 2ο αιώνα π.Χ., οι αρχαιολογικές και γραπτές πληροφορίες είναι ανύπαρκτες και με το πέρας των χιλιετιών μέχρι σήμερα η συλλογική μνήμη χάθηκε. Η περιοχή «Βάλτα Ζαμπάκη» μετά την αποστράγγιση, ήταν –και εν μέρει παραμένει– γεωργικής και κτηνοτροφικής χρήσης τις τελευταίες πολλές δεκαετίες. Οι καλλιεργητές των αγρών της περιοχής δεν είχαν κατανοήσει ότι τα χώματα που καλλιεργούσαν έκρυβαν στοιχεία της ζωής της αρχαίας πόλης, παρόλο που εντόπιζαν συνεχώς ευρήματα αρχαιολογικής αξίας. Η στέρηση συσχέτιση του χώρου με το αρχαιολογικό παρελθόν του και η ανάδυση της ιστορικής συνείδησης πραγματοποιήθηκε κατά τις έρευνες του Δ. Λαζαρίδη και της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη στην περιοχή από την δεκαετία του 1960 και εξής. Τέλος, σημαντικό ρόλο στην προστασία της περιοχής της «Βάλτας Ζαμπάκη» παίζει η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ξάνθης, με τα διαρκή έργα φροντίδας και ανάδειξης της ως έναν σημαντικό αρχαιολογικό χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αυγολούπης, Ι. 2008. «Λιμάνι Αρχαίων Αβδήρων». Μεταπτ. διπλωμ. εργ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Βαλαβάνης Π., Ν. Δημάκης και Ν. Δημητριάδου. 2019. «Βιώνοντας τον Δημόσιο Χώρο στην Αρχαία Ελλάδα (6ος–1ος αι. π.Χ.). Δρόμοι, Πλατείες και Ελεύθεροι Ανοιχτοί Χώροι στις Πόλεις, τα Ιερά και τα Νεκροταφεία». *AURA* 2:161–71.
- Brumfield, A. 1981. *The Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year*. Νέα Υόρκη: Arno Press.
- Casson, S. 1926. *Macedonia, Thrace and Illyria*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Clinton, K. 1996. «The Thesmophorion in Central Athens and the Celebration of the Thesmophoria in Attica». Στο *The Role of Religion in the Early Greek Polis: Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult Organized by The Swedish Institute at Athens, 16–18 October 1992*, επιμ. R. Hägg, 111–25. Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen, 8°, 14. Στοκχόλμη: Paul Åströms Förlag.
- Πολάνδης, Α. 2019. «Μετατόπιση της Δελταϊκής Ακτογραμμής του Νέστου Ποταμού». Μεταπτ. διπλωμ. εργ., Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- De Polignac, F. 1995. *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State*. Μτφ. J. Loyd. Σικάγο – Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Dougherty, C. 1994. «Pindar's Second Paean. Civic Identity on Parade». *CP* 89(3):205–18.
- Hölscher, T. 2007. «Urban Spaces and Central Places». Στο *Classical Archaeology*, επιμ. S.E. Alcock και R. Osborne, 164–81. Blackwell Studies in Global Archaeology 10. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Καλλιντζή, Κ. 2011. «Η Χώρα των Αβδήρων. Συμβολή στην Αρχαιολογία και Ιστορική Τοπογραφία του Νότιου Τμήματος του Νομού Ξάνθης». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- _____. 2012. «Επίθεση και Άμυνα στην Πόλη των Αβδήρων». Στο *Δινήεσσα. Τιμητικός Τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, 131–40. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- _____. 2020. «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων. Οι Απτές Στιγμές μιας Πόλης». *Θέματα Αρχαιολογίας* 4(3):338–57.
- Kallintzi, C. 2023. «Abdera: the Sea Matters. Did the City Make its Harbours, or Did the Harbours Make their City?». Στο *Mare Thracium: Archaeology and History of Coastal Landscapes and Islands of the Thracian Sea during Antiquity and the Byzantine Era. International Workshop within the Framework of the DFG Project "The Thracian harbour city Ainos in Roman and Byzantine times – the development of a traffic hub in a changing environment"*, επιμ. T. Schmidts και I. Triantafyllidis, 115–35. RGZM – Tagungen, Band 47. Heidelberg: Propylaeum.
- Καλλιντζή, Κ., Μ. Γεωργιάδης, Ε. Κεφαλίδου, Ι. Ευδόπουλος, Μ. Χρυσάφη, Κ. Χατζηπροκοπίου, Δ. Σκουλαρίκη, Η. Orengo, και Α. Garcia. 2020. «Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Αβδήρων και Ξάνθης (ΑΠΑΞ): Πρώτο Έτος της Επιφανειακής Έρευνας». *Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 29 (2015):529–38.
- Καλλιντζή, Κ., Μ. Γεωργιάδης, Ε. Κεφαλίδου, Μ. Χρυσάφη, Κ. Χατζηπροκοπίου, Δ. Σκουλαρίκη και Α. Garcia. Υπό έκδ. «Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Αβδήρων και Ξάνθης (ΑΠΑΞ): τα Αποτελέσματα των Ετών 2016 και 2017». *Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 31 (2017).
- Καλλιντζή, Κ., και Ε. Κεφαλίδου. 2022. «Αττική Κεραμική στα Άβδηρα (7ος – 5ος αιώνας π.Χ.)». Στο *AtticPOT: Αττική Γραπτή Κεραμική στην Αρχαία Θράκη (6ος – 4ος αι. π.Χ.). Νέες Προσεγγίσεις και Ψηφιακά Εργαλεία*, επιμ. Δ. Τσιαφάκη, Α. Αβραμίδου, Ν. Μιχαηλίδου, Γ. Μούρθος και Μ. Καρτά, 212–27. Ξάνθη: Αθηνά – Ερευνητικό Κέντρο Καινοτομίας στις Τεχνολογίες της Πληροφορίας, των Επικοινωνιών και της Γνώσης.
- Karatas, A.M.S. 2014. «The Sanctuaries of Demeter in Western Asia Minor and on the Islands off the Coast». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1984. «Ανασκαφικές Έρευνες στα Αρχαία Άβδηρα». *Prakt* 138 (1982):1–17.
- _____. 1998 . «Οι Ανασκαφικές Έρευνες στα Αρχαία Άβδηρα». Στο *Πρακτικά Συμποσίου, «Η Ιστορική, Αρχαιολογική και Λαογραφική Έρευνα για τη Θράκη», Ξάνθη–Κομοτηνή–Αλεξανδρούπολη 5–9 Δεκεμβρίου 1985*, 39–67. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- _____. 1995. «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων». *Prakt* 147 (1992):160–6.
- _____. 1996. «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων». *Prakt* 148 (1993):135–36.
- Kozłowski, J. 2005. «L'archéologie du culte de Déméter Thesmophoros: sanctuaires, rituels et pratiques votives». Διδ. διατρ., Université Charles de Gaulle Lille III.
- Λαζαρίδης, Δ. 1968. «Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας. Ε. Άβδηρα». *ArchDelt* 20 (1965), Β'3, Χρονικά:453–61.
- _____. 2014. *Αμφίπολις*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/ Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

- Λουκοπούλου, Α.Δ., Α. Ζουρνατζή, Μ.Γ. Παρισάκη και Σ. Ψωμά. 2005. *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: Μεταξύ των Ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Μότσιου, Π. 2016 «Μικρογραφικές Υδρίες από το Ιερό της Δήμητρας στα Άβδηρα». Μεταπτ. διπλωμ. εργ., Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1327921>
- _____. 2019. «Υδρίσκες από το Ιερό της Δήμητρας στα Άβδηρα: Παρατηρήσεις για την Κατασκευή και τη Χρήση Μικρογραφικών Αγγείων σε Ιερά του Βόρειου Αιγαίου». Στο *Η κεραμική της Κλασικής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την Περιφέρειά του (480–323/300 π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, 17–20 Μαΐου 2017, επιμ. Α. Αβραμίδου και Ε. Μανακίδου, 591–603. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Parke, H.W. 2000. *Οι Εορτές στην Αρχαία Αθήνα*. Μτφ. Χ. Ορφανός. Αθήνα: Δαίδαλος.
- Samiou, Chr. 2004. «Hellenistic Graves in Abdera». Στο *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony: Proceedings of the International Symposium Held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20–21 October 2001*, επιμ. Α. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 291–303. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σαμίου-Λιανού, Χ. 2018. «Ιερό Δήμητρας και Κόρης στα Άβδηρα». Προφορική ανακοίνωση στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Θρακολογίας, «Η Θράκη στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο», Κομοτηνή–Αλεξανδρούπολη 18–23/10/2005 (αδημοσίευτο, https://www.academia.edu/36121080/Sanctuary_of_Demeter_and_Kore_Abdera_Greece_%CE%99%CE%95%CE%A1%CE%9F_%CE%94%CE%97%CE%9C%CE%97%CE%A4%CE%A1%CE%91%CE%A3_%CE%9A%CE%91%CE%99_%CE%9A%CE%9F%CE%A1%CE%97%CE%A3_%CE%A3%CE%A4%CE%91_%CE%91%CE%92%CE%94%CE%97%CE%A1%CE%91.pdf, ανάρτηση 2018).
- Sfameni, G.G. 1986. *Misteri e culti mistici di Demetra*. Ρώμη: L'Erma di Bretschneider.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2010. *Το Αρχαϊκό Νεκροταφείο των Αβδήρων*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Skarlatidou, E. 2004. «The Archaic Cemetery of the Clazomenian Colony at Abdera». Στο *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony: Proceedings of the International Symposium Held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20–21 October 2001*, επιμ. Α. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 249–59. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Simon, E. 1983. *Festivals of Attica*. Ουισκόνσιν: University of Wisconsin Press.
- Συρίδης, Γ.Ε. 1996. «Στρωματογραφία του Ολόκαινου και Παλαιοπεριβάλλοντα στην Περιοχή των Αρχαίων Αβδήρων (Α. Πλευρά Δέλτα Νέστου, Θράκη, Ελλάδα)». Στο *Πρακτικά Β' Συμποσίου Αρχαιομετρίας, Αρχαιομετρικές και Αρχαιολογικές Έρευνες στη Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 26–28 Μαρτίου 1993, επιμ. Ι. Στράτης, Μ. Βαβελίδης, Κ. Κοτσάκης, Γ. Τσόκας και Ε. Τσουκαλά, 357–70. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Αρχαιομετρική Εταιρεία.
- Syrides G. και A. Psilovikos. 2004. «Geoarcheological Investigations in the Area of Ancient Abdera». Στο *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony: Proceedings of the International Symposium Held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20–21 October 2001*, επιμ. Α. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 351–59. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Tafel, T.L.F. 1972. *De via militari romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur: dissertatio geographica*. 2η εκδ. Λονδίνο: Variorum reprints.
- Tzanetou, A. 2002. «Something to do with Demeter: Ritual and Performance in Aristophanes' Women at the Thesmophoria». *AJP* 123:329–67.
- Ψιλοβήκος Α. και Γ. Συρίδης. 1997. «Η Αρχαϊκή Πόλη των Αβδήρων. Α': Γεωμορφολογικές Έρευνες». Στο *Αρχαία Θράκη II: Αρχαϊκοί, Κλασικοί, Ελληνιστικοί, Ρωμαϊκοί Χρόνοι. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή, 20–27 Σεπτεμβρίου 1992*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 707–14. Κομοτηνή: Υπουργείο Πολιτισμού.

Scrap (after)lives

Metal waste recycling and recyclers in Xanthi, Greece. A Research Note

Vassilis Demou

Independent Researcher

vasko.demou@gmail.com

ABSTRACT

Waste –particularly of the non-biodegradable kind– is a diachronic and, at times, very telling by-product of human existence and experience. As such, its study (e.g. issues like waste management, object reuse, recycling, and upcycling in, mainly, rural societies due to scarcity of material or resourcefulness) has been integral in social anthropological fieldwork since the inception of the discipline, albeit not necessarily constituting a distinct topic of research in its own right. A recent scholarly shift of focus towards urban, industrial(izing) communities, where raw material abounds, however, has yielded a relatively new field of enquiry, whereby the examination of waste and what is done with it informs and refines our understanding of contemporary (inter)personal, (inter/intra)societal, and inter-species relationships. It is to that end that this paper features a snapshot from my recent archaeological ethnographic fieldwork in the district of Xanthi, north-eastern Greece: a research note concerning the local scrap metal networks, whose purpose is to describe not only the processes through which material is gathered or otherwise procured, sold, and reused, but also the dynamic relationships between the different agents (discarders, scrappers, yard-owners, and buyers) involved in this cycle.

INTRODUCTION

The ethnographic fieldwork carried out on behalf of the *Hellenic Foundation for Research and Innovation*-funded project entitled “TRAASH: Tracing Re-cycling: Archaeological and Anthropological Survey in the Habitat of Xanthi Region-Thrace (2020–2022)” took place between July and September 2021 throughout the administrative region of Xanthi. Its main goal was to find out what the inhabitants of the area do with unwanted, dis/used, and damaged objects – how and when they dispose of them, and whether they engage in practices of recycling and repurposing before or instead of doing so. The results, yielded so much by field-walking and driving-through settlements as by interviews with individuals living and operating in the region, paint a very colorful picture: the riparian part of Xanthi, on the east bank of the Nestos river, is spotted all the way from the mountaintops of Rodopi to the delta with small agropastoral communities of mixed cultural makeup and limited means, where one can see water pipes being used as plant supports, wooden pallets as fence patches, and freshly washed rag rugs (made with bits of old garments and other textiles) hanging on clotheslines; about 15–20 kilometers eastwards, at the heart of the old city of Xanthi, surrounded by busy bars and cafes, Triantafyllos Vaitsis, a contemporary artist, is rearranging discarded metal objects and fragments thereof in an installation seemingly illegible until its shadow is cast to reveal a famous maritime cartoon character – an artwork commissioned by a children’s television channel to promote recycling (<https://vaitsis.com/spongebob-2/>); within a three kilometer radius from his studio, scrappers with shopping trolleys, bicycles, tricycles, and even horse carts

are scavenging through the blue recycling bins and green trashcans for metal objects that will earn them a few euro. While preparing for the TRAASH conference that took place in September 2021, it became very clear to me that such diverse material could not be done justice within the spatial limitations of a single paper, and, for this reason, I decided to focus it on a particular category of waste –discarded metal– within the spatial confines of the city of Xanthi and its suburbs. Following the trail of metal waste, I wish, on the one hand, to describe the complex networks within and through which trash is monetized and, on the other, to provide a glimpse at the relationships unraveling between different agents involved in the process to the admittedly limited extent that I have been able to investigate them.

SCRAP METAL NETWORK IN XANTHI

The network of metal reuse and recycling that I encountered during my short fieldwork is much more complex than I had anticipated prior to its commencement. Rather than a simple chain, as it appears in the first place, it is a complex tangle of symbiotic and antagonistic agents and interests, harmonizing with and overlapping one another. The core of this schema is the chain comprising the discarder, the scrapper, the scrap-yard owner, the processor, the producer, and the end-buyer, who, in their turn, are also the main, direct or indirect, future discarder. Depending on the circumstances and their definition of waste, however, every one of these agents is potentially a discarder. For example, metal scrap is not always found ready for melting and reuse; sometimes it needs to be stripped out of its plastic coating (as is the case of cable wires) or released from concrete blocks which it held together while they were still part of a standing building – both are processes that simultaneously create more non-biodegradable trash and debris that needs to be disposed of and render the scrapper a discarder. Similarly, artists working with trash, like Triantafyllos Vaitis, who was mentioned earlier, or upcyclers can at the same time be themselves scrappers, processors, and producers. In this light, I hope that it is clear that there is significant overlap between the roles of the various agents I will be discussing below in categories for convenience's sake.

A brief disclaimer at this point: the fact that there are no pictures of scrappers and scrap-yards was a conscious decision in order to protect, on the one hand, the identity of the former, who operate (and, not infrequently, live) in a more or less grey zone, legally speaking, and, on the other, the property and privacy of scrap-yard owners. Great quantities of trash, especially scrap metal, are valuable and, as such, scrap-yards are treasuries of sorts, often prone to robbery.

DISCARDERS

We are all discarders. We all throw away things that are no longer of use or significance to us: things that are broken beyond repair or more expensive to fix than to buy new ones, things that are unfashionable or technologically outdated, and things that time and life have turned into irrelevant junk and unwanted clutter. We throw them in recycling bins for clean food and drink containers, which, in the case of Xanthi, have been around for a little less than three decades now; we drop them at the more recently developed 'green points' designated predominantly for old technology (electrical appliances stores, for example); we sell them to scrap-yards directly or donate them to a *paliatzis-paliatzides* (plural, from the Greek word *pali*os, meaning *old*, and the Turkish suffix *-ci*, which indicates profession), are usually males who go around town in pickup trucks (or more rarely nowadays tricycles and horse-carts) announcing their presence by voice to potential clients; often, ignoring all recycling solutions and policies, we dump them in the general waste bins.

The latter appears to be the commonest practice not just in Xanthi, but throughout Greece at the moment, for reasons that range from lack of waste-related controls and fines to a disbelief in the effectiveness of the

recycling mechanism and of recycling in itself as a measure against environmental pollution. Interviewees often claimed that sorting out their waste was futile since, to their knowledge, recyclables ended up in landfills. The validity of this, rather widespread, claim would be well worth investigating in a future project, but was beyond the purposes and temporal/financial limitations of TRAASH. In any case, the greatest proof that many recyclable materials end up in the general waste bins and landfills is the large number of individuals scavenging them for metallic objects.

SCRAPPERS

The difference between scrappers and *paliatzides*, whom I mentioned earlier, is that scrappers roam the streets silently on foot with shopping carts, prams or (often makeshift) trolleys, scavenging, rummaging, and (depending on each state's legal framework concerning waste ownership) stealing from trashcans and recycling bins for scrap metal, whereas *paliatzides* usually get their haul directly from the discarders, sometimes charging for the service of ridding them from their unwanted property. While there is a degree of overlap between *paliatzides* and scrappers, the latter –at least in the region of Xanthi– are mainly Romani, in their majority residents of a certain suburban settlement, and, lately, undocumented immigrants and refugees. In both cases scrappers are individuals of very limited means and opportunities – which is not necessarily the case for *paliatzides*, who are more or less ‘professionals’, albeit often undeclared ones or moonlighters.

I was informed that the admission of undocumented immigrants and refugees to the legally marginal class of scrappers was not only unwelcome by its existing members, but also disturbed the fragile equilibrium among them. As one might expect, the street is an antagonistic environment that favors the formation of alliances, gangs, or even petty mafias. None of the scrappers I approached during fieldwork agreed to talk to me, presumably for fear of exposure and shame or distrust. In my experience, such obstacles are more surpassable in ethnographic projects with longer or multiple fieldwork seasons that allow the researcher to establish stronger communication channels and build trust with the community they study. In the absence of scrappers' own narratives, which would have contributed towards a better understanding of so much the incentives behind and the practicalities of scrap metal collecting and selling as their relationships to each other, I can neither confirm nor decline the existence of alliances or competition between the scrappers in Xanthi. All relevant information available to me came from passing references from outsiders and might as well have been exaggerations or even fictitious exoticization and (banal) racist villainization of the scrappers, the Xanthiote Romani community, and the undocumented immigrants.

SCRAP-YARD OWNERS

‘Scrap-yard’ is pretty much a self-explanatory concept – an enclosed space where metal bought from scrappers, *paliatzides* and other agents (such as automobile or appliances repair shops) in fluctuating prices dictated by the international metal (stock)markets, is stored, lightly processed (mainly packaged), and prepared (cars dismantled according to specific legal standards, wires decoated, and so forth) for reselling to larger scrap-yards, processors, and producers, that is, industries and factories. Scrap-yards have existed for at least two hundred years in some parts of the world (see the recent *Scrap Yard: Innovators of Recycling* exhibition at the Jewish Museum of Maryland for scrap-yards in the USA, <https://jewishmuseummd.org/events/scrap-yard-innovators-of-recycling-2/>). Xanthi is home to four *legal* scrap-yards, two of which have been around for about half a century. Although the basic form and function of these two have remained stable since their establishment, in the last two decades they have had to undergo major refurbishments to meet new specifications set by the Greek government and the European Union, in light of their environmental protection strategies. For example,

they have had to cover parts of the yard with special impermeable concrete to prevent harmful liquids leaking during the dismantling of appliances or vehicles from contaminating the ground; they have also had to replace some of their machinery (presses, wire strippers, etc.) with newer, eco-friendlier, technology. Keeping up with these specifications is necessary for the scrap-yard owners, if they want to keep their license. Interviewees acknowledged that this is neither easy nor always possible. They complained that specifications change rapidly and often require very drastic changes in the *modus operandi* of these companies, and that it is not unheard of for a new piece of legislation to contradict another which is still in effect, and ultimately result in confusion.

Not *all* scrap-yards are legal, however. I was informed of the existence of scrap-yards operating in the backyards of houses and of makeshift dismantling workshops adjacent to licensed and fully legal scrap-yards in bigger cities, such as Thessaloniki and Athens, but no reference was made to Xanthi. It would be very interesting to investigate why these illegal enterprises are tolerated by the legal scrap-yard owners and whether –in light of the ever-changing and demanding specifications set by the government, to which legal scrap-yards cannot necessarily adapt quickly enough– illegal scrap-yards and dismantling workshops are a convenience.

PROCESSORS, PRODUCERS, END-BUYERS

The scrap-yard is open for business to anyone; individuals can directly purchase the objects of their choice and use them either as raw material or refurbish, upcycle and reuse them. However, its main clientele is located outside the limits of the area under study: bigger scrap-yards in Thessaloniki and Athens specializing on certain metals that they gather for reselling as raw material to even bigger scrap-yards and industries, as well as said industries themselves. The price of the material fluctuates according to the metal (stock)market and its processing demands (how much processing, by whom, by what means, and so forth). Processing usually takes place in specialized industries (but also smaller workshops, legal or not), where metal is melted and cast in forms usable by other, bigger, industries; these, in their turn, launch their products onto the market, through which they reach us, the end-buyers, who will, after a while, become their discarders. As processing and production do not take place in Xanthi, I have not had the opportunity to witness these procedures first-hand nor to interview those working in them. However, they have been brilliantly rendered by Christos Karakepelis in his 2011 documentary *Raw Material*, which offers a glimpse of the processes involved in the recycling of scrap metal, but also of the politics and the lives of the invisible people behind them.

DISCUSSION

Today, the recycling of non-biodegradable waste is generally thought of as a necessary, eco-sensitive and ethical practice, which is often synonymous with civility. The emergent field of Discard Studies has recently challenged this notion by investigating the sustainability, power dynamics, and politics of recycling. Rather than investigating how much people recycle and why, it questions the greenness and ethics of the practice of recycling altogether through “a broad and systematic approach to how some materials, regions, and people are valued, become disposable or dominant” (Liboiron and Lepawsky 2022, 3). In the spirit of this approach, I would like to focus on the relationships between the different agents implicated in the recycling chain described in the previous section, with particular reference to the most disadvantaged of them: scrappers.

From the scrap-yard owner to the end-buyer/discarder, the relationships between the links of the chain are professional, albeit class hierarchical, and more or less transparent and regulated through legal frameworks, contracts, invoices, taxes and insurance agreements. Things, however, are hazier when it comes to scrappers and the ways in which they relate to the other agents of the recycling chain. Despite the fact that their contribution was privately acknowledged by my interviewees as the most important for the process (for the simple

Fig. 1: This is a picture of a guitar that was burnt before my very eyes during a photo-walk at the scrappers' and hoarders' market in Eleonas, Athens. As I was leaving the market I heard a loud voice calling me to take a picture of the guitar that someone had set on fire before it turned to ash. My initial shock did not allow me to realize immediately that the guitar was being burnt in order to obtain its metallic parts (keys, frets, etc.). Appalled, I pressed the shutter and left. It was much later that with some relief I realized that I'd been very lucky to have had a guitar being burnt under my nose and not a bunch of plastic cable wires...

reason that nobody else is willing to do what they do), scrappers receive neither the professional respect nor the compensation that corresponds to their labor. On the contrary, as will be demonstrated by the two snapshots that follow, they are mostly poor, desperate, and hardly ever sufficiently remunerated for a job that puts their health, safety and well-being on the line.

The first snapshot is an excerpt from my field diary, which features here as the caption to Figure 1. It narrates an incident that took place in Athens, shortly after the conclusion of my fieldwork. I decided to use the photograph despite the fact that it was taken 700 kilometers away from Xanthi, because it is indicative of the practices that I frequently witnessed there during the course of my research (non-participatory observation), and which I could neither capture nor publish for ethical reasons (lack of consent). In my eyes it reflects the financial desperation of scrappers striving to get every tiny bit of metal they can get their hands on by any means necessary, with utter disregard for the consequences of their actions on nature and their own health: things burnt or otherwise violently destroyed to obtain the metal embedded in them create pollutants that contaminate the ground and the air they breathe, ultimately creating more environmental and salutary harm than the recycling of the metal procured could ever compensate for.

The second snapshot, a narrative by a colleague working as an archaeologist in northern Greece, also took place away from Xanthi, but is indicative of the aggressions that I witnessed scrappers facing: the state-funded project that the colleague supervised entailed the demolition of an old gas station; its owner, reimbursed for his expropriated property yet bitter (or irresponsibly indifferent) did not even bother to empty the petrol tanks (thus putting the lives of everyone on site at unnecessary risk). Yet, when the contractors, faced with the problem of the huge bulk of metal from the building's reinforced concrete walls, called in a number of scrappers and *paliatzides* to take on the difficult task of releasing the iron bars from the concrete debris and take them away in exchange for a fee, he re-appeared demanding that the scrappers pay him for the iron that he claimed had been his property. The fact that there was a brawl and he left empty-handed is beside the point here; the significance of the account lies in the fact that the contractors of a major construction project chose to 'employ' scrappers and *paliatzides* very cheaply (or perhaps for free) to carry out a task that would normally require the hiring of a sub-contractor who would do so with the use of appropriate machinery, according to (inter)national disposal protocols – a slow and costly process entailing the signing of contracts, the payment of salaries and insurance fees, and so forth. To the contractors, scrappers and *paliatzides* were a more convenient solution: they could start immediately, were cheaper, and could, apparently, fend for themselves; in that, there was no need for insurance, healthcare or even official documentation of the agreement.

These two incidents, in my experience, paint the portrait of an average scrapper: a disadvantaged streetwise individual, oblivious or indifferent to the (self)harm they are inflicting in their desperation to collect as much metal as possible. Operating on the margins of legality, alone, in isolation from and in competition with one another, these individuals, who are often members of socially marginal communities or undocumented immigrants suffering from (systemic and banal) racial discrimination and trauma, are too busy trying to survive and to stay invisible to realize the importance of their role and demand a more fair share of the profit. This renders them cheap, hassle-free, unequal and expendable business partners to other agents of the metal waste recycling chain, who more often than not look down on them. Their precarity and fear of exposure (in the case of undocumented immigrants), which seem to prevent scrappers from asserting their worth, self-organizing and claiming better terms and deals, were mis/interpreted by some of my interviewees for laziness and mental inferiority – an exclusive narrative which, at times, went as far as to dehumanize scrappers and classify them on the basis of their ethnicity into hierarchized categories whereby Romani individuals ranked higher than refugees and undocumented immigrants. In lack of interviews with scrappers, it is not possible to fully assess their relationship with the other agents of the mechanism they are part of, nor the impact of the aforementioned exclusive, patronizing and outright racist narratives on them. In any case, their relationships with other agents of the chain do appear to be neither professional nor symmetrical.

CONCLUSION

The incentive behind this research note was threefold: first, to describe the processes through which metal waste is recycled in Xanthi; second, to touch upon the professional, interpersonal and inter-group relationships of the largely invisible people behind these processes; and, finally, third, to raise some points that might be of use to any, much needed, follow-up research on the matter. I can only hope that my rendering of the complex world of metal waste recycling in the area is fair to everyone involved and useful at a time of climate change, overpopulation, pollution and conflict that is calling for a reconsideration of the ways in which we relate to the environment and each other.

BIBLIOGRAPHY

Liboiron, M., and J. Lepawsky. 2022. *Discard Studies: Wasting, systems, and power*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Ανακυκλώνοντας την παράδοση

«Μια φορά κι έναν καιρό, φτιάχναμε κούκλες από κουρέλια»

Στυλιανή Ραξιώνη

Ανεξάρτητη Ερευνήτρια
raxionistella@yahoo.com

ABSTRACT

The folklore museum is the depository of traditional activities through the rescue and preservation of objects that had been used in these activities. The reopening of the Folklore and Historic Museum of Abdera was the motive for this paper, which aims to highlight the modern educational role of the folklore museum as well as its contribution to contemporary issues that concern society. Specifically, through the organized actions, the purpose of the Folklore Museum of Abdera was to promote the discussion on recycling and the protection of the natural environment. In this context, we designed and developed an educational program for young children and older women: "Recycling tradition: Once upon a time... we made dolls out of rags". The goal of the program was twofold: on the one hand, the contact of children with older women, who, by narrating their daily lives as children, analyzed different perspectives of recycling and reuse from those we know today. On the other hand, the children themselves undertook to inform the older women about recycling nowadays, its value for saving the natural environment, but also the ways in which they can apply it in their daily lives. In the last stage of the program, all together made dolls out of rags as the elderly used to do in their childhood, highlighting, through this game, aspects of reuse and (re)producing memories. With this educational program, we aim to highlight the importance of the folklore museum for the local community, as well as the role it could and should play in informing and educating the public.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με τον τρέχοντα ορισμό του μουσείου, ο οποίος βρίσκεται σε διαδικασία αναθεώρησης, «το Μουσείο είναι ένας μη-κερδοσκοπικός, μόνιμος θεσμός/οργανισμός, στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοιχτός στο κοινό, ο οποίος εκθέτει την υλική και άυλη κληρονομιά της ανθρωπότητας και του περιβάλλοντός της, με στόχο την εκπαίδευση, μελέτη και ψυχαγωγία» (Desvallées and Mairesse 2014, 89). Όπως είναι εμφανές, η εκπαιδευτική διάσταση των μουσείων συμπεριλαμβάνεται στον ορισμό αυτόν, ενώ παράλληλα αποτελεί μέρος της αποστολής τους. Η αποστολή αυτή εκπληρώνεται μέσα από τη δημιουργία και λειτουργία τμημάτων εκπαίδευσης που προωθούν την μουσειοπαιδαγωγική, δηλαδή μια εφαρμοσμένη παιδαγωγική με χώρο δράσης το μουσείο. Συγκεκριμένα, η μουσειοπαιδαγωγική αποτελεί την πράξη και τη θεωρία αυτού του τομέα της παιδαγωγικής στον οποίο πραγματοποιείται παιδαγωγική πράξη στον χώρο του μουσείου και αναφέρεται σε πραγματικούς ή πιθανούς επισκέπτες, παιδιά και ενηλίκους, με πρόθεση να μεσολαβήσει ανάμεσα σε αυτούς και το μουσείο, αλλά κυρίως στα μουσειακά αντικείμενα. Στόχος της μουσειοπαιδαγωγικής είναι η προώθηση γνωστικών, συναισθηματικών και ψυχοκινητικών εμπειριών. Όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν έχει περιορισμούς σε ό, τι αφορά τους αποδέκτες της, ασχολείται με όλες τις ομάδες κοινού ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικής

προέλευσης, με τους επισκέπτες του μουσείου, με όσους δεν ενδιαφέρονται να επισκεφθούν κάποιο μουσείο, αλλά και με τους εξ αποστάσεως επισκέπτες (Νικονάνου 2009, 17).

Στην Ελλάδα, η εμφάνιση της μουσειοπαιδαγωγικής γίνεται στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές του 1980, οπότε αρχίζουν και οι πρώτες εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες για εκπαιδευτική αξιοποίηση μουσειακών χώρων (Νικονάνου 2009, 63). Ως τότε, η εκπαιδευτική δραστηριότητα των μουσείων κινήθηκε κυρίως γύρω από την οργάνωση ξεναγήσεων για σχολικές ομάδες (Χατζηνικολάου 2010, 119). Σήμερα, στην μεγάλη πλειοψηφία τους τα μουσεία διαθέτουν εκπαιδευτικά προγράμματα, ανεξάρτητα από το αν διαθέτουν ειδικά τμήματα μουσειοπαιδαγωγικής, ενώ παρατηρείται και ο σχεδιασμός εξ αποστάσεως εκπαιδευτικών προγραμμάτων, μέσω των οποίων διάφορες ομάδες κοινού μπορούν να προσεγγίσουν έναν μουσειακό χώρο και να τον εξερευνήσουν διαδικτυακά.

ΤΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Το λαογραφικό μουσείο θα μπορούσε να οριστεί ως ένας τόπος κατασκευής και αναπαράστασης μιας –σε βάθος χρόνου– τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας. Αποτελεί την επιβεβαίωση της τοπικής πραγματικότητας, του καθημερινού και της ιστορίας (Ρόκου 2000, 287). Η σύνδεσή του με τη σχολική κοινότητα δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να έρθουν σε επαφή με τον πολιτισμό και τις μορφές τέχνης του τόπου τους και να γνωρίσουν καλύτερα την ιστορία του. Μέσα από την παρατήρηση και την αλληλεπίδραση με τα εκθέματα μπορούν να κάνουν συσχετισμούς και συγκρίσεις, να βγάλουν συμπεράσματα, να αισθανθούν και να ανασυνθέσουν δραστηριότητες, συνήθειες και έθιμα περασμένων εποχών, δηλαδή να μάθουν (Ανέστος κ.ά. 2008, 29).

Με τις προσδοκίες των επισκεπτών να είναι πλέον ανώτερες και την αποτίμηση των εμπειριών τους να είναι πλέον μετρήσιμη, τόσο σε ικανοποίηση όσο και σε χρηματική αξία, τα λαογραφικά μουσεία αναζητήσαν τρόπους να προσφέρουν εκπαιδευτικές και ψυχαγωγικές εμπειρίες. Συγκεκριμένα, τα λαογραφικά μουσεία θεωρούν τα παιδιά την πιο σημαντική κατηγορία κοινού για τρεις λόγους: πρώτον, γιατί τα μουσεία μεταλαμπαδεύουν αποτελεσματικότερα στα παιδιά την παράδοση και τον πολιτισμό· δεύτερον, γιατί η ανάπτυξη της σχέσης με τα παιδιά αποτελεί το ισχυρότερο εχέγγυο για τη συνέχιση της ύπαρξης των μουσείων και τη διατήρηση της επικοινωνίας τους με την κοινωνία· τρίτον, γιατί τα παιδιά είναι άριστοι πρεσβευτές του έργου τους προς τους ενήλικους (Ανέστος κ.ά. 2008, 27).

Μέσα από τα παιδιά, λοιπόν, το λαογραφικό μουσείο φιλοδοξεί να αποτελέσει πόλο έλξης και πολιτισμικό κέντρο για μικρούς και μεγάλους. Είναι άλλωστε, ένας χώρος που μπορεί να προσφέρει γνώση για μια προηγούμενη εποχή και παράλληλα, καθώς η εποχή αυτή δεν είναι τόσο παλιά, οι μεγαλύτερες γενιές μπορούν να συμβάλουν στην αναβίωσή της. Έτσι, αναπτύσσει τη διάδραση μεταξύ των μελών της κοινότητας, προωθεί την ανάπτυξη κοινής ταυτότητας και εν τέλει την τοπικότητα. Η τοπικότητα νοείται ως ένα πλαίσιο κοινωνικής αναφοράς και ταύτισης, κάτι που παραπέμπει και στην ιδέα της πατρίδας, ιδιαίτερης (τοπικής) ή εθνικής. Από αυτή την άποψη, είναι ευνόητο ότι η τοπικότητα πρέπει να εκλαμβάνεται όχι ως μία προηγούμενη της εθνικότητας «ιστορική φάση», αλλά ως μηχανισμός ένταξης και ενσωμάτωσης τοπικών οντοτήτων σε ευρύτερα σύνολα, όπως τα έθνη-κράτη (Νιτσιάκος 2019).

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΒΔΗΡΩΝ

Το Λαογραφικό Μουσείο των Αβδήρων ιδρύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 2000 από τον Δήμο Αβδήρων. Στεγάζεται στο κτίριο του αναπαλαιωμένου παλαιού δημοτικού σχολείου του οικισμού, το οποίο χρονολογείται στο 1860. Στόχος της δημιουργίας του Μουσείου ήταν η διάσωση παραδοσιακών εργαλείων και αντικειμένων καθημερινής χρήσης και μετέπειτα η παρουσίασή τους στο κοινό. Μετά από σύντομη λειτουργία, το Μουσείο

έκλεισε και παρέμεινε αδρανές μέχρι τις αρχές του 2021, όταν τη διαχείρισή του ανέλαβε ο Χορευτικός και Πολιτιστικός Σύλλογος Αβδηριτών. Έκτοτε, πραγματοποιήθηκε πληθώρα εκδηλώσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων για οργανωμένες σχολικές ομάδες αλλά και οικογένειες.

ΣΚΕΠΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Στο πλαίσιο της συμμετοχής της γράφουσας στο Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ανιχνεύοντας την Ανακύκλωση: μία αρχαιολογική και ανθρωπολογική επισκόπηση στο φυσικό, οικιστικό και πολιτισμικό περιβάλλον στην περιοχή της Ξάνθης, Θράκη» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, γεννήθηκε η ιδέα της δημιουργίας ενός εκπαιδευτικού προγράμματος σχετικού με την ανακύκλωση από μια διαφορετική διάσταση από αυτές που έχει λάβει.

Έπειτα από μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και αφού επιλέχθηκαν ο χώρος υλοποίησης του προγράμματος και η ομάδα κοινού στην οποία θα απευθυνόταν, οργανώθηκαν οι δραστηριότητες, ενώ παράλληλα τέθηκαν οι σκοποί και οι στόχοι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ίδιο το Μουσείο, ένα μικρό τοπικό μουσείο σε έναν εξίσου μικρό οικισμό, όπου λειτουργεί επίσης ένα Αρχαιολογικό Μουσείο, που παράγει αξιόλογο εκπαιδευτικό έργο.

ΤΟ ΚΟΙΝΟ

Το είδος των δραστηριοτήτων που επιλέχθηκαν κατέδειξαν λίγο έως πολύ την ηλικιακή ομάδα στην οποία θα απευθυνόταν το πρόγραμμα. Έτσι, αποφασίστηκε να συμμετέχουν παιδιά ηλικίας επτά έως δέκα ετών. Στην ηλικία αυτή τα παιδιά βλέπουν το αντικείμενο ως κάτι χρηστικό, χωρίς να μπορούν να αντιληφθούν τους συμβολισμούς που κρύβει, ενώ παράλληλα προτιμούν να εξερευνούν τη δημιουργική τους πλευρά, αντί να παραμένουν θεατές. Έχοντας πλέον αναπτύξει τις λεπτές κινητικές τους λειτουργίες επιθυμούν να εντάσσουν στις μαθησιακές δραστηριότητες τη χρήση εργαλείων και αντικειμένων (Barbe-Gall 2005).

Εκτός, όμως, από τα παιδιά, επιλέχθηκε να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα και άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας. Ένα λαογραφικό μουσείο, όπως το επιλεγμένο, φυλάσσει αντικείμενα προηγούμενων χρόνων, των οποίων τη χρήση τα παιδιά δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσουν. Αντίθετα, οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας τα αναγνωρίζουν, καθώς τα έχουν χρησιμοποιήσει στο παρελθόν και είναι σε θέση να εξηγήσουν τις χρήσεις και τις ιδιότητές τους. Έτσι, στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα συμμετείχαν δύο κυρίες ηλικίας 72 και 75 ετών.

Η συγκεκριμένη επιλογή, πέρα από τους πρακτικούς λόγους που αναφέρθηκαν, έγινε και για να αναδειχθεί η σημασία της συμμετοχής των ανθρώπων μεγαλύτερης ηλικίας σε δράσεις που προωθούν τη «δια βίου μάθηση», με σκοπό την ανάπτυξη περαιτέρω ικανοτήτων, αντιλήψεων και αξιών.

ΣΕΝΑΡΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

Αρχικά, κρίθηκε απαραίτητο να ενημερωθούν οι συμμετέχοντες στο πρόγραμμα, μικροί και μεγάλοι, για το ίδιο το Λαογραφικό Μουσείο, την ιστορικότητα του κτιρίου όπου στεγάζεται, την ανάγκη της ίδρυσής του πίσω στο παρελθόν αλλά και της επαναλειτουργίας του στο παρόν, τους στόχους και τις φιλοδοξίες του (Εικ. 1). Σκοπός της ενημέρωσης ήταν αφενός η εξοικείωση των συμμετεχόντων με τους μουσειακούς χώρους και η ανάπτυξη της παρατηρητικότητας, και αφετέρου η ανάπτυξη μιας πιο στενής σχέσης μεταξύ της εμψυχώτριας και του κοινού.

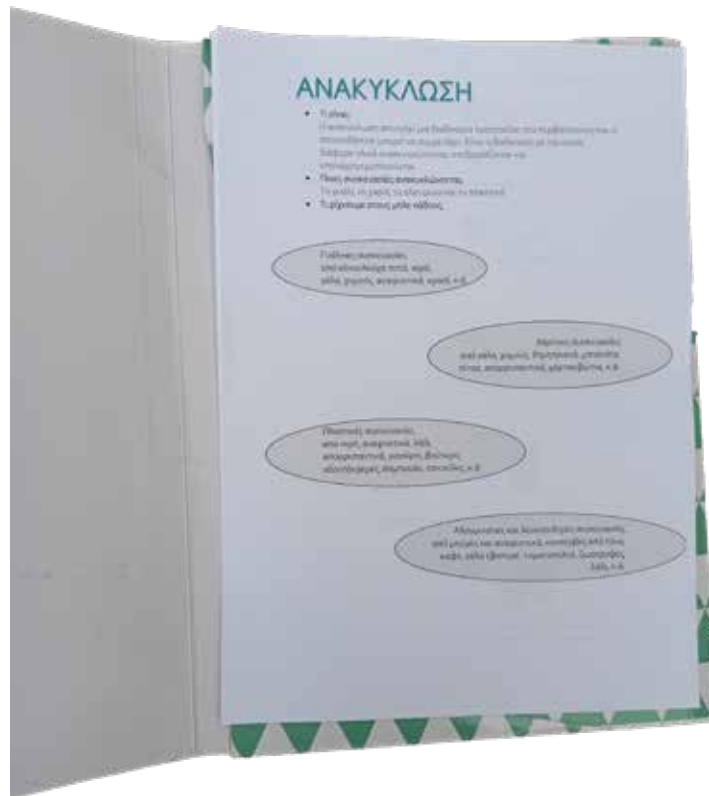
Εικ. 1. Διερευνητική συζήτηση και εισαγωγή στο θέμα του εκπαιδευτικού προγράμματος (προσωπικό αρχείο).

Ακολούθως, οι μικροί επισκέπτες κλήθηκαν να παρατηρήσουν τον χώρο και να εστιάσουν στην πρότερη λειτουργία του κτιρίου ως σχολείου. Έτσι, με τη χρήση της μαιευτικής μεθόδου δόθηκε στα παιδιά η δυνατότητα να αλληλεπιδράσουν μεταξύ τους αλλά και με την εμπυσώτρια, να καταθέσουν τις δικές τους γνώσεις και τις προσωπικές τους απόψεις, ενώ έγινε μια πρώτη περιγραφή των όρων «χρήση», «επανάχρηση» και «επανάχρηση χώρου». Μπήκαν, λοιπόν, στη διαδικασία να φανταστούν τον χώρο ως σχολείο, να περιηγηθούν και να διηγηθούν φανταστικές ιστορίες. Πολλά από τα παιδιά κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ίσως κάποιος πρόγονός τους φοίτησε σε αυτό το σχολείο και δεσμεύτηκαν να μάθουν περισσότερα γι' αυτήν τη διάσταση του κτιρίου.

Μετά από το προπαρασκευαστικό στάδιο εισαγωγής και ενημέρωσης των μαθητών για το Μουσείο, ξεκίνησε ένα παιχνίδι ερωταποκρίσεων με στόχο την ανάδειξη όποιας προϋπάρχουσας γνώσης από την πλευρά των παιδιών για το ζήτημα της ανακύκλωσης. Τα παιδιά ανέπτυξαν τις απόψεις τους σχετικά με τη σημασία της για το περιβάλλον και τον άνθρωπο. Ακολούθως, μοιράστηκε στα παιδιά φυλλάδιο με πληροφορίες τόσο για τα ανακυκλώσιμα υλικά, όσο και για τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται πριν την ανακύκλωση των υλικών τους (Εικ. 2).

Μετά τη συζήτηση, τα παιδιά χωρίστηκαν σε δύο ομάδες και η καθεμία ανέλαβε ένα κομμάτι την ενημέρωσης των μεγαλύτερων συμμετεχόντων που βρέθηκαν στο μουσείο. Η πρώτη ομάδα τους μίλησε για το περιεχόμενο της ανακύκλωσης, δίνοντας απλοϊκούς αλλά περιεκτικούς ορισμούς, καθώς και για τα αντικείμενα/υλικά που μπορούν να ανακυκλωθούν σε καθημερινή βάση (Εικ. 3). Η δεύτερη ομάδα επιφορτίστηκε με την περιγραφή της διαδικασίας, η οποία πρέπει να ακολουθείται πριν την τοποθέτηση των ανακυκλώσιμων υλικών στον κατάλληλο κάδο (Εικ. 4).

Στο επόμενο στάδιο τα παιδιά σε ρόλο συνεντευκτή έκαναν ερωτήσεις στις μεγαλύτερες συμμετέχουσες, προκειμένου να διαπιστώσουν, αν συνήθιζαν να κάνουν ανακύκλωση τα παλαιότερα χρόνια. Από τη συζήτηση αυτή προέκυψαν τα εξής συμπεράσματα:

Εικ. 2. Το επεξηγηματικό φυλλάδιο που μοιράστηκε στα παιδιά (προσωπικό αρχείο).

• Στα παλαιότερα χρόνια (δεκαετίες 1950–1960) παρατηρείται η πρακτική της επανάχρησης, όχι τόσο της ανακύκλωσης, κυρίως για την καθημερινή εξυπηρέτηση του νοικοκυριού. Επαναχρησιμοποιούσαν για παράδειγμα αλουμινένιες συσκευασίες για να πλύνουν το πρόσωπό τους («μουσλούκι») λόγω απουσίας βρύσης ή νιπτήρα.

- Τα κίνητρα της επανάχρησης υλικών ήταν οικονομικά, δεν εντοπιζόταν κάποια οικολογική συνείδηση.
- Δεν υπήρχε ενημέρωση για την έννοια της ανακύκλωσης.
- Πολύ διαδεδομένη εφαρμογή της ανακύκλωσης/επανάχρησης ήταν η κατασκευή παιδικών παιχνιδιών από περισσεύματα κυρίως υφασμάτων, τα οποία, για να μην πεταχτούν, μετατρέπονταν σε γέμισμα για την κατασκευή κούκλας ή σε κάλυμμα για την κατασκευή μπάλας.

Σε αυτό το τελευταίο συμπέρασμα εστίασε και το προτελευταίο μέρος του προγράμματος. Κατόπιν συνεννόησης, οι μεγαλύτερες κυρίες έφεραν μαζί τους κούκλες που έφτιαξαν μόνες τους από κουρέλια και άλλα ευτελή υλικά και τις συναρμολόγησαν μαζί με τα παιδιά, ενώ παράλληλα διηγούνταν ιστορίες από τα παιδικά τους χρόνια ανασύροντας μνήμες και βιώματα (Εικ. 5). Εκτός από τις κούκλες, έφεραν μαζί τους και άλλα παιχνίδια από το παρελθόν, όπως βόλους και αστραγάλους, ενώ έπαιζαν με τα παιδιά αφού τους εξήγησαν τους κανόνες. Κατέληξε, λοιπόν, το πρόγραμμα σε αναβίωση παλιών παιχνιδιών ίσως πιο απλοϊκών από άποψη μέσων και υλικών, αλλά με ίδιο ενδιαφέρον και εξίσου ψυχαγωγικά με τα σημερινά (Εικ. 6).

Στο τέλος του προγράμματος οι δύο ομάδες ανέλαβαν να αποτυπώσουν σε μεγάλα χαρτόνια την εικόνα του οικισμού όπως την προσλαμβάνουν καθημερινά, με τα κτίρια, τους δρόμους, τα σπίτια, τις αυλές, χρησιμοποιώντας τις εφημερίδες, που, όπως πολύ σωστά παρατήρησαν, αποτελούν ανακυκλώσιμο υλικό (Εικ. 7). Δημιουργήθηκαν έτσι, δύο πολύ ευφάνταστα και αντιπροσωπευτικά κάδρα, επισφραγίζοντας με τον καλύτερο τρόπο το τέλος του εκπαιδευτικού προγράμματος (Εικ. 8).

Εικ. 3. Η πρώτη ομάδα παρουσιάζει την ανακύκλωση στις μεγαλύτερες συμμετέχουσες (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 4. Η δεύτερη ομάδα παρουσιάζει την ανακύκλωση στις μεγαλύτερες συμμετέχουσες (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 5. Κούκλες φτιαγμένες από κουρέλια (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 6. Αναβίωση παιχνιδιών του παρελθόντος (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 7. Οι ομάδες δημιουργούν με ανακυκλώσιμα υλικά (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 8. Η αποτύπωση του χωριού από τα παιδιά (προσωπικό αρχείο).

ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Η θετική έκβαση του εκπαιδευτικού προγράμματος οφείλεται εν πολλοίς στην οργάνωση και τη σωστή διαχείριση του υλικού, αλλά και του ίδιου του θέματος, εξαρχής. Εξίσου σημαντική αναδείχθηκε η προθυμία των δύο μεγαλύτερων κυριών να συμμετέχουν και να ασχοληθούν με την κατασκευή παιχνιδιών και την παρουσίασή τους στα παιδιά.

Καθώς το θέμα της ανακύκλωσης είναι σύγχρονο και αρκετά διαδεδομένο, τα παιδιά ακόμη και των μικρότερων ηλικιών γνώριζαν πολλά από τα βασικά σημεία του και ήταν σε θέση να αναπτύξουν απόψεις. Ωστόσο, η επιλογή της παρουσίασης μιας άλλου είδους ανακύκλωσης, όπως είναι η «ανακύκλωση του χώρου» μέσα από την επανάχρησή του, ή η αναφορά στη δημιουργία παιχνιδιών με ανακυκλώσιμα υλικά, αποτέλεσαν καινούριες έννοιες για τα παιδιά, τα οποία ανέπτυξαν ένα πρωτοφανές ενδιαφέρον.

Εξίσου ενδιαφέροντα φάνηκαν τα όσα ειπώθηκαν και από τις μεγαλύτερες κυρίες που συμμετείχαν, οι οποίες μέσα από την ημι-δομημένη συζήτηση ανέδειξαν πλευρές της επανάχρησης σε παλαιότερες εποχές, όπως και τη γενικότερη διάσταση της ανακύκλωσης τότε.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Ανακυκλώνοντας την παράδοση: Μια φορά κι έναν καιρό, φτιάχναμε κούκλες από κουρέλια» εκπλήρωσε τους σκοπούς του, τόσο γνωστικά όσο και ψυχοκινητικά. Κυρίως όμως, εκπλήρωσε τους συναισθηματικούς σκοπούς που είχε θέσει για αλληλεπίδραση και διάδραση μεταξύ ηλικιωμένων και παιδιών. Η εξιστόρηση των βιωμάτων των μεγαλύτερων κυριών που συμμετείχαν έδωσε στα παιδιά την ευκαιρία να φανταστούν μια άλλη εποχή με τις διαφορές που είχε από τη δική μας σήμερα. Επιπλέον, για τις μεγαλύτερες κυρίες η αλληλεπίδραση με τα παιδιά αποτέλεσε μια αναζωογονητική εμπειρία, όπως οι ίδιες ανέφεραν, και η αναβίωση των παιδικών τους παιχνιδιών τις χαροποίησε ιδιαίτερα.

BIBLIOGRAPHY

- Ανέστος, Κ., Δ. Γαργαλιάνος, Κ. Κανελλόπουλος, και Α. Ρήγας. 2008. *Οδηγός Διαχείρισης, Οργάνωσης, και Αναβάθμισης Τοπικών Λαογραφικών Μουσείων, Παραδοσιακών Χώρων και Πολιτιστικών Εκδηλώσεων και Τοπικών Εορτών*. Αναπτυξιακή Σύμπραξη: Α.Σ.: Καλειδοσκόπιο, Εταίροι: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, ΚΕΚ Διάσταση.
- Barbe-Gall, F. 2005. *How to Talk To Children about Art*. Λονδίνο: Frances Lincoln Limited.
- Desvallees, A. και F. Mairesse, επιμ. 2014. *Βασικές Έννοιες της Μουσειολογίας*. Μτφ. Σ. Λάμπας. ICOM-Ελληνικό Τμήμα.
- Νικονάνου, Ν. 2009. *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη Θεωρία στην Πράξη*. Αθήνα: Πατάκης.
- Νιτσιάκος, Β. 2019, 3 Μαΐου. «Τοπικότητα, Έθνος και Παγκοσμιοποίηση». *Έθνος*. https://www.ethnos.gr/opinions/article/31419/topikothtaethnoskaipagkos_c2b5iopihs
- Ρόκου, Β. 2000. «Τα Λαογραφικά Μουσεία της Περιφέρειας. Ο Ρόλος και η Σημασία τους». Στο *Συνέδριο του Συλλόγου Φίλων του Λαογραφικού Μουσείου, Μάρτιος 1996, Τρίκαλα, Χρονικό του πανεπιστημιακού έτους 1998–1999*, 279–310. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Χατζηνικολάου, Τ. 2010. «Μουσειακή Εκπαίδευση στην Ελλάδα: Ιστορική αναδρομή». Στο *Μουσεία και Εκπαίδευση*, επιμ. Μπ. Βέμη και Ε. Νάκου, 117–26. Αθήνα: Νήσος.

Worshiping Hermes or Dionysos at the Anthesteria?

Towards an interpretation of herms on small *choes* and its (re)use

Pelayo Huerta Segovia

Universidad Autónoma de Madrid
pelayo.huerta@uam.es

ABSTRACT

The large Attic production of small choes during the second half of the fifth century BC is evidence of real interest in the world of childhood and the creation of vases that were probably intended for the Athenian children and perhaps with a ritual use during the Anthesteria festival. A small chous in the Louvre Museum shows a naked child carrying a toy-cart, the most common toy represented in this type of vase. However, the presence of an altar and a beardless herm makes it unique from the rest of the children's scenes on small choes, as it could be linked to a specific cultic or ritual action. The aim of this article is not to review the religious rites, character and significance associated with the Anthesteria, but to suggest an alternative thesis on the possible (re)use of some small choes, by interpreting the images depicted on them, starting with the Louvre chous.

INTRODUCTION

The present paper will focus on an unattributed vase from the Louvre Museum (Fig. 1), an Attic red-figure jug of the typology *oinochoe* III or *chous*, dated to c. 425–420 BC. It was found in Attica (Paris, Musée du Louvre: CA1683, BAPD 15556) and the Louvre Museum refers to the *chous* as ‘œnochoé des Anthestéries’. Due to its dimensions, 9.2 cm high and 7.5 cm in diameter, we can refer to it as a small or miniature *chous*. It has a trefoiled mouth, single handle and curved shape from lip to base. This typology is more commonly known as ‘Anthesteria *choes*’, whose name has become widespread, especially since the influential publication *Choes and Anthesteria* by Gerard Van Hoorn (1951), who, after classifying a magnificent corpus of 1013 *choes* with 540 figures, based his iconographic study on two main hypotheses. Firstly, he assumed that the *choes* with children's scenes would represent specific parts of the rituals and games that took place at the festival of the Anthesteria. Secondly, following an iconography-use relationship of this vase typology, he understood these *choes* to be those given to Athenian children on the second day of the festival. His hypotheses and the *choes* he classified were the basis for later research and are still accepted nowadays.

The aim of this article is not to review the religious rites, character and significance associated with the Anthesteria, which have been dealt with extensively by other scholars, but to suggest an alternative thesis on the possible (re)use of some small *choes*, by interpreting the images depicted on them, starting with the Louvre *chous*.

In Attic vase-painting, the semi-iconic image of Hermes is commonly defined by an ithyphallic body with a sort of ‘shoulders’ and topped by a bearded head with long hair. Similarly, the few preserved herms statues

Fig. 1. Paris, Musée du Louvre: CA1683. 425–420 BC, 9.2x7.5 cm (© 1991 RMN-Grand Palais (Musée du Louvre) / Gérard Blot).

from archaic and classical periods follow this aspect in their representation, such as the known archaic herm from Siphnos (EAM 3728: 520–500 BC), or the herms head found in Agora (e.g. S 3347: 500–490 BC, or S 211: ca. 480). In this respect, the Louvre *chous* could be regarded as a *unicum iconographicum* considering that, as far as my knowledge goes, this is the only beardless herm with an infantile (non-ithyphallic) phallus¹ found in all the Attic pottery production from the last quarter of the 6th century until the middle of the 4th century BC (more than 265 vases).² From the left, a naked small boy advances towards the volute altar in front of the herm with his right arm almost extended and the hand facing up (gesture of prayer?) while pulling a wheeled toy with his left arm.

This peculiar scene attracted not only my attention, but also, almost a century ago, the interest of Van Hoorn, who in his article *L'idole de Dionysos Limnaios* (1927, 104–20) tried to interpret the scene of this small *chous*. The scholar, who was firstly uncertain about being able to determine with precision the divine identity embodied in the herm between the two gods honored in the Anthesteria, concludes his interpretation by affirming that the child was playing a leading role in a ritual in honor of Dionysos *Limnaios*, represented under the semi-iconic form:

1 Beardless herms do not appear before the last quarter of the 5th century BC and are not frequent (13 vases in total). For beardless herms without a phallus (6): a bell-krater by the Rodin Painter 966 in Vienna, Kunsthistorisches Museum: 972, BAPD 218179. The herm is inscribed with the *kerykeion*, but seems to have a female face and body. See Metzger (1965, 86–6, n. 28), who identifies it as Hermes; a squat *lekythos* in Kassel, Staatliche Museen: T356, BAPD 1201; a lekanis in St. Petersburg, State Hermitage Museum: ST1858; a *chous* from Brindisi now in New York, Metropolitan Museum: GR1216, BAPD 20219. Female herm; a pelike from Kerch now in Berlin, Antikensammlung: 4982.40, BAPD 9021753. Female herm; a bell-krater from Macedonia, in Veroia, Archaeological Museum: 508.

2 Beardless ithyphallic herms are also rare in Attic vase-painting (7). With long hair: a fragment of a bell- or calyx-krater by the Pronomos Painter from Naucratis in Dublin, University College Classical Museum: 159, BAPD 9035370. With short hair: a bell-krater with a sacrificial scene by the Nikias Painter in Vaticano, Museo Vaticano Gregoriano Etrusco: MV.17924.0.0, BAPD 217476; a calyx-krater by the Fabre Painter in Montpellier, Musée Fabre: 837.1.1109, BAPD 218132 (Note that the phallus of the beardless herms in these last three vases, even if ithyphallic, is thinner than on other examples and on the bearded herms); a bell-krater by the Telos Painter in Napoli, Museo Archeologico Nazionale: 82542, BAPD 260066; on a calyx-krater by the LC Group from Doris in Athens, National Archaeological Museum: 1375; a bell-krater found in Baza, Granada (T176) by the Black-Thyrsus Painter now in Barcelona, Durán Farrell Collection: without inv. n., BAPD 9036292; a large *chous* in Bloomfield Hills (Michigan), Cranbrook Collections: without inv. n., BAPD 260206. Female herm.

Fig. 2. New York, Metropolitan Museum of Art: 24.97.34. 450–400 BC, 7.5 cm h (© MET).

‘Le petit broc du Louvre représente l’un des dieux célèbres aux Anthesteria: soit Hermès Chthonios, soit Dionysos Limnaios. Si nous supposons que c’est, en effet, Dionysos, ce petit tableau nous révèle la forme de l’idole vénérable qui a conservé son caractère primitif et qui a contribué à la survivance des croyances anciennes pendant l’ère classique. Il aide notre imagination à reconstruire le cortège nuptial qui conduisait au Boukoleion le dieu en forme d’herme, accompagné de la Basilinna pour y accomplir la cérémonie mystique’ (Van Hoorn 1927, 120).

Almost 25 years later, Van Hoorn (1951, 28, n. 58) reaffirms the interpretation of our scene and the divine identity, although with more skepticism, in his important study. Furthermore, he briefly describes a *chous* conserved in the Metropolitan Museum (Fig. 2) as ‘children playing at *Hieros Gamos*, the marriage of Dionysos and the basilinna’ (Van Hoorn 1951, 159, n. 757), dated to the second half of 5th century BC (New York, Metropolitan Museum of Art: 24.97.34, BAPD 4091). It is interesting to note that this is the only scene in his entire catalog that, as with the Louvre *chous*, describes as part of the nuptial procession to the Boukoleion. On the right side of the scene, Dionysos sits on a throne within a chariot drawn by a donkey. On this occasion, his identification is unquestionable, as he carries the *kantharos* and the *thyrsus*. Behind the chariot of the god, there is a procession with three naked children. The children are carrying on their shoulders an object in the shape of a long stick, with the upper part ending in a sort of short handle and with a longer base. I identify this object not as a *thymiatherion*, but the same toy that our naked child is carrying. The children are carrying their defunctionalized toy, without the wheels, as an important votive object for the procession.

The above interpretations of the two scenes given by Van Hoorn lead us to some questions which must be approached. Does this ludic object also have a particular or ritual use in the context of the Anthesteria in reality? Does the Louvre *chous* represent the cult image of any of the gods worshipped in the Anthesteria? In order to provide an answer, we proceed to a brief deconstruction of the three elements that define our *chous*: the toy, the ‘worshiper child’ and the divine identity of the herm.

CHOES, ANTHESTERIA AND THE TOY-ROLLER

The Anthesteria was an Athenian festival celebrated in honor of Dionysos, held annually from the 11th to the 13th of the month of Anthesterion. The three days of the festival were called *Pithoigia*, *Choes* and *Chytroi*, and scholars of Greek Religion and Art History generally accept this sequence of days and the specific use of each type of pottery, from which they took its name. An exception to this general assumption is Immerwahr (1946, 245–60), who suggests a possible use of the *choes* also during the third day (*Chytroi*).

On the second day, there was a drinking contest conducted by the *Basileus* and the famous wedding ceremony between *Basilinna* and the god Dionysos, to which Van Hoorn (1951, 159, n. 757) refers. The last day, *Chytroi* was the day of the dead and was related exclusively to Hermes *Chthonios* (Curtius 1903; Farnell 1909, 214–15; Collignon 1911; Valdés 2015, 126) or dedicated to both gods (Kerenyi 1976, 282–83; Burkert 1983, 226–30; Parker 2005, 295–97; Spineto 2005, 99–104; Pişkin-Ayvazoglu 2014). Alternatively, Simon (1983, 96–7) and Hamilton (1992, 63) consider the *Choes* and the *Chytroi* celebrations on the same day, but addressed individually to Dionysos and Hermes, respectively.

From the half of the 5th century to the first quarter of the 4th century BC, Athenian pottery production shows a special interest in the *chous* typology. Many of the preserved *choes*, which remain unattributed, have iconographic motifs related to childhood (Hamilton 1992, 97–9, 113–21). Therefore, taking into consideration the name of the second day of the festival (*Choes*), not only Van Hoorn (1951) but also subsequent studies have systematically associated these *choes* as a gift given to the children who participated in the Anthesteria, and which would represent actions related with the festival (Deubner 1932; Immerwahr 1946; Karouzou 1946; Bazant 1975; Simon 1983; Hamilton 1992, 121; Pişkin-Ayvazoglu 2014; Golden 2015).

The majority of the *choes* found and classified by Van Hoorn (unfortunately, most of them without clear archaeological information) come from the funerary context, especially from child's graves (Van Hoorn 1951, 49–51; Green 1971, 189, n. 4; Bazant 1975, 74–5). This question led some scholars to propose an alternative theory on the use of these vases, assuming that many of the *choes*, particularly those depicting children crawling, would be conceived as funerary offerings (main use) to the dead infants (Smith 1943 CVA *San Francisco*, 47–8; Rumpf, 1961; Burkert 1983, 221) or additionally (secondary function; Karouzou 1946, 124) regarding their use in the context of the Anthesteria. While this funerary dedication to the dead children offers us another interesting thesis, prudence is called for as the majority of the Attic vases also come from tombs (Bazant 1975, 72). On the other hand, Hamilton (1992, 84–5) suggests a sort of 'symbolic' reuse, in which the participants bring their *choes* from home and take them back once the festival is over, but without filling them with wine.

Although these Attic *choes* range in height from 3 cm to 29 cm, the miniature or small *choes* (< 15 cm following Hamilton 1992, 86–8) are those that have interested scholars in linking them to the 'children's ambience' of the Anthesteria. Indeed, except for Van Hoorn (1951), whose catalog does not make size differentiations, most scholars who address this topic exclude the large *choes* (>15 cm), because the iconography of a substantial percentage of them is not susceptible to be minimally related to the festival of Dionysos, contrary to the small ones that would be more appropriate to the child's handling (Green 1971, 223; Bazant 1975, 75–8; Hamilton 1992, 838; Beaumont 2012). Hamilton's quantitative analysis (1992, 86, *graphic*) shows that the Attic *choes* (small ones and large ones) produced in greatest numbers are those of 9 cm in height, such as the Louvre *chous*, and the most frequent subject represented is the naked child handling or playing in the presence of various objects and even pet animals. In general, the *choes* painters use the iconographic convention of nudity for the depiction of male babies, infants and children, while the ephebes and youths can be represented both naked or draped (Beaumont 2012; Bobou 2015). Therefore, the most common iconographic theme on the small *choes* is the naked child (infant or post-infant) at play; in addition, the most frequently represented toy is, indeed, the *amax* (Hamilton 1992, 85–8). For that reason, these toy-carts depicted on the *choes* –as the *chous* in itself– are traditionally interpreted as gifts given to children during the festival (Deubner 1932, 239–40; Van Hoorn 1951, 44; Dasen 2012, 14; Golden 2015, 37). However, our vase is the only small *chous* depicting a naked child with a

Fig. 3. München, Staatliche Antikensammlungen: 8933. 450–400 BC (from Hamilton 1992, fig. 5).

toy in front of a herm and an altar, which leads us to consider the image as unique and with a different message from those depicting children ‘simply playing’.

Even if these scenes are not so common, on small *chous* children –with or without the toy– also appear in front of altars. These altar scenes have been understood as direct references to the temple of Dionysos in the Marshes by Van Hoorn (1951) and other scholars, or/and to the active participation of children in the rituals of the Anthesteria in general (Hamilton 1992, 53–6; Beaumont 2012, 71). On a *chous* from Munich of the second half of 5th century BC (München, Staatliche Antikensammlungen: 8933, BAPD 31979), a naked boy, like the children of both the Louvre and the Metropolitan *choes*, runs, while carrying a toy-roller towards an altar under the gaze of a dog (Fig. 3). Considering the observations of previous scholars, a simple interpretation would lead us to understand the toy-roller in these three scenes as an important object for the Anthesteria in a ritual action performed towards the altar of Dionysos.

However, Aristophanes (*Clouds*, 864) tells us of a gift from Strepsiades to his son in the Diasia: “When you were a lisping six-year-old boy, the first bolus of jury’s pay I won I spent on a toy-cart for you in the Diasia.” Although these festivals take place very close in time to the Anthesteria, on the 23rd day of the month, the Diasia honor Zeus Melichios and have no cultic connection with the previous festivals (Parker 2005, 162–67). This passage is crucial, as Hamilton (1992, 57, 72) had already pointed out, since it evidences the gift of these toys in non-dionysian festivals at least in the period when Aristophanes’ play was created, that is the last quarter of 5th century BC, in parallel with the Louvre *chous*. Thus, attending to the literary evidence and the iconography-vase typology relationship, we have more arguments to think about the real reuse of this ludic object and the *choes*, which represent the toy-roller not exclusively during the Anthesteria (Hamilton 1992, 117; Dasen 2012; Golden 2015; Ammar 2020).

Therefore, the *amax* on the Louvre *chous* would function, like on other scenes, as an attribute of the children, which implies a growth and learning phase not only associated with Anthesteria (Beaumont 2012, 238), but with a more general and social integration process during the early childhood of an ancient Greek, as Ammar (2020, 217–19) clearly explains, being the favorite toy of the ancients (Dasen 2012, 12).

On the other hand, if the association of the specific use of the toy-cart during the Anthesteria can be refuted, the divine image with whom the child is interacting also offers us a remarkable polyvalence.

Fig. 4. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden: 1950/7.5. 430–420 BC, 9.6x3.9 cm (© Rijksmuseum van Oudheden).

HERM OF DIONYSOS (LIMNAIOS) OR HERMES (CHTONIOS)?

To conclude, let us return to the original question addressed by Van Hoorn in his article, recalling that the scholar ended up identifying Dionysos as the honored god in a ritual action performed by the child during the Anthesteria. Van Hoorn also identified other herms represented on ten *oinochoiai* as a dionysian cult image (Van Hoorn 1951, n.: 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62 [small and large *choes*]). Although the catalog simply mentions them as ‘herms’, on pages 26–9 he interprets them as ‘herms of Dionysos’.

The widespread assumption of the connection between *choes* and Anthesteria is so strong that, after the interpretations of Van Hoorn (1927, 1951), for most scholars (Deubner 1932, 107; Marcadé 1952, 605; Devambez 1968, 153, n. 2; Gasparri 1986 *LIMC III*, 442, n. 172; De Cesare 1997, 268, n. 266; Costantini 2005, 192, n. 173) the equation ‘child before a herm’ depicted on a small *chous* can only be a cultic action to the beardless image of Dionysos –even if the god itself is bearded on some *choes*– and on the ‘Lenaian vases’, also commonly associated to the Anthesteria (see Frontisi-Ducroux 1991). Furthermore, the identification of the herm on the Louvre *chous* is influenced by the theories of several scholars, who have sought to see in the semi-iconic artifacts of Dionysos and Hermes a common cultic configuration and origin associated with the mask, the phallus and the pillar (Goldman 1942; Marcadé 1952; Herter 1976, 222–23; Dietrich 1986, 72–6). A detailed discussion of the modern construction of the concept ‘herm of Dionysos’ cannot be dealt with in the present paper, but I agree with those scholars who deny its existence (Lullies 1931; Metzger 1965, 88–90; Frontisi-Ducroux 1986; Rückert 1998, 164–7).

Only on one occasion the Louvre scene has been interpreted as a ritual action directed to an image of Hermes *Chthonios* (mentioned as *Psycopompos*) in line with the association of other previous studies of the herm as a primitive statue of funerary cult (Curtius 1903; Collignon 1911, 45–7, 272–74) and considering the dedication of the third day of the Anthesteria to the deaths and Hermes. We find this identification in the *CVA Leiden IV* (31, pl. 190: 2), where the Louvre *chous* is compared with a small *chous* from Leiden (Rijksmuseum van Oudheden: 1950/7.5, *BAPD* 15934), that dates to c. 430–420 BC (Fig. 4). This scene had also been interpreted by Van Hoorn (1951, 140, n. 613bis) as a ritual to a herm of Dionysos in the Anthesteria.

Another identification with Hermes (without epiclesis) of the Leiden *chous*, and generally of the *choes* depicting herms, is given by Kossatz-Deissmann (2005, 43) arguing that the herms “undoubtedly refer” to the sanctuaries of Hermes, due to the relation of the ephebes with the specific cult of this divinity. Nonetheless, the interpretation of the herm as a mere indicator of a sanctuary of Hermes is quite reductionist, as will be discussed below.

While I disagree with the identification of the cult image of Hermes *Psycopompos* specifically in the form of a herm, I believe that the best way to understand the Louvre *chous* lies in the comparison with similar scenes on *choes*. That is, with sacrificial iconography and not only with the images of boys playing, due to the important role of the herm within the *thysia*. Sacrificial scenes on *choes* are briefly examined by Hamilton in his exhaustive study (Hamilton 1992, 138–40), but he does not come to satisfactory conclusions. On the Leiden *chous*, an adolescent or ephebe dressed entirely in *himation* stands before a burning altar and a bearded ithyphallic herm. The small *choes* from the Louvre and Leiden museums present two clear references to the ritual of sacrifice by the blood splash or *haimassein* (Ekroth 2005, 9–29) and the *boukranion*, respectively.

In the visual record of the herms, sacrificial or cultic scenes are the more frequent iconographic theme from its earliest representations in the Attic vase-painting of the last quarter of the 6th century BC, with the massive erection of this semi-iconic statue by the tyrant Hipparchus (Zanker 1965, 91–103; Osborne 1985; Saphiro 1989, 126–32; Siebert 1990 *LIMC* V, 295–306; Van Straten 1995, 27–30; Rückert 1998, 185–220; Jaillard 2001; Versnel 2011, 348–52; Zachari 2013). So far, the herm is not only the divine image most represented in Attic vase-painting, but the one to whom humans offer the widest variety of interactions and gestures. A more detailed analysis of sacrificial and herms scenes, which is not possible in the present article, suggests that the statue is not depicted as the cult image of Hermes in most cases, but as a divine image that strengthens the communication between the divine and the human spheres (Furley 1996, 139–40; Collard 2019, 240–42).

Hermes as the divine messenger, communicator god (Furley 1996, 139–40; Collard 2019, 240–42) and *protos heuretes* of animal sacrifice, as presented in the *Homeric Hymn to Hermes* (Jaillard 2001), is the identity that the herms embody. Hence, interacting with the herm means not only addressing Hermes as the recipient of the ritual, but trying to contact the gods (as a whole). However, Furley (1996, 18) seems to contradict himself by first admitting that “the herm was, simply, the cult image of Hermes”, and later asserting that the image functioned as a “channel of communication with the gods” (Furley 1996, 139). The idea of a simple cult image of Hermes implies that the interaction with the semi-iconic statue is intended to honor only Hermes and not other gods as the recipient of the ritual.

The aforementioned characters of Hermes could be one of the main reasons that explain why the herm is omnipresent throughout the rural and urban landscape of ancient Attica at the end of the 5th century and the painters’ interest in depicting the motif herm-altar: because of the constant need to communicate with the gods and the importance of animal sacrifice – overseen by the herm (Jaillard 2001; Versnel 2011, 352) – to make this communication and reciprocity effective. Thus, the depiction of the herm in front of an altar should not be interpreted as a close placement of the two elements in the ritual reality, but as emphasizing the importance of the herm’s supervision of the actions taking place around the altar, as well as the active and passive communicative function, respectively, of these two essential objects in the ancient Greek cult. On the other hand, Thucydides (6.27.1) in narrating the famous episode of the mutilation of the herms of 415 BC, refers to the location of the statues in the *prothyra* of private houses and sanctuaries, being difficult trying to discern the location and the ritual context (private or public) which is being represented in most of the scenes.

The Leiden *chous* seems to represent an individual devotion, although it would not be entirely appropriate trying to locate the scene in a domestic scenario, despite the presence of the Maltese dog – a pet linked to children’s scenes and indoor and private spaces (Hamilton 1992, 91; Kitchell 2020). It is more plausible to think that the ephebe, who has left his house followed by his dog, approaches a herm in the immediate area of a sanctuary –indicated by the *boukranion*, according to Van Straten (1995, 159–60)– to ask the gods for something. Nonetheless, the depicted ‘hanging’ *boukranion* could function also as an element reminiscent of animal sacrifice

Fig. 5. Frankfurt am Main, Archäologisches Museum: KH 577. 440–425 BC, 8.4 cm h (© Archäologisches Museum Frankfurt am Main).

Fig. 6. Marseilles, Musée Borely: 7200. 450–400 BC, 14 cm h (from Van Hoorn 1951, fig. 57).

(Zachari 2013, 9), a sign of the eternal character of a ritual that has been performed since time immemorial and *kata ta patria*, commonly depicted next to the herm in Attic vase-painting.

It is interesting to note that we find this divine image depicted alone on other small *choes*. The painter of a miniature *chous* from Frankfurt, that dates to 440–425 BC (Frankfurt am Main, Archäologisches Museum: KH 577, *BAPD* 12570, ‘Herm of Dionysos’ in *LIMC* III (Dionysos 162), configures an ambiguous space with no other elements that could be connected to a particular location or context (Fig. 5) (Van Hoorn 1951, 129, n.56). It is simply the semi-ionic *hermes* the image intended to be visualised through the manipulation of the *chous*. On a small *chous* from Marseilles (Marseilles, Musée Borely: 7200, *BAPD* 15927), that dates in the second half of 5th century BC, another bearded ithyphallic herm wears a *petasos* –an attribute of the god Hermes– in the presence of a bird (Van Hoorn 1951, 150, n. 57) (Fig. 6). These small birds, along with dogs, are commonly depicted as pets in the play scenes of small *choes*, sometimes even in the hands of children (Hamilton 1992, 86–91). Therefore, in the case that this *chous* had been handled by a child, the visualization of his pet next to a herm would make the figurative space more recognizable and familiar, thus helping him to assimilate the message and the roles of the image represented.

However, it is not only individual interactions between a child or ephebe and the semi-ionic divine image that are depicted on *choes*. The iconography of the *thysia* with the officiant and various young participants, even if not frequent, was not absent from this vascular typology, although it only appears on the large *choes*. A large *chous* from Athens (Ephorate of Antiquities: inv. n. A 2953, *BAPD* 9017777) not included in the previous studies, that dates c. 440–425 BC, depicts another bearded herm in a (public?) sacrificial ritual (Fig. 7). The *chous* was discovered in a tomb in Lykourgou Street (Athens) together the bones of the unidentified deceased (Stavropoulos 1965, 100, pl. 56). The painter depicts a sacrificial space with an altar and a bearded, short-haired herm in the center, who is being addressed by the officiant holding the *kanoun* in his left hand, while gesturing with his right hand to attract the attention of the boy behind him. The assistant, probably younger than the experienced officiant –as it is commonly depicted in sacrificial iconography (Bundrick 2014, 664–7)– is about to make the libation on the altar with the *oinochoe* he holds in his right hand. Behind the herm, another young assistant holds a *kantharos* in his right hand. The presence of the *kantharos* is not necessarily related to Dionysos, as it appears in some scenes in sacrifices for other divinities (see as an example, a red-figure bell-krater from Athens, Agora Museum: P8444, *BAPD* 29606 [to Apollo?]). The names of two of the participants

Fig. 7: Athens, Ephorate of Antiquities: inv. n. A 2953, BAPD 9017777. 440–425 BC (© Hellenic Ministry of Culture and Sports, reproduced with permission of the Ephorate of Antiquities of the City of Athens).

Fig. 8: Bologna, Museo Civico Archeologico: 206. 470–460 BC (© Egisto Sani).

are inscribed above the heads of the figures: Φίλιος Τύχων. On a large *chous* by the Kraipale Painter, found in Vulci, now in Paris (Musée du Louvre: G402, BAPD 216562), the *splanchnoptes* is a naked child or adolescent roasting the entrails, while the officiant is raising the left hand in prayer and pouring the libation over the burning altar. To the left, a man with a staff is witnessing the ritual actions. Bundrick (2014, 666, n.51) has interpreted these seated figures with staff as judges or spectators of the *thysia*, and I think this also applies to any figure with staff (symbol of authority and experience) and without other ritual instruments. It can be suggested that the role of the experienced (frequently bearded) men is to oversee the proper performance of the sacrifice by the adolescent, according to the custom (as Nestor's sons in Homer, Od. III: 418–472). Thus, the represented young or adolescent boys in the sacrificial iconography of *choes* could be also interpreted in this sense of the progressive introduction of boys to be assistants during the ritual.

On the other hand, turning to the Louvre *chous*, the beardless appearance of the herm should not be related to Dionysos and to the visual change from bearded to beardless that this god experimented in the last quarter of the 5th century BC; it should also be noted that the statue does not have the long hair that characterizes the Dionysian face in this period (Carpenter 1993, 185–206). Indeed, Van Hoorn (1927, 116) admitted that he had not found a beardless herm of Dionysus from the 5th century BC, but he was nevertheless firm in his identification, stating: 'il ne manque pas d'hermes dits de Dionysos et personne ne peut démontrer la fausseté de cette appellatio'. It is more plausible to affirm that the beardless face of our herm is the result of a sort of 'pictorial metamorphosis' inherent to this semi-iconic image and which has also been explored by other Attic vase-painters. In this sense, it is necessary to compare our scene with a column-krater by the Boreas Painter, which dates to 470–460 BC (Bologna, Museo Civico Archeologico: 206, BAPD 206078). A woman raises her hand towards a bearded herm; she has short hair tied by an athletic ribbon, in contrast to the long white hair of the other herm that is being touched by an old man (Fig. 8). As noted by other scholars, the painter clearly conceives different physical characteristics for each herm in accordance with those of each worshiper-toucher (Van Hoorn 1951, 28; Zanker 1965, 95–6; Osborne 1985, 54–7; Jaillard 2001, 346; McNiven 2009, 322–23; Versnel 2011, 340). The term worshiper-toucher is appropriate to refer to the only divine image with whom the Athenians interacts physically and directly through their hands, as represented in the Attic vase-painting, already noted by Versnel (2011, 340). It is perhaps this phenomenon of 'mimetic assimilation' with the devotee,

Fig. 9. Paleo Faliro, Benaki Toys Museum: 2722. Classical period (© Maria Sommer – Dion Sommer).

as Jaillard (2001, 346) has called it, that would also explain the herm with small phallus but ithyphallic on the Leiden *chous*; as well as the herm with *kerykeion* (Hermes) but with a female face and no phallus on a bell-krater by the Rodin Painter 966.³

Similarly, the herm on the Louvre *chous* mimics the worshipping child (McNiven 2009, 323, n.4) by assuming the same body also in regard to the genitalia, that would explain why this is the only herm in Attic vase-painting with short hair, beardless and an infantile phallus. In this way, the Greek reciprocity principle between devotee and god is facilitated by the semi-iconic image, a transitional form in itself, which assimilates the physical identity of the human, in order to favor the reception of the cultic act and its transfer to the god that the child is worshipping. The divine image is looking at the child who, while advancing, seems to have the range of vision in front and slightly downwards looking not only at the altar area but also the small *chous* placed behind the herm. An interesting detail, since the *chous* depicted is a recurrent iconographic motif in the miniature *choes*, possibly indicative of real use of them by the children (Beaumont 2012, 71; Hamilton 1992, 88–90), and so it could be in the Louvre *chous*.

Consequently, with all that has been discussed above, Van Hoorn's and scholars' interpretation of the Louvre *chous* (and other *choes*) as an illustration of a ritual to the sanctuary of Dionysos *Limnaios* or, in general, the identification of the herm as the cult image (Hermes or Dionysos) for the Anthesteria, can no longer be accepted.

In terms of functionality and visualization, the discovery of another miniature object found in a funerary context could perhaps help us determine and redefine the use given to our *chous*. A miniature altar was found in a classical children's tomb in Paleo Faliro, Athens (Benaki Toys Museum: 2722) (Fig. 9). The object is 10 cm high, just a few millimeters taller than the Louvre *chous*, is made of white marble, and has been identified as a toy altar due to the archaeological context, its dimensions and iconography (Sommer and Sommer 2015, 130, n. 187), which are unusual for this type of altar. In general, the majority of Greek miniature altars have been found in private contexts and are indicators of domestic space (Smagh 2022). The images on the altar are also unique and have no parallel in the production of small altars.⁴ On one side of the altar is depicted in relief what seems to be a dressed doll beside the *kerykeion*, although it has been identified recently by Sommer and Sommer

³ Above, note n. 1.

⁴ As H. Smagh kindly informed me.

(2015, 130) and Smith (2021, 228) as a child holding the attribute of Hermes. Nonetheless, to determine with certainty whether a child or a toy is depicted next to the *kerykeion* is not decisive, as both identifications lead to understanding this miniature altar as a ludic object used by a child and linked to the sacrificial action and communicative roles of Hermes. In other words, there is a will to adapt the religious experience or ritual actions to children's vision and use. It is noteworthy that the *kerykeion* on the miniature altar is also often represented on many depicted herms, in reference to that communication with the gods (Collard 2019, 239).

CONCLUSION

The large Attic production of small *choes* in the second half of the 5th century BC is evidence of real interest in the world of childhood and the creation of vases that were probably intended for a children's audience. However, it does not need to be directly connected only with the Anthesteria festival. We cannot exclude the possibility that the miniature *choes* were given to children in other festivities or in domestic contexts. The message that is represented on the Louvre *chous* should not be understood as a part of a festivity or a specific ritual, in which the child would have played an active role, but from a broader perspective linked to the integration of the children in the religious atmosphere.

In this regard, as the miniature altar, the Louvre *chous* is an object 'supposed' to be visualised and manipulated by an Athenian child, so he can begin reading the message and the image represented on it. Hence, miniature figured objects such as this small *chous* or the toy altar, rather than a direct reference to a child's ritual action on a particular festival, may function as a sort of visual and haptic preparation. The child-viewer could identify himself with the boy of the Louvre *chous*, just as the child who uses the miniature altar could play the role of the officiant, *splanchnoptes* or assistant of the public ritual for a moment, encouraging a 'sacral self-socialization' (Sommer and Sommer 2015, 130). In this sense, the depiction of herms on miniature *choes* could be interpreted as the result of a similar visual adaptation to the child's use. The integration of the cultic iconography of the herms into the context of the small *choes* allowed children to engage with these divine images from an early age, familiarizing them with the practice of offering and libation to the gods. This process facilitated their gradual integration into religious roles and rituals, preparing them for participation in sacrificial ceremonies as Athenian citizens. It is worth noting that the three scenes of the small *choes* and the large *chous* depict different ages of young subjects (Fig. 1, child; Figs. 4 and 7, adolescent or ephebe). While the first two boys are interacting individually with the herm, the one with the *oinochoe* on the large *chous* is already part of the last circle of participants in the public ritual. A more obvious age difference can be seen in other vases, where there is a contrast between the young adolescent assistant and the bearded adult officiant that, in the words of Bundrick (2014, 664), "reflects actual practice as well as the ubiquity of sacrifice in an Athenian citizen's life cycle". This formulation becomes more appropriate if we consider the physical omnipresence of the herm in the urban landscape of late-fifth-century Athens.

In brief, based on the connection between the images and the shape of the vase to determine its meaning and use, as this topic is commonly approached, I propose that these miniature *choes*, due to their reduced size and particular iconography, could be handled by children perhaps in a domestic context –where at early ages the ludic and ritual converge– although their eventual reuse in public rituals is not excluded. The visual ambiguity of the *choes* defined by the herm (Fig. 5, Fig. 6) and the active role of the semi-iconic image in the ritual of sacrifice does not allow any association with a specific festivity. These aspects are crucial as they make all these small *choes* with herms scenes susceptible to being used and reused in libations on diverse contexts, and not necessarily during the Anthesteria or to worship Dionysos.

ACKNOWLEDGEMENTS

I want to express my sincere gratitude to Prof. Eurydice Kefalidou for inviting me to participate in the International Meeting; Dion Sommer and Maria Sommer for bringing the toy altar to my attention and kindly permitting me to reproduce the photograph; Hannah Smagh for the information provided on miniature altars, subject of her Ph.D. Dissertation. This paper was written between 2021-2022 thanks to the funding of my doctoral contract (FPU18/01719), partially during a short-term research stay at the National and Kapodistrian University of Athens (fellowship: PDIF-UAM 2022), and within the framework of to the project Visual Narration in Athenian Vase-Painting: Red-Figure Bell-Kraters from Iberian Contexts (PGC2018-095530-B-I00. PI: Carmen Sánchez Fernández – Jorge Tomás García).

BIBLIOGRAPHY

- Ammar, H. 2020. "Greek Children and their Wheel Carts on Attic Vases." In *Ages and Abilities: The Stages of Childhood and their Social Recognition in Prehistoric Europe and Beyond*, edited by K. Rebay-Salisbury, 209–20. Oxford: Archaeopress.
- Bazant, J. 1975. "Iconography of Choes Reconsidered." *Listy Filologické/Folia Philologica* 98(2):72–8.
- Beaumont, L.A. 2012. *Childhood in Ancient Athens: Iconography and Social History*. London: Routledge.
- Bobou, O. 2015. *Children in the Hellenistic World: Statues and Representation*. Oxford: Oxford University Press.
- Bundrick, S.D. 2014. "Selling Sacrifice on Classical Athenian Vases." *Hesperia* 83(4):653–708.
- Burkert, W. 1983. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. London: University of California Press.
- Carpenter, T.H. 1993. "On the Beardless Dionysus." In *Masks of Dionysus*, edited by T.H. Carpenter and C.A. Faraone, 185–206. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Collard, H. 2019. "Communicating with the Divine." In *Tracking Hermes, Pursuing Mercury*, edited by J.F. Miller and J. S. Clay (eds.), 227–244. Oxford: Oxford University Press.
- Collignon, M. 1911. *Les Statues funéraires dans l'Art grec*. Paris: E. Leroux.
- Costantini, A. 2005. in *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA)*. III: *Divination, Prayer, Gestures and Acts of Prayer, Gestures and Acts of Veneration, Hikesia, Asyilia, Oath, Malediction, Profanation, Magic Rituals*. J. Paul Getty Museum – LIMC Foundation.
- Curtius, L. 1903. *Die Antike Herme, Eine Mythologisch-Kunstgeschichtliche Studie*. Leipzig: Druck von B.G. Teubner.
- Dasen, V. 2012. "Cherchez l'enfant! La question de l'identité à partir du matériel funéraire." In *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants: Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison méditerranéenne des sciences de l'homme (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20–22 janvier 2011*, edited by A. Hermay and C. Dubois, 9–22. Aix Marseille Université: Publications du Centre Camille Jullian. <https://books.openedition.org/pccj/1357>.
- De Cesare, M. 1997. *Le statue in immagine: Studi sulle raffigurazioni di statue nella pittura vascolare*. Roma: "L'Erma" di Bretschneider.
- Deubner, L. 1932. *Attische Feste*. Berlin: H. Keller.
- Devambez, P. 1968. "Piliers Hermaïques et Stèles." *RA* 1:139–54.
- Dietrich, B.C. 1986. *Tradition in Greek Religion*. Berlin: De Gruyter.
- Ekroth, G. 2005. "Blood on the Altars? On the Treatment of Blood at Greek Sacrifices and the Iconographical Evidence." *AntK* 48:9–29.
- Farnell, L.R. 1909. *The Cults of the Greek States*. Vol. 5. Oxford: Clarendon.
- Frontisi-Ducroux, F. 1986. "Les limites de l'anthropomorphisme: Hermès et Dionysos." In *Corps des dieux Le temps de la réflexion VII*, edited by C. Malamoud ad J.P. Vernant, 193–211. Paris: Gallimard.
- _____. 1991. *Le Dieu-Masque: Une Figure Du Dionysos D'Athènes*. Paris: Ed. La Découverte.
- Furley, W.D. 1996. "Andokides and the herms: A Study of Crisis in Fifth-Century Athenian Religion." *BICS Suppl.* 65:iii–162.
- Golden, M. 2015. *Children and childhood in classical Athens*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Green, J.R. 1971 "Choes of the Later Fifth Century." *BSA* 66:189–228.
- Goldman, H. 1942. "The Origin of the Greek Herm." *AJA* 46(1):58–68.
- Hamilton, R. 1992. *Choes and Anthesteria: Athenian Iconography and Ritual*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Herter, H. 1976. "Hermes: Ursprung und Wesen Eines Griechischen Gottes." *Rheinisches Museum Für Philologie* 119(3):193–241.
- Immerwahr, H.R. 1946. "Choes and Chytroi." *Transactions of the American Philological Association* 77:245–60.
- Jaillard, D. 2001. "Le pilier hermaïque dans l'espace sacrificiel." *MÉFRA* 113(1):341–63.
- Karouzou, S.P. 1946. "Choes." *AJA* 50(1):122–39.
- Kerenyi, K. 1976. *Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life*. London: Routledge and K. Paul.
- Kitchell, K.F. 2020. "Seeing the Dog: Naturalistic Canine Representations from Greek Art." *Arts* 9(1):14.
- Kossatz-Deissmann, A. 2005. in *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum Volume (ThesCRA) IV: Cult Places, Representations of Cult Places*. J. Paul Getty Museum – LIMC Foundation.

- Lullies, R. 1931. *Die Typen der griechischen Herme*. Königsberg Pr: Gräfe & Unzer.
- Marcadé, J. 1952. "Hermès doubles." *BCH* 76:596–624.
- Metzger, H. 1965. *Recherches sur l'imagerie athénienne*. Paris: De Boccard.
- McNiven, T.J. 2009. "'Things to Which We Give Service': Interactions with Sacred Images on Athenian Pottery." In *An Archaeology of Representations: Ancient Greek Vase-Painting and Contemporary Methodologies*, edited by D. Yatromanolakis, 373–413. Athens: Institut du Livre A. Kardamitsa.
- Osborne, R. 1985. "The erection and mutilation of the Hermai." *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 31(211):47–73.
- Parker, R. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Pişkin-Ayvazoglu, C. 2014. "Dionysos and the Festival of Anthesteria at Claros." *MOM Éditions* 65(1):99–107.
- Rückert, B. 1998. *Die Herme Im Öffentlichen Und Privaten Leben Der Griechen: Untersuchungen Zum Funktion Der Griechischen Herme Als Grenzmal, Inschriftträger Und Kultbild Des Hermes*. Regensburg: Roderer.
- Rumpf, A. 1961. *Attische Feste - Attische Vasen*. Kevelae: Rhld. Verlag Butzon & Berker.
- Shapiro, H.A. 1989. *Art and Cult under the Tyrants in Athens*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
- Simon, E. 1983. *Festivals of Attica: An Archaeological Commentary*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Smagh, H. 2022. "Religion in the Classical Greek House: Sacred Spaces and Social Practices." Ph.D.diss., Princeton University.
- Smith, T.J. 2021. *Religion in the Art of Archaic and Classical Greece*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Spineto, N. 2005. *Dionysos a Teatro: Il Contesto Festivo Del Dramma Greco*. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Sommer, M. and Sommer, D. 2015. *Care, Socialization and Play in Ancient Attica: A Developmental Childhood Archaeological Approach*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Stavropoulos, F.D. 1965. "37. Οδός (Αθήνας) – Λυκούργου – (Αίολου)". *ArchDelt* 20B(1): 100.
- Valdés Guía, M. 2015. "Antesterias y basileia en Atenas." *Mythos* 9:125–48.
- Van Hoorn, G. 1927. "L'idole du Dionysos Limnaios." *RA* 25:104–20.
- _____. 1951. *Choes and Anthesteria*. Leiden: E.J. Brill.
- Van Straten, F.T. 1995. *Hiera Kalá. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden–New York–Köln: Brill.
- Versnel, H.S. 2011. *Coping with the gods. Wayward Readings in Greek Theology*. Leiden – Boston: Brill.
- Zachari, V. 2013. "Image De L'espace Ou Espace De L'image?" *Cahiers Mondes Anciens* (4): 1–22. <http://journals.openedition.org/mondesanciens/1087>.
- Zanker, P. 1965. *Wandel der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei*. Bonn: R. Habelt.

Ελληνιστική κεραμική από το Ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στα Κιόνια Τήνου

Η τελετουργική απόρριψη ως σήμανση αλλαγών στη χωροταξική οργάνωση του ιερού

Άννα Δαλγκίτση

University of Oxford, Lincoln College
annadalgkitsi@gmail.com

Αναστασία Αγγελοπούλου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
aaggelopoulou@culture.gr

ABSTRACT

This study is a preliminary presentation of the Hellenistic pottery originating from the extra-urban Sanctuary of Poseidon and Amphitrite at Kionia, Tenos. The assemblage under examination was found during the recent excavations of the Ephorate of Antiquities of the Cyclades, during conservation works at the archaeological site of the sanctuary.

The sanctuary's history (end of the 4th century BC to mid 3rd century AD) is inseparably linked with that of the ancient city of Tenos. It reached its peak during the Hellenistic period, when it served as the seat of the League of the Islanders and attracted visitors from across the Mediterranean, drawn by the healing properties of the venerated deities.

The pottery presented here originates from the area of the 'Great Drain' of the sanctuary. Most of the vessels under examination are locally made and typologically represent a wide range of feasting and dining activities. Cooking pots, lopades and braziers used for the preparation of meals, pithoi and amphorae to meet storage and transport needs, and numerous tableware (jugs, plates, cups) for the consumption of food. The presence of imported transport amphorae and relief bowls shows that the island was an important nod in the commercial networks of the eastern Aegean during the last three centuries of the first millennium BC.

The pottery finds from the 'Great Drain' area can be associated with feasting activities and common ritual meals taking place within the premises of the sanctuary, as they bear close similarities to those unearthed in the adjacent Hestiatorion and kitchen buildings. Finally, special emphasis is placed on the examination of the pottery remains of two sacrificial pyres, found inside the great drain. The two sacrificial pyres, dated to the end of the 2nd – beginning of the 1st century BC, seem to have marked the end of the drain's use, during an important spatial reconfiguration of the site.

The pottery group under examination reflects cult practices honoring Poseidon Healer and his wife Amphitrite and its study contributes towards a better understanding of the spatial and architectural changes in the sanctuary during its peak, towards the end of the 2nd – beginning of the 1st century BC.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το ιερό στα Κιόνια αποτελεί το σημαντικότερο, σε όλες τις Κυκλάδες, ιερό αφιερωμένο στη λατρεία των θεών της θάλασσας, Ποσειδώνα και Αμφιτρίτης (Εικ. 1). Η ιστορία του συνδέεται άρρηκτα με εκείνη της αρχαίας πόλης της Τήνου, στην οποία ανήκε. Ιδρύεται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. και χρησιμοποιείται έως τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ., οπότε και εγκαταλείπεται. Η ίδρυση του ιερού στα τέλη του 4ου – αρχές 3ου αιώνα π.Χ. σχετίζεται πιθανώς με τη δράση των Αντιγονιδών κατά την περίοδο των διενέξεων των Διαδόχων στο Αιγαίο, ενώ η μεγάλη ακμή του συμπίπτει χρονολογικά με την κυριαρχία των Ροδίων στις Κυκλάδες κατά τον 2ο αιώνα π.Χ., όταν και λειτούργησε ως έδρα του «Κοινού των Νησιωτών» (Étienne και Braun 1986, 93–106· Étienne κ.ά. 2013, 136–37, 150–51). Ο Ποσειδώνας λατρεύονταν εδώ ως θαυματουργός Ιατρός, όπως επίσης και η Αμφιτρίτη, η οποία θεράπευε τις στειρές γυναίκες. Το Ιερό απέκτησε γρήγορα πανελλήνια φήμη, με αποκορύφωμα τον 3ο αιώνα π.Χ., οπότε και αποτέλεσε πόλο έλξης για προσκυνητές από μακρινές πόλεις της Κάτω Ιταλίας, της Μικράς Ασίας και της Αφρικής. Η πανελλήνια φήμη του Ιερού διατηρήθηκε έως και τον 1ο αιώνα π.Χ., όταν σύμφωνα με τον γεωγράφο Στράβωνα ήταν «μέγα και θέας ἄξιον» (Στράβωνας, *Γεωγραφικά* X, 5, 11).

Στο Ιερό διακρίνονται επιμέρους φάσεις εξέλιξης, με τις μεγαλύτερες σε κλίμακα κατασκευαστικές δραστηριότητες να πραγματοποιούνται στη διάρκεια της Ελληνιστικής εποχής. Ανάμεσα στα κτίρια του Ιερού ξεχωρίζει ο δωρικού ρυθμού ναός του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης (Étienne και Braun 1986, 93–106· Étienne κ.ά. 2013, 136–37, 150–51), η πρωτότυπη αρχιτεκτονική δημιουργία της κρήνης (Ορλάνδος 1937· Étienne και Braun 1986, 73–91· Étienne κ.ά. 2013, 142–44), που έδινε πρόσβαση σε καθαρό πόσιμο νερό –στοιχείο απαραίτητο σε ένα θεραπευτήριο ιερό– και ο μνημειώδης βωμός για τη διενέργεια θυσιών, διακοσμημένος με βουκράνια και ρόδακες (Étienne και Braun 1986, 107–25· Étienne κ.ά. 2013, 151–52). Κοντά στον βωμό σώζεται ένα από τα καλύτερα διατηρημένα αρχιτεκτονικά αναθήματα στο ιερό, η «Εξέδρα της Ναυσίου Χρυσογόνου» (Étienne και Braun 1986, 141–42· Marcadé 1988, 454· Étienne κ.ά. 2013, 149–50). Πρόκειται για τιμητικό μνημείο που ανεγείρεται με ιδιωτική πρωτοβουλία των μελών μίας επιφανούς οικογένειας της Τήνου. Τη μνημειώδη πρόσοψη του Ιερού, αλλά και χώρο υποδοχής των προσκυνητών, αποτελούσε η δωρικού ρυθμού Μεγάλη Στοά από τις μεγαλύτερες γνωστές στοές στις Κυκλάδες (Étienne και Braun 1986, 127–40· Étienne κ.ά. 2013, 157–58). Αξιόλογο, τέλος, εύρημα της Ρωμαϊκής περιόδου αποτελεί το «Κτίριο D», το οποίο στις αρχές του 1ου αιώνα μ.Χ., λειτούργησε ως ναϊσκος αφιερωμένος στη λατρεία της αυτοκρατορικής οικογένειας των Κλαυδίων (Étienne και Braun 1986, 32–3· Étienne κ.ά. 2013, 152–54).

Οι πρώτες ανασκαφές στο ιερό έγιναν κατά τα έτη 1902–1903 και 1905 από τους Βέλγους ανασκαφείς H. Demoulin (1902, 1903, 1904) και P. Graindor (1907, 1910) μέλη της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή επανήλθε στην έρευνα του ιερού κατά τα έτη 1973–1978, οπότε και ολοκλήρωσε τις ανασκαφικές της εργασίες υπό τη διεύθυνση του R. Étienne, ο οποίος επιμελήθηκε την τελική δημοσίευση του ιερού (Étienne και Braun 1986· Étienne κ.ά. 2013, 136–59).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η κεραμική που εντοπίστηκε κατά το διάστημα 2015–2018 προέρχεται από το άνδριο του μαρμαρίνου ελληνιστικού περιβόλου του ιερού (μέσα 2ου – αρχές 1ου αιώνα π.Χ.), γνωστού με τη συμβατική ονομασία «Τοίχος 55», στο ύψος του Βωμού και της «Εξέδρας της Ναυσίου Χρυσογόνου» (Εικ. 2α). Οι εργασίες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων αποκάλυψαν ανεξερεύνητο τμήμα του «Μεγάλου Αγωγού» του ιερού (Εικ. 2β–2γ), φέρνοντας στο φως νέα στοιχεία για τις αλλαγές στην οργάνωση του τεμένους που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο της μεγάλης του ακμής (2ος–1ος αιώνας π.Χ.).

Ο Μεγάλος Αγωγός, που θεωρείται ότι χρησίμευε για τη διοχέτευση των νερών της κρήνης, ερευνήθηκε τμηματικά για πρώτη φορά στη διάρκεια των γαλλικών ανασκαφών το 1976 στην περιοχή νοτιοανατολικά της

α

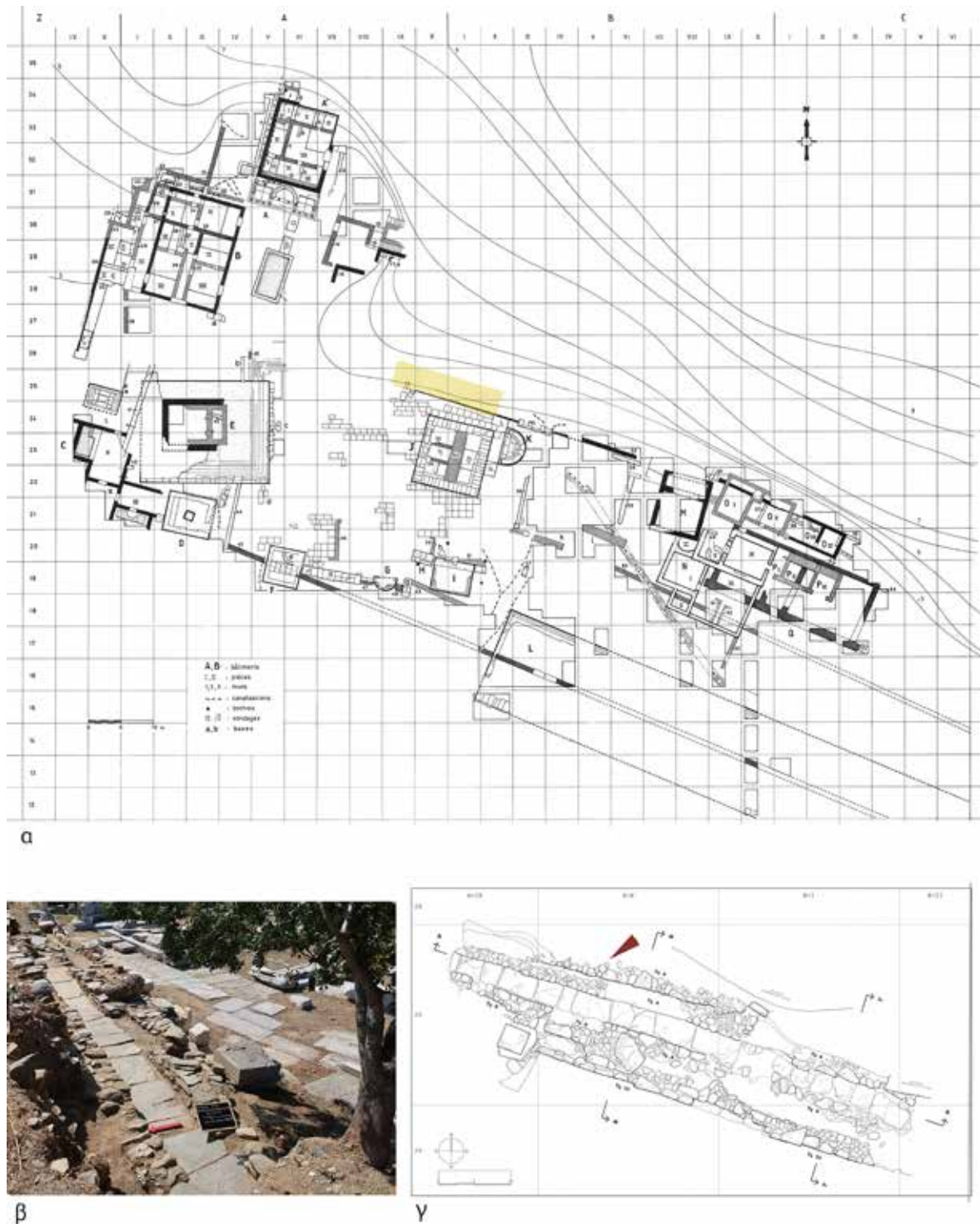

β

γ

Εικ. 1: Κεντρικό τετράγωνο του ιερού του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης. α) Αεροφωτογραφία, β) η «Εξέδρα της Ναυσίου Χρυσογόνου» (2ος – 1ος αιώνας π.Χ.), και γ) η κρήνη (τέλη 4ου – αρχές 3ου αιώνα π.Χ.) (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων).

Εικ. 2: Κεντρικό τετράγωνο του ιερού του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης. α) Τοπογραφικό σχέδιο με σημειωμένη την περιοχή των εργασιών, β) το άνοιγμα του «Τοίχου 55» και το τμήμα του Μεγάλου Αγωγού που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες του 2015–2018, και γ) κάτοψη του Μεγάλου Αγωγού. Με βέλος σημειώνεται το ανάλημμα (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων).

εξέδρας της Ναυσίου (Étienne και Zagdoun 1977, 697, εικ. 63). Οι πρόσφατες ανασκαφές αποκάλυψαν τμήμα του «Μεγάλου Αγωγού» μήκους 13,54 μ. και πλάτους 1,44 μ. (μαζί με τα πλευρικά τοιχώματα). Πρόκειται πιθανότατα για ανοικτό, στο σημείο αυτό, τμήμα του αγωγού, με πλακόστρωση από γνεύσιο και πλευρικά χαμηλά τοιχεία από αργολιθοδομή. Κατασκευαστικά είναι παρόμοιος με αγωγούς που έχουν εντοπιστεί και στη

Εικ. 3: Η κατά χώραν πυρά στο δυτικό άκρο του Μεγάλου αγωγού. α) Συστάδα θραυσμένων αγγείων, και β) το ακέραιο πινάκιο της πυράς (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων).

Δήλο (Ζαφειροπούλου και Χατζηδάκης 1994, 234, πίν. 182). Η παρουσία λιθόκτιστων αγωγών στα ιερά των Κυκλάδων είναι αρκετά συνηθισμένη (Κοντολέων 1957, 334–35· Bournias 2017, 74, 76, 78, 80–). Γειτνιάζουν συχνά με κατασκευές βωμών ή κτιρίων προορισμένων για την κάλυψη των αναγκών εστίασης, ενώ συχνά είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τη παροχή τρεχούμενου νερού σε θεραπευτήρια ιερά (Robert 1952, 64· Tomlinson 1969, 111· Bergquist 1998, 62· Bournias 2017, 73).

Η ανασκαφή έφερε, επίσης στο φως αποσπασματικά σωζόμενο αναλημματικό τοίχο, ύψους 0,85 μ., από αργούς λίθους, σε επαφή με το βόρειο πλευρικό τοίχωμα του αγωγού (Εικ. 2γ). Το ανάλημμα αποτελεί κατασκευή πιθανότατα χρονολογικά συναφή με τον αγωγό, καθώς διασφάλιζε τη λειτουργία του, συγκρατώντας τις επιχώσεις του υπερκείμενου ανδρήρου. Η κεραμική από αδιατάρακτες επιχώσεις που κάλυπταν τον αγωγό, όπως και τα λείψανα από την απόθεση δύο τελετουργικών πυρών (Εικ. 3–4), που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, υποδεικνύουν την κατάργησή του στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ. – α' μισό του 1ου αιώνα π.Χ. Την ίδια εποχή χρονολογείται και η κατάργηση του τμήματος του «Μεγάλου Αγωγού» που διερευνήθηκε από τους Γάλλους ανασκαφείς (Étienne και Braun 1986, 46). Κατά την Ελληνιστική περίοδο καλύπτεται και η όψη του αναλήμματος με επιχώσεις, οι οποίες απέδωσαν κεραμική του 3ου – 1ου αιώνα π.Χ.

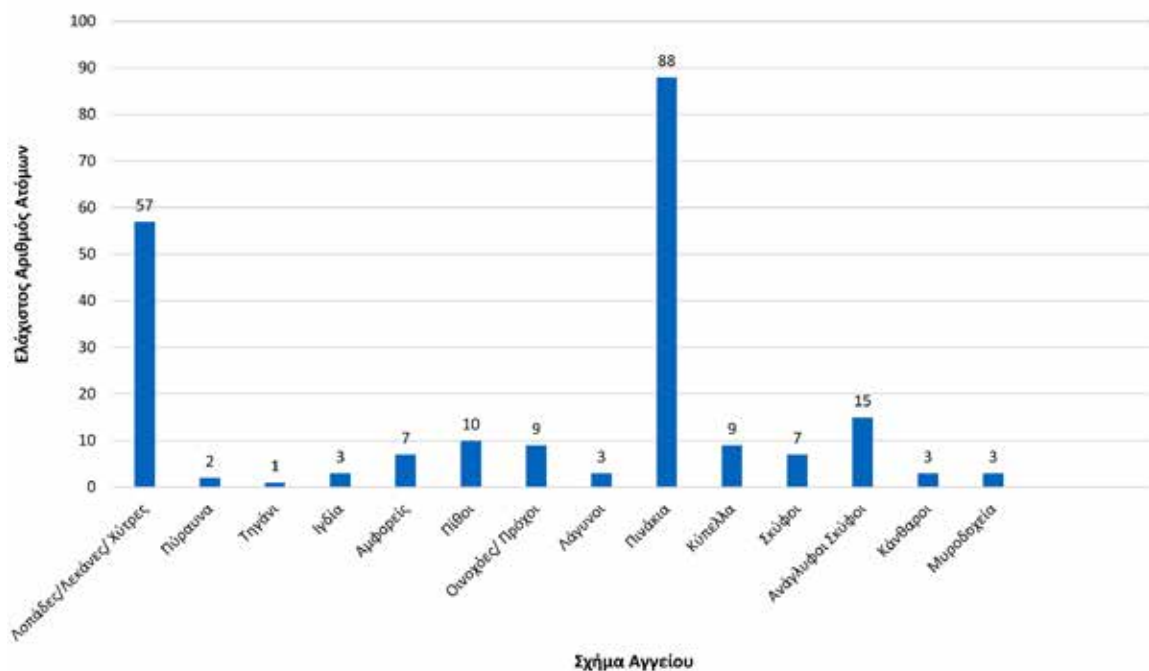

Εικ. 4: Διαγνωστικά όστρακα α) της πυράς στο ανατολικό σωζόμενο άκρο του αγωγού, και β) της πυράς στο δυτικό άκρο του αγωγού (τέλη 2ου – αρχές 1ου αιώνα π.Χ.) (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων).

Η κατάργηση του «Μεγάλου Αγωγού» και η κάλυψη του αναλήμματος δεν αποκλείεται να σχετίζονται με την υλοποίηση του νέου εκτεταμένου κατασκευαστικού προγράμματος που πραγματοποιείται στο ιερό στα τέλη του 2ου και τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ., με την ανέγερση νέων επιβλητικών κτιρίων, όπως η Στοά, ο Βωμός και η «Εξέδρα της Ναυσίου Χρυσογόνου». Ενδεικτικό των χωροταξικών μεταβολών είναι το γεγονός ότι η «Εξέδρα της Ναυσίου» θεμελιώθηκε στην πορεία του Μεγάλου αγωγού, παίζοντας, πιθανόν, βασικό ρόλο στις διαφαινόμενες λειτουργικές αλλαγές στο άνδρηρο του «Τοίχου 55» (Étienne και Braun 1986, 142).

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η κεραμική από τις επιχώσεις που κάλυψαν τον αγωγό και το ανάλημμα στο άνδρηρο του «Τοίχου 55» φωτίζει σημαντικές πτυχές των δραστηριοτήτων στο Ιερό. Η χρονολόγηση της βασίστηκε σε τυπολογικά κριτήρια, καθώς η μακρά περίοδος χρήσης του Ιερού οδήγησε στη διατάραξη των ανώτερων στρωμάτων των επιχώσεων που κάλυψαν τον Αγωγό. Πρόκειται κυρίως για άβαφη, «χρηστική» κεραμική τοπικής παραγωγής, που

Εικ. 5: Ελάχιστος αριθμός ατόμων ανά σχήμα αγγείου από τις επιχώσεις που κάλυψαν τον αγωγό (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, διάγραμμα: Άννα Δαλγκίτση).

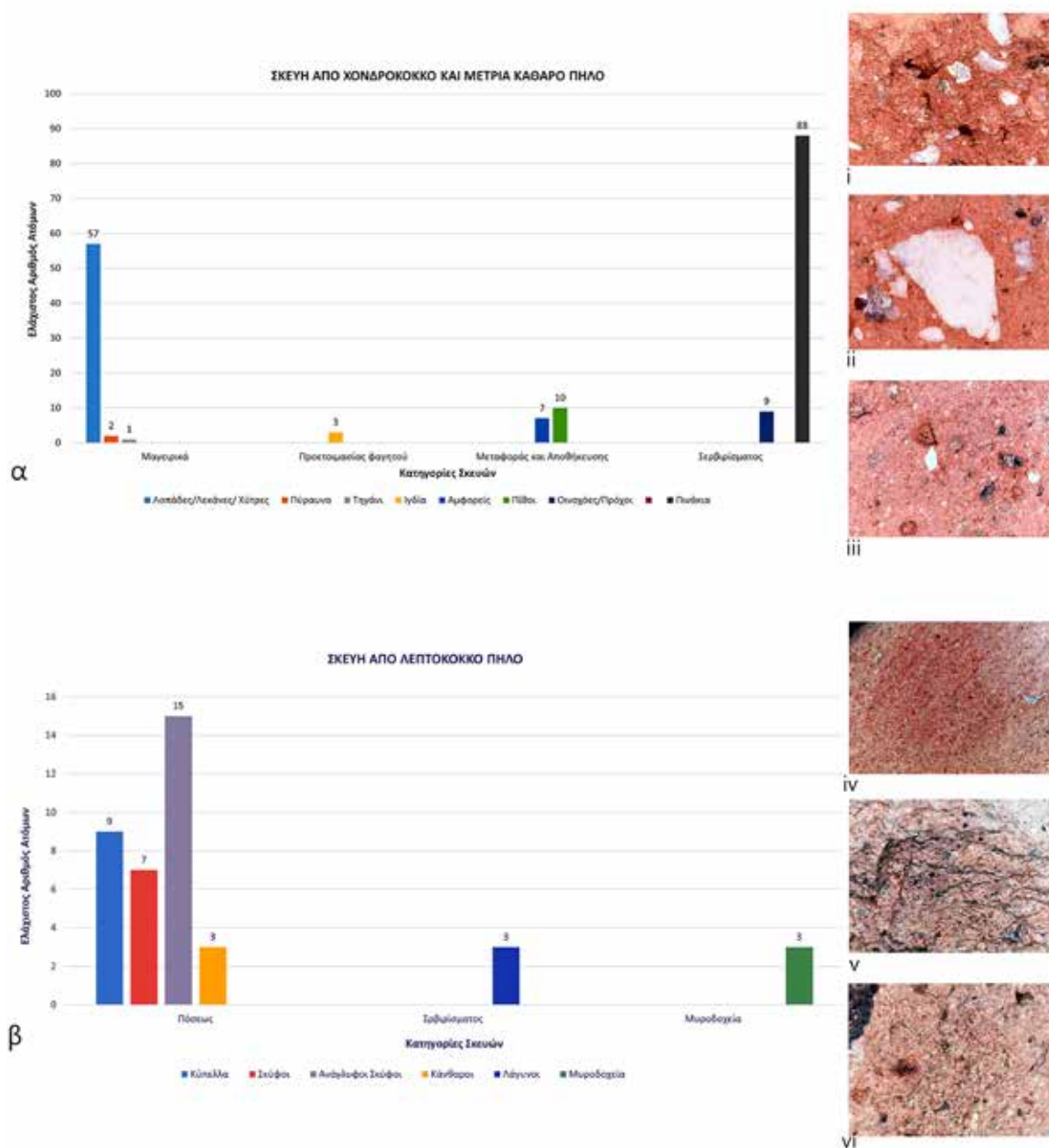
χρονολογείται ως επί το πλείστον στην Ελληνιστική εποχή. Τυπολογικά αντιπροσωπεύεται όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων εστίασης: λοπάδες, χύτρες και πύραυλα για την προετοιμασία και την παρασκευή της τροφής, πολυπληθή επιτραπέζια σκεύη για το σερβίρισμα και την κατανάλωση της τροφής, και τέλος, αμφορείς και πίθοι για τη μεταφορά και αποθήκευση βιοτικών αγαθών. (Εικόνες 5–10).

Για το υπό εξέταση σύνολο υπολογίστηκε ο ελάχιστος αριθμός ατόμων στα 217 σκεύη, όπως παρουσιάζεται στον πίνακα 5 και θα συζητηθεί παρακάτω, ακολουθώντας τη μεθοδολογία των Hodder (1987, 1–10), Morris (2000, 18–24) και Χαραλαμπίδου (Charalambidou 2011, 139–47), με μεταβλητές το σχήμα των αγγείων και τη σύσταση του πηλού. Δεδομένης της αποσπασματικής διατήρησης του υλικού, η μελέτη βασίστηκε στα σωζόμενα διαγνωστικά τμήματα από κάθε σκεύος (π.χ. χείλη, λαβές, βάσεις, διακοσμημένα όστρακα ανάγλυφων σκύφων κ.λπ.). Η σύσταση του πηλού (Εικ. 6) με διάκριση σε χονδροειδή, μέτρια καθαρό και λεπτόκοκκο, έπειτα από μακροσκοπική και μικροσκοπική παρατήρηση, βοήθησε στη διερεύνηση ερωτημάτων, που αφορούν στην προέλευση των αγγείων (τοπική παραγωγή και εισηγμένα προϊόντα).

Λοπάδες (Εικ. 7): Απαντούν πολύ συχνά στις επιχώσεις που κάλυψαν τον αγωγό όπως και στις δύο τελετουργικές πυρές. Αναγνωρίστηκαν 57 τουλάχιστον σκεύη, τα οποία διακρίνονται τυπολογικά στις κάτωθι επιμέρους ομάδες:

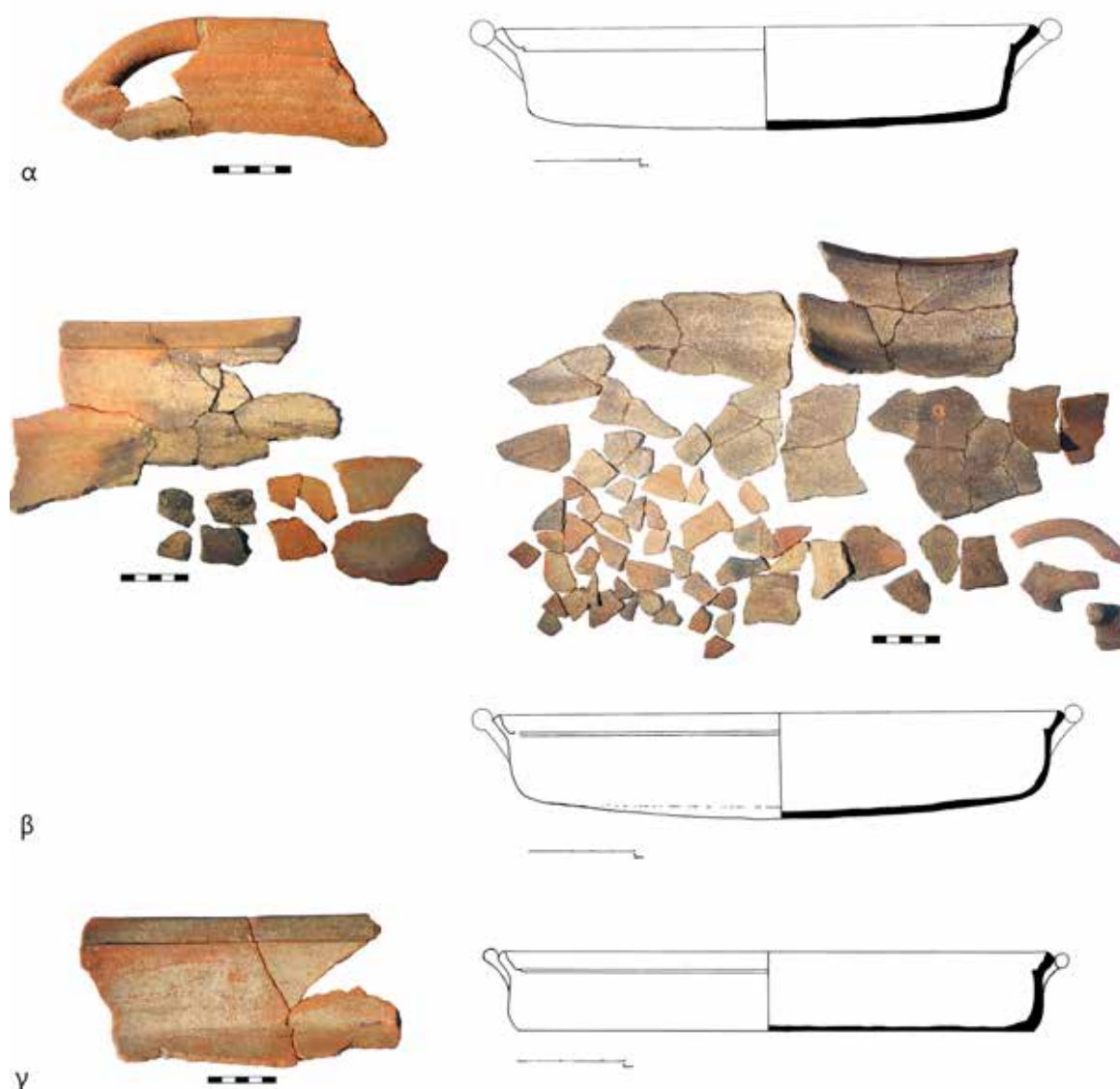
α) Με επίπεδη επιφάνεια έδρασης, ελαφρώς κυρτά, παχιά τοιχώματα, οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και έξω νεύον χείλος (Εικ. 7γ). Η παραλλαγή παρουσιάζει ακριβές παράλληλο με τις λοπάδες Τύπου 3 (Form 3) από την Αθηναϊκή Αγορά που χρονολογούνται μετά το 175 π.Χ. (Rotroff 2006, 180–82). Στα θραύσματα του τύπου παρατηρούνται ίχνη καύσης κυρίως εξωτερικά στην επιφάνεια έδρασης, στοιχείο που υποδηλώνει τη χρήση τους επάνω σε πύραυλο ή σε άλλη μαγειρική εστία.

β) Με κυρτή επιφάνεια έδρασης, κάθετα λεπτά τοιχώματα, οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και λοξότμητο χείλος με βαθύ περιχίλιμα (Εικ. 7β). Η παραλλαγή είναι αντίστοιχη του Τύπου 4 (Form 4) της Αθηναϊκής Αγοράς που χρονολογείται μεταξύ του 2ου αιώνα π.Χ. και του 50 π.Χ. (Rotroff 2006, 183–85). Στα θραύσματα αυτών των λοπάδων παρατηρούνται ίχνη καύσης εξωτερικά στην επιφάνεια έδρασης, περιμετρικά των τοιχωμάτων, αλλά και εσωτερικά, στον πυθμένα και τα τοιχώματα, γεγονός που υποδεικνύει την χρήση τους σε απευθείας επαφή με μαγειρική φωτιά και σε υψηλή θερμοκρασία (Lis 2015, 106–8).

γ) Με ελαφρώς κυρτά τοιχώματα (παρλλαγή του Τύπου 4) (Εικ. 7α).

Και στις τρεις ομάδες η διάμετρος του χείλους των λοπάδων κυμαίνεται μεταξύ 20–26 εκ. Η ποικιλία στις διαστάσεις πιθανώς σχετίζεται με τις επιμέρους πρακτικές ανάγκες τελετουργικών γευμάτων που λάμβαναν χώρα στο ιερό (Villing και Spataro 2015, 6). Παράλληλα, η μορφολογία των σκευών επιτρέπει την εν μέρει ανασύσταση μαγειρικών πρακτικών. Η κυρτή επιφάνεια έδρασης βοηθά στην καλύτερη κατανομή της θερμότητας και είναι πιο αποτελεσματική σε απευθείας επαφή με τη φωτιά, ενώ η επίπεδη επιφάνεια έδρασης χρειάζεται μαγειρική εστία, όπως πύραυνο ή στατό (Hein κ.ά. 2015, 52–3). Η διαμόρφωση του χείλους με βαθύ περιχέλιμα υποδηλώνει τη χρήση πώματος κατά το μαγείρεμα.

Εικ. 7: Τυπολογία λοπάδων από τις επιχώσεις που κάλυψαν τον αγωγό (2ος – 1ος αιώνας π.Χ.), α) με κυρτή επιφάνεια έδρασης, β) με κυρτή επιφάνεια έδρασης και κυρτά τοιχώματα, γ) με επίπεδη επιφάνεια έδρασης. (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, σχέδιο: Άννα Δαλγκίτση)

Χύτρες: Αναγνωρίζονται ελάχιστα θραύσματα στρεπτών λαβών και επίπεδων τμημάτων χείλους που παρουσιάζουν παράλληλα με δύο χαρακτηριστικές παραλλαγές της Αθηναϊκής αγοράς: τον Τύπο 3 (Form 3) με στρεπτή λαβή που χρονολογείται περί το 150–100 π.Χ. και τον Τύπο 8 (Form 8) με επίπεδο χείλος που χρονολογείται στον 1ο αιώνα π.Χ. (Rotroff 2006, 170–71, 175–76). Σε αντίθεση με τις λοπάδες, η προετοιμασία του γεύματος σε χύτρα γινόταν πιθανότατα με το σκεύος ανοιχτό (χωρίς πώμα) (Rotroff και Oakley 1992, 29).

Τηγάνι: Σώζεται τμήμα ενός μόνο σκεύους με επίπεδη επιφάνεια έδρασης, διαμέτρου 28 εκ. και κάθετα παχιά τοιχώματα. Εξωτερικά φέρει έντονα ίχνη καύσης. Το θραύσμα δεν σώζει λαβή. Ωστόσο, το προφίλ του σώματος βρίσκεται παράλληλα στους τύπους 2 (Form 2) και 4 (Form 4) τηγανιών από την Αθηναϊκή αγορά και μπορεί να χρονολογηθεί στον 1ο αιώνα π.Χ. (Rotroff 2006, 190–91).

Πύραυνα: Στη μία εκ των δύο πυρών που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του αγωγού βρέθηκαν μεταξύ των λοιπών θραυσμάτων κεραμικής δύο στηρίγματα από πύραυνα, ύψους 13,2 εκ. και 10 εκ. αντίστοιχα.

Το συνολικό ύψος των πυραύνων μπορεί να αποκατασταθεί μεταξύ 30–40 εκ. Ανήκουν στον τύπο με απλά χειροποίητα στηρίγματα του μαγειρικού σκεύους, που, με βάση τυπολογικά παράλληλα, χρονολογείται μεταξύ 165–50 π.Χ. (Şahin 2003, 50· Rotroff 2006, 216, 219). Στο ιερό εμφανίζονται παραλλαγές πυραύνων με χαμηλό κωνικό ή κυλινδρικό σώμα, ορθογώνια οπή καύσεως και ημισφαιρικό δοχείο καύσης, τόσο με απλά όσο και με διακοσμημένα ανάγλυφα στηρίγματα (Étienne και Braun 1986, 223, αρ. Eb14, Eb15, πίν. 104, 107).

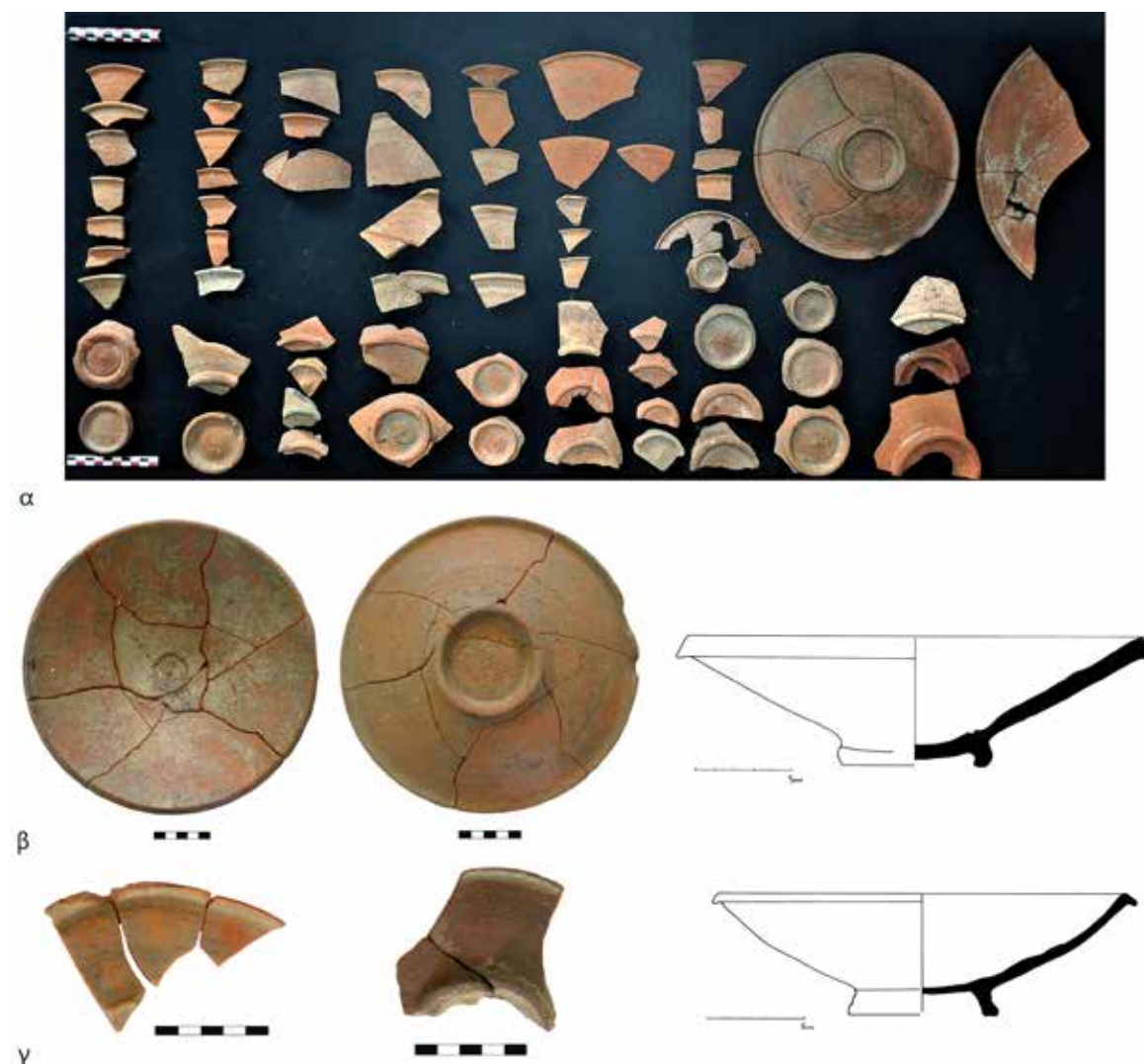
Το συγκεκριμένο σκεύος εμφανίζεται στις αρχές 2ου αιώνα π.Χ. και γίνεται γρήγορα ιδιαίτερα δημοφιλές σε όλη την ανατολική Μεσόγειο, περίπου ως το 50 π.Χ., όταν και ξεκινά να εκπίπτει σε αχρησία (τα υστερότερα παραδείγματα προέρχονται από στρώματα καταστροφής της Δήλου του 69 π.Χ.) (Didelot 1997, 377). Η μεγάλη διάδοσή τους κατά την Ελληνιστική εποχή πιθανώς υποδεικνύει αλλαγή στις μαγειρικές πρακτικές, ενώ ως θερμαντικό σκεύος που βασίζεται στην καύση άνθρακα, απαντά συχνά σε περιοχές με έλλειψη ξυλείας (Didelot 1998, 278). Μέχρι σήμερα έχουν αναγνωριστεί κέντρα παραγωγής στην Αλεξάνδρεια (Didelot 1998, 275–306), τη Βερενίκη (Riley 1979, 304–12), την Πάφο (Hayes 1991, 75), την Κνίδο (Şahin 2003, 59–68), την Κόρινθο (Edwards 1975, 119), την Αθήνα (Rotroff 2006, 199–221) και τη Δήλο (Perdrizet 1921, 86–7· Thompson 1934, 467–8· Didelot 2000, 142–43), με την τελευταία να αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα παραγωγής και διακίνησής τους. Τα παραδείγματα από το ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης είναι τοπικής παραγωγής, προσθέτοντας την Τήνο στον κατάλογο των κέντρων παραγωγής πυραύνων κατά την Ελληνιστική εποχή στην ανατολική Μεσόγειο.

Ιγδία: Εντοπίστηκαν τμήματα λαβών τουλάχιστον τριών ιγδίων, αντίστοιχων με αυτά του Τύπου 1 (Form 1) της Αθηναϊκής Αγοράς (Rotroff 2006, 100). Τα ιγδία αυτά είναι τροχήλατα, όπως υποδεικνύουν τα ίχνη του κεραμικού τροχού που διακρίνονται στο εσωτερικό των σωμάτων, με λαβές τύπου *piecrust* και με διάμετρο σώματος 30 εκ. Είναι ιδιαίτερα συνηθισμένα στο Αιγαίο και χρονολογούνται περί τα τέλη 2ου – αρχές 1ου αιώνα π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 218, αρ. Cd14, 222, αρ. Ea15, πίν. 100, 103).

Πινάκια (Εικ. 8): Πρόκειται για την πολυπληθέστερη κατηγορία αγγείων από τις επιχώσεις που κάλυψαν τον αγωγό και το ανάλημά του, καθώς αντιπροσωπεύεται από τουλάχιστον 88 σκεύη. Η διάμετρος του χείλους κυμαίνεται μεταξύ 8 και 26 εκ. με αποτέλεσμα να έχουμε μικρά (διαμέτρου 8–12 εκ.), μεσαία (διαμέτρου 14–19 εκ.) και μεγάλα πινάκια (διαμέτρου 20–26 εκ.). Τα περισσότερα θραύσματα καλύπτονται από αραιό διάλυμα πηλού στην εξωτερική τους επιφάνεια. Τυπολογικά, με βάση το προφίλ τους, αναγνωρίζονται πέντε διαφορετικές ομάδες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται πινάκια και των τριών μεγεθών.

Οι ομάδες αυτές παρουσιάζουν ακριβή παράλληλα με την ταξινόμηση του Etienne (Groupes Cb–Fa), η οποία αφορά τα πινάκια από τα μαγειρεία (Ο I–IV) και το εστιατόριο (Q) του ιερού (Étienne και Braun 1986, 202–3). Τα σωζόμενα παραδείγματα έχουν όλα δακτυλιοσχημη βάση και ποικίλουν ως προς τη διαμόρφωση του σώματος και του χείλους. Διακρίνονται πινάκια με τοιχώματα που παρουσιάζουν συνεχή καμπύλη από τη βάση προς το χείλος, με αυλάκωση κάτω από το χείλος εξωτερικά (Étienne και Braun 1986, 216, αρ. Cb8, 217, αρ. Cc5, πίν. 117) ή χωρίς αυτήν (Étienne και Braun 1986, 226, αρ. Fa16, πίν. 122) (Εικ. 8γ). Επίσης, πινάκια με τοιχώματα ευθύγραμμα και αυλάκωση κάτω από το χείλος εξωτερικά (Étienne και Braun 1986, 222, αρ. Ea10, 223, αρ. Eb6, πίν. 120, 121) (Εικ. 8β).

Συγκρίνοντας τα πινάκια που απέδωσε η ανασκαφή του αγωγού με τις τυπολογικές ομάδες που αναγνώρισε ο Etienne, προέκυψε η ακόλουθη χρονολόγηση: δύο πινάκια χρονολογούνται περί τα 180 π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 216, αρ. Cb8), 13 χρονολογούνται μεταξύ 180–150 π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 217, αρ. Cc5), δέκα πινάκια από τις επιχώσεις του αγωγού τοποθετούνται στα τέλη του 2ου – αρχές 1ου αιώνα π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 222, αρ. Ea10), δύο από αυτά τοποθετούνται στο 50 π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 223, αρ. Eb6) και, τέλος, οκτώ πινάκια χρονολογούνται μεταξύ των αρχών του 1ου αιώνα π.Χ. και το 80 μ.Χ. (Étienne και Braun 1986, 226, αρ. Fa16). Όλα τα όστρακα μπορούν να αποδοθούν σε τύπους βαθιών πινακίων, σχήμα ταιριαστό για την κατανάλωση βρασμένου κρέατος. Μεταξύ των σκευών δεν αναγνωρίζονται επίπεδα ιχθυοπινάκια, που συνήθως προτιμώνται για κατανάλωση θαλασσινών.

Εικ. 8: Τυπολογία πινάκίων από τις επιχώσεις που κάλυψαν τον αγωγό (2ος αιώνας π.Χ. – 80 μ.Χ.), α) δακτυλιόσχημες βάσεις και χείλη, β) πινάκια με ευθύγραμμα τοιχώματα, γ) πινάκια με συνεχή καμπύλη από τη βάση προς το χείλος (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, σχέδιο: Άννα Δαλγκίτση).

Πρόχοι: Με βάση χαρακτηριστικά θραύσματα διακρίνονται τρεις παραλλαγές.

α) Με δακτυλιόσχημη βάση, ψηλό κυλινδρικό λαιμό με περιμετρική νεύρωση κάτω από το έξω νεύον χείλος και κάθετη ταινιωτή λαβή με μία ή δυο νευρώσεις στη ράχη. Η παραλλαγή αυτή μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ 2ου αιώνα π.Χ. και 50 π.Χ. με βάση παράλληλα από την Αθηναϊκή Αγορά (Rotroff 2006, 73, 76).

β) Με δακτυλιόσχημη βάση, ψηλό κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον ενισχυμένο χείλος, με κάθετη φαρδιά λαβή κυκλικής διατομής. Αυτή η παραλλαγή είναι αντίστοιχη με τον Τύπο 2 (Form 2) από την Αγορά της Αθήνας και χρονολογείται μεταξύ του 2ου αιώνα π.Χ. και του α' τέταρτου του 1ου αιώνα π.Χ. (Rotroff 2006, 76–7).

γ) Με επίπεδη βάση, χαμηλό λαιμό και επίπεδο έξω νεύον χείλος, με ταινιωτή λαβή που υψώνεται πάνω από το χείλος, παραλλαγή αντίστοιχη με τον Τύπο 3 (Form 3) της Αθηναϊκής Αγοράς που χρονολογείται μεταξύ 235–160 π.Χ. Τα θραύσματα και των τριών παραλλαγών φέρουν εξωτερικά λεπτό επίχρισμα από αραιό διάλυμα πηλού (Rotroff 2006, 77–8).

Λάγυνοι: Θραύσματα τριών λαγύνων εντοπίστηκαν στη μία εκ των δύο πυρών και την υπερκείμενή της επίχωση. Και οι τρεις σώζουν δακτυλιόσχημες βάσεις διαμέτρου 24–25 εκ. και τοιχώματα αμφικωνικών

Εικ. 9: α) Θραύσματα ανάγλυφων σκύφων (2ος – 1ος αιώνας π.Χ.), β) μυροδοχείο (τέλος 2ου – αρχές 1ου αιώνα π.Χ.) (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, σχέδιο: Άννα Δαλγκίτση).

σωμάτων. Καμία από αυτές δεν σώζεται πάνω από το ύψος του ώμου. Ο ωχρός, εύθρυπτος και λεπτόκοκκος πηλός υποδεικνύει εισαγόμενα σκεύη, ενώ εξωτερικά φέρουν λεπτό υποκίτρινο επίχρισμα. Η αποσπασματική τους διατήρηση δεν επιτρέπει χρονολόγηση ειδικότερη από τον γενικό ορίζοντα της Ελληνιστικής εποχής.

Κύπελλα: Διάσπαρτα σε όλο το μήκος των επιχώσεων που κάλυψαν των αγωγό βρέθηκαν λιγοστά συνανήκοντα θραύσματα μικρών απλών και τροπιδωτών άωτων κυπέλλων, διαμέτρου χείλους 5–8 εκ. Εσωτερικά και εξωτερικά φέρουν καστανή ή μελανή βαφή και είναι φτιαγμένα από τοπικό πηλό. Με βάση παράλληλα από την περιοχή των εστιατορίων του ιερού χρονολογούνται μεταξύ του 2ου και 1ου αιώνα π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 217, αρ. Cd2, Cd3, πίν. 118).

Σκύφοι: Εντοπίστηκαν λιγοστά θραύσματα μελαμβαφών και ερυθροβαφών σκύφων, τα οποία αποδίδονται σε έναν σκύφο κορινθιακού τύπου του β' μισού του 4ου αιώνα π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 207, αρ. Aa5, πίν. 112), και τουλάχιστον έξι άωτοι με δακτυλιόσχημη βάση, σώμα σε σχήμα εχίνου και έσω νεύον χείλος, που χρονολογούνται στον 1ο αιώνα π.Χ. (Étienne και Braun 1986, 222, αρ. Eb4, πίν. 121). Ο πηλός τους και η ποιότητα του γανώματος υποδεικνύει ότι πρόκειται για εισαγόμενα αττικά σκεύη.

Ανάγλυφοι σκύφοι (Εικ. 9α): Την πρώτη θέση μεταξύ των αγγείων πόσεως από την περιοχή του αγωγού καταλαμβάνουν οι ανάγλυφοι σκύφοι, από τους οποίους έχουν σωθεί μόνον ελάχιστα μικρά θραύσματα που μπορούν να αποδοθούν σε 15 διαφορετικά σκεύη. Τα παραδείγματα μελαμβαφών και ερυθροβαφών ανάγλυφων σκύφων ανήκουν σε τύπους με φυτική διακόσμηση και χρονολογούνται στο διάστημα μεταξύ του 2ου αιώνα π.Χ. και του 69 π.Χ.

Η μικροσκοπική τους εξέταση υποδεικνύει τη χρήση τοπικού πηλού που παρουσιάζει ομοιότητες ως προς τη σύστασή του με τα δείγματα που ανέλυσαν οι Gautier και Étienne από τις παλαιές ανασκαφές του ιερού. Οι σκύφοι αυτοί έχουν ίδια σύσταση πηλού με γεωλογικά δείγματα από την περιοχή των αρχαίων κεραμικών εργαστηρίων που θεωρείται ότι εντοπίζονται στη θέση Γαστριά σε κοντινή απόσταση από το Ιερό του Ποσειδώνα (Gautier και Étienne 1983, 197, εικ. 5).

Ωστόσο, παρατηρώντας τις σφραγίδες και τη διάταξη των μοτίβων, γίνεται αντιληπτό πως ακολουθούν πρότυπα ξένων εργαστηρίων. Μεταξύ αυτών, πέντε θραύσματα ανήκουν στην κατηγορία των λεγόμενων «δηλιακών σκύφων» (ιωνικών εργαστηρίων). Τρία από αυτά σώζουν αποσπασματικά μαιάνδρο, πλοχμό και ιωνικό κυμάτιο περιμετρικά στο χείλος. Ένα μελαμβαφές και ένα ερυθροβαθές θραύσμα κοσμούνται με το ίδιο μοτίβο: ρόδακες περιμετρικά του χείλους και διακόσμηση μακρών πετάλων που χωρίζονται από ανάγλυφες στιγμές στον κάλυκα. Τα μοτίβα αυτά είναι ιδιαίτερα διαδεδομένα σε προϊόντα εφεσιακών εργαστηρίων

(Mitsopoulou-Leon 1991, 67–74, πίν. 76–88), καθώς και σε σκύφους από την Μινώα και τη Δήλο, που χρονολογούνται μεταξύ 166–69 π.Χ. (Laumonier 1977, 3· Παππά 1996, 99, 123, 213–15). Συνεπώς, είναι πιθανή η τοπική παραγωγή τους με τη χρήση εισαγόμενων μητρών. Αυτό υποδεικνύουν και δύο αθηναϊκές μήτρες ανάγλυφων σκύφων που βρέθηκαν στη στοά του Ιερού, οι οποίες αναγνωρίζονται ως προϊόντα του εργαστηρίου του Βίωνος με βάση τον λεπτόκοκκο ροδόχρωμο πηλό τους αλλά και τις σφραγίδες τους (Étienne και Braun 1986, 224, αρ. 9· Rotroff 2018, 584).

Κάνθαροι: Αναγνωρίστηκαν ελάχιστα θραύσματα από λαβές και δύο βαθμιδωτές βάσεις από μελαμβαφείς κανθάρους. Η ποιότητα του στιλπνού μελανού γανώματος, αλλά και ο ροδόχρωμος λεπτόκοκκος καθαρός πηλός (2.5 YR, 6/8 στην κλίμακα Munsell), υποδεικνύουν την εισαγωγή των αγγείων από την Αττική. Η εξαιρετικά αποσπασματική διατήρησή τους δυσχεραίνει την αναγνώριση συγκεκριμένων τύπων. Επισημαίνουμε ότι το σχήμα απουσιάζει πλήρως από το σχηματολόγιο της τοπικής κεραμικής παραγωγής, όπως παρατηρείται και στην ελληνιστική κεραμική από το ιερό των Υρίων Νάξου (Σημαντώνη-Μπουρνιά 2016, 474).

Μυροδοχεία (Εικ. 9β): Από τις επιχώσεις εντός του Αγωγού προήλθαν τέσσερα αποσπασματικά σωζόμενα ατρακτόσχημα μυροδοχεία. Συγκεκριμένα το ένα εντοπίστηκε μέσα στο στρώμα στάχτης, άμμου και απανθρακωμένων υλικών της μίας εκ των πυρών εντός του αγωγού. Τρία ακόμη βρέθηκαν στην υπερκείμενη επίχωση της έτερης πυράς. Τυπολογικά ομοιάζουν στην Κατηγορία 7 (Category 7) των μικρών μυροδοχείων της Αθηναϊκής Αγοράς, με ευρύ λαιμό και αναλογία ύψους-διαμέτρου που κυμαίνεται μεταξύ 3,6 και 4 (Rotroff 2006, 154). Ωστόσο, τα ττηνιακά παραδείγματα διαφοροποιούνται ελαφρώς διατηρώντας κοίλο πόδι. Με βάση παράλληλα από την «οικία των Κωμωδών» στη Δήλο, ο τύπος χρονολογείται μεταξύ του 125 π.Χ. και του α' μισού του 1ου αιώνα π.Χ. (Bruneau 1970, 254, αρ. D157, πίν. 46).

Αμφορείς (Εικ. 10). Οι επιχώσεις που κάλυψαν τον αγωγό και το ανάλημμά του έφεραν στο φως πλήθος θραυσμάτων αμφορέων. Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για σώματα αδιάγνωστων τύπων, στα οποία όμως αναγνωρίζεται η χρήση τοπικού πηλού.

Μεταξύ των εισηγμένων σκευών μπορούν να αναγνωριστούν λαβές κωακών αμφορέων, ένα χείλος ροδιακού αμφορέα του α' μισού του 3ου αιώνα π.Χ. (Badoud 2015, 51) και μία ενσφράγιστη λαβή ροδιακού αμφορέα του 220–180 π.Χ. (περίοδος ΙΙΙ), με το χαρακτηριστικό ρόδο και αδιάγνωστη επιγραφή από την οποία διακρίνεται μόνο το γράμμα Α (Étienne και Braun 1986, 235· Ακαμάτης 2000, 65–8, πίν. 14· Badoud 2015, 53–6). Η ύπαρξη των ροδιακών αμφορέων στο ιερό, πέραν της μεγάλης εμπορικής διάδοσης του συγκεκριμένου τύπου, δικαιολογείται απόλυτα στο πλαίσιο της κυριαρχίας των Ροδίων στις Κυκλάδες κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. (Demoulin 1903, 233–59· Étienne 1990, 101–6· Badoud 2015 121–26). Αναγνωρίζεται επίσης τμήμα χείλους ενός παριανού αμφορέα του 2ου αιώνα π.Χ. (Empereur και Picon 1986, 505, εικ. 10).

Πίθοι: Σώζονται αρκετά θραύσματα από χείλη και σώματα, εκ των οποίων ορισμένα σώζουν τη γένεση οριζόντιων λαβών απλών ακόσμητων πίθων. Το πάχος των τοιχωμάτων τους κυμαίνεται μεταξύ 1 και 2 εκ. Η εξαιρετικά αποσπασματική διατήρησή τους και η μακρά διάρκεια χρήσης των αγγείων αυτών δυσχεραίνει τη χρονολόγησή τους. Η Τήνος υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα παραγωγής πίθων στο Αιγαίο, ήδη από τη Γεωμετρική περίοδο, φημισμένη ιδίως για τους ανάγλυφους πίθους (Kourou 2008, 63–4).

ΤΟΠΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

Τα σκεύη που ήταν κατασκευασμένα σε τοπικά εργαστήρια υπερτερούν αριθμητικά και ακολουθούν διαδεδομένους τύπους της Ελληνιστικής εποχής, χωρίς να μιμούνται συγκεκριμένα πρότυπα, τουλάχιστον όσον

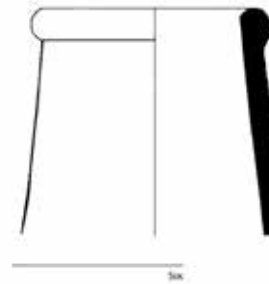
α

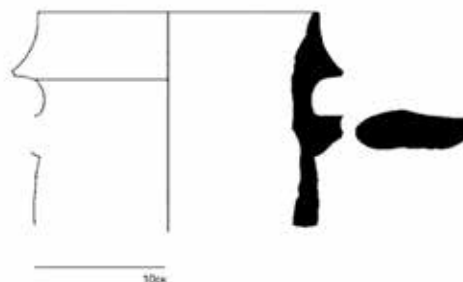
β

γ

δ

Εικ. 10: α) Θραύσματα αμφορέων, β) λαβή ροδιακού αμφορέα (220 -180 π.Χ.), γ) χείλος παριανού αμφορέα (2ος αιώνας π.Χ.), δ) λαιμός ροδιακού αμφορέα (3ος αιώνας π.Χ.) (©Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, σχέδιο: Άννα Δαλγκίτση).

αφορά τα μαγειρικά και τα επιτραπέζια αγγεία. Ο πηλός των τηνιακών αγγείων είναι σκούρος καστανέρυθρος (2.5 YR, 5/6 ως 4/8 και 5 YR, 5/6 ως 4/6 στην κλίμακα Munsell), συμπαγής, με πολλές και μεγάλες προσμίξεις κυρίως ασβεστολιθικών και σχιστολιθικών πετρωμάτων, καθώς και μεγάλα κομμάτια χρυσίζουσας μίκας. Η εγχώρια ελληνιστική κεραμική είναι καλά ψημένη, με λιγοστά όστρακα να εμφανίζουν γκριζό πυρήνα. Συχνά χρησιμοποιείται αραιό επίχρισμα στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων, κυρίως στα επιτραπέζια σκεύη.

Τουλάχιστον 177 αγγεία μπορούν να χαρακτηριστούν ως προϊόντα τοπικών εργαστηρίων από χονδρόκοκκο ή μέτρια καθαρό πηλό (Εικ. 6α). Μεταξύ αυτών αναγνωρίζονται μαγειρικά σκεύη, σκεύη προετοιμασίας, μεταφοράς και αποθήκευσης της τροφής και σερβιρίσματος. Συχνά, τα όστρακα των μαγειρικών σκευών παρουσιάζουν μελανό πυρήνα, καθώς και μεγάλους κρυστάλλους μαρμαρυγίας και χαλαζία που βελτιώνουν την ανθεκτικότητα τους σε υψηλές θερμοκρασίες. Η μικροσκοπική εξέταση του πηλού δειγμάτων από την ομάδα παρουσιάζει παρόμοια σύσταση με τα Groupe II και III που συγκρότησαν οι Gautier και Etienne (1983, 194, εικ. 2, 3), έπειτα από πετρογραφικές αναλύσεις σε ενσφράγιστες κεραμίδες στέγης και ακροκέραμα από το ιερό.

Τουλάχιστον 41 αγγεία εγχώριας παραγωγής είναι φτιαγμένα από λεπτόκοκκο πηλό (Εικ. 6β). Πρόκειται για αγγεία πόσεως, λιγοστά σερβιρίσματος και μυροδοχεία. Τα όστρακα των αγγείων δεν εμφανίζουν οξειδωσή στον πυρήνα τους, έχουν μεγάλη περιεκτικότητα σε χρυσίζουσα μίκα και περιέχουν πολύ μικρές προσμίξεις. Η μικροσκοπική τους εξέταση απέδωσε εικόνες συγκρίσιμες με τις λεπτές τομές του Groupe I που συγκρότησαν οι Gautier και Etienne (1983, 192, εικ. 1), εξετάζοντας ενσφράγιστες λαβές τηνιακών αμφορέων και ανάγλυφους σκύφους από το ιερό.

Οι πετρογραφικές αναλύσεις των Gautier και Etienne (1983, 191–200) σε δείγματα ελληνιστικών αγγείων από το ιερό σε σύγκριση με γεωλογικά δείγματα και δείγματα αργίλου από τη θέση Γαστριά (ακρωτήριο περί τα δύο χλμ. ΒΔ του ιερού) επιβεβαίωσε την τελευταία ως τόπο προέλευσης της πρώτης ύλης για την τοπική παρασκευή των αγγείων. Στη θέση αυτή έχουν εντοπιστεί και κεραμικοί κλίβανοι, πιθανόν αρχαίων αλλά και νεότερων χρόνων (Κουτελάκης 1998, 40–1). Καθώς όμως η ελληνιστική κεραμική εγχώριας παραγωγής δεν έχει λάβει μέχρι σήμερα συστηματική μελέτη, απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση των τοπικών τηνιακών κεραμικών εργαστηρίων και των προϊόντων τους κατά την Ελληνιστική εποχή.

Αριθμητικά πολύ λιγότερα είναι τα εισηγμένα σκεύη. Εισαγωγές πιστοποιούνται από την Αττική (λιγοστά θραύσματα μελαμβafών κανθάρων και σκύφων), τη Ρόδο, την Κω (θραύσματα αμφορέων) (Εικ. 10), πιθανότατα τη Μικρά Ασία/Εφεσο και άλλα νησιά των Κυκλάδων, όπως η γειτονική Δήλος και η Αμοργός (θραύσματα ανάγλυφων σκύφων). Η παρουσία εισηγμένων σκευών αντανakλά το μεγάλο εύρος της εμβέλειας του ιερού και τεκμηριώνει ότι η Τήνος ήταν πλήρως ενταγμένη στο δίκτυο επαφών του ανατολικού Αιγαίου.

ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ

Τα κεραμικά ευρήματα από τον Μεγάλο αγωγό παρουσιάζουν ομοιότητα με εκείνα της σκευής των «εστιατορίων-μαγειρείων» του ιερού, τα οποία υποδεικνύουν την παράθεση κοινών τελετουργικών γευμάτων, που έπονταν των θυσιών, και τη διανομή του θυσιαστήριου γεύματος στην κοινότητα.

Υπερτερούν αριθμητικά τα σκεύη προετοιμασίας και κατανάλωσης φαγητού (τουλάχιστον 57 λοπάδες-χύτερες-λεκάνες και 88 πινάκια) σε σχέση με τα αγγεία πόσεως και σερβιρίσματος υγρών (τουλάχιστον εννέα κύπελλα, 25 σκύφοι-ανάγλυφοι και σκύφοι-κάνθαροι και εννέα οينوχόες-πρόχοι) (Εικ. 5). Αξίζει να λάβει κανείς υπόψιν την πλήρη απουσία κρατήρων από το σύνολο, που αποτελούν το κατεξοχήν συμποσιακό σκεύος (Rotroff 1996, 2–29). Τα μεγάλα αγγεία μεταφοράς-αποθήκευσης και προετοιμασίας φαγητού είναι αριθμητικά πολύ λιγότερα (μόλις 22) σε σχέση με τα μικρά επιτραπέζια σκεύη (τουλάχιστον 134) (Εικ. 6). Τα πρώτα θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται από κοινού από περισσότερα μέλη της κοινότητας ή να ανήκουν στο ιερό και να επαναχρησιμοποιούνται. Σύμφωνα με αρχαίες μαρτυρίες άλλωστε (Αθήναιος, *Δειπνοσοφ.* 4.149d–150a:

Αριστοφ., *Σφήκες*, 1251), σε περιστάσεις εορτασμών οι επισκέπτες μπορούσαν να φέρουν μαζί τους μικρά επιτραπέζια σκεύη για προσωπική χρήση κατά το διάστημα της παρουσίας τους στα ιερά.

Η μελέτη της κεραμικής συμπληρώνει τη ζωοαρχαιολογική μελέτη της Leguilloux (1999, 423–55), σύμφωνα με την οποία οστά βοοειδών, χοιρινών και αιγοπροβάτων από την περιοχή του βωμού, αναγνωρίζονται ως θύματα που ψήθηκαν, καθώς βρέθηκαν πλήρως απανθρακωμένα. Αντίθετα, μεγάλος αριθμός οστών από τα μαγειρεία φέρει μόνο ίχνη τεμαχισμού. Ανήκουν κυρίως σε χοιρινά και δευτερευόντως σε βοοειδή, πουλερικά και αιγοπρόβατα. Η Leguilloux χρονολογεί τα σύνολα στο τέλος του 2ου αιώνα π.Χ. και τα συσχετίζει με την τέλεση αιματηρών θυσιών στο ιερό και τον επακόλουθο βρασμό των θυσιαστηρίων. Συνεπώς, οι μεγάλες ποσότητες χυτροειδών αγγείων σε συνδυασμό με το πλήθος οστών βοοειδών και χοιρινών στοιχειοθετεί την υπόθεση πως η κατανάλωση των θυσιαστήριων γευμάτων στο συγκεκριμένο ιερό κατά τον 2ο – 1ο αιώνα π.Χ., εκτός από το ψήσιμο των σφαγίων από την περιοχή του βωμού, προϋπέθετε και βρασμό του κρέατος. Ιδιαίτερη σημασία έχει η ύπαρξη των συγκεκριμένων τύπων μαγειρικών σκευών (λοπάδες, χύτρες, βαθιά πινάκια), καθώς η χρήση τους αφορά το βρασμό κρέατος. Σύμφωνα με τον Lévi-Strauss (2013, 41· βλ. επίσης και Hermay κ.ά. 2004, 125–26), η σημασία του βρασμού έγκειται στη χρήση σκευών που εξασφαλίζουν τον έλεγχο του νερού και της υγρασίας, στοιχείο που τον καθιστά «πολιτισμένη» μέθοδο επεξεργασίας της τροφής, σε αντίθεση με το ψήσιμο απευθείας σε φωτιά που χαρακτηρίζεται ως φυσικός/πρωτόγονος τρόπος μαγειρέματος.

Το πλήθος των μαγειρικών σκευών, τα οποία μάλιστα φέρουν ίχνη καύσης, υποδεικνύει πως η προετοιμασία του φαγητού αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της λατρευτικής πρακτικής. Τα τελετουργικά γεύματα, λοιπόν, αναγνωρίζονται ως συστατικό στοιχείο της λατρείας στο Ιερό του Ποσειδῶνα και της Αμφιτρίτης, ενώ η τελετουργική εστίαση μαρτυρείται ως θεσμοθετημένη πρακτική από τα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ., με εστιατόρια να εξυπηρετούν τη στέγασή της (Étienne και Braun 1986, 49, 54). Αντίστοιχη πρακτική αναπτύχθηκε και στο Ιερό των Υρίων στη Νάξο, όπως επιβεβαιώνεται από τα εστιατόρια της ελληνιστικής φάσης και τη σκευή τους (Σημαντώνη-Μπουρνιά 2016, 483). Μικρογραφικά επιτραπέζια και μαγειρικά σκεύη με αναθηματική χρήση που βρέθηκαν στην περιοχή των μαγειρειών τεκμηριώνουν τη σημασία της τελετουργικής εστίασης στο ιερό του Ποσειδῶνα και της Αμφιτρίτης, καθώς πιθανότατα υποκαθιστούσαν σε συμβολικό επίπεδο την πραγματική διαδικασία (Arafat 2003, 28· Barfoed 2018, 120· Penttinen και Mylona 2019, 167).

Συνεπώς, κατά τον 2ο και 1ο αιώνα π.Χ., δημόσιες λατρευτικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στο ιερό σχετίζονται προφανώς με δραστηριότητες εστίασης. Η παράθεση δημόσιων τελετουργικών γευμάτων που έπονται της θυσίας αποτελούσε οργανικό τμήμα των μεγάλων δημόσιων εορτών με συλλογική συμμετοχή της κοινότητας και τυχόν τιμώμενων επισκεπτών, οι οποίες δρούσαν συνεκτικά στη σύσφιξη των εσωτερικών δεσμών της κοινότητας και την αντίστοιχη άσκηση εξωτερικής πολιτικής (Schmitt-Pantel και Lissarrague 2004, 241–42, 245–47). Πλήθος αναθηματικών επιγραφών και τιμητικών ψηφισμάτων από το ιερό επιβεβαιώνει την ύπαρξη παρόμοιων εορτασμών στα Κιόνια, καθώς αναφέρουν ότι «η πόλη συντελεί θυσία και πανήγυρη στο ιερό του Ποσειδῶνος και της Αμφιτρίτης (ἔν τε τῷ ἱερῷ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης, ὅταν τὴν θυσίαν καὶ τὴν πανήγυριν συντελεῖ ἡ πόλις)» με ποικίλες αφορμές (IG XII.V, 813, 820, 823, 825, 828, 830, 841, 851).

ΟΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΠΥΡΕΣ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα υπολείμματα δύο τελετουργικών πυρών από το εσωτερικό του αγωγού που σηματοδοτούν το τέλος της χρήσης του (Εικ. 3–4). Και στις δύο περιπτώσεις βεβαιώνεται η απόρριψη θραυσμένων αντικειμένων.

Η πρώτη βρέθηκε κοντά στο ανατολικό σωζόμενο άκρο του αγωγού, σε περιοχή διαστάσεων πλάτους 0,65 μ. και μήκους 2,10 μ. Σε επίχωση σκούρου γκριζοκάστανου χρώματος με ξυλάνθρακες, λίγα οστά ζώων και βότσαλα βρέθηκαν θραύσματα από λοπάδες, οινοχόες, πινάκια, ανάγλυφους σκύφους, αμφορείς, μυροδοχεία και κεραμίδες. Επίσης, μία λαβή χάλκινου σκεύους σε σχήμα κεφαλής κύκνου. Η δεύτερη πυρά βρέθηκε κοντά στο δυτικό σωζόμενο άκρο του αγωγού, σε περιοχή διαστάσεων πλάτους 0,67 μ. και μήκους περί τα

3 μ. Σε αμμώδη γκριζοκάστανη επίχωση με ξυλάνθρακες, στάχτη, βότσαλα και οστά ζώων (ανάμεσα στα οποία αναγνωρίζονται οστά χοίρων), βρέθηκαν ένα ολόκληρο πινάκιο κατά χώραν, όπως και θραύσματα από πύραυλα, λοπάδες, πρόχους, λαγύνους, πινάκια, κύπελλα, σκύφους και αμφορείς. Με βάση την κεραμική, και οι δύο πυρές χρονολογούνται περί τα τέλη του 2ου – αρχές 1ου αιώνα π.Χ. Η ένωση αρκετών οστράκων από διαφορετικές στρωματογραφικές ομάδες των επιχώσεων που κάλυψαν τον αγωγό τεκμηριώνει την ενιαία απόθεσή τους μετά την τέλεση των πυρών.

Το ακέραιο πινάκιο, που βρέθηκε κατά χώραν στην πυρά στο δυτικό άκρο του αγωγού, με μικρά θαλάσσια βότσαλα στο εσωτερικό του (Εικ. 3–4α), αποτελεί εύρημα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Η παρουσία του αποδεικνύει ότι δεν υπήρξε δευτερογενής διατάραξη στη συγκεκριμένη περιοχή του υπό έρευνα χώρου. Παράλληλα, αξίζει να σημειώσουμε ότι η πρακτική απόθεσης βοτσάλων σε πυρές μαρτυρείται στην Τήνο ήδη από τη Γεωμετρική εποχή. Σε ιερό Γεωμετρικής εποχής που βρίσκεται έξω από την πύλη του κυκλώπειου τείχους στη δυτική πλευρά του Ξώμπουργου έχουν εντοπιστεί πυρές σκεπασμένες από τυμβίσκους μικρών λίθων που επιστέφονται από ένα θαλάσσιο βότσαλο (Κουρου 2017α, 155). Όμοιες πυρές που περιείχαν προσφορές οστράκων (κυρίως κυλίκων και λοπάδων, θραυσμένων επί τόπου) έχουν εντοπιστεί επίσης στις εξέδρες του άνω ανδρήρου στο νεκροταφείο της θέσης Βαρδαλάκος, που υποδεικνύουν τη συνέχιση της παράδοσης των γεωμετρικών πυρών στην Τήνο κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. (Κουρου 2017α, 15· 2017β, 17· 2019α, 95–6). Η παρουσία βοτσάλων έχει συνδεθεί με τις καθαρήριες ιδιότητες που αποδίδονται στο θαλάσσιο ύδωρ και φαίνεται πως αποτελεί ιδιαίτερο στοιχείο των τοπικών τελετουργιών (Κουρου 2017α, 156).

Είναι ήδη γνωστό ότι παραδείγματα έμπυρων τελετουργιών, που συνδέονται με αρχιτεκτονικές και χωροταξικές δραστηριότητες, συμπεριλαμβάνουν πυρές στα στρώματα θεμελίωσης κτιρίων και κατασκευών (έγκαίνιον) ή πυρές που συνδέονται με κάποια αναδιαμόρφωση, ανακατασκευή ή και πλήρη κατάργηση της χρήσης τους (Rotroff 2013, 56–7). Επίσης, οι τελετουργικές πυρές που συνδέονται με χωροταξικές δραστηριότητες συμπεριλαμβάνουν ποικιλία ενεργειών, που συχνά παραπέμπουν στην προετοιμασία και κατανάλωση τροφής, όπως υποδεικνύει η συχνή παρουσία μαγειρικών και επιτραπέζιων σκευών ανάμεσα στα κατάλοιπά τους (Rotroff 2013, 56–7).

Για παράδειγμα, στο ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρία, σε επαφή με τον περίβολο του τεμένους και σε άμεση γειτνίαση με μικρό βωμό, εντοπίστηκε αποθέτης του 165 π.Χ. που περιείχε αγγεία πόσεως, σερβιρίσματος, μαγειρικά σκεύη και λύχνους μαζί με οστά ζώων, όστρεα, ξυλάνθρακες, απανθρακωμένους σπόρους και καρπούς. Οι επιχώσεις ερμηνεύτηκαν ως δευτερογενής απόθεση των καταλοίπων τελετουργικών γευμάτων που συνδέονται με την κατασκευή ενός νέου τοίχου που διαίρεσε τον περίβολο του τεμένους σε δύο τμήματα (Mylona και Boethius 2019, 173–221). Επίσης, στο Κτίριο Ζ του Κεραμικού εντοπίστηκαν σε υποδαπέδιους λάκκους τα κατάλοιπα τελετουργικών πυρών που περιείχαν σκύφους, κανθάρους, πινάκια, λοπάδια και χυτρίδια μαζί με καμένα οστά ζώων και όστρεα, ορισμένα από τα οποία εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των σκευών. Οι πυρές συνδέονται με μία εκτενή ανακατασκευή του Κτιρίου Ζ περί τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. (Knigge 2005, 49–50· Rotroff 2013, 57–60).

Στην περίπτωση του Μεγάλου Αγωγού, οι τελετουργικές πυρές, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις που στηρίζονται στα υπάρχοντα ευρήματα, σηματοδοτούν την κατάργησή του. Η κατάργηση του αγωγού, όπως ήδη προαναφέρθηκε, σχετίζεται πιθανόν με τη θεμελίωση, επάνω στην πορεία του, της «Εξέδρας της Ναυσίου» η ίδρυση της οποίας συμπίπτει χρονολογικά με την τέλεση των πυρών (τέλος 2ου – αρχές 1ου αιώνα π.Χ.) (Étienne κ.ά. 2013, 149–50). Πιθανότατα, λοιπόν, πρόκειται για σφραγιστική τελετουργία που κατά πάσα πιθανότητα σηματοδοτεί μία σημαντική αλλαγή στη χωροταξική οργάνωση του ιερού, ενέργεια που απαιτούσε τη θεία επικύρωση και συναίνεση. Αξίζει να σημειωθεί ότι τελετουργία σφράγισης μαρτυρείται ξανά στο νησί σε μεταλλουργικό εργαστήριο του 5ου αιώνα π.Χ. στο Ξώμπουργο. Σε μεταλλουργικό λάκκο εντοπίστηκε προσεκτικά τοποθετημένη μία κύλικα, της οποίας το ανώτερο τμήμα είχε αποκοπεί ώστε να εφαρμόσει στο χείλος του λάκκου, πάνω από το οποίο τοποθετήθηκε θαλάσσιο βότσαλο (Κουρου 2017β, 17–8· 2019β, 116–20).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι αποθέσεις των δύο πυρών μαρτυρούν την παρουσία τελετουργιών εξέχουσας σημασίας για την οριστική κατάργηση στα τέλη του 2ου – α' μισό του 1ου αιώνα π.Χ., ενός σημαντικού για το Ιερό λειτουργικού στοιχείου, όπως ο Μεγάλος Αγωγός, και κατ' επέκταση σηματοδοτούν την επακόλουθη μεταβολή του τοπίου του Ιερού στο άνδηρο του μαρμαρίνου ελληνιστικού περιβόλου, έπειτα από την ανέγερση, την ίδια εποχή, του ιδιωτικού τιμητικού μνημείου της «Εξέδρας της Ναυσίου Χρυσογόνου». Συνεπώς, ο Μεγάλος Αγωγός του Ιερού των Κιονίων και η ιστορία του, όπως αποκαλύπτεται από τα ευρήματα των προσφάτων εργασιών, αποτελεί νέα ερευνητική πρόκληση, για την κατανόηση των χωροταξικών αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν στο ιερό την εποχή της μεγάλης του ακμής (τέλη του 2ου – α' μισό του 1ου αιώνα π.Χ.).

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στις εργασίες συμμετείχε ομάδα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (Classics Faculty, Lincoln College), στο πλαίσιο εκπαιδευτικού προγράμματος φοιτητών υπό την επίβλεψη της Καθηγήτριας Κλασικής Αρχαιολογίας κ. Μαρίας Σταματοπούλου. Η ανασκαφή, όπως και οι εργασίες μελέτης του υλικού από το Ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στα Κιόνια, δεν θα ήταν δυνατόν να γίνουν χωρίς την πολύτιμη συνδρομή και βοήθεια του συνόλου του προσωπικού του Αρχαιολογικού Μουσείου Τήνου και ειδικότερα των κ.κ. Γιώργου Βίδου, Νίκου Φιλιππούση, Γιώργου Καραμαλή, Παναγιώτη Τουφεκλή, Λευτέρη Φιλιππούση, Κατερίνας Σκιάφου, Δαβίδ Δέλιου, Ευρυδίκης Βελαλοπούλου, Γιώργου Μινάρδου, Κατερίνας Καβαλιώτη, Παντελή Χατζησταμάτογλου και Άννας Φώσκολου. Τους ευχαριστούμε όλους ανεξαιρέτως από καρδιάς. Θερμές, τέλος, ευχαριστίες οφείλουμε στις αγαπημένες φίλες και συναδέλφους, Δρ. Σοφία Κραβαρίτου, για τις πολύτιμες συμβουλές και επισημάνσεις της επί του κειμένου, όπως και στην κ. Κική Μπίρταχα για την επιμέλεια των εικόνων του κειμένου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαμάτης, Ι.Μ. 2000. *Ενσφράγιστες Λαβές Αμφορέων από την Αγορά της Πέλλας. Ανασκαφή 1980–1987: Οι Ομάδες Παρμενίσκου και Ρόδου*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 197. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Arafat, K. 2003. «Some Archaic Plainwares from Isthmia». Στο *Griechische Keramikim kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24.–28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*, επιμ. B. Schmaltz και M. Söldner, 27–30. Münster: Scriptorium.
- Badoud, N. 2015. *Les tempes de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions. Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte* 63. Munich: Verlag C. H. Beck.
- Barfoed, S. 2018. «Cult in Context – The Ritual Significance of Miniature Pottery in Ancient Greek Sanctuaries from the Archaic to the Hellenistic period». Διδ. Διατρ., University of Kent.
- Bergquist, B. 1998. «Feasting of Worshippers or Temple and Sacrifice?». Στο *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, Proceedings of the Fifth International Symposium Organized by the Swedish Institute at Athens, 22–24 October 1993*, επιμ. R. Hägg, 57–72. Στοκχόλμη: Svenska Institutet i Athen.
- Bournias, L. 2017. «Water Management and Water Storage in Cycladic Sanctuaries, During the Archaic and the Classical Periods». Στο *Les sanctuaires archaïques des Cyclades*, επιμ. A. Mazarakis-Ainian, 73–90. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Bruneau, P. 1970. *L'Îlot de la Maison des Comédiens. Delos* 27. Paris: De Boccard.
- Charalambidou, X. 2011. «Quantitative Analysis of the Pottery from the Early Iron Age Necropolis of Tsikalario on Naxos». Στο *Early Iron Age Pottery: A quantitative approach*, επιμ. S. Verdan, Th. Theurillat και A. Kenzelmann-Pfiffer, 139–47. BAR-IS 2254. Οξφόρδη: BAR Publishing.
- Demoulin, H. 1902. «Fouilles de Ténos». *BCH* 26:399–439.
- _____. 1903. «Les Rhodiens à Ténos». *BCH* 27:233–59.
- _____. 1904. «Fouilles et inscriptions de Ténos». *Musée Belge* 8:65–100.
- Didelot, O. 1997. «Réchauds d'époque hellénistique: La diffusion des signatures». Στο *Le moulage en terre cuite dans l'antiquité: Création et production dérivée, fabrication et diffusion. Actes du XVIIIe Colloque du Centre de recherches archéologiques –Lille III (7–8 Décembre 1995)*, επιμ. A. Muller, 376–95. Villeneuve: Septentrion.
- _____. 1998. «Réchauds hellénistiques du Musée gréco-romain d'Alexandrie: Importations et productions locales» Στο *Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine. Actes du Colloque d'Athènes organisé par le CNRS, le Laboratoire de céramologie de Lyon, et l'École Française d'Athènes, 11–12 Décembre 1988 (BCH Suppl. 33)*, επιμ. J.-Y. Empereur, 275–306. Παρίσι: De Boccard.
- _____. 2000. «Réchauds à foyer ouvert de la Maison des Sceaux de Délos» Στο *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογικά Προβλήματα, Κλειστά σύνολα – Εργαστήρια*, επιμ. Στ. Δρούγου, 137–44. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Edwards, G.R. 1975. *Corinthian Hellenistic Pottery. Corinth 7.3*. Princeton: ASCSA.
- Empereur, J.-Y, και M. Picon. 1986. «Des Ateliers D'amphores à Paros Et à Naxos». *BCH* 110(1):495–511.
- Étienne, R. 1990. *Ténos II: Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.* Paris: De Boccard.
- Étienne, R., και J.P. Braun. 1986. *Ténos I. Le sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite*. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Étienne, R., και M.-A. Zagdoun. 1977. «Ténos». *BCH* 101:696–70.
- Étienne, R., N. Κούρου και Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά. 2013. *Η Αρχαία Τήνος*. Αθήνα: Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού.
- Ζαφειροπούλου, Φ., και Π. Χατζηδάκης. 1994. «Δήλος. Από το Δρόμο Βόρεια του Ανδρόν των Λεόντων» Στο *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογημένα Σύνολα – Εργαστήρια. 24–27 Σεπτεμβρίου 1991*, επιμ. Στ. Δρούγου, 181–202. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Gautier, J., και R. Étienne. 1983. «Recherches sur la céramique de Tenos. Étude pétrographique». Στο *Les Cyclades: Matériaux pour une étude de géographie historique*, επιμ. F. Rougement, 191–200. Παρίσι: Editions du Centre national de la recherche scientifique.
- Graindor, P. 1907. «Les fouilles de Ténos en 1905». *Musée Belge* 11:5–51.
- _____. 1910. «Fouilles et recherches à Ténos (1909)». *Musée Belge* 14:5–53 και 233–51.
- Hayes, J.W. 1991. *The Hellenistic and Roman Pottery. Paphos III*. Λευκωσία: Republic of Cyprus by the Dept. of Antiquities.
- Hein, A., N.S. Müller, και V. Kilikoglou. 2015. «Heating Efficiency of Archaeological Cooking Vessels: Computer Models

- and Simulations of Heat Transfer». Στο *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, επιμ. M. Spataro και A. Villing, 49–54. Οξφόρδη: Oxbow Books.
- Hermay, A., M. Leguilloux, V. Chankowski και A. Petropoulou. 2004. «Les sacrifices dans le monde grec». Στο *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* II, επιμ. J.-C. Balty, 125–26. Los Angeles: Getty Publications.
- Hodder, I. 1987. «The Contextual Analysis of Symbolic Meanings». Στο *The Archaeology of Contextual Meanings*, επιμ. I. Hodder, 1–10. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knigge, U. 2005. *Der Bau Z. Kerameikos* 17. München: Hirmer Verlag.
- Κοντολέων, Μ. 1957. «Ἀνασκαφή ἐν Νάξῳ ὑπὸ Νικολάου Μ. Κοντολέοντος». *Prakt* 1954: 330–38.
- Kourou, N. 2008. «The Dawn of Images and Cultural Identity: The Case of Tenos». Στο *Alba della città, alba delle immagini? Da una suggestione di Bruno d'Agostino. Tripodes* 7, επιμ. E. Greco, 63–4. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- _____. 2017α. «Tradizioni funebri d'età classica a Xobourgo di Tenos (Cicladi)». Στο *Scritti per il decimo anniversario di Aristonothos. ARISTONOTHOS Scritti per il Mediterraneo antico* 13.1, επιμ. E. Giovanelli, 151–66, Μιλάνο: Ledizioni.
- _____. 2017β. «Mortuary Practices in Early Iron Age Aegean. Family Rituals and Communal Rites». *AION. Annali Di Archeologia e Storia Antica* 21–2:9–30.
- _____. 2019α. «The Classical Cemetery of Xobourgo at Tenos. Between Tradition and Modernity» Στο *Griechische Nekropolen. Neue Forschungen und Funde*, επιμ. H. Frielinghaus, J. Stroszeck και P. Valavanis, 89–100. Möhnesee: Bibliopolis.
- _____. 2019β. «Un Nuovo sito per la fusione dei metallici nelle Cicladi e una teleturgia enigmatica». *Sicilia Antiqua. An International Journal of Archaeology* XVI:113–22.
- Κουτελάκης, Χ. 1998. *Ιστορία και Παράδοση. Κτικάδος – Χατζηράδος – Καλουμενάδος – Τριπόταμος – Κιόνια Τήνου*. Αθήνα: Ερίννη.
- Laumonier, A. 1977. *La céramique hellénistique à reliefs*, 1, Ateliers “ioniens”. *Délos* 31. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Leguilloux, M. 1999 «Sacrifices et repas publics dans le sanctuaire de Poséidon à Ténos: les analyses archéozoologiques» *BCH* 142.2:423–55.
- Lévi-Strauss, C. 2013. «The Culinary Triangle». Στο *Food and Culture: A Reader*, 3η έκδοση, επιμ. C. Counihan και P. Van Esterik, 40–7. Νέα Υόρκη και Λονδίνο: Routledge.
- Lis, B. 2015. «From Cooking Pots to Cuisine. Limitations and Perspectives of a Ceramic-based Approach» Στο *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*, επιμ. M. Spataro και A. Villing, 104–14. Οξφόρδη: Oxbow Books.
- Marcadé, J. 1988. «Ténos I. Le Sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite par Roland Étienne et Jean-Pierre Braun avec un appendice de François Queyrel». *RÉA* 90(3–4):453–56.
- Mitsopoulou-Leon, V. 1991. *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde*. 1. Teil, *Keramik hellenistischer und römischer Zeit, Forschungen in Ephesos* 9.2.2, Wien: Schindler.
- Morris, I. 2000. *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece*. Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.
- Munsell Color (Firm). 2009/2015. *Munsell Soil Color Charts: With Genuine Munsell Color Chips*. Grand Rapids, MI: Munsell Color.
- Mylona, D., και Boethius, A. 2019. «Animals in the Sanctuary. Mammal and Fish Bones from Areas C and D at the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia with an Appendix by Adam Boethius». *Opuscula* 12:173–221.
- Penttinen, A. και Mylona, D. 2019. «Physical Environment and Daily Life in the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia, Poros. The Bioarchaeological Remains. Introduction». *Opuscula* 12:159–72.
- Ορλάνδος, Α. 1937. «Η Κρήνη του εν Τήνῳ Ἱεροῦ του Ποσειδῶνος και της Ἀμφιτρίτης». *ArchEph* 1937:608–20.
- Παππά, Β. 1996. «Ανάγλυφη Κεραμική από τη Μινῶα Ἀμοργού. Συμβολή στη Μελέτη της Ελληνιστικής Κεραμικής από το Αιγαίο». Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων.
- Perdrizet, P. 1921. *Les terres cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet*, Nancy: Berger-Levrault.
- Riley, J.A. 1979. «The Coarse Pottery from Berenice». Στο *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)* II, (*LibAnt Suppl.* 5.2), επιμ. J.A. Lloyd, 91–467. Tripoli: Department of Antiquities.
- Robert, F. 1952. *Trois sanctuaires sur le rivage occidentale: Dioscourion, Asclépieion, sanctuaire anonyme (Leucothion?)*. *Délos* 20. Paris: De Boccard.
- Rotroff, S.I. 1996. *The Missing Krater and the Hellenistic Symposium: Drinking in the Age of Alexander the Great*. Christchurch, New Zealand: University of Canterbury.
- _____. 2006. *Hellenistic Pottery: The Plain Wares*. *Agora* 33. Princeton: ASCSA.

- _____. 2013. *Industrial Religion. The Saucer Pyres of the Athenian Agora*. Hesperia Suppl. 47. Princeton: ASCSA.
- _____. 2018. «Athenian Moldmade Bowls on Delos: Laumonier's Sample». *BCH* 142.2:567–692.
- Rotroff, S.I., και J.H. Oakley. 1992. *Debris from a Public Dining Place in the Athenian Agora*. Hesperia Suppl. 25. Princeton: ASCSA.
- Şahin, M. 2003. *Hellenistische Kohlenbecken mit figürlich verzierten Attaschen aus Knidos (Knidos-Studien 3)*. Paderborn: Bibliopolis.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 2016. «Ελληνιστική Κεραμική από τη Νάξο. Η περίπτωση των Υρίων». Στο *Ἡχάδην. Τιμητικός Τόμος για τη Στέλλα Δρούγου*. II, επιμ. Μ. Γιαννοπούλου και Χ. Καλλίνη, 466–84. Αθήνα: ΤΑΠ.
- Schmitt-Pantel, P., και Fr. Lissarrague. 2004. «Banquet des cites». Στο *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum* II, επιμ. J.-C. Balty, 239–47. Λος Άντζελες: Getty Publications.
- Thompson, H.A. 1934. «Two Centuries of Hellenistic Pottery». *Hesperia* 3:311–80.
- Tomlinson, R.A. 1969. «Two Buildings in Sanctuaries of Asclepios». *JHS* 89:106–17.
- Villing, A. και Spataro, M. 2015. «Investigating Ceramics, Cuisine and Culture – Past, Present and Future.» Στο *Ceramics, Cuisine and Culture: The Archaeology and Science of Kitchen Pottery in the Ancient Mediterranean World*. επιμ. Villing, A. και Spataro, M. Οξφόρδη: Oxbow Books.

Περιπτώσεις επανάχρησης μωσαϊκών δαπέδων κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες

Φωτεινή Κοκκίνη

ΥΠΑΙΘΑ / Ανεξάρτητη Ερευνήτρια
fkokkini@gmail.com

ABSTRACT

Reusing goods and materials is a key issue in contemporary 'green thinking' and a desirable stage before recycling, which is a process that changes the chemical form of objects and/or their use. However, this was a common practice in all previous historical periods. The mosaic floors of ancient buildings were also subjected to reuse. We are aware of mosaics incorporated into buildings dated later than the original, as well as cases of buildings/rooms including their floors that changed use. Moreover, changes in some mosaic floors of early Christian basilicas testify a secondary use, that of burial. Mosaics were often preserved using secondhand materials. However, is detaching floor sections for reuse or even recycling traceable based on archaeological evidence? Were there only economic reasons for reusing old mosaics, or did culture, education, identity and taste play a part? Chosen on the basis of the above reflections, the presented case-studies come mainly from Greece and date back to the Roman imperial and early Christian period.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα μωσαϊκά δάπεδα αποτέλεσαν και αυτά αντικείμενο επανάχρησης και ανακύκλωσης, όπως άλλα στοιχεία των αρχιτεκτονημάτων, π.χ. μεταλλικά αντικείμενα, μαρμάρινα και γυάλινα στοιχεία, κέραμοι. Οι βασικοί λόγοι για την επανάχρηση και ανακύκλωση αντικειμένων φαίνεται πως ήταν η έλλειψη υλικών, το μεγάλο κόστος προμήθειας και κατασκευής, το κέρδος από την επαναπροώθησή τους στην αγορά (Peña 2020, 21–4, 32–4). Ειδικότερα όσον αφορά στις επαύλεις, τα επιθυμητά υλικά μετά την απόσπασή τους υπόκειντο σε επί τόπου επεξεργασία, ώστε να ξαναχρησιμοποιηθούν στο ίδιο κτίριο ή ακόμα να μεταφερθούν για χρήση αλλού, καθώς έτσι εξοικονομούνταν δυνάμεις και χρήματα (Barker 2010). Η ανακαίνιση/ανακατασκευή, η μετατροπή μιας οικίας σε άλλου τύπου κτίριο, η εγκατάλειψη ενός κτιρίου, είναι οι κυριότερες περιπτώσεις κατά τις οποίες εφαρμόζονταν η ανακύκλωση και η επανάχρηση μωσαϊκών δαπέδων (Munro 2010· 2020).

Η ανακύκλωση μωσαϊκών δαπέδων προϋποθέτει την επεξεργασία των ψηφίδων και των πλακιδίων με τη χρήση θερμότητας, με αποτέλεσμα τη μετατροπή της μορφής ή της χημικής τους σύστασης (Peña 2020, 11–2). Καθώς είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, έχουν αναγνωριστεί λίγες περιπτώσεις ανακύκλωσης, όπως είναι η αφαίρεση του κονιάματος από τις γυάλινες ψηφίδες και στη συνέχεια η επεξεργασία τους ώστε να κατασκευαστούν χάντρες (Munro 2020, 390 και υποσ. 12, 397 και υποσ. 30) και η ανάκτηση χρυσού από τις ψηφίδες (Boschetti κ.ά. 2016). Από την άλλη, η απόσπαση δαπέδων, η εύρεση λάκκων με αποθηκευμένες γυάλινες ψηφίδες ή τμημάτων μωσαϊκού δαπέδου στοιβαγμένων εντός ενός κτιρίου, η παντελής απουσία ψηφίδων –εφόσον έχει επιβεβαιωθεί η προηγούμενη ύπαρξη δαπέδων– και τα ίχνη επιτόπιας εργαστηριακής

δραστηριότητας είναι ενδεικτικά στοιχεία της διαδικασίας είτε της ανακύκλωσης είτε της επανάχρησης (Munro 2011, 79–86· Peña 2020, 14–6). Τέλος, είναι γνωστό ότι η επιδιόρθωση των ίδιων των δαπέδων γινόταν κατά την αρχαιότητα με υλικά σε δεύτερη χρήση, όπως όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, βότσαλα κ.ά. (Daszweski 2003· Blazquez Martinez 2005· Μαυρομιχάλη 2005· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 261–62, αρ. I, 1,24, εικ. 84α–γ).

Η επανάχρηση δαπέδων, δηλαδή η εκ νέου χρήση τους για τον σκοπό για τον οποίο κατασκευάστηκαν ή με άλλο σκοπό χωρίς όμως να αλλάξει η μορφή τους, είναι ευκολότερα αναγνωρίσιμη. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τα δάπεδα χρησιμοποιούνται για τον ίδιο με τον αρχικό σκοπό, με ελάχιστες ή και χωρίς παρεμβάσεις. Τα παραδείγματα που δίνονται προέρχονται από τους Ρωμαϊκούς και Παλαιοχριστιανικούς Χρόνους.

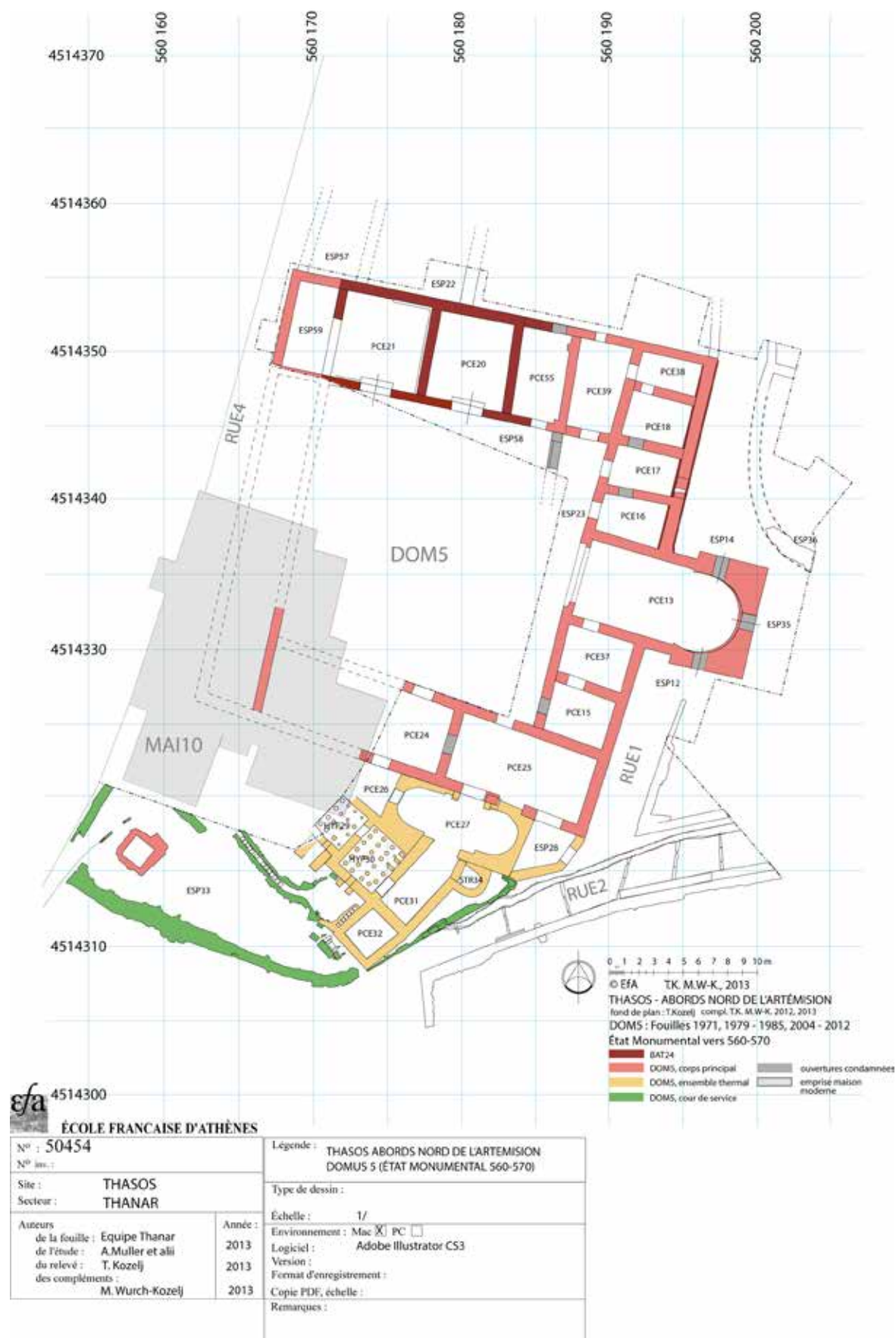
ΜΩΣΑΪΚΑ ΕΝΣΩΜΑΤΩΜΕΝΑ ΣΕ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑ ΚΤΙΡΙΑ ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΘΕΣΗ

Χαρακτηριστική περίπτωση μωσαϊκών παλαιότερης εποχής που ενσωματώθηκαν σε μεταγενέστερο κτίριο αποτελούν τα δάπεδα που κοσμούσαν δυο από τους χώρους της παλαιοχριστιανικής Domus 5 της Θάσου, οικίας του 5ου αιώνα μ.Χ., στην οποία ενσωματώθηκε ένα παλαιότερο κτίριο (BAT24), αποτελούμενο από δυο δωμάτια και μια στοά, που γνώρισε δυο προγενέστερες φάσεις (Blondé κ.ά. 2012, 548–50, 552–56· 2014, 616 σημ. 10, 634· Muller κ.ά. 2017), την Αρχαϊκή-Κλασική (6ος–5ος αιώνας π.Χ.) και την Κλασική-Αυτοκρατορική (5ος αιώνας π.Χ. – 4ος αιώνας μ.Χ.) (Εικ. 1). Μάλιστα, το κτίριο βρίσκεται σε μια περιοχή που κατοικήθηκε αδιαλείπτως από τον 8ο αιώνα π.Χ. μέχρι τις αρχές του 7ου αιώνα μ.Χ. (Σγούρου κ.ά. 2006, 43· Wurch-Kozelj κ.ά. 2012).

Συγκεκριμένα, το δωμάτιο 20 της Domus 5 φέρει βοτσαλωτό δάπεδο, πιθανότατα των Υστεροελληνιστικών Χρόνων (τέλη 1ου αιώνα π.Χ. – 1ος αιώνας μ.Χ.), διακοσμημένο με γεωμετρικά σχέδια και κατασκευασμένο με την τεχνική των όρθιων επιμήκων βοτσάλων. Ο κεντρικός πίνακας ήταν κατασκευασμένος πάνω σε πλάκα από ψημένο πηλό, γεγονός που καταδεικνύει ότι επρόκειτο για έμβλημα, ενώ το δάπεδο διέθετε και *tabula ansata* μπροστά στο κατώφλι της εισόδου (Spieser κ.ά. 1972, 943, εικ. 43· Blondé κ.ά. 2010, 532, εικ. 10· 2012, 556–57· 2014α, 643–45· 2014β, 553, σχ. 2, εικ. 5· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2014, 53–4). Επίσης, το δωμάτιο 58, που βρίσκεται ακριβώς μπροστά στα δωμάτια 20 και 21, εν είδει στοάς στην οποία έβλεπαν τα δυο δωμάτια, είναι στρωμένο με ψηφιδωτό τεχνικής *opus tessellatum* του 3ου αιώνα μ.Χ. (Blondé κ.ά. 2012, 548· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2014, 61–2). Πρόκειται για δυο δάπεδα που ανήκουν σε προγενέστερες φάσεις του κτιρίου (Σγούρου κ.ά. 2006, 50· Blondé κ.ά. 2014β, 553· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2014, 65–6, υποσ. 104). Έτσι, φαίνεται ότι στο βόρειο τμήμα της παλαιοχριστιανικής οικίας ενσωματώθηκε στα τέλη του 4ου με αρχές 5ου αιώνα μ.Χ. ένα παλαιότερο κτίριο, Ρωμαϊκών Χρόνων, πιθανόν θρησκευτικού χαρακτήρα. Κατά τους ανασκαφείς (Blondé κ.ά. 2014α, 646· Wurch-Kozelj κ.ά. 2012, 1869–72, 1876–77) θα μπορούσε να είναι εστιατόριο που σχετίζεται με λατρευτικά κτίρια της περιοχής. Μάλιστα, φαίνεται ότι το δωμάτιο 20 χρησιμοποιήθηκε ως αίθουσα συμποσίου και στην Πρωτοβυζαντινή Περίοδο (Wurch-Kozelj κ.ά. 2012, 1879).

Η ενσωμάτωση του κτιρίου BAT24 στην πρωτοβυζαντινή οικία σαφώς οφείλεται σε οικονομικούς λόγους: η βόρεια πτέρυγα της οικίας αποκτήθηκε σχεδόν ανέξοδα και άκοπα με την εκμετάλλευση του παλαιότερου κτίσματος, του οποίου ο χαρακτήρας δεν άλλαξε, με εξαίρεση το γεγονός ότι πλέον λειτουργούσε ως ιδιωτικός χώρος και όχι ως δημόσιος. Η επανάχρηση του κτιρίου και των λοιπών αρχιτεκτονικών στοιχείων του αντιστοιχεί στον πρώτο τύπο επανάχρησης υλικών που δίνει σχηματικά η Munro (2010, 85, εικ. 4 παράδειγμα 1), δηλαδή την επανακατασκευή ενός κτιρίου με την αξιοποίηση και ανακύκλωση των υλικών προηγούμενων κτιρίων στην ίδια θέση.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα των Ερώτων (Εικ. 2) του δωματίου O1 και της στοάς της οικίας που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Τοκατλή της Θάσου επίσης χρησιμοποιήθηκαν και στην επόμενη φάση κατοίκησης του κτιρίου. Συγκεκριμένα, η οικία του 3ου – 4ου αιώνα μ.Χ. ανακαινίστηκε στο α' μισό του 6ου αιώνα μ.Χ. με την προσθήκη

Εικ. 1. Θάσος, βόρεια του Αρτεμισίου, κτίρια της περιόδου 560–570 μ.Χ. και η Domus 5 (αρ. σχ. 50454, EFA/T. Kozelj, M. Wurch-Kozelj 2013. © Γαλλική Σχολή Αθηνών).

Εικ. 2. Θάσος, οικόπεδο Τοκατλή, ψηφιδωτό των Ερώτων (Sodini et al. 2016, 23, fig. 11a. https://archimage.eifa.gr/image_request_iiif/758196/0,0,5394,3514/5394,3514/0/default.tif © Y.Garlan / Γαλλική Σχολή Αθηνών).

ορόφου, την επέκταση της πλακοστρωμένης αυλής και την προσθήκη σκάλας στο δωμάτιο Ο1 (Sodini κ.ά. 2016, 137–43). Τα ψηφιδωτά δάπεδα, ωστόσο, εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται και μετά την προσθήκη του νυμφαίου στα μέσα του 6ου αιώνα μ.Χ. Όπως επισημαίνει η Munro (2010, 86) για άλλες περιπτώσεις ανακαίνισης οικιών, τα εργαστήρια που ανέλαβαν τις εργασίες θα οργανώθηκαν εκτός της οικίας ούτως ώστε να προστατευτούν τα δάπεδα, αφού θα επαναχρησιμοποιούνταν.

Το ψηφιδωτό που κάλυπτε το κεντρικό κλίτος της βασιλικής Α (Αγίου Αθανασίου) στην Τωρώνη Χαλκιδικής χρησιμοποιήθηκε και στον νεότερο ναό που ανοικοδομήθηκε στο κεντρικό κλίτος, αφού η παλαιοχριστιανική βασιλική καταστράφηκε από φωτιά. Το ψηφιδωτό χρονολογείται πιθανόν στο β' μισό του 6ου αιώνα μ.Χ. Κατά την επανάχρησή του επισκευάστηκε με ασβεστοκονίαμα· ωστόσο η φθορά του ήταν μεγάλη λόγω των πολλών ταφών που πραγματοποιήθηκαν κάτω από αυτό (Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 393–95, αρ. κατ. 1.90, σημ. 1799, εικ. 419, 420δ–ε).

ΑΛΛΑΓΗ ΧΡΗΣΗΣ ΚΤΙΡΙΩΝ

Κατά τον 4ο αιώνα μ.Χ. αρκετά εθνικά κτίρια χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι χριστιανικής λατρείας, αφού εξαγνίστηκαν με την προσθήκη χριστιανικών συμβόλων (Karivieri 2002, 78· 2010, 56–7). Σύμφωνα με τον Meier (1996, 363· βλ. και Rous 2019, 207–9, ειδ. 209), η διαδικασία αυτή μπορεί να αποδοθεί και με τον όρο «επανάχρηση». Η Karivieri (2002, 77–8) αποδίδει το φαινόμενο αφενός στην ανάγκη για υλικά, όταν δεν υπήρχαν διαθέσιμα ή ήταν συμφέρουσα η χρήση των παλαιότερων υλικών, αφετέρου ως εκδήλωση θριάμβου της νέας θρησκείας επί της παλαιάς. Τέτοια φαίνεται να είναι η περίπτωση της οικίας Ω της Αγοράς της Αθήνας (Εικ. 3). Το ψηφιδωτό δάπεδο σε *opus tessellatum* του τρικλινίου-νυμφαίου (χώρος 6), που χρονολογείται στην α' φάση κατοίκησης του κτιρίου (β' μισό 4ου αιώνα μ.Χ.), χρησιμοποιήθηκε και στη β' φάση της οικίας, όταν

Εικ. 3. Αθήνα, οικία Ω (House C), ψηφιδωτό με μεταγενέστερη προσθήκη (Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών – Ανασκαφές Αρχαίας Αγοράς / Αρχείο Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. © Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού / Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων (Ο.Δ.Α.Π.) / Agora Image: 1997.17.0028 (86–464).

εγκαταστάθηκαν νέοι κάτοικοι σε αυτό γύρω στο 530 μ.Χ., οι οποίοι πραγματοποίησαν μια σειρά αλλαγών στο κτίριο. Μία από αυτές ήταν η μετατροπή του τρικλινίου-νυμφαίου πιθανόν σε βαπτιστήριο (Frantz 1988, 38–48, πιν. 31–5, 43· Bonini 2006, 245–46, εικ. σ. 247· 2015, 228–30, 2.4). Τότε, ο εικονιστικός πίνακας που διακοσμούσε το κέντρο του ψηφιδωτού, πιθανόν κάποια παγανιστική παράσταση, αντικαταστάθηκε από

μαρμαροθέτημα που απεικονίζει σταυρό (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 121 σημ. 123· Frantz 1988, 88–9, πιν. 34, 43c· Karivieri 2012, 232· για το σύμβολο του σταυρού στα επιδαπέδια ψηφιδωτά βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 135–36). Αυτή η αλλαγή, όπως και η καταστροφή των γλυπτών, εκ των οποίων άλλα βρέθηκαν ακρωτηριασμένα εντός της αυλής και του πηγαδιού και άλλα εντοιχισμένα, είναι ενδεικτικές της οριστικής απαγόρευσης των παγανιστικών λατρειών και της επικράτησης του Χριστιανισμού και στην Αθήνα από το 529 μ.Χ., οπότε έκλεισε η Νεοπλατωνική Σχολή (Karivieri 2010, 60–2).

Άλλες φορές τμήματα ενός δαπέδου μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να καλύψουν μέρος ενός νεότερου δαπέδου. Το ρωμαϊκό κρηναίο οικοδόμημα της οδού Εδέσσης 25 στη Βέροια (για το συγκρότημα στο οποίο ανήκε υποστηρίχθηκε ότι στην αρχική του φάση αποτελούσε τμήμα ιερού του Ασκληπιού· Brocas-Deflassieux 1999, 72–4, εικ. 30· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 240 σημ. 1213) – μετατράπηκε κατά το β' μισό του 4ου αιώνα μ.Χ. σε βαπτιστήριο, το οποίο πιθανόν να συνδέεται με παλαιοχριστιανική βασιλική. Οι διάδρομοι γύρω από το φωτιστήριο καλύπτονται με μαρμάρινα πλακίδια, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν κρούστες *opus sectile* και τμήματα του μαρμαροθετήματος με παράσταση αγγείων που κοσμούσε το δάπεδο του ίδιου χώρου κατά την παλαιότερη φάση (Αλλαμανή 1980, 399–402, πιν. 232γ, 233α, 234α· Πέτκος 1997, 101· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 137–38, 209, 240–41, αρ. κατ. 1.13, εικ. 31α). Κρούστες *opus sectile* από παλαιότερα δάπεδα χρησιμοποιούνταν συχνά ως υλικό για την επιδιόρθωση μωσαϊκών δαπέδων (Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 207–9, όπου παραδείγματα).

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΜΩΣΑΪΚΩΝ ΓΙΑ ΧΡΗΣΗ ΣΕ ΑΛΛΟ ΚΤΙΡΙΟ

Στο δωμάτιο 13 της Domus 5 της Θάσου (Εικ. 1) τμήματα βοτσαλωτού δαπέδου (*opus signinum*) μαζί με άλλα υλικά (πλίνθους, πέτρες, κεραμίδες, αρχιτεκτονικά μέλη) βρίσκονταν μέσα σε στρώμα που ερμηνευόταν αρχικά από τους ανασκαφείς είτε ως αναμοχλευμένο βοτσαλωτό δάπεδο πάνω σε μια υποδομή από όστρακα είτε ως επίχωση που θα δεχόταν ένα νέο δάπεδο ή ως τα απομεινάρια ενός δαπέδου ορόφου που κατέρρευσε. Κατά τη συνέχιση της ανασκαφής βρέθηκαν τμήματα δαπέδου τεχνικής *opus signinum* συγκεντρωμένα σε δυο σωρούς. Τα συγκεκριμένα τμήματα χαρακτηρίζονται από μια ποικιλία υλικών και σχεδίων, ενώ η συνολική τους επιφάνεια δεν ξεπερνά το 1μ². Έτσι, συνάγεται το συμπέρασμα ότι δεν αποτελούν το δάπεδο του δωματίου 13, ούτε προέρχονται από ένα μωσαϊκό δάπεδο ορόφου που κατέρρευσε (Sgourou κ.ά. 2004, 744–5, fig. 6· Σγούρου κ.ά. 2006, 48, εικ. 2· Blondé κ.ά. 2008, 722· 2010, 528–29· 2014β, 551, 553–54· Grandjean και Salviat 2012, 102–3· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2014, 68). Επομένως, με το δεδομένο ότι η αίθουσα 13 δεν έφερε μωσαϊκό δάπεδο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα σπαράγματα *opus signinum* μεταφέρθηκαν από κάποιο άλλο κτίριο, για να αξιοποιηθούν είτε αυτούσια είτε ως πρώτη ύλη μετά από επεξεργασία κατά την ανακαίνιση του τρικλινίου, η οποία δεν ολοκληρώθηκε, με αποτέλεσμα το δάπεδο και οι τοίχοι του να μείνουν ημιτελείς (Sanidas κ.ά. 2019, 685). Αξίζει να σημειωθεί ότι δάπεδο σε τεχνική *opus signinum* και ίδιο γεωμετρικό θέμα με ένα από τα σπαράγματα της αίθουσας 13 διακοσμούσε τη βασιλική της Αγοράς που χρονολογείται στον 5ο αιώνα μ.Χ. (Ασημακοπούλου-Ατζακά 2014, 68). Όπως παρατηρούν οι ανασκαφείς (Blondé κ.ά. 2010, 537· 2014α, 624), τα δάπεδα του κτιρίου καταστράφηκαν κατά τα 570–580 μ.Χ., ενώ μετά την κατάρρευση του κτιρίου ακολούθησε η αφαίρεση του οικοδομικού υλικού, του εμβλήματος και της παράστασης κατωφλιού του δωματίου 20 της ίδιας οικίας, ενώ ακολούθησε μια δεύτερη φάση σύντομης κατοίκησης μέχρι το 619–620 μ.Χ. (Σγούρου κ.ά. 2006, 50· Grandjean και Salviat 2012, 115–16, εικ. 47· Blondé κ.ά. 2014β, 549, 552). Παρόμοια περίπτωση αποτελούν τα μωσαϊκά που αφαιρέθηκαν από την έπαυλη του Settefinestre στην Ιταλία, τα οποία εικάζεται ότι μεταφέρθηκαν για να χρησιμοποιηθούν σε άλλες οικίες, που ανακαινίζονταν κατά την περίοδο από τον 3ο έως τον 5ο αιώνα μ.Χ., ή σε κάποιο κοντινό αστικό κέντρο (Munro 2010, 80, πιν. 1, 81, 84–5· 2020).

Μια ξεχωριστή δεύτερη χρήση ψηφίδων είναι εκείνη που επισημάνθηκε πρόσφατα σε παιδικούς τάφους σε τμήμα του χριστιανικού κοιμητηρίου του ανατολικού νεκροταφείου στα τείχη της Θεσσαλονίκης, που ήταν αφιερωμένο σε βρέφη και παιδιά, σε χρήση από τον 4ο έως και τον 6ο αιώνα μ.Χ. Ο αριθμός των ταφών, 212

εγχυτρισμοί, και η πυκνή, άστατη διάταξή τους φανερώνουν ότι η θνησιμότητα ήταν ξαφνική και μεγάλη, πιθανόν εξαιτίας της πανώλης του 451–452 μ.Χ. Μέσα στις βρεφικές ταφές βρισκόταν μία ψηφίδα ή ένα τμήμα δαπέδου με ψηφίδες. Κατά τους ανασκαφείς (Κούσουλα και Γουίδης υπό έκδοση· βλ. και Μυρτσιώτη 2021), πιθανόν προέρχονται από ερειπωμένα ιερά ή μαρτύρια. Οι ψηφίδες και τα τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν για να χρησιμοποιηθούν ως ταφικό κτέρισμα, έχοντας έτσι υποστεί μερική μετατροπή όσον αφορά τη μορφή τους, και βέβαια έχοντας αλλάξει χρήση.

ΜΩΣΑΪΚΑ ΠΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΥΝ ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ

Τα ίδια τα μωσαϊκά δάπεδα μπορούν να είναι μάρτυρες δεύτερης χρήσης. Πρόκειται για περιπτώσεις παλαιοχριστιανικών βασιλικών, των οποίων τα δάπεδα σε μεταγενέστερο χρόνο καταστράφηκαν μερικώς, προκειμένου να κατασκευαστούν τάφοι. Στη συνέχεια, τα δάπεδα επισκευάστηκαν στα σημεία διάνοιξης και καλύφθηκαν με επιτάφια ψηφιδωτά (Μπακούρου 1989–1991, 349–50· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2019, 185–6, όπου και παραδείγματα από τις δυτικές επαρχίες). Στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί μέχρι τώρα τρεις κοιμητηριακές βασιλικές στις οποίες ο εκ των υστέρων κατασκευασμένος τάφος καλύφθηκε με επιτάφιο ψηφιδωτό: η παλαιοχριστιανική βασιλική της οδού Κλεομβρότου στη Σπάρτη (Μπακούρου 1989–1991, 335, 342–9, σχ. 1, εικ. 109· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2019, εικ. 236), η βασιλική Β' και η Βασιλική Γ' εκτός των τειχών των Φιλιππων (Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 113–4, αρ. κατ. 1.34, 286–88, πίν. 167–73). Βασικό ερώτημα είναι αν για την κατασκευή των ψηφιδωτών επιγραφών που κάλυψαν τους τάφους χρησιμοποιήθηκαν οι ψηφίδες των προϋπαρχόντων δαπέδων. Για να απαντηθεί με ασφάλεια, προϋπόθεση είναι να έχουμε στη διάθεσή μας δεδομένα για τα είδη των πετρωμάτων, τα μεγέθη και τα χρώματα των ψηφίδων. Θα μπορούσαμε να το υποθέσουμε για τη μία περίπτωση, έχοντας στη διάθεσή μας από τη βιβλιογραφία μερικές από τις παραπάνω πληροφορίες.

Στην κοιμητηριακή βασιλική Β' εκτός των τειχών των Φιλιππων (τελευταίο τέταρτο 4ου αιώνα – αρχές 5ου αιώνα μ.Χ.) η ψηφιδωτή επιγραφή αντικατέστησε ένα μέρος της γεωμετρικής διακόσμησης του πλαισίου που περιέτρεχε το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους (Πέννας 1977, 291, πίν. 170ε–στ), ώστε να σηματοδοτήσει τον κιβωτιόσχημο τάφο, εντός του οποίου βρέθηκαν τα λείψανα του Ανδρέα που αναφέρεται στην επιγραφή (Εικ. 4). Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν στην επιγραφή είναι ακριβώς τα ίδια με αυτά της γεωμετρικής διακόσμησης του δαπέδου (Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 284) στο ίδιο σημείο: το μαύρο, το λευκό, το ερυθρό από κεραμίδι και το κίτρινο. Στην επιγραφή το χρώμα που επικρατεί είναι το μαύρο, ενώ το ερυθρό από κεραμίδι χρησιμοποιείται στους στίχους 16 και 17, το κίτρινο στον στίχο 21 και σε μερικά γράμματα των στίχων 18, 19, 20, ενώ το βάθος της είναι λευκό (Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 285 και σημ. 1405–6, πίν. 157β, 158γ, 165–66). Είναι ορατές όμως και μεμονωμένες ψηφίδες κόκκινου χρώματος σε συγκεκριμένα γράμματα, όπως στο Α της λέξης ΤΑΦΟΣ, στο Χ της λέξης ΕΧΕΦΡΟΣΥΝΗΝ, στο δεύτερο Ε της λέξης ΕΞΕΤΕΛΕΣΕΝ (Εικ. 5). Είναι δε λίγες οι λέξεις που αποτελούνται αποκλειστικά από κόκκινες ή κίτρινες ψηφίδες. Δεν μπορούμε να πούμε ότι με τη χρήση κόκκινου και κίτρινου χρώματος τονίζονται κάποιες σημαντικές λέξεις, όπως συμβαίνει με τα ονόματα στην επιγραφή από το ψηφιδωτό της «βασιλικής του Παύλου» στους Φιλίππους (Kiilerich 2011, 46· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2017, 109–10, 275–80, αρ. κατ. I,1.31, ειδ. 278 και σημ. 1374, πίν. 140). Η χρήση διάσπαρτων κόκκινων και κίτρινων ψηφίδων στο κείμενο και η πυκνή συγκέντρωσή τους στους τελευταίους στίχους της επιγραφής οφείλονται κατά πάσα πιθανότητα στην έλλειψη μαύρων ψηφίδων και ως εκ τούτου στην αναγκαστική συμπλήρωση με ψηφίδες άλλων χρωμάτων. Επίσης, η διάταξη των στίχων είναι αρκετά αμελής, δεν βρίσκονται σε ευθεία ούτε υπάρχουν γραμμές, όπως συνηθίζεται σε άλλες ταφικές επιγραφές (Kiilerich 2011, 46). Όλα μαρτυρούν βιαστική εργασία που έγινε με διαθέσιμα υλικά. Συνεπώς, είναι πιθανό για την επιγραφή να επαναχρησιμοποιήθηκαν οι ψηφίδες του γεωμετρικού διακόσμου, που αποκολλήθηκαν κατά τη διάνοιξη του δαπέδου. Βέβαια, είναι ακόμα απαραίτητο να εξεταστούν τα υλικά (πετρώματα κ.λπ.) των ψηφίδων, όπως και οι διαστάσεις τους.

Εικ. 4. Φίλιπποι, κοιμητηριακή Βασιλική Β' εκτός των τειχών, η ταφική επιγραφή (πηγή: Μυρτσιώτη 2021).

1	+ΑΝΔΡΕΑΝΩ
2	ΣΝΕΚΥΝΟΥ
3	ΤΟΣΕΧΕΙΤΑΦ
4	ΟΣ:ΑΛΛΑΚ
5	ΑΛΥΠΤΕΙΝΚΙΝ
6	ΟΥΕΧΕΦΡΟΣ
7	ΥΝΗΝΟΥΔΕΧΡ
8	ΟΝΟΣΔΥΝΑΤ
9	ΑΤΑΙΠΑΝΤΑΓΑΡ
10	ΕΞΕΤΕΛΕΣΕΝΕ
11	ΕΠΑΞΙΑΜΥΣΤΙΑ
12	ΟΣΑΡΧΗΣΤΕΡΠ
13	ΟΜΕΝΟΣΘΕΣΜΟ
14	ΙΣ:ΑΙΘΠΕΥΣΕΒΙ
15	ΗΣΤΟΥΝΕΚΕΝ
16	ΟΣΜΙΝ:ΕΤΕΥΞΕ
17	ΚΑΙΕΛΑΒΕΝ:ΟΥ
18	ΡΑΝΙΩΝΓΑΡΑΞΙ
19	ΟΣΗΝΣΚΗΠΤ
20	ΡΩΝΕΓΓΥΘΙΝΑ
21	ΙΕΤΑΕΙΝ

Υπόμνημα:
 — γράμμα που περιέχει μία κόκκινη ψηφίδα
 Ε / Α γράμματα αποκλειστικά από ψηφίδες κόκκινου ή κίτρινου χρώματος

Εικ. 5. Σχηματική απεικόνιση των λέξεων της ταφικής επιγραφής της κοιμητηριακής Βασιλικής Β' εκτός των τειχών, στις οποίες χρησιμοποιούνται ψηφίδες κόκκινου ή κίτρινου χρώματος (Φ. Κοκκίνη). Τα κόκκινα και κίτρινα γράμματα αποτελούνται εξ ολοκλήρου από ψηφίδες αυτών των χρωμάτων.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ ΕΜΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ *UPCYCLING*

Στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί δυο περιπτώσεις εμβλημάτων σε *opus vermiculatum* των Ελληνιστικών Χρόνων ενσωματωμένων σε ψηφιδωτά των Αυτοκρατορικών Χρόνων. Η πρώτη περίπτωση είναι εκείνη του εμβλήματος από την *Casa Romana* στην Κω. Το οικοδομικό τετράγωνο στο οποίο εκτείνεται η *Casa Romana* καλυπτόταν κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους από μία ή περισσότερες κατοικίες. Μετά τον σεισμό του 142 μ.Χ. ο χώρος γνώρισε μια νέα αρχιτεκτονική φάση, καθώς μετατράπηκε σε μία μεγάλη οικία που εκτεινόταν πλέον σε επιφάνεια 2400μ², ενώ στα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. ανακαινίστηκε ως προς τη διακόσμησή της. Η καταστροφή της οικίας χρονολογείται ίσως στα μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ. (Albertocchi 1997, 120).

Η οικία διαμορφώνεται γύρω από τρεις πυρήνες, εκ των οποίων ο πρώτος είναι η αυλή XV και το τρικλίνιο XVII, που καλύπτεται από δάπεδο σε *opus sectile*, το κέντρο του οποίου διακοσμείται από το έμβλημα που απεικονίζει ψάρια (Meyboom 1977, 67· Albertocchi 2001, 215–6· 2010, 40–2). Το έμβλημα χρονολογείται στην Υστεροελληνιστική Περίοδο – στα τέλη 2ου αιώνα π.Χ. κατά τη De Matteis (2004, 144–45, αρ. κατ. 69, πιν. XXXV,1) – σε αντίθεση με το υπόλοιπο δάπεδο που χρονολογείται στον 3ο αιώνα μ.Χ. (βλ. και De Matteis 2004, 99–103, αρ. κατ. 29–3, 197–98, όπου και τα άλλα ψηφιδωτά της οικίας). Αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα μωσαϊκών Ελληνιστικών Χρόνων της Κω. Στη φάση της οικίας που χρονολογείται στον

Εικ. 6. Ρόδος, οικόπεδο Φραγκεσκάκη, ψηφιδωτό δάπεδο με θεατρικό προσωπίο (© Μ. Σκιαδαρέσης, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/TAPA/000054-11631_12816)

ύστερο 3ο αιώνα μ.Χ. βρέθηκε μια πλούσια συλλογή γλυπτών που χρονολογούνται από τον 3ο αιώνα π.Χ. έως και τον 1ο αιώνα μ.Χ. Κατά την Albertocchi (1997, 123–24· 2010, 47–50· βλ. και Sirano 2004, 969–76), τα γλυπτά θα μπορούσαν να διακοσμούν το σπίτι ήδη από την Ελληνιστική Εποχή, ως οικογενειακά κειμήλια, είτε συγκεντρώθηκαν ως μια πολύτιμη συλλογή από τους νέους ιδιοκτήτες της ρωμαϊκής οικίας για να τα χρησιμοποιήσουν κατά την ανακαίνισή της. Το φαινόμενο αυτό διαπιστώνεται και σε άλλες οικίες της Κω και της Ρόδου (Albertocchi 1997, σημ. 80–1), αλλά και ευρύτερα (Stirling 2015, 137–45). Με τη συλλογή αυτή, ειδικά των γλυπτών που στηρίζονται σε λυσιπεία και πολυκλείτια πρότυπα, ο ιδιοκτήτης της οικίας ήθελε να επιδείξει το υψηλό του γούστο (Sirano 2004, 975–76). Με ανάλογο τρόπο μπορεί να εξηγηθεί η προσθήκη του εμβλήματος στο δάπεδο του δωματίου XVII: δεν αποτελεί μόνο ένα χρήσιμο, παλαιό αντικείμενο κατάλληλο για αξιοποίηση και εξοικονόμηση πόρων κατά την κατασκευή του νέου δαπέδου, αλλά ταυτόχρονα και ένα πολύτιμο κειμήλιο (Albertocchi 1997, 124 και σημ. 79). Ταυτόχρονα, το θέμα του εμβλήματος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές κατά την αυτοκρατορική περίοδο, όπως μαρτυρούν πολλά άλλα ψηφιδωτά δάπεδα με το ίδιο θέμα, όπως και η αισθητική του, γεγονός που μπορεί επίσης να οδήγησε στην επανάχρησή του (Westgate 2000, 271· βλ. και De Matteis 2004, 198).

Η επανάχρηση εμβλήματος συναντάται και στη ρωμαϊκή οικία του οικοπέδου Φραγκεσκάκη στη Ρόδο (Εικ. 6), στην οποία χρησιμοποιήθηκε ένα έμβλημα σε *opus vermiculatum* του 2ου αιώνα π.Χ. με προσωπίο Σιληνού, προερχόμενο από την υποκείμενη ελληνιστική οικία (Κωνσταντινόπουλος 1965, 579–80, πίν. 772· Daux 1968, 976, 981, πίν. XXXI· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2019, εικ. 32α–β). Το έμβλημα, διαστάσεων 0,60x0,60 μ., διακοσμούσε το κέντρο του ψηφιδωτού δαπέδου ενός δωματίου της ρωμαϊκής οικίας.

Υστεροελληνιστικά εμβλήματα σε *opus vermiculatum* διαπιστώθηκε ότι επαναχρησιμοποιήθηκαν και σε άλλες περιπτώσεις, όπως θεωρείται για παράδειγμα ότι συνέβη με τα εμβλήματα από την οικία του Αδριανού του 2ου αιώνα μ.Χ. στο Tivoli (Dunbabin 1999, 65–6· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2019, 44, εικ. 37, 47), στην οικία VI,15,14 της Πομπηίας (Pernice 1938, 88, 178–9, πίν. 78· <https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R6/6%2015%2014.htm>) και σε μια έπαυλη στο Baccano της Ιταλίας (Dunbabin 1999, 68· Ασημακοπούλου-Ατζακά 2019, 43), όπου κατά την εποχή των Σεβήρων συνδυάστηκαν 32 εμβλήματα διαφορετικών προελεύσεων και χρονολογήσεων. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η δεύτερη χρήση των πινάκων σε *opus vermiculatum* δεν υπαγορεύεται από τους ίδιους λόγους με αυτήν των προηγούμενων παραδειγμάτων δαπέδων. Τα έργα, υψηλού καλλιτεχνικού αποτελέσματος και περιβεβλημένα με την αξία που δίνει ο χρόνος, θεωρούνταν καλλιτεχνήματα που θα έπρεπε να επιδείξει ο κληρονόμος τους ή ο συλλέκτης τους (Gachtan και

Εικ. 7. Χώρα Σερίφου, ρωμαϊκό ψηφιδωτό σε χρήση εντός σύγχρονης οικίας (πηγή: Θερμού 2009).

Pegazzano 2015). Η επανάχρησή τους μπορεί να θεωρηθεί και *upcycling*, καθώς έχει συγκεκριμένο σκοπό εκ μέρους των ιδιοκτητών των αντικειμένων μέσα από την εμπλοκή των θεατών. Εν προκειμένω, ο παράγοντας που αναβαθμίζει το αντικείμενο δεν είναι η μεταμόρφωσή του σε κάτι άλλο, μεγαλύτερης αξίας, αλλά η θέση του σε ένα νέο πλαίσιο που τονίζει την παλαιότερη χρήση του. Στον πυρήνα αυτού του είδους επανάχρησης βρίσκεται η ορατή διατήρηση της βιογραφίας του αντικειμένου (Rous 2019, 6–8, 79–80).

Κατά παρέκκλιση, αξίζει να αναφέρουμε μια εντυπωσιακή και συνάμα γοητευτική περίπτωση επανάχρησης αρχαίου ψηφιδωτού δαπέδου στην εποχή μας. Ένα ασπρόμαυρο ψηφιδωτό από τη Χώρα Σερίφου (Εικ. 7), χρονολογούμενο με βάση τα τεχνολογικά και τεχνικά χαρακτηριστικά του στο β' μισό του 1ου αιώνα μ.Χ. ή και στον 2ο αιώνα μ.Χ., με παράσταση ζώων, εξαρτημάτων πανοπλίας και Πυγμαίων που μάχονται κατά κροκόδειλου και γερανού, προερχόμενο μάλλον από κάποια οικία, αποτελεί και σήμερα το δάπεδο σύγχρονης κατοικίας (Γιαννούλη 2006). Η διατήρηση του δαπέδου είναι αρκετά καλή, με εξαίρεση το νότιο τμήμα του που έχει καταστραφεί ή καλυφθεί από τον εξωτερικό τοίχο και την αυλή της σύγχρονης οικίας (Γιαννούλη 2006, 305). Είναι μία ακόμη περίπτωση *upcycling*, που «ως αναφορά του παρελθόντος εντός του παρόντος, επηρεάζει την κοινωνική μνήμη των διαφορετικών ομάδων που το αντικρίζουν» (Rous 2019, 6, 14–7). Οι αντιδράσεις των κοινωνικών ομάδων, της οικογένειας που το κατέχει, των απλών πολιτών ή των συντακτών αρχαιολογικών θεμάτων, αποτυπώνονται στα δημοσιεύματα του ημερήσιου Τύπου (Θερμού 2009: *Τα Νέα*, 14/11/2009: http://giannisserfanto.blogspot.com/2013/03/blog-post_19.html). Τα σχόλια είναι κατά κύριο λόγο αρνητικά για την επανάχρηση του ψηφιδωτού, για το γεγονός ότι αποτελεί προνόμιο λίγων και όχι όλων των πολιτών, για την αδράνεια του Υπουργείου Πολιτισμού να προχωρήσει στην απαλλοτρίωση και έτσι στη σύμφωνα με τον νόμο προστασία του ψηφιδωτού. Από την άλλη, μπορούμε να φανταστούμε τον ψηφοθέτη του να νιώθει περήφανος για το ανθεκτικό και χρήσιμο, μετά από τόσους αιώνες, δημιούργημά του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε δύο τύπους επανάχρησης των μωσαϊκών δαπέδων. Κατά τον πρώτο τύπο, το μωσαϊκό χρησιμοποιείται για τον ίδιο σκοπό για τον οποίο αρχικά κατασκευάστηκε: εξυπηρετεί και πάλι τις ανάγκες κάλυψης του δαπέδου ενός δωματίου, τόσο για πρακτικούς όσο και για αισθητικούς λόγους, χωρίς μετατροπές, όπως συνέβη με το ψηφιδωτό του δωματίου 58 της Domus 5 της Θάσου, ή σπάνια με μικρές

παρεμβάσεις που δεν ακυρώνουν τη χρησιμότητα των δαπέδων, π.χ. η τροποποίηση του διακόσμου στην Οικία Ω της Αθήνας, ή κατασκευαστικές τροποποιήσεις εντός του δωματίου, όπως η προσθήκη κλίμακας πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο των Ερώτων στο οικόπεδο Τοκατλή της Θάσου. Πρόκειται για τη συνηθέστερη τακτική. Κατά τον δεύτερο τύπο, το μωσαϊκό αλλάζει μορφή, καθώς μπορεί να έχει αποκολληθεί, τεμαχιστεί, αποδομηθεί και μεταφερθεί σε άλλο πλαίσιο, όπου χρησιμοποιείται για εντελώς διαφορετικό από τον αρχικό σκοπό. Ο τύπος αυτός είναι σπανιότερος και συναντάται μέχρι στιγμής στην περίπτωση του ανατολικού νεκροταφείου στα τείχη της Θεσσαλονίκης.

Στους Ρωμαϊκούς Χρόνους παρατηρείται η ενσωμάτωση ελληνιστικών κτιρίων και των δαπέδων τους σε νεότερα. Το φαινόμενο φαίνεται να εντατικοποιείται κατά την Παλαιοχριστιανική Περίοδο. Από τον 4ο έως και τον 6ο αιώνα μ.Χ. αυξάνονται οι περιπτώσεις επανάχρησης με την ευκαιρία της ανακαίνισης οικιών (Domus 5 και οικόπεδο Τοκατλή Θάσου), της μετατροπής δωματίων σε βαπτιστήρια (οικία Ω Αθήνας, ρωμαϊκό κρηναίο οικοδόμημα Βέροιας), της κατασκευής νέων κτιρίων επάνω σε παλαιότερα (βασιλική Α Αγίου Αθανασίου Τορώνης). Επίσης, εγκαινιάζονται δεύτερες χρήσεις των ψηφιδωτών δαπέδων, όπως με την ευκαιρία διάνοιξης τάφων εντός των βασιλικών και των νέων ταφικών εθίμων. Τόσο η συνεχής κατοίκηση μιας πόλης και οι αλληπάλληλες χρήσεις των ιδίων χώρων, όσο και η νέα θρησκεία, ο χριστιανισμός, αποτέλεσαν το κατάλληλο πλαίσιο για την επανάχρηση των ψηφιδωτών δαπέδων.

Οι λόγοι που υπαγορεύουν την επανάχρηση μωσαϊκών δαπέδων είναι οικονομικοί, ιδίως στις περιπτώσεις αλληπάλληλων χρήσεων των ιδίων χώρων. Αξιοποίηση των υφιστάμενων κατασκευών, ακόμα και ολόκληρων κτιρίων, σημαίνει εξοικονόμηση πόρων και βέβαια δυνάμεων. Σε άλλες περιπτώσεις οι λόγοι διαφέρουν. Πρόκειται για περιπτώσεις *upcycling*, καθώς, χωρίς να έχει αλλάξει η μορφή ή ο τρόπος χρήσης των αντικειμένων, έχει αλλάξει το πλαίσιο χρήσης τους. Η πρακτική της επανάχρησης των ελληνιστικών εμβλημάτων *opus vermiculatum* σε ρωμαϊκά δάπεδα χώρων υποδοχής, που οφείλεται στην παλαιότητα και την υψηλή αισθητική τους, είναι ενδεικτική της προσπάθειας των ιδιοκτητών να επιδείξουν την παιδεία και την κοινωνική τους θέση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albertocchi, M. 1997. «An Example of Domestic Garden Statuary at Cos: The Casa Romana». Στο *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*, επιμ. I. Jenkins και G.B. Waywell, 120–26. Λονδίνο: British Museum Press.
- _____. 2001. «Ρωμαϊκή Οικιστική Αρχιτεκτονική στην Κω: η Casa Romana». Στο *Ιστορία – Τέχνη – Αρχαιολογία της Κω. Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2–4 Μαΐου 1997*, επιμ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α.Α. Λαϊμού και Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, 215–24. Αρχαιογνωσία 1. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- _____. 2010. «Considerazioni sul programma decorativo della 'Casa Romana' di Co: modelli dell'abitare tra impero e provincia». Στο *Incontri tra culture nel Mediterraneo antico, Atti del XVII Congresso Internazionale di Archeologia Classica (Roma, settembre 2008)*, 39–52. Bollettino di Archeologia online I,C/C9/4.
- Αλλαμανή, Β. 1980. *ArchDelt* 35, Β'2:399–402.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 1987. *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Δαπέδων της Ελλάδος II, Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα*. Με τη συνεργασία της Ε. Πελεκανίδου. Βυζαντινά Μνημεία 7. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- _____. 2014. «Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θάσου». Στο *Η Θάσος δια μέσου των Αιώνων. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός. Πρακτικά Στ' Συμποσίου Θασιακών Μελετών, Θάσος, 17–19 Σεπτεμβρίου 2011*, επιμ. Κ. Χιόνης, 53–90. Θασιακά 16. Καβάλα: Έκδοση Δήμου Θάσου.
- _____. 2017. *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών Δαπέδων της Ελλάδος III. Μακεδονία – Θράκη. 2. Τα Ψηφιδωτά Δάπεδα της Μακεδονίας και της Θράκης (εκτός Θεσσαλονίκης)*. Βυζαντινά Μνημεία 18. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- _____. 2019. *Ψηφιδωτά Δάπεδα. Προσέγγιση στην Τέχνη του Αρχαίου Ψηφιδωτού. Έξι και Ένα Κείμενα*. 2η εκδ. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Barker, S. J. 2010. «Roman Builders – Pillagers or Salvagers?: The Economics of Deconstruction and Reuse». Στο *Arqueología de la Construcción II: Los procesos constructivos en el mundo romano: Italia y provincias occidentales*, επιμ. S. Camporeale, H. Dessales and A. Pizzo, 127–42. Anejos de Archivo Español de Arqueología 57. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Blazquez Martinez, J. M. 2005. «Mosaics of Roman Spain Restored in the Antiquity». Στο *Εντοίχια και Επιδαπέδια Ψηφιδωτά: Συντήρηση, Διατήρηση, Παρουσίαση, Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Διεθνούς Επιτροπής για τη Συντήρηση των Ψηφιδωτών (ICCM), Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου – 3 Νοεμβρίου 2002*, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, 127–36. Θεσσαλονίκη: Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.
- Blondé, Fr., St. Dadaki, A. Muller, Chr. Aubry, J. Fournier, T. Kozelj, T. Oueslati, και G. Sanidas. 2008. «Les abords Nord de l'Artémision (Thanar). Campagnes 2006–2007». *BCH* 132:715–35.
- Blondé Fr., St. Dadaki, Pl. Pétridis, A. Muller, Chr. Aubry, J. Fournier, T. Kozelj, T. Oueslati, και G. Sanidas. 2010. «Les abords Nord de l'Artémision (Thanar) Campagnes 2008–2009 Collaboration XVIIIe EPKA – 12e EBA – École française d'Athènes». *BCH* 134:523–44.
- Blondé, Fr., St. Dadaki, A. Muller, Pl. Pétridis, G. Sanidas, Chr. Aubry, M. J. Fournier, T. Kozeli, και T. Oueslati. 2012. «Les abords Nord de l'Artémision (THANAR) – Campagnes 2010–2011 – Collaboration XVIIIe EPKA – 12e EBA – EFA». *BCH* 136–137:541–60.
- Blondé Fr., St. Dadaki, A. Muller, Pl. Pétridis, και G. Sanidas. 2014a. «Les abords Nord de l'Artémision (THANAR) – Campagnes 2010–2011 – Collaboration XVIIIe EPKA – 12e EBA – EFA». *BCH* 138:613–61.
- Blondé, Fr., Στ. Δαδάκη, T. Kozelj, Z. Μπόνιας, Ατ. Muller, D. Mulliez, Πλ. Πετρίδης, και Γ. Σανίδας. 2014β. «Η Πρωτοβυζαντινή Οικία DOMUS 5 στη Θάσο» στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 24 (2010), επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, 549–56. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ζήτη.
- Bonini, P. 2006. *La Casa nella Grecia Romana: Forme e Funzioni dello Spazio privato fra I e VI Secolo*. Antenor Quaderni 6. Ρώμη: Edizioni Quasar.
- _____. 2015. «Il complesso abitativo tardo antico e la casa Omega». Στο *Topografia di Atene: Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C. Tomo 1: Acropoli – Areopago – Tra Acropoli e Pnice*, επιμ. E. Greco, F. Longo και M. Ch. Monaco, 228–30. SATAA 1. Αναθ. έκδ. Αθήνα–Paestum: Pandemos.
- Boschetti, Cr., V. Mantovani, και Cr. Leonelli. 2016. «Glass Coloring and Recycling in Late Antiquity: A New Case Study from Aquileia (Italy)». *JGS* 58:69–86.
- Brocas-Deflassieux, L. 1999. *Αρχαία Βέροια: Μελέτη Τοπογραφίας*. Βέροια: Δήμος Βέροιας – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας – Παράρτημα Βέροιας.
- Παννούλη, Β. 2006. «Ψηφιδωτό Δάπεδο Ρωμαϊκών Χρόνων στην Χώρα Σερίφου». Στο *Γενέθλιον. Αναμνηστικός Τόμος για την Συμπλήρωση Είκοσι Χρόνων Λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, επιμ. Ν. Σταμπολίδης, 305–14.

Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

- Daszweski, W.A. 2003. «Remarques sur l'attitude des anciens vis-à-vis de la restauration des mosaïques». Στο *Les mosaïques: conserver pour présenter? Actes de la VIIème Conférence du Comité International pour la Conservation des Mosaïques (ICCM), Arles – Saint Romain en Gal 22–28 novembre 1999*, επιμ. P. Blanc, 245–54. Arles: Musée de l'Arles et de la Provence Antiques.
- Daux, G. 1968. «Chroniques des fouilles 1967». *BCH* 92:972–76.
- De Matteis, L.M. 2004. *Mosaici di Cos. Dagli scavi delle missioni italiane e tedesche (1900–1945)*. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XVII. Αθήνα: SAIA.
- Dunbabin, K.M.D. 1999. *Mosaics of the Greek and Roman World*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.
- Frantz, A. 1988. *Late Antiquity: A.D. 267–700. Agora XXIV*. Νέα Υόρκη: ASCSA.
- Gachtan, M.W., και D. Pegazzano. 2015 «Museum Archetypes and Collecting: An Overview of the Public, Private, and Virtual Collections of the Ancient World» Στο *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World. Monumenta Graeca et Romana* 21, επιμ. M. W. Gachtan and D. Pegazzano, 1–18. Leiden: Brill.
- Grandjean, Y. και Fr. Salviat. 2012. *Οδηγός της Θάσου. Sites et Monuments* 3. 2η εκδ. Αθήνα: Ecole Française d'Athènes.
- Θερμού, Μ. 2009. «Ένα ψηφιδωτό, Δύο Πυγμαίοι και τα Παπούτσια». *Το Βήμα* (4/10/2009).
- Karivieri, A. 2002. «From Pagan Shrines to Christian Churches: Methods of Conversion». Στο *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV–X secolo). Roma, 4–10 settembre 2000*, Vol. I, επιμ. F. Guidobaldi και A.G. Guidobaldi, 77–84. Ρώμη: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- _____. 2010. «Pagan Intellectuals, the Early Christian Church and Attitudes Toward Images». Στο *Flumen Saxosum Sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, επιμ. M. Ahlqvist, A.M. Laato, και M. Lindfelt, 55–64. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- _____. 2012. «Patrons and Viewers in Late Antique Greece: From Houses and Villas to Early Christian Churches». Στο *Patrons and Viewers in Late Antiquity*, επιμ. St. Birk και B. Poulsen, 217–35. Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity X. Aarhus: Aarhus University Press.
- Kiilerich, B. 2011. «Visual and Functional Aspects of Inscription in Early Church Floors». *ActaAArtHist* 24:45–63.
- Κούσουλα, Α., και Χ. Γουίδης. Υπό έκδ. «Ανασκαφή Ανατολικού Προτειχίσματος της Θεσσαλονίκης: τα Ευρήματα στην οδό Κάστρων». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 33 (2019–2020).
- Κωνσταντινόπουλος, Γρ. 1965. *ArchDelt* 20, Β' 3:579–80.
- Μαυρομιχάλη, Κ. 2005. «Αρχαίες Επεμβάσεις σε Ψηφιδωτά». Στο *Εντοίχια και Επιδαπέδια Ψηφιδωτά: Συντήρηση, Διατήρηση, Παρουσίαση, Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Διεθνούς Επιτροπής για τη Συντήρηση των Ψηφιδωτών (ICCM), Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου – 3 Νοεμβρίου 2002*, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, 111–26. Θεσσαλονίκη: Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.
- Meier, H.-R. 1996. «Alte Tempel – neue Kulte. Zum Schutz obsolete Sakralbauten in der Spätantike und zur Adaption alter Bauten an den christlichen Kult». Στο *Innovation in der Spätantike. Kolloquium Basel 6. und 7. Mai 1994*, επιμ. B. Brenk, 361–74. Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz: Kunst im ersten Jahrtausend Reihe B. Studien und -Perspektiven 1. Wiesbaden: Reichert.
- Meyboom, P.G.P. 1977. «I mosaici pompeiani con figure di pesci». *Meded* 39:49–93.
- Μπακούρου, Α. 1989–1991. «Το «Κυμητήριο» του Επισκόπου Στεφάνου. Τοπογραφικές Παρατηρήσεις για την Παλαιοχριστιανική Λακεδαίμονία». *ArchDelt* 44–46, Α' (Μελέτες):335–59.
- Munro, B. 2010. «Recycling in Late Roman Villas in Southern Italy: Reappraising Hearths and Kilns in Final Occupation Phases». *Museion: Journal of the Classical Association of Canada* 10(2):217–42.
- _____. 2011. «Approaching Architectural Recycling in Roman and Late Roman Villas». Στο *TRAC 2010: Proceedings of the Twentieth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, επιμ. D. Mladenović, και B. Russell, 76–88. Oxford: Oxbow Books.
- _____. 2020. «The Organised Recycling of Roman Villa Sites». Στο *Recycling and Reuse in the Roman Economy*, επιμ. C.N. Duckworth και A. Wilson, 383–99. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Muller, A., G. Sanidas, και Στ. Δαδάκη. 2017. «Θάσος, Βόρειες παρυφές της Αγοράς των Χαρίτων. Αρχιτεκτονική Συνέχεια από τον 6ο αι. π.Χ. έως τον 7ο αι. μ.Χ.». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 26 (2012), επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, 553–63. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ζήτη.
- Μυρτσιώτη, Γ. 2021. «Αρχαιολογική Ανακάλυψη: Βρεφικό Νεκροταφείο στα Τείχη της Θεσσαλονίκης». *Η Καθημερινή* (23.04.2021) <https://www.kathimerini.gr/culture/561342142/archaiologiki-anakalypsi-vrefiko-nekrota-feio-sta-teichi-tis-thessalonikis/>

- Peña, J.T. 2020. «Recycling in the Roman World: Concepts, Questions, Materials, and Organization». Στο *Recycling and Reuse in the Roman Economy*, επιμ. C.N. Duckworth και A. Wilson, 9–58. Oxford: Oxford University Press.
- Πέννας, Χ. 1977. *ArchDelt* 32, Β'2:290–91.
- Pernice, E. 1938. *Die hellenistische Kunst in Pompeji*. VI, *Pavimente und Figürliche Mosaiken*. Berlin: de Gruyter.
- Πέτκος, Α. 1997. «Δύο Κτιριακά Συγκροτήματα του 4ου και 5ου αιώνα στη Βέροια». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 7 (1993), επιμ. Π. Αδάμ-Βελήνη, 97–109. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Rous, S. 2019. *Reset in Stone: Memory and Reuse in Ancient Athens*. Wisconsin Studies in Classics. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Sanidas, G., A. Muller, και Στ. Δαδάκη. 2019. «Το Εργοτάξιο του Τρικλίνιου μίας Πρωτοβυζαντινής Έπαυλης στη Θάσο: η Αρχαιολογική Μαρτυρία». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 28 (2014), επιμ. Π. Αδάμ-Βελήνη, Α. Αρβανιτάκη και Ηλ. Ζωγράφου, 675–88. Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ζήτη.
- Sgourou M., Fr. Blondé, A. Muller, N. Beaudry, M. Kohl, T. Kozelj, και G. A. Sanidas. 2004. «Fouille des abords Nord de l'Artémision». *BCH* 128–129:734–51.
- Σγούρου, Μ., Fr. Blondé, A. Muller, N. Beaudry, M. Kohl, T. Kozelj, και Γ. Σανίδας. 2006. «Παλαιοχριστιανική Οικία στον Λιμένα Θάσου στις Βόρειες Παρυφές του Αρτεμισίου. Ανασκαφή στο Οικόπεδο Η. Κόκκινου 2004». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18 (2004), επιμ. Π. Αδάμ-Βελήνη και Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη, 43–55. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Sirano, Fr. 2004. «Imagini di divinità da contesto domestico in Cos. La documentazione dagli scavi italiani». *MÉFRA* 116:953–81.
- Sodini, J.-P., T. Kozelj, και M. Wurch-Kozelj. 2016. *Le nymphée d'une maison de l'antiquité tardive à Thasos (terrains Tokatlis/Divanakis/Voulgaridis)*. Etudes Thasiennes XXIV. Παρίσι: DeBoccard.
- Spieser J.-M., Y. Grandjean, D. Knoepfler, O. Picard, J.-P. Sodini, B. Holtzmann, και J.-J. Maffre. 1972. «Thasos». *BCH* 96:914–56.
- Stirling, L. 2015. «The Opportunistic Collector: Sources of Statuary Décor and the Nature of Late Antique Collecting». Στο *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World*, επιμ. M. W. Gachtan and D. Pegazzano, 137–45. *Monumenta Graeca et Romana* 21. Leiden: Brill.
- Τα Νέα. 14/11/2009. «Ψηφιδωτό για λίγους». <https://www.tanea.gr/2009/11/14/lifearts/by-the-book/psifidwto-gia-ligoys/>
- Westgate, R. 2000. «Pavimenta atque emblemata vermiculata: Regional Styles in Hellenistic Mosaic and the First Mosaics at Pompeii». *AJA* 104:255–75.
- Wurch-Kozelj, M., M. Sgourou, G. Sanidas, Pl. Pétridis, T. Kozelj, J. Fournier, St. Dadaki, Fr. Blondé, Chr. Aubry, και A. Muller. 2012. «Mutations et permanence architecturale au coeur de Thasos (VIIIe s. av. J.-C.-VIIe s. ap. J.-C.)». *CRAI* (156e année) 4:1855–89.

The reuse of the burial ground at the necropolis of Aegae

Anastasios Kakamanoudis

Ephorate of Antiquities of Hemathia
tkakamanoudis@gmail.com

ABSTRACT

The present contribution examines the various aspects of the phenomenon of reuse in the necropolis of Aigai, in which around 1200 tombs have been investigated, dating from the end of the 2nd millennium BC to the beginning of the 1st millennium AD. While in the early periods of use of the necropolis, instances of reuse are limited, during the late Classical and Hellenistic periods the model of use of the burial space differentiates significantly: tombs of these periods are created in the area of the earlier archaic and classical cemetery, while mounds are created in the wider area of the necropolis, often in direct proximity to much earlier tombs and mounds of the Early Iron Age – Early Archaic period. The factors that are likely to have contributed to the differentiated (re)use of the burial space are examined, such as the lack of free areas, the visibility of the burials in the landscape and the possible connection with the burial practices of the 'ancestors'. A brief treatment of the instances of the secondary use of objects as heirlooms and spolia at the necropolis of Aigai is also attempted.

The practice of reuse in a funerary context can take several forms and have various interpretations. Some of the most frequently attested forms are:

- The secondary deposit of artifacts as grave offerings, for example as heirlooms, in considerably later graves or after some kind of damage precluded their primary use.
- The secondary use of building material, such as architectural members or funerary stelae, as *spolia*, used for the construction or repair of graves, or the secondary use of material stemming from a funerary context in works of private or public character.
- The reuse of earlier graves for the placement of new burials. In this case, we can talk about a 'reuse', when there is a considerable time lapse and/or significant differences, regarding the material culture or the way of disposal, between the earlier and later burials. Otherwise, it is more accurate to talk about a multiple use of a grave.
- The wider reuse of the burial space, when new graves are added in areas of the necropolises that were already used in the past, after an intermediate abandonment phase. This practice can be accompanied by partial or total disturbance of the earlier graves, or by a more cautious attitude, with the placement of the new burials taking into consideration the pre-existing funerary topography.
- The modification of the character of certain graves or group of graves, which can become the spatial/ceremonial/ideological focus of funerary, ancestor or hero cult.

At this paper, I will attempt a brief overview of the various aspects of reuse at the case study of the necropolis of Aegae and I will try to utilize the available archaeological data in order to establish the degree in which these were defined by practical factors, were affected by the sociopolitical circumstances during the historical course of the city and were charged with specific ideological connotations.

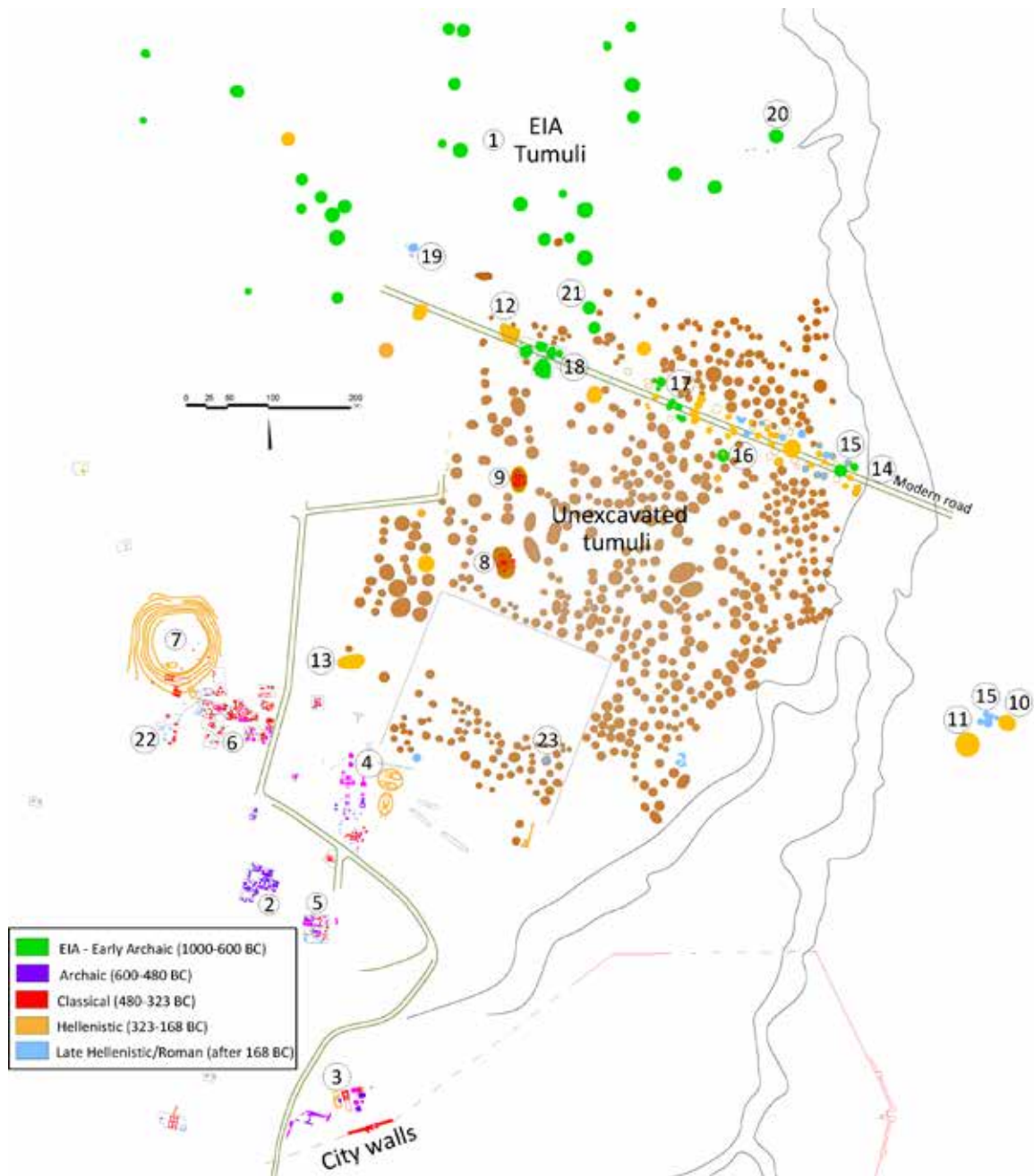

Fig. 1. General ground plan of the necropolis of Aegae (© Ephorate of Antiquities of Emathia).

THE ORGANIZATION OF THE NECROPOLIS OF AEGAE

The necropolis of Aegae, the first capital of the Macedonian kingdom, occupies an extended lowland area north and northwest of the ancient city (Fig. 1). Approximately 1200 graves have been investigated, dating from the Late Bronze Age –Early Iron Age (EIA) till the Roman period, with a sporadic use of the cemetery during the Byzantine and post-Byzantine period (Kottaridi 2020a). With the exception of its western part, which today lies under the modern village of Vergina, the rest of the necropolis is characterized by the dense concentration of numerous burial tumuli and has been preserved undisturbed, dominating the landscape and giving it its peculiar physiognomy. According to a recent detailed topographical survey, there are still around 540 extant tumuli (Kottaridi 2020b, 36).

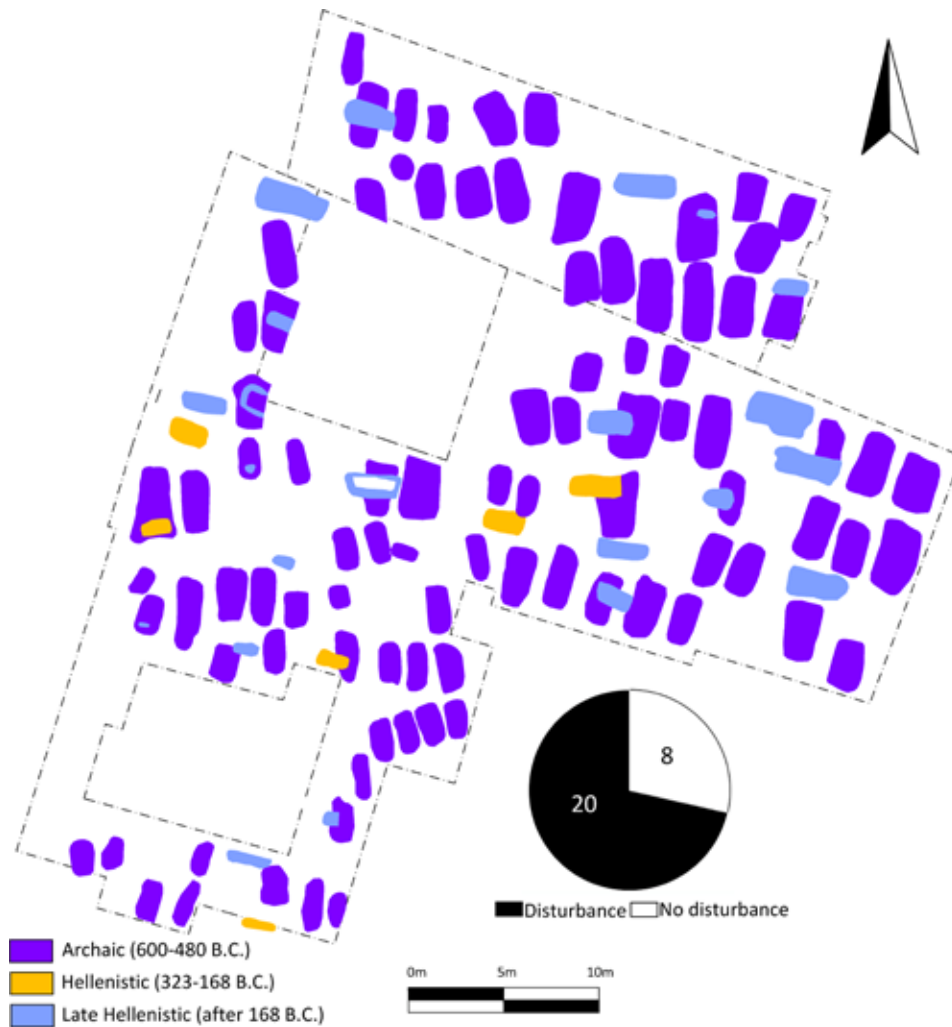

Fig. 2. Ground plan of the area of the Archaic cemetery (© Ephorate of Antiquities of Emathia).

During the EIA (1000–700 BC), graves are organized in the context of tumuli, forming clusters in the northern part of the necropolis (Fig. 1: n. 1). EIA tumuli (l. 10–20 m, h. 0.5–2 m) consist of transferred red soil, are often delimited by stone periboloi and were used for multiple burials in a time span of several generations (Andronikos 1969; Rhomiopoulou and Kilian-Dirlmeier 1989; Bräuning and Kilian-Dirlmeier 2013). The main type is the simple pit grave (80%), while there are also several pithos burials (15%). During the 7th century BC, the necropolis expands southwards and now tumuli are characterized by a denser use of stones. Apart from inhumations, which remain the prevalent practice, a distinguished group of twenty secondary cremations in cinerary urns of the 7th century B.C. has been investigated (Petsas 1961–1962; 1963; Bräuning and Kilian-Dirlmeier 2013; for the cremations see also Kakamanoudis 2019). The site/sites, where the burying groups that used the EIA – Early Archaic tumuli resided, is/are yet to be identified; it is doubtful whether it should be sought at the area of the later city of Aegae, since the remains of early habitation inside the city are rather scarce (Andronikos 1969, 3–4; Faklaris 1987, 933; Saatsoglou-Paliadeli 2002, 486–87).

According to the available data, the construction and use of these early tumuli ceased at the end of the 7th – beginning of the 6th century BC. At the same time, people started to bury their dead at a new area closer to the city (Fig. 1: n. 2) (for the city of Aegae, see the overviews of Drougou 2011 and Kottaridi 2011a). This development is probably connected to changes in the habitation model and the formation of the city of Aegae in this period. Apart from the spatial differentiation, important changes are also noted in the form of the cemetery (Fig. 2): the archaic pit graves are not organized in the context of tumuli, but are oriented in an N–S axis, with slight

Fig. 3. View of the Archaic pit graves and Hellenistic tile grave cut into one of them (© Ephorate of Antiquities of Emathia).

deviations, forming parallel rows (Kontogoulidou 2007; Kottaridi 2009). While the initial covering of clusters of graves with small-sized tumuli cannot be excluded, it is evident that the organization of the burial space changes significantly, in accordance with the prevalent pattern of the archaic necropolises of Macedonia (Kakamanoudis 2017, 427–30). At the same period, the use of two special burial clusters, characterized by limited access from the Archaic until the early Hellenistic period, commences: cluster B (Fig. 1: n. 3), comprised by nine large graves containing female inhumations, and cluster C (Fig. 1: n. 4) comprised by 21 elaborate graves, which, according to the preliminary data, housed exclusively male cremations, in contrast to the prevalent custom of inhumation, and also entailed an above ground ‘heroon’. The excavator has linked Cluster B to female members of the royal dynasty and Cluster C to the royal family of the Temenids (Kottaridi 2001; 2009; 2020d;).

In contrast, no important changes are observed in the layout of the necropolis during the Classical period (early 5th – mid. 4th century BC), as graves (mostly pit graves and fewer examples of other types, such as stone and mudbrick cist tombs) extend the existing clusters, in a more or less canonical way (Fig. 1: n. 5–6; Fig. 4) (Kottaridi 1996a; 1998; 2002). During the Archaic and the Classical periods, overlapping and disturbance of earlier graves are scarce, denoting that the location of the earlier graves was known and respected when new graves were opened, as the cemetery expanded to the north and west of the excavated archaic nucleus (Kottaridi 2020a).

Significant changes in the organization of the necropolis occur in the late Classical and early Hellenistic period, from the middle of the 4th century BC onwards, a period characterized by the extensive creation and use of burial tumuli. This development is not an isolated case at the necropolis of Aegae, but rather forms part of a wider phenomenon characterizing Macedonian necropolises of the period, as a considerable number of late classical and Hellenistic burial tumuli were erected in various sites, such as Pella, Pydna, Hagios Athanasios and Amphipolis (Schmidt-Dounas 2016; Kakamanoudis 2017, 483–88). These tumuli mainly cover and mark monumental grave types, such as large cist and Macedonian tombs. The creation of these tombs and tumuli was evidently undertaken by the upper social classes of the period, namely the environment of the royal family and the *hetairoi* (Chrysostomou 2019, 786–90), and was accompanied by the expansion of the areas that was

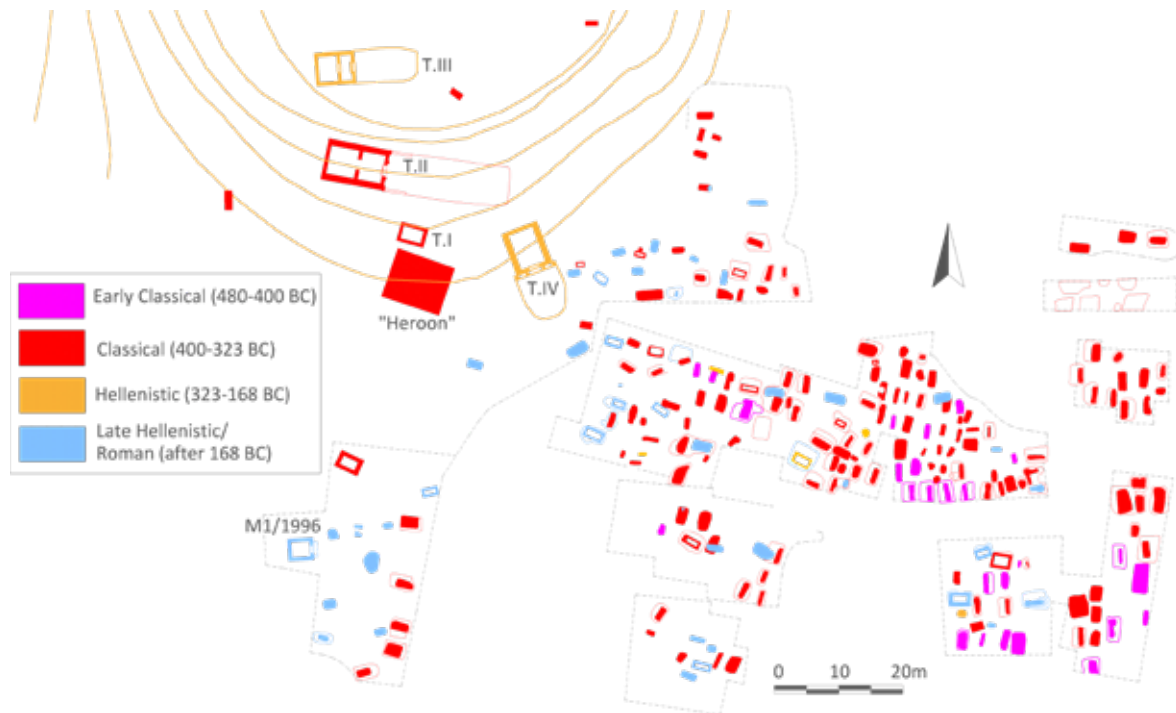

Fig. 4. Ground plan of the area of the Classical and Hellenistic cemetery, southeast of the Great Tumulus (© Ephorate of Antiquities of Emathia).

used for funerary purposes, as the pre-existing organized necropolises, with a dense concentration of burials, were not suitable for this purpose. However, there are certain cases, where tumuli were erected in the area pre-existing grave clusters, with two notable examples being the burial tumuli of Aineia (Vokotopoulou 1990) and Hagios Athanasios; in the latter case, several graves of the Hellenistic period were added among those of the archaic, with some of the earlier graves being destroyed when it was decided to build a large Macedonian tomb (Tsimbidou-Avloniti 1993).

At Aegae, this new period of tumuli construction is characterized by considerable differentiation, regarding the size of the tumuli and the number and type of graves they cover (Kakamanoudis forthcoming).

Large tumuli with a length of over 30 m, as those created in the above cited sites, are created to cover monumental stone-built graves, housing mostly the remains of costly cremations of the royal family and the upper social strata (Kottaridi 1996b; 2001). The earliest tumulus of this period excavated so far, possibly inaugurating a new period of construction and use of tumuli at the middle of the 4th century BC, is the so-called 'Oblong tumulus' (l. 44 m, h. 5 m) (Kyriakou 2008; 2016) (Fig. 1: n. 8). The largest tumulus of the necropolis was, by far, the Great Tumulus (l. 110 m, h. 12 m), at the western edge of the necropolis (Fig. 1: n. 7), which covered the famous royal tombs of the second half of the 4th century BC, originally covered by small adjacent tumuli (Andronikos 1984) (Fig. 4). To the early Hellenistic period belong tumulus 110 (l. 30 m, w. 20 m), at a small distance to the north of the 'Oblong Tumulus' (Kottaridi 2020b) (Fig. 1: n. 9) and the cluster of 'Heuzey tombs' (Drougou et al. 2019) (Fig. 1: n. 10), at the eastern edge of the necropolis. Close to the latter, another large tumulus, with an original diameter of about 45 m, covered a group of monumental tombs of the 3rd century BC ('Bella tombs', Andronikos 1984, 34–7), (Fig. 1: n. 11), with the two clusters possibly being created in the context of private estates. The erection of these large tumuli had a profound impact in the landscape of the necropolis, as they functioned thereafter as important landmarks, perpetuating the memory of the deceased buried in them. In the case of the Great Tumulus and the Oblong Tumulus, this character is further accentuated by the existence of above-ground monuments, possibly functioning as 'heroa' in honor of the venerable dead (Andronikos 1977: 4–6; Kyriakou 2019).

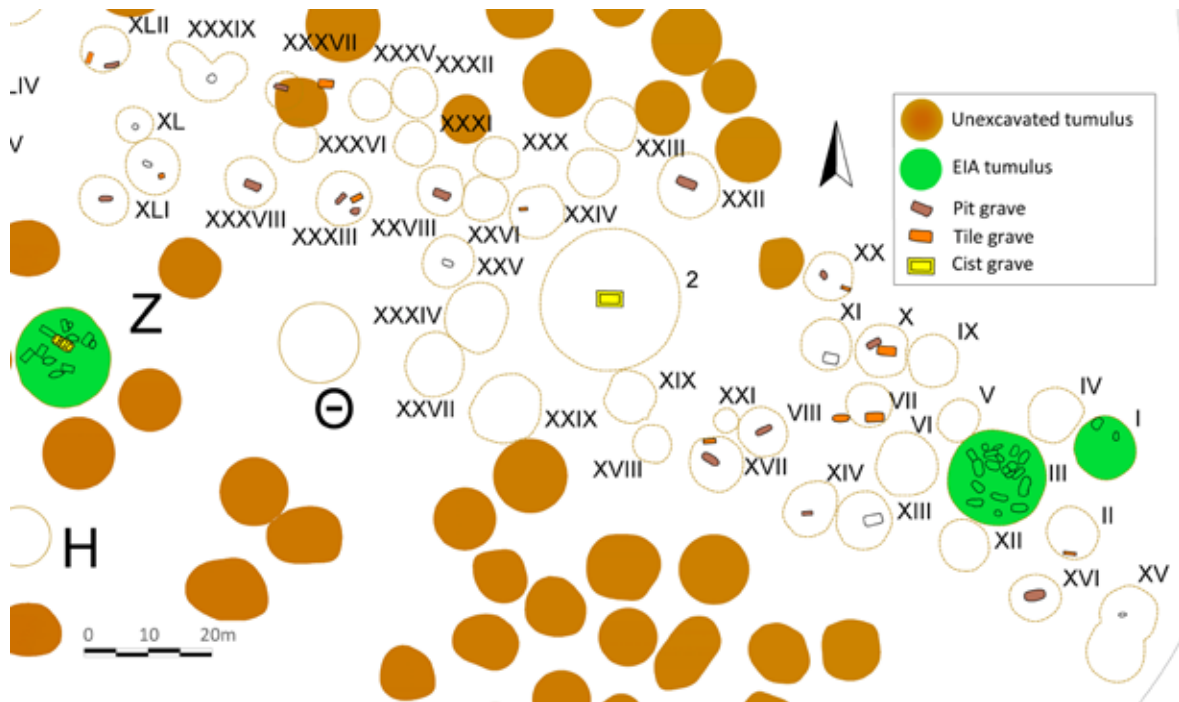

Fig. 5. Ground plan of part of the salvage excavation conducted prior to the construction of the modern road, with the typology of the Hellenistic graves (© Ephorate of Antiquities of Emathia).

However, at the necropolis of Aegae the creation of tumuli is not exclusively linked to monumental graves, nor is it limited in the late Classical and the early Hellenistic period. Rather, the covering of a various number and type of graves with tumuli alludes to an increased variability regarding the burial practices and the choices of the users of the necropolis. More specifically, several middle-sized tumuli, with a length of ± 15 m, were created at the early Hellenistic period, covering and functioning as collective markers of a larger number of simpler grave types, such as mudbrick, pit and tile graves, for example Tumulus LXIX–LXXI (Petsas 1963) (Fig. 1: n. 12) and Tumulus 161 (Kottaridi 2020b) (Fig. 1: n. 13). These tumuli were in all probability created by familial groups and were used for a rather brief period of time, as the finds of their graves are clustered in the last quarter of the 4th century and the beginning of the 3rd century BC, i.e., in the time span of one or two generations.

The practice of erecting burial tumuli is preserved throughout the middle and late Hellenistic period. Tumuli of rather small dimensions, often delimited by a stone enclosure, are created among the pre-existing tumuli of the EIA – Early Archaic period and under the possible influence of the larger tumuli of the late Classical – early Hellenistic period. These small tumuli were excavated mainly in the course of the salvage excavation that preceded the construction of the modern road (Petsas 1961–1962) (Fig. 1: n. 14) and more recently west of ‘Heuzey’ cluster, at the eastern edge of the necropolis (Kottaridi 1998) (Fig. 1: n. 15). They covered a few pit and tile graves containing rather poor furnished or even unfurnished inhumations and fewer cremations (Fig. 5). This fact implies that the practice of defining and marking of graves with a stone peribolos and the subsequent erection of a tumulus is endorsed by a considerable segment of the population of Aegae and is preserved until the final period of its systematic use (1st century AD).

During the Hellenistic period, a considerable number of scattered graves were also created at the area of the former Archaic and Classical extended cemetery (Fig. 1: n. 2, 4, 5). These graves also contained rather poorly furnished or unfurnished inhumations in tile and pit graves, oriented to the characteristic for the period E–W axis, different from the orientation of the Archaic and Classical pit graves (Figs. 2–3).

THE REUSE OF THE BURIAL SPACE OF THE TUMULI CEMETERY

The ‘return’ of the inhabitants of Aegae to the area of the earlier tumuli brings forth the matter of the relationship between the users of the necropolis in different time periods. The chronological distance of several centuries between the tumuli of the EIA – Early Archaic (10th–7th century BC) and the tumuli of the late Classical, Hellenistic and early Roman period (4th century BC – 1st century AD), raises the following question: did the people of the later period had consciousness of the individual, collective or cultural identity of the people that were already buried for hundreds of years there? Should this ‘return’ be perceived as the result of an intentional linkage with the burial customs of the physical –or perceived– ‘ancestors’, as has been suggested for the case of the ‘Oblong Tumulus’ (Kyriakou 2016, 147–48)? Or, alternatively, should it be understood as the result of practical factors, such as the unavailability of free space for burials and the unavoidable expansion of the necropolis to areas that were already used in the past?

In order to tackle this issue and understand the nature of this return, a crucial matter is the spatial relationship between the graves and the tumuli of the different periods and the degree in which the later disturbed, or not, the earlier ones. According to the available data, most tumuli of the EIA – Early Archaic period seem to have remained undisturbed. To this category belong the tumuli excavated by Andronikos in the northern part of the necropolis (Fig. 1: n. 1), but is also true for most of the tumuli excavated by Petsas prior to the construction of the modern road, even when new tumuli were created in their immediate vicinity. A prime example is Tumulus III (Fig. 1: n. 15), which remained intact and seems to have been taken into account as various smaller tumuli were created around it in the course of the Hellenistic period (Fig. 5). Stone-built tumuli that contained a large number of 7th century inhumations and cremations, further to the west (Fig. 1: n. 17–18), were also found undisturbed and spatially framed by Hellenistic tumuli.

However, there are a few cases of clear disturbance, with the most characteristic example being Tumulus Z of Andronikos’ excavation (Fig. 1: n. 16), in which some of the EIA graves were destroyed during the construction of the Hellenistic cist grave in the central part of the tumulus (Andronikos 1969, 22–7) (Fig. 5). Similar disturbances have been observed at the case of the recently excavated tumulus 110 (Fig. 1: n. 9), where the early Hellenistic graves partially disturbed some of the Early Archaic graves (Kottaridi 2020b, 40) (Fig. 6). Analogous seems to be the case of the tumulus that covered the Macedonian tomb of Bloukas plot (Fig. 1: 19), where apart from a Macedonian tomb and few other Hellenistic pit graves, several disturbed EIA burials are mentioned (Pandermalis 1972, 150).

Apart from these clear-cut cases, fragments of vases, and less often metal finds, of the EIA – Early Archaic period were found in the fill of various tumuli, for example tumuli I, Σ, Ψ and Ω excavated by Andronikos, who mentions that these were prehistoric tumuli, reused in the Hellenistic period; however, no extant early burials were found in them (Andronikos 1953, 149–50; 1959, 59–61; 1970, 71–2). Similar early finds are also mentioned in the preliminary reports about the numerous Hellenistic tumuli excavated by Petsas (Petsas 1961–1962; 1963). These early finds could stem from an unidentified number of disturbed graves or they could be contained in the soil from which the tumuli were constructed or expanded. Alternatively, in some cases they could be the result of later chance disturbances on the area of the cemetery, from modern construction or ploughing, although the area of the tumuli cemetery has not been the subject of systematic exploitation (Kyriakou 2016, 152). The conditions under which the excavation of most of the tumuli was conducted in the 1950s and 1960s and the respective documentation, do not enable a more detailed examination of this matter. Therefore, it is difficult to arrive in any firm conclusions about the overall degree in which the existence of earlier graves was respected, or not. It is worth stressing at this point, that we should not take for granted a uniform approach on behalf of the users of the cemetery. Various actors may have had different attitudes and the reuse of the wider burial space of the tumuli cemetery may have taken different forms and may have changed during the course of the Hellenistic period.

Bearing in mind the above limitations, according to the data gathered so far, there are not any indications for the secondary treatment of the EIA – Early Archaic burials during the later periods. The impression that we gain

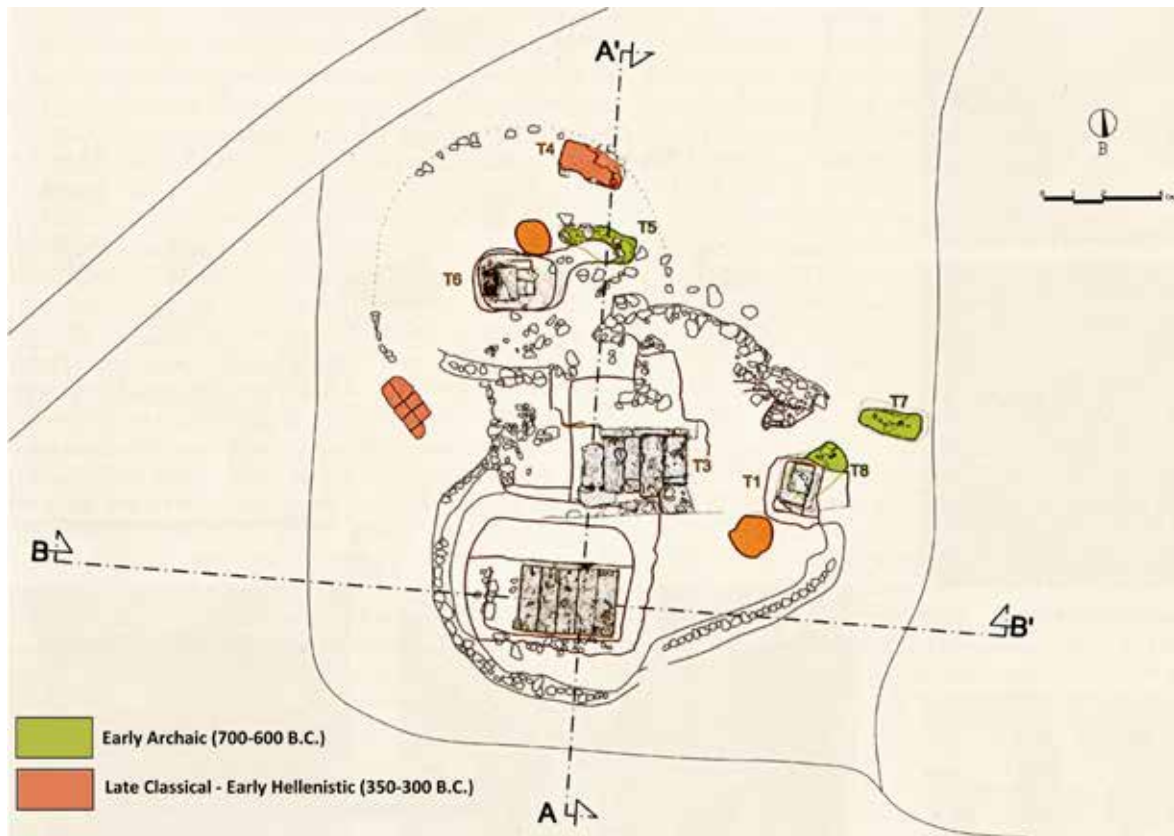

Fig. 6. Ground plan of Tumulus 110 (after Kottaridi 2020b: fig.10).

is that people of the late Classical and Hellenistic periods perceived in the landscape and respected the existence of the earlier tumuli, without, however, any active interaction with the early graves, apart from certain instances of their disturbance. The small height of the early tumuli, which did not exceed the height of two meters during their excavation, hints to the possibility of unintentional disturbance, as the existence of the earlier graves may have been realized only when they were encountered as new graves were dug. It is difficult to estimate how the grave-diggers of the Hellenistic period handled and interpreted the artifacts and human remains that they encountered. In some cases, it is evident that finds from the disturbed graves were left in situ and were re-buried them next to the newly created graves (for example in tumulus Z). Aside from that, only a few of the excavated tumuli contained both preserved graves of the earlier and later periods (tumulus Z, tumulus LXXIII, tumulus 110, tumulus of Bloukas Plot). Therefore, the main link between the EIA – Early Archaic and late Classic – Hellenistic tumuli and burials seems to be that of the spatial proximity, with the burials and the tumuli of the later period gradually filling the available space between the earlier dispersed tumuli and becoming incorporated to the unified funerary landscape of the vast tumuli cemetery, as it has survived until today. A last sporadic chapter, accentuating the timeless burial use of the plain, was added in the biography of the tumuli cemetery in the post-Byzantine period, when some of the older tumuli, tumuli Δ (Andronikos 1969, 15–6) (Fig. 1: n. 20) and C–CI (Petsas 1961–1962, 241–4) (Fig. 1: n. 21), were used again for new burials. While it is at least uncertain whether the people burying in these tumuli in this late period had any idea of the people that were already buried there, the spatial co-existence of graves that have a chronological distance of almost three millennia, presents a special archaeological interest. As a final instance of reuse, several fragments or roof-tiles, bearing engraved inscriptions of religious character, such as ‘Ἰησοῦς Χριστὸς Νικά’ και ‘Ἰησοῦς Χριστὸς Μήτηρ Θεοῦ’ (Fig. 7) were placed in secondary use in the burials of tumulus CI (the same practice has been recently verified in the post-byzantine burials at the surrounding area of the church of the Assumption of the Virgin in Komotini (Adamantidou et al. forthcoming).

Fig. 7. Tumulus CI, roof tile fragments with engraved inscriptions (photos and drawings by the author).

THE REUSE OF THE BURIAL SPACE OF THE ARCHAIC AND CLASSICAL CEMETERY

Regarding the reuse of the burial space of the Archaic and Classical extended cemetery, an important factor must have been the unavailability of free space, for its horizontal expansion, which, as mentioned above, was the rule in former periods. Around 70% of the graves opened at the area of the excavated part of the archaic cemetery disturbed the earlier graves (Figs. 2–3), a disturbance possibly linked to the fact that these graves were not marked or that their marking had already perished, possibly due to their looting, and the position of individual graves was no longer visible. At the area of the Classical cemetery, the extent of disturbance is considerably lower and the Hellenistic graves seem to have been incorporated in a more canonical way to the existing clusters (Fig. 4). This difference could be linked to their more spacious arrangement or to the fact that the marking of individual graves or cluster of graves was still preserved and was, to some extent, respected. A similar pattern or reuse and disturbance in areas of the cemetery of the archaic and classical cemetery during the Hellenistic period has also been detected in the nearby site of Sfikia (Kottaridi and Brecolaki 1997; Kottaridi 2004). At Aegae, several of these graves can be dated by their finds from the middle of the 2nd century onwards, after the roman conquest of the kingdom of Macedonia and the disruption of the old hierarchy in the first capital of the Macedonians. It is logical to assume that this change was accompanied by the transgression or abolishment of former provisions pertaining the allocation and use of the burial space.

The eclipse of such provisions is evident at the case of the monumental Hypostyle grave YI of Burial Cluster C (Fig. 1: n. 4) (Kottaridi 2020c). Apart from the apparent importance of this grave, dated to the middle of the 5th century BC, for the discussion about the evolutionary process that led to the creation of the type of the Macedonian tomb, what concerns us here is the fact that a new chapter was added to the biography of the monument after its looting and partial destruction. More specifically, the grave was found filled with later material, including large concentrations of broken vases, faunal remains of various animals and especially horses, as well as a great number of human bones, belonging almost exclusively to hundreds of skeletons of newborns or embryos (Kottaridi 2020c, 167; Xanthopoulos forthcoming). The preliminary study of the pottery found deposited in the grave, places this secondary use of the grave to the second half of the 2nd – early 1st century BC. Future study and publication of this material will undoubtedly contribute to a better understanding of the character of the reuse of this especially important grave.

THE REUSE OF OBJECTS AS HEIRLOOMS

According to our present state of knowledge, the practice of reusing objects as heirlooms was extremely scarce at the necropolis of Aegae. One of the few verified cases is encountered in the Macedonian Tomb II of the Great Tumulus: namely a bronze tripod that according to its inscription was a prize from the games of Hera at Argos (Andronikos 1984, 165, fig.133–134; Kottaridi 2011b, 6, fig. 6–7). The object is dated to the 5th century BC and is, therefore, several decades earlier than the rest of the objects deposited in the unlooted tomb. Its inclusion in the funerary inventory is evidently linked to the legendary descentance of the royal dynasty of the Temenids from the Peloponnese, and more specifically from Argos. According to the surviving ancient literature, several Macedonian kings have participated in the Olympic games, already from the early 5th century (Herodotus, 5.22) and king Philip II, who has been identified by its excavator, Andronikos, as the occupant of the tomb, has won in horse-racing at the Olympics of 348 BC (Plutarch, Alex. 4.5; for the controversy over the identification of the dead of Tomb II see Hatzopoulos 2008).

THE REUSE OF *SPOLIA*

The last aspect of reuse that will be briefly reviewed in this article is the reuse of *spolia* as building material. A special, well-known case is that of the grave-markers reused as building material in the Great Tumulus (Fig. 1: n. 7). More specifically, at least 54 fragmented grave markers were found in the fill of the tumulus, mainly stelae with painted decoration (Saatsoglou-Paliadeli 1984; Kalaitzi 2016, 31–8; Kalaitzi and Verri 2023, 147–52). As the grave markers, dated from the last quarter of the 5th to the first quarter of the 3rd century BC, represent a tiny fragment of the materials used for the construction of the tumulus, their secondary inclusion in it seems to have apart from a practical an additional ideological significance. This possibility is reinforced by the observation that some of the stelae's fragments were not just dumped in the fill of the tumulus, but seem to have been placed in a manner that denotes a deliberate care (Saatsoglou-Paliadeli 1984, 10–1). The excavator linked their destruction to the ancient testimonies for the looting of the royal cemetery of Aegae by the Gallic mercenaries of king Pyrrhus, in 274/3 BC (Plutarch, Pyrrhus XXVI, 11–13; Diodorus XXII, 11.2) and attributed the creation of the giant tumulus to the king of Macedonia Antigonos Gonatas (Andronikos 1976).

Apart from the above exceptional case, *spolia* were mainly found reused in the construction of stone-built graves scattered on the necropolis.

The earliest example known to date is the unlooted early Hellenistic cist grave of tumulus 110 (Fig. 1: n. 9; Fig. 6), covered with five Doric architraves in secondary use, stemming from a monumental structure, a stoa or a temple of considerable size (Kottaridi 2020b). In the same period, we should also probably place the already mentioned looted cist grave of tumulus Z (Fig. 1: n.16), built from stone blocks from some earlier destroyed building(s) (Andronikos 1969, 23).

Special is the case of the small Macedonian tomb M1/1996, investigated at a small distance south of the royal graves of the Great Tumulus (Fig. 1: n. 22; Fig. 4). This grave was built of material in secondary use, and more specifically reworked drums of Doric columns (Fig. 8) (see Tsimbidou-Avloniti 1985–1986 for a similar example from the area of Thessaloniki). The heavily disturbed grave contained several vases, coins and a great amount of animal bones that should probably be related to its secondary use, after its looting, similarly to the above-mentioned hypostyle grave Y1 of Cluster C. According to the excavator, the dimensions of the columns suggest that they could belong to the façade of the palace of Aegae; she also places the construction of the grave after the middle of the 2nd century BC, considering it to be one of the few Macedonian tombs created after the roman conquest of Macedonia (Kottaridi 2020a, 167; see Mangoldt 2012, 296–97 for a contrary opinion and a list of Macedonian tombs partially or completely built of material in secondary use).

Fig. 8. View of Macedonian Tomb M1/1996 (© Ephorate of Antiquities of Emathia)

To the latest phase of use of the necropolis belong the cist grave of Tumulus 261 (Fig. 1: n. 23), dated to the 1st century BC and covered with six stone blocks in secondary use (Kottaridi 2020a, 55, fig. 17), and a cist grave created in the area of Cluster B (Fig. 1: n. 3), dated to the 2nd century AD and covered by two marble funerary reliefs of the first half of the 1st century BC (Allamani-Souri 2014, 84–5, 288, cat.no. 16–17; Siganidou 1982). The two reliefs, depicting a male figure accompanied by a servant and a female figure, were probably originally integrated into some wider funerary monument. The formation of mouldings at the back side of these reliefs, implies that the relief decoration of the front side was carved in earlier architectural members, possibly placed as *orthostatai* at a pedestal of the 4th century BC, and, therefore, the reliefs were actually used as covering slabs of the roman grave in a third use (Fig. 9).

The practice of reuse of *spolia* for the construction of stone-built graves is attested even after the abandonment of the city and the possible relocation of most of its inhabitants to a new settlement after the 1st century AD (Drougou 2009). To this period belongs cist grave K1/1998, excavated at the eastern edge of the necropolis (Fig. 1: n. 10), which contained one primary and five secondary burials dated to the imperial Roman or early Byzantine period. The grave was built exclusively by architectural members in secondary use and was covered by semi-columns of *poros* stone and a pediment made of sandstone, *spolia* from earlier funerary monuments (Kottaridi 1998). The burials were deposited in the grave from an opening that was carefully closed with an inscribed marble relief of the 1st century BC bearing an especially moving epigram (Kontogoulidou 2011). Possibly at the same period we should place another peculiar cist grave with multiple use, excavated at the west of the palace of Aegae, inside the abandoned city. This grave contained one primary and six secondary burials and consisted exclusively of stone pseudo-windows from the façade of the monumental building, preserving, by this practice, this valuable architectural element (Fig. 10).

Fig. 9. Marble reliefs Λ24 and Λ27 (photo by the author).

Fig. 10. Marble pseudo-windows in secondary use in a cist grave created west of the palace (© Ephorate of Antiquities of Emathia).

DISCUSSION

The practice of reuse of the burial space at Aegae seems to have had somewhat different character at the area of the tumuli cemetery and at the area of the extended Archaic and Classical cemetery. In the latter case, this reuse had the character of a direct intervention in the earlier structure of the cemetery, resulting in the frequent disturbance of earlier graves. It seems, therefore, that this it was mainly defined by practical factors, as is the unavailability of free areas and the limited visibility of the earlier, to a great extent looted, graves. However, certain differences can be observed between the different excavated parts: disturbance seems to be more frequent in the excavated archaic nucleus than in the classical cemetery excavated to the southeast of the Great Tumulus. The majority of the excavated graves were created after the end of the 3rd – beginning of the 2nd century BC and especially after the middle of the 2nd century. However, the study of their pottery, currently carried out by the author, suggests that some of these graves should be dated already to the first half of the 2nd century BC, and predate, therefore, the roman conquest. This implies that the practice of reuse of the area of the archaic and classical cemetery should not be attributed exclusively to alterations caused by the roman conquest.

The situation seems to be more complex at the northern part of the necropolis. Tumuli were durable monuments of the social landscape, destined to remain visible and perpetuate the memory of the deceased; they also functioned as means of communication between the living and the dead and could also serve as symbols of unity among the community of the descendants (Bejko 2016). The physical marking of the land and the building of a tumulus can also be perceived as a sign of the intention of a social group to establish authority over a particular place (Martin-McAuliffe 2016). The use of the EIA – Early Archaic tumuli at Aegae for successive burials, incorporated in the tumulus in a time span of several generations or even centuries, accentuated this character and their importance as places of reverence for the social groups that used them. It is undoubtable that the presence of these early tumuli was noticeable and affected the perception of the landscape and the way new tumuli were added in the necropolis from the middle of the 4th century onwards; in fact, the existence of early tumuli may have contributed significantly to their extensive use in the later periods. The creation of burials in the immediate vicinity of early, presumably already considered as ancient, tumuli and burials may have carried a specific symbolic significance (Williams 1998) and can be perceived as a mean of emulation of the burial customs of the ‘ancestors’ (Parker-Pearson 1993; but see also Whitley 2001 and the interesting discussion upon ancestry, memory and land in Ingold 2000, 132–51). The survival of specific shapes of pottery, such as jugs with a cutaway neck, used as offerings in graves from the EIA well into the Archaic and Classical, and even to the Hellenistic periods at Aegae, can be perceived as another material aspect of the intention to forge and retain a tangible link with the past (similar instances of survival or ‘earlier’ types of pottery and bronze jewelry in ‘later’ periods have been also noted in other necropolises of Macedonia, see for instance Allamani-Souri 2008, 354–56; Misailidou-Despotidou 2011). However, the interaction with the earlier burials seems to have been kept at a minimum and for the moment there is no concrete material evidence that could support the idea that specific early tumuli/group of tumuli acquired an increased significance in later periods; hence, the existence of some form of ancestor cult, similar to those observed in other parts of the Greek world (Antonnacio 1995), is not substantiated.

As far as the attitude of the upper social classes is concerned, the intentional stressing of the claimed descentance of the royal dynasty of the Temenids from Heracles and the Peloponnese, materially reflected in the reuse of the bronze inscribed tripod of the 5th century BC in the Macedonian tomb II of the Great Tumulus, is well known and well-studied (Mallios 2011) and can be perceived as an explicit case of political and ideological exploitation of the past. As has been noted, the adoption of the rite of cremation as a mean of differentiation during the Archaic period, when it is exclusively reserved for the dead of Royal Cluster C, and its culmination with the lavish funerary pyres of the late Classical and early Hellenistic periods, also evoked specific allusions to the funerary practices of a heroic past (Kottaridi 1996b).

Finally, as far as the use of *spolia* is concerned, the reuse of the grave markers at the Great Tumulus is considered to be analogous to that of other cases where violently destroyed funerary monuments have been

used as building material in public works, for example at the reinforcement of the fortifications of Demetrias (Arvanitopoulos 1928) and Chersonesos (Posamentir 2010); however, in the case of the Aegae, the practical contribution of the inclusion of the fragmented stelae in the building of the tumulus was rather meagre and a possible symbolic significance of this act must not be overlooked. Apart from this special case, the practice of reuse of *spolia* is mainly encountered at Aegae in stone-built graves. As this practice mainly characterizes the later period of use of the necropolis, it testifies to the survival of the tendency for the creation of monumental graves even after the Roman conquest and it should be studied in conjunction with the destruction and rearrangement horizon that has been noticed from the mid-2nd century onwards in various sectors of the ancient city, for example at the sanctuaries of the Mother of Gods (Drougou 2009) and of Eukleia (Kyriakou and Tourtas 2013), at the monumental palace (Kontogoulidou and Lioulis forthcoming) and at the acropolis (Faklaris 1996). Both in the secular and the funerary sphere, the inhabitants of Aegae reshaped space and monuments, adjusting them, and adjusting themselves, to the new sociopolitical reality of the Roman period. Future comparative study of the reused architectural members and the excavated monumental public buildings and graves of Aegae, could lead to a possible localization of their provenance. This, in turn, could help us understand if the nature of their reuse in these specific graves was purely practical and they were just used as easily accessible building material, or this practice had also some supplementary symbolic meaning. The only case in which additional importance has been ascribed to the reuse of *spolia*, is that of the unlooted early hellenistic cist-grave of tumulus 110, where the use of the Doric architraves for the covering of the grave has been connected to “some kind of special status of the deceased” (Kottaridi 2020b, 40). The erection of the small Macedonian tomb M1/1996 at a small distance south of the royal tombs of the Great Tumulus, may also have carried a special significance; the intention for a linkage with the monumental past would be highlighted if its building material stems indeed from the destroyed monumental façade of the palace of Aegae.

BIBLIOGRAPHY

- Adamantidou, A., C. Arabatzis, C. Papastergiou, and E. Gkountakou. Forthcoming. “Η Ανασκαφή του Μεταβυζαντινού Νεκροταφείου στον Περιβάλλοντα Χώρο του Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κομοτηνής.” *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 34.
- Allamani-Souri, V. 2008. “Η Εξέλιξη του Ανασκαφικού Έργου στο Αρχαίο Νεκροταφείο.” *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 22: 351–360.
- _____. 2014. *Επιτύμβιες Στήλες και Ανάγλυφα από τη Βέροια και την Περιοχή της*. Thessaloniki: Archaeological Institute of Macedonian and Thracian Studies Publications 17.
- Andronikos, M. 1953. “Ανασκαφή Νεκροταφείου Βεργίνης.” *Prakt*:141–58.
- _____. 1959. “Ανασκαφή Νεκροταφείου Βεργίνης.” *Prakt*:59–70.
- _____. 1969. *Βεργίνα I. Το Νεκροταφείο των Τύμβων*. Athens: En Athenais Archaialogike Hetaireia.
- _____. 1970. “Sarissa.” *BCH* 94:91–107.
- _____. 1976. “Ανασκαφή στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνης.” *AAA* IX (2):124–9.
- _____. 1977. “Βεργίνα. Οι Βασιλικοί Τάφοι της Μεγάλης Τούμπας.” *AAA* 11:1–72.
- _____. 1984. *Οι Βασιλικοί Τάφοι και οι Άλλες Αρχαιότητες*. Athens: Ekdotike Athenon.
- Antonaccio, C. 1995. *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*. Maryland: Rowman & Littlefield.
- Arvanitopoulos, A.S. 1928. *Γραπτά στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*. Athens: En Athenais Archaialogike Hetaireia.
- Bejko, L. 2016. Social Landscape and Tumuli Burials in Late Bronze and Early Iron Age Southeastern Albania. In *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC*, edited by U. Kelp and O. Henry, 75–87. Topoi Berlin Studies of the Ancient World. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Bräuning, A., and I. Kilian-Dirlmeier. 2013. *Die eisenzeitlichen Grabhügel von Vergina. Die Ausgrabungen von Photis Petsas 1950–1961*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 119. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Chrysostomou, P. 2019. *Οι Μακεδονικοί Τάφοι του Αρχοντικού και της Πέλλας II*. Thessaloniki: ΥΠ.ΠΟ.Α.
- Drougou, S. 2009. “Βεργίνα. Η Εικόνα του Έλους της Πόλης των Αιγών.” *Εγνατία* 13:121–32.
- _____. 2011. “Vergina – The Ancient City of Aegae.” In *Brill’s Companion to ancient Macedon: Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC – 300 AD*, edited by R. Lane Fox, 243–56. Boston, Leiden: Brill.
- Drougou, S., C. Kallini, and L.A. Trakatelli. 2019. *Βεργίνα. Η Νεκρόπολη των Αιγών. Οι τάφοι «Heuzey» – Ο Τάφος «με το Περιστέρι» στα Παλατίτσια*. Thessaloniki: University Studio Press.
- Faklaris, P. 1987. “Ταφή Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη Βεργίνα.” In *Αμνηστός: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, edited by M. Tiverios, S. Drougou and C. Saatsoglou-Paliadeli, 923–34. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 1996. “Βεργίνα. Ο Οχυρωματικός Περίβολος και η Ακρόπολη.” *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 10A:69–78.
- Hatzopoulos, M. 2008. “The Burial of the Dead (at Vergina) or the Unending Controversy on the Identity of the Occupants of Tomb II.” *Tekmeria* 9:91–118.
- Ingold, T. 2000. “Ancestry, Generation, Substance, Memory, Land.” In *The Perception of the Environment*, edited by T. Ingold, 132–51. London & New York: Routledge.
- Kakamanoudis, A. 2017. “Η Οργάνωση των Χώρων Ταφής στην Αρχαία Μακεδονία: από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως την Ελληνιστική περίοδο.” Ph.D. diss., Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 2019. “Τεφροδόχα Χυτροειδή Αγγεία (Πύραυνοι) Πρώιμης Αρχαϊκής Περιόδου από το Νεκροταφείο των Τύμβων στη Βεργίνα.” In *Τῶ διδασκάλῳ. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Ακαμάτη*, edited by N. Akamatis, A. Vounoulis, A. Laftsidis and N. Poulakakis, 179–88. Thessaloniki.
- _____. Forthcoming. “Η οργάνωση του Νεκροταφείου των Τύμβων στις Αιγές κατά την Ελληνιστική περίοδο.” In *Ημαθιν. Μνήμη, Πολιτισμός και Ιστορία στην Ημαθία – Επιστημονικό Συνέδριο. Αμφιθέατρο του Νέου Μουσείου των Αιγών, 6–8 Δεκεμβρίου 2019*.
- Kalaitzi, M. 2016. *Figured tombstones from Macedonia, fifth – first century BC*. Oxford: Oxford Monographs on Classical Archaeology, in collaboration with the Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation.
- Kalaitzi, M. and G. Verri. 2023. “The Figured Stelai from the “Great Tumulus” of Aigai Revisited: New Findings on the Distribution of Pigments and Aspects of their Iconography.” In *Archaeology of Colour. Technical Art History Studies*

- in *Greek and Roman Painting and Polychromy*, edited by H. Brecoulaki, 147-190. Μελετήματα 87. Athens: Institute of Historical Research, National Hellenic Research Foundation.
- Kontogoulidou, E. 2007. "Σωστική Ανασκαφή στην Αρχαϊκή Νεκρόπολη των Αιγών 2007." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 21:143-48.
- _____. 2011. "Μία Ανάγλυφη Επιτύμβια Στήλη με Επίγραμμα από τη Νεκρόπολη των Αιγών." *Meletemata Emathias* 3:15-41.
- Kontogoulidou, E., and S. Lioulis. Forthcoming. "Η Ανθρώπινη Δραστηριότητα στο Ανάκτορο των Αιγών Μετά την Καταστροφή του." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 30.
- Kottaridi, A. 1996a. "Βεργίνα 97." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 10A:79-91.
- _____. 1996b. "Βασιλικές Πυρές στη Νεκρόπολη των Αιγών." *Ancient Macedonia VI*: 631-642.
- _____. 1998. "Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βεργίνα το 1998. Νέα Ευρήματα από τη Νεκρόπολη των Αιγών." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 12:405-12.
- _____. 2001. "Το Έθιμο της Καύσης και οι Μακεδόνες. Σκέψεις με Αφορμή τα Ευρήματα της Νεκρόπολης των Αιγών." In *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Συμποσίου, Ρόδος, 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999*, edited by N. Stampolidis, 359-71. Athens: University of Crete.
- _____. 2002. *ArchDelt* 57, *Chron.* B3b:430.
- _____. 2004. "Οι Ανασκαφικές Έρευνες της ΙΖ' ΕΠΚΑ στην Ορεινή Μακεδονία και η Ταύτιση της Αρχαίας Λεβαΐας." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 8:543-50.
- _____. 2009. "Η Νεκρόπολη των Αιγών στα Αρχαϊκά Χρόνια και οι Βασιλικές Ταφικές Συστάδες." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 20 *Chronia*:143-53.
- _____. 2011a. "Aegae. The Macedonian metropolis." In *From Heracles to Alexander the Great. Treasures from the Royal Capital of Macedon, a Hellenic Kingdom in the Age of Democracy*, edited by A. Kottaridi and S. Walker, 153-66. Oxford: Ashmolean Museum.
- _____. 2011b. "The Legend of Macedon. A Hellenic Kingdom in the Age of Democracy." In *From Heracles to Alexander the Great. Treasures from the Royal Capital of Macedon, a Hellenic Kingdom in the Age of Democracy*, edited by A. Kottaridi and S. Walker, 1-24. Oxford: Ashmolean Museum.
- _____. 2020a. "The Royal Necropolis of Aigai: Walking Through the Centuries." In *Macedonian Fragments. From Aigai to the Hellenistic World*, edited by A. Kottaridi, 45-55. Ephorate of Antiquities of Emathia: Eurasia Publications.
- _____. 2020b. "The 'Anatomy' of a Tumulus." In *Macedonian Fragments. From Aigai to the Hellenistic World*, edited by A. Kottaridi, 36-44. Ephorate of Antiquities of Emathia: Eurasia Publications.
- _____. 2020c. "Aigai in the Hellenistic period." In *Macedonian Fragments. From Aigai to the Hellenistic World*, edited by A. Kottaridi, 155-68. Ephorate of Antiquities of Emathia.
- _____. 2020d. "The Royal Necropolis of Aigai 2012-2013: Five New Royal Tombs and the Solution to an Old Problem." In *Macedonian Fragments. From Aigai to the Hellenistic World*, edited by A. Kottaridi, 27-35. Ephorate of Antiquities of Emathia: Eurasia Publications.
- Kottaridi, A. and C. Brecoulaki. 1997. "Αρχαιολογικές Έρευνες στα Ημαθιώτικα Πιέρια." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 11:109-14.
- Kyriakou, A. 2008. *Η Στενόμακρη Τούμπα της Βεργίνας. Ταφικές Πρακτικές στη Μακεδονία του 4ου αι. π.Χ.* Thessaloniki: Kornilia Sfakianaki.
- _____. 2016. "The History of a Fourth Century BC Tumulus at Aigai/Vergina. Definitions in Space and Time." In *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC*, edited by U. Kelp, and O. Henry, 143-161. Topoi Berlin Studies of the Ancient World. Berlin/Boston: De Gruyter.
- _____. 2019. "Το ταφικό μνημείο της Στενόμακρης Τούμπας στη Βεργίνα: ανιχνεύοντας τη Μορφή, τον Χώρο και τις Συνάφειες στη Νεκρόπολη των Αιγών κατά τον 4ο αιώνα π.Χ." In *Τῷ διδασκάλῳ. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Ακαμάτη*, edited by N. Akamatis, A. Vounoulis, A. Laftsidis and N. Poulakakis, 197-208. Thessaloniki.
- Kyriakou, A. and A. Tourtas. 2013. "After Destruction: Taking Care of Remains in the Sanctuary of Eukleia at Aegae (Vergina)." In *Destruction: Archaeological, Philological and Historical Perspectives, Louvain-La-Neuve 2011*, edited by J. Driessen, 299-318. Louvain-La-Neuve: Presses Universitaires de Louvain.
- Mallios, G. 2011. "Μύθος και Ιστορία. Η περίπτωση της Αρχαίας Μακεδονίας." Ph.D. diss., Aristotle University of Thessaloniki.
- Mangoldt, H. 2012. *Makedonische Grabarchitektur: Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläufer*. Tübingen: Ernst Wasmuth.

- Martin-McAuliffe, S. 2016. "Defining Landscape. The Prehistoric Tumulus at Lofkënd, Albania." In *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC*, edited by U. Kelp and O. Henry, 89–99. Topoi Berlin Studies of the Ancient World. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Misailidou-Despotidou, V. 2011. *Χάλκινα Κοσμήματα Αρχαϊκών Χρόνων από τη Μακεδονία. Έρευνα στα Χάλκινα Κοσμήματα των Νεκροταφείων της Αγίας Παρασκευής και της Νέας Φιλαδέλφειας*. Thessaloniki: Archaeological Institute of Macedonian and Thracian Studies Publications.
- Pandermalis, D. 1972. Ο Νέος Μακεδονικός Τάφος της Βεργίνας. *Makedonika* 12:147-182.
- Parker Pearson, M. 1993. "The Powerful Dead: Archaeological Relationships between the Living and the Dead." *CAJ* 3:203–29.
- Petsas, P. 1961–1962. "Ανασκαφή Νεκροταφείου Βεργίνης 1960/61." *ArchDelt* 17, A', *Meletai*:218–88.
- _____. 1963. "Ανασκαφή Αρχαίου Νεκροταφείου Βεργίνας." *ArchDelt* 18, B', *Chron*:217–32.
- Posamentir, R. 2010. *The Polychrome Grave Stelai from the Early Hellenistic Necropolis*. Chersonesan Studies 1. Texas: University of Texas Press.
- Rhomiopoulou, K., and I. Kilian-Dirlmeier. 1989. "Neu Funde aus der eisenzeitlichen Hügel nekropole von Vergina, Griechisch Makedonie." *PZ* 64:86–145.
- Saatsoglou-Paliadeli, C. 1984. "Τα Επιτάφια Μνημεία από τη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας." Ph.D. diss: Aristotle University of Thessaloniki.
- _____. 2002. "Βεργίνα 2000–2002. Ανασκαφή στο Ιερό της Εύκλειας." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 16:479–90.
- Siganidou, M. 1982. *ArchDelt* 37, B2, *Chron*:324.
- Schmidt-Dounas, B. 2016. "Macedonian Grave Tumuli." In *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC*, edited by U. Kelp, and O. Henry, 101–42. Topoi Berlin Studies of the Ancient World. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Tsimbidou-Avloniti, M. 1985–1986. "Ένας Νέος Μακεδονικός Τάφος στη Θεσσαλονίκη." *Makedonika* 25:117–42.
- _____. 1993. "Ταφικός Τύμβος στον Αγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης. Η Ολοκλήρωση της Έρευνας." *Archaeologiko Ergo ste Makedonia kai te Thraki* 7:251–64.
- Vokotopoulou, I. 1990. *Οι Ταφικοί Τύμβοι της Αίνειας*. Athens: Ministry of Culture.
- Williams, H. 1998. Monuments and the Past in Early Anglo-Saxon England, *World Archaeology* 30.1:90-108.
- Whitley, J. 2001. "Too Many Ancestors." *Antiquity* 76(291):119–26.
- Xanthopoulos, K. Forthcoming. "Μελέτη Βρεφικών Οστών από την Ανασκαφή της Συστάδας Γ στο Νεκροταφείο των Τημενιδών." In *Ημαθιν. Μνήμη, Πολιτισμός και Ιστορία στην Ημαθία – Επιστημονικό Συνέδριο. Αμφιθέατρο του Νέου Μουσείου των Αιγών, 6–8 Δεκεμβρίου 2019*.

Ancient Greek Garden as a space of recycling and reuse from the Archaic to the Roman period

Angeliki Papageorgiou

Independent Researcher

angeliki_papageorgiou@outlook.com

ABSTRACT

Ancient Greek gardens have been characterized by variability both in size and shape, and comprised of diverse cultivations, such as flowers, vegetables, herbs, fruit trees, vines and olive trees. In Theophrastus, De causis Plantarum and Historia Plantarum, we find much information regarding the recycling of organic waste both for managing soil fertility and also for providing much needed nutrients for trees and plants healthy grow. Additionally, crop rotation has been another way of reusing garden space, in a manner that allowed land owners an alternate utilization of their estates. Finally, the reuse of pots as planting containers is attested and further analysis is required.

This paper aims to gather and present all data that point out the importance of the ancient Greek garden as an environment of recycle and reuse. Through thorough examination of these findings we will contemplate on the identity and importance of garden not only as an agricultural land, but also as a testimonial, reflecting constant societal fluctuating needs.

INTRODUCTION

In this paper we address the study of the ancient Greek garden in reference to the reuse and recycling, as it emerges from both ancient sources and archaeological findings. We will refer in detail to the process of recycling household waste, as well as human and animal organic waste to create soil fertilizer, which in ancient sources is referred to as *kopros*. In addition, we will further our study to the reuse of cultivating lands as pastures through the practice of rotating crops, and lastly, we will expand on the topic of reusing pots as planting pots.

DEFINING KEPOS

A brief definition of the ancient greek garden should be given at first, emphasizing its main features. The word *kepos* alone does not provide us with the necessary information to form a conceptual framework within which we could define, in their entirety, these fields.

In antiquity, gardens were characterized by diversity in size and shape, while they consisted of different cultivations, including flowers, vegetables, herbs, orchards, olive groves and vineyards. Frequently, in literary and epigraphical testimonies groves and cultivated lands that belonged to sanctuaries were referred to as gardens, as well as plantations that surrounded burial monuments or were found within cemeteries. There is a variety of

terms that are found in ancient sources in relation to the identification of gardens, such as κήπος (Odyssey 7: 129; 4: 737; 24: 338), ὄρχατος (Odyssey 7: 122; 24: 222, 245, 257) and ἀλωή (Odyssey 6: 293; 7: 122; 1: 193; 11: 193; 24: 221, 224, 226, 336), which were mainly associated with the diversity of cultivations (Carroll-Spillecke 1992, 84; Papageorgiou 2021, 6–7).

Kepoi were areas that underwent constant changes, mostly due to the ephemeral character of vegetation and its susceptibility to external factors, such as weather conditions. Nonetheless ancient gardens presented certain fixed features, among which were the demarcation of these plots (Gleason 1994, 4–6), the presence of an irrigation system (Osborne 1992, 383) and obviously the digging of planting pits and furrows (Theophrastus, *De Causis Plantarum* III, 4, 1–2; *Historia Plantarum* II, V, 1).

KOPROS

Kopros is the sum of domestic debris of animal and vegetal matter, such as kitchen refuse and table scraps, waste materials from domestic industrial activity, as well as the garden waste that was disposed, while maintaining the plots, e.g., leaves, branches, and, lastly, human and animal excrement, i.e., feces and urine (Ault 1999, 556). Carpet-like distribution of ceramic debris, broken pots and house tiles, found in rural landscapes could indicate that these areas were systematically cultivated. Pottery, household refuse, animal and human excrements were systematically collected and spread across gardens as a fertilizer (Bintliff and Snodgrass 1988, 508).

Theophrastus (*De Causis Plantarum* III, 6) and Xenophon (*Oeconomicus* 16, 12) mention that manure was of crucial importance for the fruitfulness of crops and enhanced plant productivity and nutrition. Moreover, it prevented soil's degradation, as a result of continuous cropping, by replenishing soil's nutrients and maintaining soil's structure (Benton-Jones 2012, 169).

Theophrastus (*De Causis Plantarum* III, 7, 8) informs us that farmers applied *kopros* initially while planting, but also right after having performed certain seasonal agricultural tasks, such as pruning, that were known to weaken the raising plants, in order to nurture them. As he mentions, the right time to apply *kopros* was during the period of frequent rainfalls, and this fertilizer was particularly favorable for crops with increased water demands, e.g., vegetable gardens and cereal crops (Theophrastus, *De Causis Plantarum* III, 9, 1–2). Generally, after *kopros* was applied to the cultivations, they had to be adequately irrigated, otherwise this process was harmful for the plants (Theophrastus, *Historia Plantarum* II, VI, 3).

Theophrastus (*De Causis Plantarum* III, 9, 2) detailed description of mixing human waste and livestock manure with large amounts of water and urine, a process referred to as *χύλωσις*, leads us to the conclusion that farmers had been adjusting the intensity of *kopros*, in order to suit the needs and botanical characteristics of each cultivation. It is known that human *kopros* was particularly caustic followed by animal manure. One of the most versatile fertilizers was *συρματίτις*, a mixture of animal and human waste mixed with household waste (Theophrastus, *Historia Plantarum* II, 7, 4). Therefore, we can safely presume that farmers had been consistently experimenting, closely observing and constantly improving the composure of *kopros*, in order to enhance and support their harvests, as well as the cultivated lands.

Theophrastus demonstrates two methods regarding the application of *kopros*. In the first case, the mixture was placed at the bottom of the planting pit and then it was covered by soil. This method is noted as more appropriate during the periods of frequent rainfalls, because the compost nourished the entire root system, but also a part of it emerged to the surface, due to a build-up of water, revitalizing the upper layers of soil. In the second case, *kopros* was applied directly to the topsoil around plants and trees; thereby compost could easily dry out and its moisture could not reach the root system (Theophrastus, *De Causis Plantarum* III, 6).

KOPRONES

*Koprone*s were the cesspits where *kopros* was deposited. They were usually placed either inside the house courtyards or in front of the house entrances. Literary and epigraphical sources as well as archaeological data confirm the existence of such pits in some Greek cities. Regarding the ancient sources, the very first literary reference of such a collection point, where all animal waste was accumulated, is found in *Odyssey* (17, 297). In this passage we are informed that manure was later on dispersed in Odysseus's palace gardens.

Aristophanes (*Thesmophoriazusae*, 483–5) refers to a *kopron* that was accessible from inside the house. Additionally, Athenaeus (*Deipnosophistae* I', 11) mentions that every house in Thebes was equipped with a cesspit in front of their entrances. As Aristotle (*Athenian Constitution* 50, 2) informs us regarding the city of Athens, *kopros* had to be disposed at a certain distance from the city walls. An inscription from the sacred garden of Hercules in Thasos (*IG XII suppl.* 353) is referring to the regular removal of *kopros*, that was applied there, outside of the city walls where citizens commonly discarded that sort of waste (Vatin 1976, 556–57; Owens 1983, 44–6).

*Koprone*s were of crucial importance in terms of public hygiene, and as we get informed by Attica inscriptions (*IG II²* 2496; *IG II²* 2742) and various archaeological data, on which we are going to elaborate on later, in certain cases houses were equipped with private cesspits. Furthermore, we can safely presume that cities had designated public areas for the disposal of human excrement and household refuses (Vatin 1976, 557–58).

*Koprone*s had to be emptied periodically and the expenses had to be covered by the owners. Literary sources from 5th and 4th century BC mention that *koprologoi* were hired for the removal of *kopros* from within the city of Athens. These references point out that Athens had problems with waste and managed them in a similar way with other cities, like Pergamos, Thasos and Delos, in terms of legislation, the importance of personal responsibility and the use of private individuals (Aristophanes, *Peace* 9; Aristotle, *Athenian Constitution* 50, 2). They were possibly private entrepreneurs that were hired when needed and were supervised by public officials with general sanitary duties, such as *astynomoi*, or *amphodarchos* at Pergamon and *telearchos* at Thebes (Owens 1983, 47–50).

Archaeological evidence attests to the existence of house *koprone*s in different Greek cities. Three rectangular stone-lined cesspits that belonged to houses of the 5th and 4th century BC are found at the north foot of the Areopagus in Athens (Figs. 1–2). Two of them were located outside the house entrance and one was inside the house's courtyard. Thompson presumes that the pits, which were outside the house, communicated with latrines that were located immediately inside the house through a short drain. The dark discoloration of the interior pit supports the excavator's suggestion that this was in fact a *kopronas* rather than a storage place (Thompson 1959, 101–2).

Sizeable stone-lined pits have been excavated in three houses of the 4th century BC in the city of Halieis in Argolida (Figs. 3–5). These sunken installations were located inside the courtyards and their dimensions vary, while their capacity is estimated between 3 to 5m³. The content found inside the pits composed mostly of broken tiles, pottery fragments, as well as a small amount of organic material, such as shells, coal and seeds (Ault 1999, 550–56).

The noticeably large concentrations of pottery fragments outside the city walls of Halieis could be indicative of the exact location of the ancient gardens that were typically located outside the city limits. In the case of Halieis, excavators suggest that the pottery fragments were mixed with the *kopros*, a process that we have already discussed, and afterwards that fertilizer was applied to the cultivated lands that surrounded the city. After all, the city's economy can be defined as mostly agricultural and all the mentioned findings attest the drive to maximize the land's fertility and production, paving the road towards a wider commercial exploitation of the goods (Ault 1999, 566).

Fig. 1: Kopron outside the entrance of a classical house, Areopagus (from Thompson 1959, table 21a).

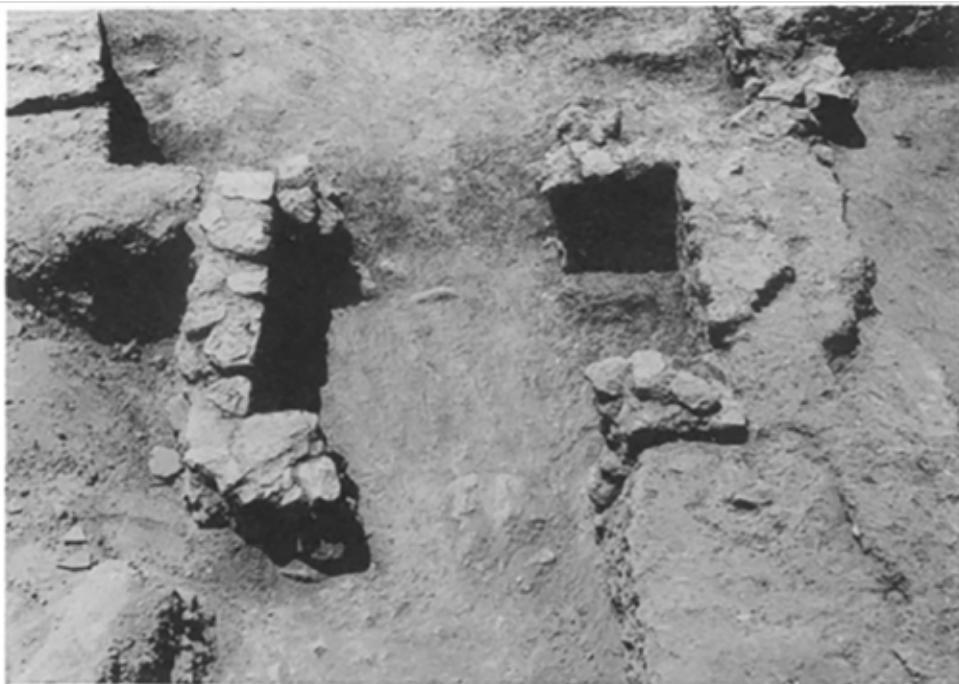

Fig. 2: Kopron inside a house courtyard, Areopagus (from Thompson 1959, table 21b).

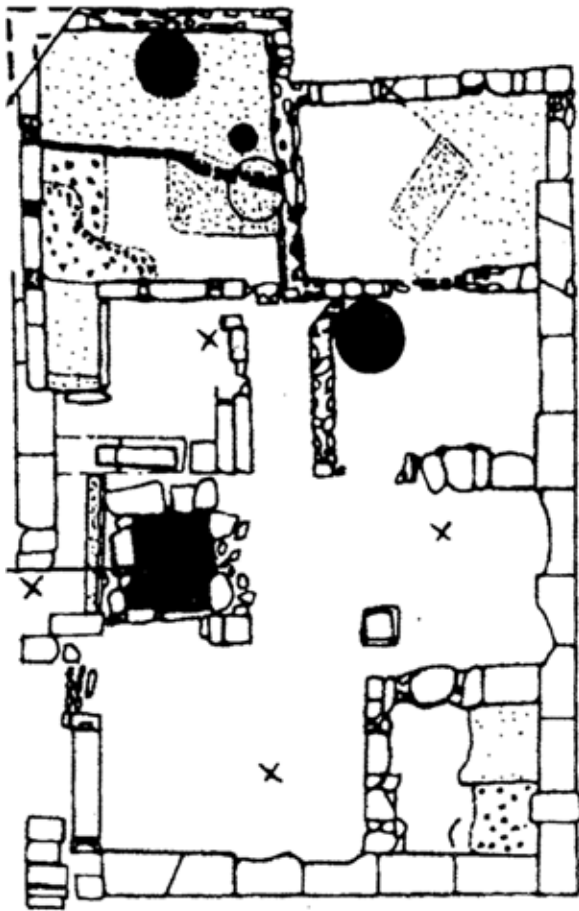

Fig. 3: Kopron of the late classical house A, Halieis (from Ault 1999, fig. 3).

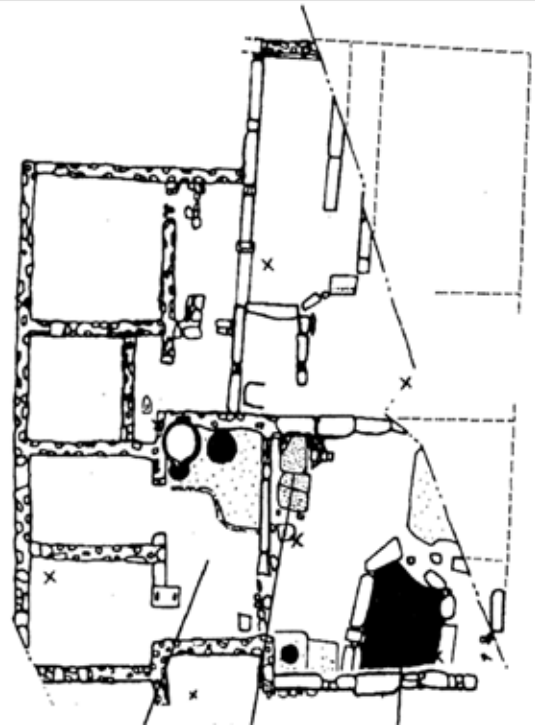

Fig. 4: Kopron of the late classical house D, Halieis (from Ault 1999, fig. 4, 6).

Fig. 5: Kopron of the late classical house D, Halieis (from Ault 1999, fig. 4, 6).

Fig. 6: Double kopron from the city of Rhodes (from Filimonos-Tsopotou 2019, fig. 4).

The highest concentration of house *koprone*s is found in Rhodes, where more than 80 stone-lined pits have been excavated. Typically, they were of rectangular shape and the majority of them are located outside the houses, on the sideway of the streets (Fig. 7). Few pits were double and were divided by a partition (Fig. 6). According to the excavation data, the pits were usually covered by two *poros* slabs, in the center of which, in some cases, circular holes have been found, that were sealed with wooden or stone plugs and served to empty the pots with the waste (Fig. 8). The *koprone*s of Rhodes remained in continuous use from the Hellenistic to the Roman periods.

Regarding the use of that *kopros*, we assume that it ended up in the fields rented by the municipality of Rhodes, among other things, for the systematic cultivation of vines (Filimonos-Tsopotou 2019, 315–28).

CROPS ROTATION

Ancient mediterranean gardens are characterized by mixed cultivation, for example different cultivations coexisted in a garden, such as fruit trees and vegetables. Crops rotation presumably concerned mainly vegetable, herb and flower gardens, which we know that significantly reduce soil's fertility. Farmers used to alternate cultivations, in order to replenish soil's nutrients by cultivating species, which belonged to either grass or legume families and were used as livestock food. Among these species, were lentils, chickpeas, millet, broad beans and oats. This practice allowed gardeners to keep the fields financially exploitable.

Theophrastus states that *μελίνη* (species of millet), *μηδική* (species of alfalfa) and *βρόμος* (species of oat) were used as livestock food, and thus we can suggest a second use of gardens as pastures. Over the course of a year, before the crops rotated once again, those plants were fully incorporated into the soil offering all their organic matter.

Fig. 7: Kopron from the city of Rhodes (from Filimonos-Tsopotou 2019, fig.1).

Fig. 8: Coverslabs of a kopron from the city of Rhodes (from Filimonos-Tsopotou 2019, fig. 7).

Fig. 9: Planting pot Inv.Nr. 7099 (© EPHAATH – ASCSA).

Fig. 10: Planting pot Inv.Nr. 6984 (© EPHAATH – ASCSA).

Moreover, he mentions that during legumes' cultivation, and more specifically in lentil crops, farmers added a layer of *kopros* to the soil indicating a combinational approach to soil's fertilization (Theophrastus, *Historia Plantarum*, II, IV, 2; VIII, II, 5; V,1; IX, 1; Isager and Skyrdsgaard 1992, 42–3; Papageorgiou 2021, 108).

REUSE OF POTTERY

Regarding the reuse of pots as planting pots, we are going to review the archaeological findings from the garden of Hephaestus in the Athenian Agora, discovered in 1936, and the ritual depictions of *Adonia*.

Four of the twelve *ollae perforatae* pots that were found in the planting pits surrounding the temple of Hephaestus in the Athenian Agora, are believed to have been modified, in order to accommodate the plants that comprised the garden. The pots date from the late Hellenistic period onwards.

As Thompson suggests, the holes at the bottoms of the four vessels were drilled at an undefined time after their firing, which allows us to assume that initially they could have had another use (Figs. 9–10). Of course, we cannot rule out the possibility of enlarging the holes that already existed, in order to better serve the needs of the plants and trees which were planted (Thompson 1937, 403–10; Papageorgiou 2021, 53–5).

Regarding the planting pots that were used in *Adonia*, information derives from the vase iconography of this festival. We have chosen to present the imagery found in an Athenian red-figure lekythos that dates from 425 to 375 BC (Fig. 11). In the scene, the upper parts of two amphorae, that are broken in half, are reused as planting pots (Reitzammer 2016, 5, 30–2). Furthermore, a Hellenistic terracotta figurine from ancient Myrina shows a young woman emptying the content of an alabaster onto a garden of Adonis, which was planted in the upper part of a broken amphora (Fig. 12). Amphora's neck serves as a standing base for the planting pot (Oakley and Reitzammer 2005, 142–44).

We should briefly mention that the worship of Adonis has its roots in the Near East and has been celebrated in Greece since the beginning of the 6th century BC. Aristophanes (*Adoniazousai*, 75) and Theophrastus (*De Causis Plantarum* VI, 7, 3) inform us that women in Athens planted seeds of short-living plants, such as fennel and thistle, in broken vessels, as a part of the festival's ritual. Afterwards, the pots were placed on the roofs, where the plants withered. These planting pots were called *Adonidos kepoi* and can be interpreted as some sort of miniature burial gardens (Reitzammer 2016, 21–2, 283; Groening 2016, 287; Papageorgiou 2021, 73–9).

Fig. 11: 'Adonis Garden.' Detail from Athenian red-figure lekythos, 425–375 BC. Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, Photo. Mus. R8057 (from Bowe 2010, 215).

Fig. 12: Terracotta figurine from Myrina, Paris, Louvre Inv. Myr. 23 (from Oakley and Reitzammer 2005, table 6).

CONCLUSIONS

The research findings that were collected and presented in this article suggest that recycling and reuse are two concepts closely related to ancient Greek gardens. Organic waste was not disposed of, but recycled and used as soil fertilizer in suburban gardens and cultivated lands. At the same time, the crop rotation gardens find a second use as pastures. Lastly, amphorae and other pots can be reused as planting pots.

ACKNOWLEDGEMENTS

This research is co-financed by Greece and the European Union (European Social Fund – ESF) through the Operational Programme “Human Resources Development, Education and Lifelong Learning” in the context of the project ‘Strengthening Human Resources Research Potential via Doctorate Research’ (MIS-5000432 – 2nd), implemented by the State Scholarships Foundation (IKY).

BIBLIOGRAPHY

- Ault, B.A. 1999. "Koprones and Oil Presses at Halieis." *Hesperia* 68(4):449–573.
- Benton-Jones, J. 2012. *Plant Nutrition and soil fertility manual* (2nd ed). Boca Raton: CRC Press.
- Bintliff, J.L., and A. Snodgrass. 1988. "Off-site Pottery Distributions: a Regional and Interregional Perspective." *Current Anthropology* 29:506–13.
- Carroll-Spillecke, M. 1992. "The Gardens of Greece from Homeric to Roman times." *The Journal of Garden History* 12(2):84–101.
- Filimonos-Tsopotou, M. 2019. "Οι Κοπρώνες της Αρχαίας Ρόδου." In *ΣΤΕΦΑΝΩΙ ΣΤΕΦΑΝΟΣ: Μελέτες εις μνήμην Στέφανου Ν. Κουμανούδη (1931–1987)*, edited by Α.Π. Ματθαίου and Β.Ν. Μπαρδάνη, 315–34. Athens: Hellenic Epigraphic Society.
- Gleason, K.L. 1994. "To bound and to Cultivate: an Introduction to the Archaeology of Gardens and Fields." In *The Archaeology of Garden and Field*, edited by N. Miller and K.L. Gleason, 1–24. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Groening, G. 2016. "Urban Horticulture-gardens as Elements of an Urbanizing World." *European Journal of Horticultural Science* 81(6):285–96.
- Isager, S., and J.E. Skydsgaard. 1992. *Ancient Greek Agriculture*. London: Routledge.
- Oakley, J.H., and L. Reitzammer. 2005. "A Hellenistic Terracotta and the Gardens of Adonis." *JHS* 125:142–44.
- Osborne, R. 1992. "'Is It a Farm?' The Definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece." In *Agriculture in ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens (16–17 May 1990)*, edited by B. Wells, 21–7. Stockholm: P. Åströms förlag.
- Owens, E.J. 1983. "The Koprologoi at Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C." *Classical Quarterly*, 33(1):44–50.
- Papageorgiou, A. 2021. "Οι Κήποι στον Ελλαδικό Χώρο από την Ύστερη Κλασική Περίοδο έως την Ύστερη Αρχαιότητα." Ph.D. diss., National Kapodistrian University of Athens.
- Thompson, D.B. 1937. "The Garden of Hephaistos." *Hesperia* (6):396–425.
- Thompson, H.A. 1959. "Activities in the Athenian Agora: 1958." *Hesperia* 28(1):91–108.
- Reitzammer, L. 2016. *The Athenian Adonia in Context: The Adonis Festival as Cultural Practice*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Vatin, C. 1976. "Jardins et Services de Voirie." *BCH* 100(1):555–64.

Invisible ritual

Foundation deposits in the Greek House

Hannah Smagh

Pennsylvania State University

hms6164@psu.edu

ABSTRACT

Greek domestic ritual largely relied on the portable and multi-functional objects to create temporary sacred spaces within the house. The ritual of egainio, however, created permanent sacred spaces that became part of the fabric of the house. This foundation ritual was performed during a building's construction or renovation, when numerous vessels were deposited with sacrificial detritus in a pit and then burned in situ before being buried underneath a new floor. These rituals resulted in the removal of these vessels from circulation within the household. Foundation rituals in Greek domestic contexts, where they are essential to understanding the full picture of domestic religion, are understudied, addressed mainly in archaeological reports (a notable exception is Rotroff 2013). This paper examines foundation deposits associated with houses in dialogue with their architectural environs, to analyze the effect these deposits have on the formation and experience of domestic space. The burial of these foundation deposits permanently but invisibly altered the character of the household's space, imbuing it with sacred significance. These practices blurred the boundaries of sacred and profane within the house, encouraging a reevaluation of the terms as they apply to the Greek house and sacred space in the Greek world writ large.

Greek domestic ritual relied heavily on the use of multi-functional objects that could take on special significance during religious activities. In general, domestic artifacts had a range of uses according to different contexts; for instance, the same objects are shown in a variety of vase painting scenes, indicating their multi-functionality (Nevett 1999, 43–9). Scholars have argued that the concept of multi-functionality is key for understanding ancient behaviors (Osborne 2004; Swinford 2006, 37; Fogelin 2007, 61–2). The emphasis placed on portable objects with multiple uses was driven by the desire for flexibility and versatility in domestic space. The value placed on versatility also led to few architecturally differentiated rooms (Jameson 1990a, 109; 1990b, 184; Trümper 1998, 15).

Aeschines (1.123–4) suggests that buildings were named after the way they were used by their occupants. Trümper (1998, 21–5; 2007, 323; 2011, 34–5) rejects the possibility of specific room uses for Greek houses in general, arguing that such a conception of concrete room functions arises from the separation of work and private spaces in 18th –and 19th– century Europe; she argues instead that the rank and significance of a room can be determined on the basis of decoration, relations to other rooms, size, position, architectural elements (such as doors, windows, columns, etc.), and accessibility (see Allison 1993; Berry 1997 on multi-functional rooms in Roman houses). Nevett (1999, 37–8) points out that there are few Greek words that seem to have been linked to specific rooms within the house, such as *aulion* and *epaulis* (Aeschin. *Letters* 9.1.7; Ap. Rhod. *Argon* 4.1249; Aristophanes Grammarian *Historiae Animalium Epitome* 2.561.4; Plut. *Publ.* 5.1.7; *Greek Anthology* 7.666.3; see

also Morgan 2007, 117–21; 2010, 52–4). She also posits that spaces within the house were easily changed because the wooden architectural elements, such as door and window fittings, were considered personal property and could be removed when the inhabitants left the house (Thuc. 2.14.1; Attic Stele V, Line 3; see also Kent 1948, 293; Pritchett 1953, 265; Osborne 1985, 121; Löhr 1990; Andrianou 2006; 2009). Rumscheid (2006, 124, n. 735), however, suggests that some rooms may have indeed had specific uses since certain room groups appear in cities across Greece, such as specialized dining rooms or bathrooms (see also Westgate 2015: 71–2). The multi-functional nature of household equipment coupled with the general multipurpose nature of household space meant that most sacred space in the house was temporary. One feature that permanently –though invisible– altered the spaces of a house, however, was the ritual of *egainio*.

The LSJ defines τὰ ἐγκαίνια as a feast of renovation or dedication, from the verb ἐγκαίνιζω meaning to renovate, dedicate, consecrate. Both words are compounds from ἐν καίνος (new, fresh) and καίνιζω (to make new, to have new). Little is textually attested about the ritual of *egainio*, but it appears to have accompanied major phases of building activity, including the original construction, substantial renovations, and ultimately abandonment. The ritual can broadly be reconstructed based on archaeological and textual evidence as follows: a pit would be dug in the ground, and a fire lit within. Then prayers would be uttered while sacrifices, either animal, vegetal, or both, and libations were made. Once the fire burned down to embers, vessels and other objects, such as figurines and lamps, would be laid down on top with the remains of the meal. Then the assemblage would be buried, and the new floor would be laid down or a wall would be built.

In most other domestic rituals, objects and utensils remained in use in the house. The ritual of *egainio* stands out, because vessels were deliberately removed from circulation. With all the different possibilities for reuse and recycling, the burial of these objects was a deliberate decision to remove them from the household's inventory. Scholars have argued that, when objects were deposited in a ritual context, they experienced 'defunctionalization,' the process by which an object loses any practical use (Luce 2011, 54). Luce (2011, 64) suggests that while their 'use value,' the ability to perform 'useful' functions such as a krater mixing wine and water, diminishes during the process of defunctionalization, their 'exchange value,' the value of one object when exchanged for another, remains. The concept of an exchange value was put forward by Marcel Mauss (1925; 2016, 76), who theorized that destruction through sacrifice placed focus solely on the exchange value of an object.

This process allowed for the transformation of an object into an offering and inserted it into a system of divine gift-giving. The permanent removal of these objects from household use through burial in building deposits ensured that the relationship of reciprocal exchange was restricted to only the gods and those who performed the ritual (Osborne 2004, 2–3; Wilburn 2019, 564). Furthermore, these rituals were subsequently rendered invisible despite their permanence, buried in the ground under floors or sealed within walls. They created permanent places of divine contact embedded in the house. The ritual deposit did not just facilitate contact between humans and the divine but continually drew the gods' protection to the household by becoming part of the fabric of the house. Through these permanent building deposits, the worshippers were continually issuing an invitation to the gods, offering their hospitality in exchange for their protection. This paper examines the evidence for these ritual deposits in Greek houses by analyzing representative deposits from cities in different regions of the Greek mainland. It argues that, through their permanent incorporation in household architecture, these deposits participated in sacred place-making within the house.

Foundation rituals are attested in different cultures across Europe and the Mediterranean. They occur in Egypt (Montet 1960; 1964; Weinstein 1973; 2001), Mesopotamia (Ellis 1968; Ambos 2004), Etruria and Roman Italy (Donderer 1984; Pfahl 2000), and the Levant (Bunimowitz and Zimhoni 1993; Mansel 2003). Çatalhöyük and other contemporary sites in Turkey commonly have deposits consisting of animal bones, and possibly neonates and infants, buried beneath house floors and walls prior to construction (Russell 2009; Nakamura 2010; Whitehouse and Hodder 2010; Moses 2012; Russell 2012a, 2012b). Building deposits also occur in domestic contexts as far afield as Iron Age and Roman England (Woodward and Woodward 2004), and domestic and sacred Mesoamerican sites (Marcus and Flannery 1994, 67–72; Steadman 2015, 260–61).

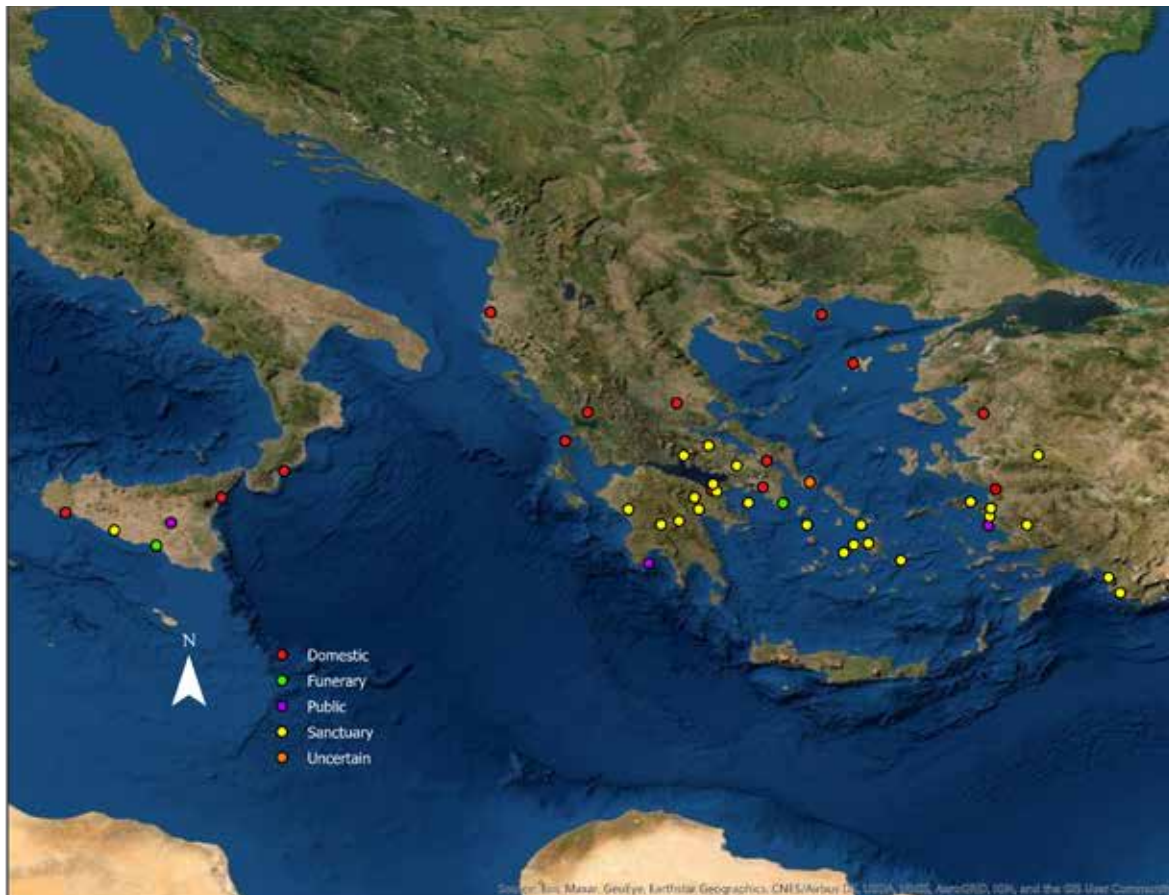

Fig. 1. Greek cities with archaeological evidence for building deposits (source: Esri, Maxar, GeoEye, Earthstar Geographics, CNES/Airbus DS, USDA, USGS, AeroGRID, IGN, and the GIS user Community modified by the author).

Foundation deposits have been found in both private and public buildings in at least 45 sites in Greece (Fig. 1) (Wells 1988; Müller-Zeis 1994; Weikart 2002; Hunt 2006; Patera 2012, 140–45). Although building deposits are known in the Bronze Age and the Geometric period, the practice in the form under discussion here appears in houses as early as the 6th century and seems to reach the peak of its popularity in the 4th and 3rd centuries BC, although it continues through the end of the millennium. This chronological density in the Late Classical/Early Hellenistic period is particularly clear from the Athenian evidence discussed below. Building deposits have been identified in the Greek world as early as the Minoan and Mycenaean periods, and they appear in the Geometric period at sites such as Asine and Eretria (Weikart 2002, 45–7). The ritual appears to continue into the Early Roman period, but the practice in the Mediterranean continues well into Late Antiquity (Tannous 2018, 140–44).

Building deposits are found in domestic contexts in 14 sites in Greece, and there appears to be significant regional variation in the contents of the deposits (Fig. 2). Deposits at several sites, such as Corinth (Williams and Fisher 1972, 152–3; Pemberton 1989, 33; Sanders et al. 2014, 57–8) and her colonies at Ambrakia (Vokotopoulou 1975; 1977; 1984a; 1984b; Andreou 1984; 1992; Chrysostomou 1988; 1989; Papangeli 1988; Chatzioti 1990; Liapi 1990; Andreou and Andreou 2000; Garcia 2019, 85–7), Apollonia (Fiedler 2017), and Leukas (Fiedler 1996, 418; 2013, 84–6; Zachos 2003, 53–5), are characterized by miniature vessels. A typical example of a Corinthian building deposit was found in 2007 in the Panayia Field. The deposit, dating to the late 4th/early 3rd century, was buried under the pebble-cement floor of the north central room in the Hellenistic long building in Panayia field, southeast of the later Roman forum. Twenty-two miniature vessels were placed into a shallow circular pit atop a thick layer of black ash and small pieces of burnt wood (Fig. 3). Some of the vessels were broken before their deposition, as indicated by joins throughout the deposit and burn marks on the breaks (Sanders et al. 2014, 57–8). The assemblage consists of a variety of miniature shapes, including several types of

Fig. 2. Greek sites with archaeological evidence for building deposits in domestic buildings (source: Esri, Maxar, GeoEye, Earthstar Geographics, CNES/Airbus DS, USDA, USGS, AeroGRID, IGN, and the GIS User Community modified by the author).

drinking cups, saucers, hydriai, amphora, and an oinochoe (Fig. 4). It also included non-dining shapes such as a miniature pyxis and kalathiskos, as well as shapes specifically suited to ritual such as a miniature kanoun, phiale, and thymiaterion (James 2010, 406–13; 2018: 196–9).

At Leukas on the western Greek coast, excavations revealed evidence for seven building deposits (Fiedler 2013, 84). These deposits consisted of miniature vessels, organic remains, and burnt bones (Zachos 2003, 53–5). One of the smaller Hellenistic houses had a deposit interred under a late 3rd/early 2nd century BC wall in the courtyard that contained thirty-nine miniature vessels including cups, bowls, and plates (Fiedler 1996, 418). Before the construction of the wall, a brick slab was laid down and the miniature vessels were placed upon it. They were then covered in soil mixed with charcoal and the remains of mussels, possibly from a sacrificial meal or food offering, before being burned and buried (Fiedler 2013, 85–6).

The feast was an important aspect of *egainio*, and this is well represented in the composition of the deposits from Ambrakia in Epirus. One of the Classical houses at Ambrakia had three deposits (Liapi 1990, 109–10; Garcia 2019, 86–7). Two were associated with the same three walls and contained miniature vases, plates, kotylai, and black-glazed vessels as well as figurines of pigeons or doves, fruits, and offering tables. The soil contained charcoal and burnt bone. The third deposit, found in the courtyard, contained complete miniature vessels, figurines of doves, fruits, and a seated woman wearing a *polos*, all on a bed of ashes, charcoal, and burnt bones. The vessels from this deposit, coupled with the organic remains, clearly indicate feasting. The miniature offering table is a particularly interesting inclusion and may suggest a link between *egainio* and the ritual of *theoxenia* or hosting the gods. Inviting the gods into the home in addition to the sacrifice itself may have made the sacrifice more compelling to the gods, which bettered the odds of receiving the gods' protection (Bruit Zaidman 2005, 42). A passage attributed to the poet Sophron mentions both a table and a feast in a ritual, presumably intended to propitiate Hekate for purification (Hordern 2002, 167–8):

Fig. 3. The building deposit from the Panayia Field in Corinth in situ (© American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations).

Fig. 4. Vessels from the Panayia Field deposit (© American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations).

τὰν τράπεζαν κάτθετε
 ὥσπερ ἔχει· λάξεσθε δὲ
 ἄλως χονδρόν ἐς τὰν χῆρα
 καὶ δάφναν παρ τὸ ὤας.
 ποτιβάντες νυν πὸτ τὰν
 ἰστίαν θωκεῖτε. δός μοι τὸ
 τῶμφακες· φέρ' ὦ τὰν σκύλακα.
 πεῖ γὰρ ἄ ἄσφαλτος; : οὐτα :
 ἔχε καὶ τὸ δαίδιον καὶ τὸν
 λιβανωτόν. ἄγετε δὴ

πεπτάσθων μοι ταὶ θύραι
 πάσαι· ὑμέσ δὲ ἐνταῦθα
 ὀρῆτε· καὶ τὸν δαελὸν
 σβῆτε ὥσπερ ἔχει· εὐκαμίαν
 νυν παρέχεσθε, ἄς κ' ἐγὼν
 πὸτ τᾶνδε π[υ]κταλεύ 'σ' ω.
 «πότνια, δει[πν]ου μέν τυ κα[ι]
 [ξ]ενίων ἀμεμφένων ἄντα[
 [χα]νδόν· καίκα αμωνδέπ[

A: Put down the table straight away. Take a lump of salt in your hands, and laurel beside your ears. Now go to the hearth and sit down. Give me the axe, you: bring the dog here. Now where is the pitch? **B:** Here it is. **A:** Take the taper and the incense. Come, let me have all the doors open for me. You all watch over there. Put the torch out straight away. Now, let me have silence, while on these women's behalf I will spar. 'Lady, [you have found] your feast and faultless offerings...' (P. Oxy. 301) (Trans. modified from Hordern 2002).

The speaker tells his interlocutor to “put down the table straightaway” before giving instructions for the rest of the ritual and addressing the goddess. The miniature offering table may have been a substitution in the deposit for a full-size offering table that would have been difficult to bury in a small pit. The assemblage from Ambrakia represents all aspects of the ritual feast in miniature, from the preparation to the consumption of the meal. Burying this assemblage commemorated the feast that likely took place in real life, extending the ritual in perpetuity and giving continuous succor to the gods in return for their protection and favor.

Dining shapes were also among the building deposits from Thasos in the Northern Aegean. House a on insula 1 had two deposits made in the same room in the southeastern corner of the house; both can be associated with the second phase of the room in the 3rd quarter of the 4th century BC (Grandjean 1988, 103–4). The earlier deposit was found in the southeast corner of the room. It consisted of 21 objects including multiple cups of different types, a pyxis lid, an askos, lamps, and salt cellars; many of these objects have been dated to the 2nd half of the 4th century (Fig. 5). The second deposit was found in the southwest corner of the room. It contained 14 objects dated to the 3rd quarter of the 4th century, including a small bowl, multiple cups, salt cellars, a plate, and an askos (Fig. 6). Unlike the deposits from Corinth, Leukas, and Ambrakia, the Thasian deposits were not burned *in situ*. All the vessels were placed next to each other upside down in an orderly fashion, as opposed to simply piled into the pit, suggesting another layer of ritual defunctionalization in addition to their deposition.

In Attica, building deposits are well-represented in the archaeological record compared to other aspects of household religion. Most of the published building deposits are from the Athenian Agora and the Kerameikos (The Agora: Thompson 1948, 166–7; 1949, 215–6; Young 1951a; 1951b, 110–34; Sparkes and Talcott 1970, 45; Thompson and Wycherley 1972, 16; Shear 1973, 151, n. 68; Shear 1984, 45–6; Rotroff 2013. The Kerameikos: Knigge and Kovacsovics 1981, 388; Knigge et al. 1984, 44; von Freytag gen. Löringhoff 1987, 488 ; Knigge 1993, 127–9, 134; 2005, 50; Knigge et al. 1995, 627–28). Almost 40 deposits were discovered during the rescue excavations for the Athenian metro system in the Makryianni plot and for the construction of the New Acropolis Museum; they date between the end of the 5th century and the beginning of the 1st century BC (Parlama and Stampolidis 2001, 92–103; Eleutheratou 2000, 32, 52–7; 2019, 195–202). Deposits with similar types of vessels, such as the shallow saucer, have also been found at Ambelaki on Salamis (Chairetakakis 2012).

Fig. 5. Deposit in the southeastern corner of room 1 in House a on Thasos (© Ephorate of Antiquities of Kavala).

Fig. 6. Deposit in the southwestern corner of room 1 in House a on Thasos (© Ephorate of Antiquities of Kavala).

Fig. 7. Plan of Houses B–D with pyre deposits coded by date (Rotroff 2013, 148, fig. 78; © Trustees of the American School of Classical Studies at Athens).

The secondary literature has largely referred to the Athenian deposits as ‘pyre deposits,’ terminology which will be preserved here for convenience. This discussion will focus on the four pyre deposits from one Classical house north of the Areopagos, House D, one of the seventeen buildings around the Agora that contained building deposits in excavations, ten of which have evidence for domestic activity: Houses B–D, the House of the Greek Mosaics, the House of Simon, and the Houses in Section Φ and Ω (Young 1951a; 1951b; Thompson 1966, 51–4; Thompson and Wycherly 1972, 173–85; Rotroff 1997, 212–3; 2013).

House D had four pyres: two in the courtyard and two within interior rooms (Fig. 7). The oldest pyre was found near the center of the courtyard, directly beneath the lowest preserved floor surface, and belongs to the

Fig. 8. The vessels from Pyre 41 (Rotroff 2013, 152, fig. 82; © Trustees of the American School of Classical Studies at Athens).

Fig. 9. Pyre 41 in situ looking east (Rotroff 2013, 152, fig. 83; © Trustees of the American School of Classical Studies at Athens).

first phase of the house in the mid-5th century BC (Rotroff 2013, 149). It contained pottery, including saucers, a skyphos, and a lekanis, slivers of burnt bone, and significant quantities of carbonized material; the reddened earth underneath the deposit indicates that it was burned *in situ*. The second pyre buried in room 5 off the courtyard has been associated with the laying of a second-floor surface during a remodeling that connected this house with its southern neighbor in the first half of the 4th century, after the construction of the Great Drain, which was constructed in the early 5th century and greatly expanded in the early 4th century BC (Thompson and Wycherley 1972, 194–7; Rotroff 2013, 150). It contained saucers, a lamp, and a skyphos as well as a variety of other small pots in addition to bone and cinders. The third pyre, buried beside the southern wall of the courtyard, may be related to a second remodeling event in the later 4th century and was partially covered by a pebble floor associated with this phase of the house (Rotroff 2013, 151). Like the other pyre from the courtyard, this deposit was burned *in situ*. It contained thirty various ceramic artifacts, including a lamp, a skyphos, two bolsals, a lopadion and a chytridion; it all rested on a bed of charcoal and ash, and burnt bone was found throughout. The final pyre from House D is connected to the abandonment of the house sometime between 315 and 300 BC, when it was buried in a layer that ran over the foundation of an interior wall (Young 1951a, 217–26; Rotroff 2013, 148–52). It was also burned *in situ* and contained 28 artifacts, including a lamp, two skyphoi, lopadia, and chytridia, in addition to cinders and bone (Figs. 8–9).

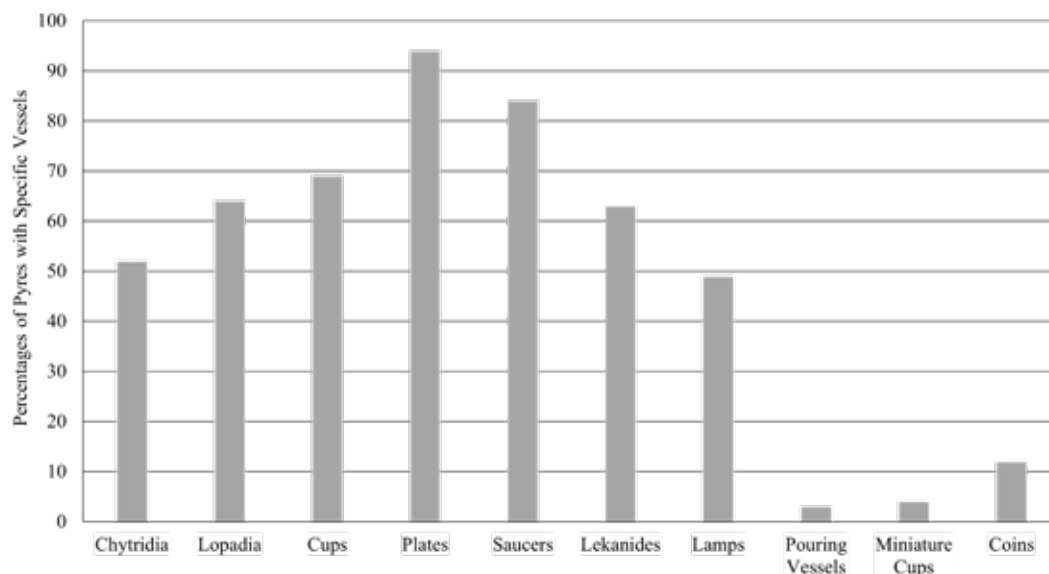

Fig. 10. Percentage of deposits from the Athenian Agora with vessel types.

The character of the deposits from the Athenian Agora is relatively uniform. They are defined by the ‘saucer,’ a small shallow bowl that often appears in multiples, as well as handled plates, and cooking ware such as the lopadion and the chytridion. Chytridia occur in 54% of the deposits and lopadia in 61% (Fig. 10). Full size cups and plates are plentiful, present in 71% and 89% of the deposits, while pouring vessels of any size and miniature cups are strikingly sparse (Rotroff 2013, 18, table 3).¹ This overall composition of vessels suggests a special emphasis placed on cooking in addition to dining. The preparation of the meal may have been especially important to the ritual of the Athenian pyres in a way that is not as visible in the building deposits from elsewhere in Greece, although chytridia are sometimes found in building deposits elsewhere in the Greek world, such as two from a Classical building deposit in House AV at Leukas (Fiedler 2013, 86, 359, cat. no. 2017).

Chytrai in particular, of all the vessels included in the pyre deposits, may have held sacred significance. The vessels had chthonic connotations, and they were used on the third day of the Anthesteria festival to boil grains for Hermes Chthonios (Theopompos *FGrHist* 115 F347; Simon 1983, 93; Parker 2005, 295–6). This offering appeased Hermes on behalf of the dead, who needed him to guide their passage to the underworld (Parker 2005, 295–6). Chytrai were also used for consecrating altars and images of the gods. For instance, Aristophanes uses a variation of the phrase *χυτραῖς ἰδρύεσθαι* (to set up with chytrai) at least three times (Pirenne-Delforge 2008; Collard 2016, 57). In *Wealth*, Chremylos and company use chytrai to reinstall the god Ploutos in the opisthodomos of the temple of Athena.

Γραῦς ἐγὼ δὲ τί ποιῶ;

Χρεμύλος τὰς χύρας, αἷς τὸν θεὸν

ἰδρυσόμεθα, λαβοῦσ' ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρε

σεμνῶς: ἔχοθσα δ' ἦλθες αὐτὴ ποικίλα.

¹ I have included those deposits not certainly identified as pyres in my calculations, although Rotroff keeps them separate.

Old Lady *And me, what shall I do?*

Chremylos *Take the chytrai, which we will offer the god, and carry them solemnly upon your head; and you just happen to be wearing a richly-embroidered dress. (Ar. Plut. 1196–1199).*

In *Peace*, the same phrase is used when Trygaios and the chorus discuss how to set up the titular goddess' altar, and Trygaios suggests that they use a chytra like the one used for the erection of a herm:

Τρυγαῖος τί δ' ἄλλο γ' ἢ ταύτην χύτραις ἰδρυτέον;

Χορός χύτραισιν, ὥσπερ μεμφόμενον Ἑρμῆδιον;

Trygaios *What else but that she must be set up with chytrai?*

Chorus *Chytrai, like for the measly little herm? (Ar. Pax 923–924).*

The *Suda*, referencing the use of the phrase in *Peace*, preserves the third occurrence in a fragment of *Danaides*, this time linked to the consecration of the altar of Zeus Herkeios:

Ἀριστοφάνης· τί δ' ἄλλο γ', ἢ ταύτην χύτραις ἰδρυτέον; τουτέστι τὴν εἰρήνην ὁπότε γὰρ μέλλοιεν βωμοὺς καθιδρύειν ἢ ἀγάλματα θεοῦ, ἔψοντες ὅσπρια ἀπὴρχοντο τούτων τοῖς ἀφιδρυμένοις, χαριστήρια ἀπονέμοντες τῆς πρώτης διαίτης. Ἀριστοφάνης Δαναῖσι· μαρτύρομαι δὲ Ζηγὸς Ἑρκείου χύτρας, μεθ' ὧν ὁ βωμὸς οὗτος ἰδρύσθη ποτέ. ἔστι δ' ὅτε καὶ πολυτελεστέρω ἱερείῳ ἀφιδρύοντο. ἐρμᾶς δὲ ἰδρύοντες πρὸ τῶν Οὐρῶν καὶ ἄλλα τινὰ ἰδρύματα, ὑπὲρ τοῦ μὴ βραδύνειν τὴν ἀνάστασιν, χύτραις ἀθάρας ἰδρύεσθαι. μεμφόμενοι δὲ ὡς πολυτίμητον οὖσαν ἄλλαις ἱερωσύναις αὐτὴν ἰδρύσαντο. ὡς οἱ μὲν νέφος ἐχθρὸν ἀπωσάμενοι πολέμοιο, εἰρήνην εἴλοντο, ἰδρύσανθ' ἱερείῳ. ὡς τοῦ Ἑρμοῦ χύτραισιν ἰδρυμένου.

Aristophanes [writes]: 'What else but that she must be set up with chytrai?' (Ar. Pax 923–924). The 'she' is Peace, for whenever they are about to set up altars or statues of a gods, they boil vegetables and offer the first fruits of these to those being set up, taking the first part of the meal as a thank-offering. Aristophanes [writes] in *Danaides*: 'I call to witness the chytrai of Zeus Herkeios, with which whose altar has been set up.' Sometimes they are set up with a very expensive sacrifice. They set up herms and other things for consecration in front of doors and, for the sake of not delaying the dedication, offer porridge in chytrai. Protesting that she is most honored by other sacrifices, they offer this. 'Thus with the hateful cloud of war having been driven off, they chose Peace and established her shrine' (Ar. Pax 1090–1091). In the same way, a shrine of Hermes is set up with chytrai. (Ar. fr. 256; *Suda*, s.v. 'Χύτραις ἰδρυτέον').

Some scholars have linked this description to a deposit of mortared-together cooking pots found in a 6th century votive deposit at the Thesmophorion in Bitalemi near Gela, Sicily (Ault 2000, 492; for the deposit, see Orlandini 1966, 22, pl. 14; Kron 1992, 643–8, pl. 14). While Ault (2000, 492) suggests that the altar of Zeus

Herkeios described in the *Suda* is actually built of these cooking pots, relying on Robinson's translation of ἰδρύσθη as 'built' rather than 'set up' (see Robinson 1946, 410, n. 43), it is possible that a chytra was used in the ritual that consecrated the altar instead of as part of its physical construction.

Chytrai clearly have an important role in sacred place-making. Beyond simply 'to set up,' the verb ἰδρύω and the noun ἡ ἰδρυσις refer to the foundation of sacred entities, especially temples or statues (Pirenne-Delforge 2008; 2010; Collard 2016, 145–6). ἰδρύω seems to have a more sacred connotation than other verbs that can mean 'set up,' such as ἵστημι. The same verb used for the assembling of the *sema* of Zeus Ktesios (Ath. 11.473b–c). Pirenne-Delforge (2010, 126) suggests that 'to set up with pots' is a quick and cheap procedure, a 'structural equivalent' to the more expensive sacrifice of an animal. Additionally, χύτρα may be related to the word χύτρος, which can indicate a geological basin as well as a type of clay pot for boiling grains. Such basins are often thought of as points of access to the underworld (Calame 1996, 330). Thus, the chytrai themselves may be associated with points of entry to the underworld, a relationship further emphasized by the burial of chytrai underground in the building deposits.

Although it has been suggested that building deposits were *enagismoι*, offerings to the dead and heroes, they may have also been concerned with controlling *miasma*, or sacred pollution (Parker 1996, 32–73). The purification of the house was taken very seriously (Morgan 2007, 121–3). For instance, Theophrastos characterizes the superstitious man as "apt to purify his house frequently" (καὶ πυκνὰ δὲ τὴν οἰκίαν καθάραι δεινός) being concerned with the nefarious machinations of the goddess Hekate as well as other ritual uncleanness (Theophr. *Char.* 16.7; trans. Rusten and Cunningham 2002). The pyre deposits may have been a more enduring form of these rites, permanently erasing the pollution of previous inhabitants and ensuring a clean start for the new occupants. Literary evidence also suggests that the practice of burying objects in the doorway may have served an apotropaic function. For example, a fragment of Aristophanes suggests one should "bury a squill-head by the hinge of the front door" (παρὰ τὸν στροφέα τῆς αὐλείας σχίνου κεφαλὴν κατορύττειν), ostensibly to ward off evil (Ar. fr. 266 (*Suda* a 4443); trans. Henderson 2007). Theophrastos also suggests that a squill can be buried before the entrance of the house to "protect against ensuing ruin" (ἀλεξητήριον εἶναι τῆς ἐπιφερομένης δηλήσεως; Theophr. *Hist. pl.* 7.13.4). A fragment from the otherwise-unknown Greek farming writer, Leontinos, preserved in the *Geoponika*, a 10th century AD Byzantine farming manual, suggests burying the right front hoof of a black donkey under the threshold along with a mixture of spices to protect a house or another building, such as an animal shed or workshop from enchantment, and then practicing a monthly ritual of burning a squill and a twist of wool, among other things, to maintain the protection (*Geoponika* 15.8; Dalby 2011, 306).

Building deposits permanently forged a connection between the gods and the household, imbuing the very fabric of the house with divine protection. Burning the organic material, and oftentimes the vessels as well, and burying the assemblage paralleled the act of consigning sacrifices to the gods through fire at an altar. Bruit Zaidman (2005, 38) suggests that offerings were consigned to the gods in two ways: through fire and through burial in a deposit, both of which are present in the building deposit ritual. Instead of the dissipation of the smoke overtime, however, the remains of *egainio* persist. This *theoxenia* at the beginning of the house's occupancy and at critical moments in time, such as renovations, when the fabric of the house was weakened, both literally and metaphorically, established and perpetuated the existence of the *oikos* as a cohesive social and religious entity under the auspices of the gods themselves. The burial of the assemblage allowed the feast to take place in perpetuity in the liminal space between the mortal and divine worlds. The building deposits purified the space through the permanent interment of the remains of a sacrifice and accompanying ritual meal, along with either the actual vessels used for the ritual or their miniature substitutes. A similar desire for permanence can be seen in the figurines of fruits, likna, and other perishable items that are dedicated in sanctuaries (see Kopestonsky 2018). For example, terracotta grapes, pears, and figs have been found in Corinth, as have miniature likna with model cakes (Stillwell 1952, 235–8, nos. 15–21, pl. 52; Brumfield 1997). Thus, the ritual was always happening and so continually garnered the gods' constant favor and protection.

The *egainio* ritual articulated the household as a coherent unified place under the protection of the gods. It was concerned not only with the construction and maintenance of the physical house but the establishment and

upkeep of the household as a social and religious entity. This divine sanction created the space for the establishment of the household at the house's construction; the repetition of the ritual during renovations re-sanctioned the existence of the household by reestablishing the relationship between the household and the gods and ensuring their protection. Abandonment marked the formal end of the household's residency in the building as well as the need for divine protection of the space. The burial of defunctionalized dedicated objects established nodes during these vulnerable periods for the interaction between the gods and the household. The deposits and their vessels were invisible markers embedded in the house's very fabric, and they consecrated the building, transforming it from an architectural space into a place.

ACKNOWLEDGEMENTS

I would like to thank the organizers, Eurydice Kefalidou, Nikolas Dimakis and Merkouris Georgiadis, for the opportunity to present this paper, and I am grateful to the other conference participants for their stimulating discussion. I would like to specifically express my gratitude to Samuel Holzman and Paraskevi Motsiou for their suggestions. In addition, I would also like to thank Nathan Arrington and Michael Flower for their comments on different versions of this paper. All remaining errors are my own. All translations are my own unless otherwise indicated.

BIBLIOGRAPHY

- Allison, P. 1993. "How Do We Identify the Use of Space in Roman Housing?" In *Functional and Spatial Analysis of Wall Painting*, edited by E. M. Moorman, 1–8. BABesch Suppl. 3. Leiden: Peeters.
- Ambos, C. 2004. *Mesopotamische Baurituale Aus Dem 1. Jahrtausend v. Chr.* Dresden: ISLET.
- Andreou, I. 1984. "Νομός Άρτας." *ArchDelt* 31 (1976), B2:204.
- _____. 1992. "Νομός Άρτας." *ArchDelt* 42 (1987), B1:308–15.
- Andreou, I., and E. Andreou. 2000. "Τα Μικρογραφικά Αγγεία ως Ιδιαίτερη Παραγωγή των Ελληνιστικών Εργαστηρίων της Αμβρακίας." In *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική: Χρονολογικά Προβλήματα, Κλειστά Σύνολα, Εργαστήρια. Πρακτικά*, edited by S. Drougou, 301–10. Athens: Archaeological Resources and Expropriations Fund.
- Andrianou, D. 2006. "Chairs, Beds, and Tables: Evidence for Furnished Interiors in Hellenistic Greece." *Hesperia* 75(2):219–66.
- _____. 2009. *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ault, B.A. 2000. "Living in the Classical Polis: The Greek House as Microcosm." *CW* 93(5):483–96.
- Berry, J. 1997. "Household Artefacts: Towards a Re-Interpretation of Roman Domestic Space." In *Domestic Space in the Roman World: Pompeii and Beyond*, edited by R. Laurence and A. Wallace-Hadrill, 183–95. Journal of Roman Archaeology Suppl. 22. Portsmouth: JRA.
- Bruit Zaidman, L. 2005. "Offrandes et nourritures: repas des dieux et repas des hommes en Grèce ancienne." In *La cuisine et l'autel: les sacrifices en questions dans les sociétés de la méditerranée ancienne*, edited by S. Georgoudi, R. Koch Piettre and F. Schmidt, 31–46. Turnhout: Brepols.
- Brumfield, A. 1997. "Cakes in the Liknon: Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth." *Hesperia* 66(1): 147–72.
- Bunimowitz, S., and O. Zimhoni. 1993. "Lamp-and-Bowl Foundation Deposits in Canaan." *IEJ*:99–125.
- Calame, C. 1996. *Thésée et l'imaginaire athénien: légende et culte en Grèce antique*. 2nd ed. Lausanne: Editions Payot.
- Chairetakis, Y. 2012. "Το Έθιμο των Προσφορών Θεμελίωσης στη Σαλαμίνα των Ιστορικών Χρόνων." *Akamas, Society for the Promotion of Salaminian Monuments* 6:18–20.
- Chatzioti, E. 1990. "Νομός Άρτας – Οδός Κύπρου και Αγίου Νικολάου (οικόπεδο Ιω. και Αγγ. Μπαϊκούση)." *ArchDelt* 41 (1986), B:105–7.
- Chrysostomou, P. 1988. "Νομός Άρτας." *ArchDelt* 36 (1981), B2: 274–76.
- _____. 1989. "Νομός Άρτας." *ArchDelt* 37 (1982), B2: 260–63.
- Collard, H. 2016. *Montrer l'invisible: Rituel et présentification du divin dans l'imagerie attique*. Kernos Supplément 30. Liège: Presses Universitaires de Liège.
- Dalby, A. 2011. *Geponika: Farm Work. A Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook*. Totnes, Devon: Prospect Books.
- Donderer, M. 1984. "Münzen als Bauopfer in römischen Privathäusern." *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 184:177–87.
- Eleutheratou, S. 2000. "Δύο Τελετουργικές Πυρές από την Ανασκαφή για το «Μετρό» στο Οικόπεδο Μακρυγιάννη." *ArchDelt* 51–52 (1996–1997), A:99–118.
- _____. 2019. *Μουσείο Ακρόπολης, η Ανασκαφή*. Athens: New Acropolis Museum.
- Ellis, R.W. 1968. *Foundation Deposits in Mesopotamia*. New Haven: Yale University Press.
- Fiedler, M. 1996. "Leukas. Wohn- und Alltagskultur in einer nordwestgriechischen Stadt." In *Geschichte des Wohnens 1: 5000 v.Chr. – 500 n.Chr. Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike*, edited by W. Hoepfner, 412–26. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- _____. 2013. "Antike Häuser im Leukas. Wohnhausarchitektur und Fundmaterial aus einer nordwestgriechischen Stadt des 6. bis 1 Jh. v. Chr." Ph.D. diss., Freie Universität Berlin.
- _____. 2017. "Ein Bitumen-Bauopfer in Apollonia (Albanien)." In *Σπείρα. Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, edited by E. Kotsou and E. Mermigka, 397–410. Athens: Archaeological Resources and Expropriations Fund.
- Fogelin, L. 2007. "The Archaeology of Religious Ritual." *Annual Review of Anthropology* 36:55–71.
- von Freytag gen. Löringhoff, B. 1987. "Ausgrabungen im Kerameikos 1983–1985: Heilige Strasse und Eridanos." *AA*: 484–99.

- Garcia, M. 2019. "Recherches sur les cultes domestiques dans les cités grecques aux époques classique et hellénistique." Ph.D. diss., Université Bordeaux Montaigne.
- Grandjean, Y. 1988. *Études thasiennes XII: Recherches sur l'habitat thasien à l'époque grecque*. Paris: Dépositaire, Diffusion de Boccard.
- Henderson, J., ed. 2007. *Aristophanes V: Fragments*. Loeb Classical Library 502. Cambridge: Harvard University Press.
- Hordern, J.H. 2002. "Love Magic and Purification in Sophron, PSI 1214a, and Theocritus' 'Pharmakeutria.'" *CQ* 52 (1):164–73.
- Hunt, G.R. 2006. "Foundation Rituals and the Culture of Building in Ancient Greece." Ph.D. diss., The University of North Carolina at Chapel Hill.
- James, S.A. 2010. "The Hellenistic Pottery from the Panayia Field, Corinth: Studies in Chronology and Context." Ph.D. diss., University of Texas at Austin.
- _____. 2018. *Corinth VII. Part VII. Hellenistic Pottery: The Fine Wares*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Jameson, M.H. 1990a. "Domestic Space in the Greek City-State." In *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdisciplinary Cross-Cultural Study*, edited by S. Kent, 92–113. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1990b. "Private Space and the Greek City." In *The Greek City: From Homer to Alexander*, edited by O. Murray and S.R.F. Price, 171–98. Oxford: Clarendon Press.
- Kent, J.H. 1948. "The Temple Estates of Delos, Rheneia, and Mykonos." *Hesperia* 17(4):243–338.
- Knigge, U. 1993. "Die Ausgrabung im Kerameikos 1990/91." *AA*:125–40.
- _____. 2005. *Kerameikos XVII. Der Bau Z*. Munich: Hirmer.
- Knigge, U., and B. von Freytag gen. Löringhoff. 1987. "Ausgrabungen im Kerameikos 1983–1985." *AA*:481–500.
- Knigge, U., B. von Freytag gen. Löringhoff, W. Kovacovics, and R.H.W. Stichel. 1984. "Kerameikos: Tätigkeitsbericht 1982." *AA*:27–61.
- Knigge, U., B. von Freytag gen. Löringhoff, and G. Kuhn. 1995. "Kerameikos: Tätigkeitsbericht 1992–1994." *AA*:627–59.
- Knigge, U., and W. Kovacovics. 1981. "Kerameikos: Tätigkeitsbericht 1979." *AA*:385–96.
- Kopestonsky, T. 2018. "Locating Lost Gifts: Terracotta Figurines as Evidence for Ephemeral Offerings." *Journal of Greek Archaeology* 3:245–68.
- Kron, U. 1992. "Frauenfeste in Demeterheiligtümern: Das Thesmophorion von Bitalemi. Eine archäologische Fallstudie." *AA*:611–48.
- Liapi, F. 1990. "Νομός Άρτας – Οδός Σουλίου 14 (Οικόπεδο Χ. Γεωργούλα)." *ArchDelt* 41 (1986), B:109–10.
- Löhr, C. 1990. "Griechische Häuser: Hof, Fenster, Türen nach 348 v. Chr." In *Licht und Architektur*, edited by W.D. Heilmeyer and W. Hoepfner, 10–9. Tübingen: E. Wasmuth.
- Luce, J.-M. 2011. "From Miniature Objects to Giant Ones: The Process of Defunctionalisation in Sanctuaries and Graves in Iron Age Greece." In *The Gods of Small Things*, edited by A.C. Smith and M.E. Bergeron, 53–73. Pallas 86. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.
- Mansel, K. 2003. "Zeremonielle und rituelle Handlungen bei Baumassnahmen. Zu phönizisch-punischen Bauopfern." In *Rituale in der Vorgeschichte, Antike und Gegenwart. Studien zur Vorderasiatischen, Prähistorischen und Klassischen Archäologie, Ägyptologie, Alten Geschichte, Theologie und Religionswissenschaft. Interdisziplinäre Tagung vom 1.–2. Februar 2002 an der Freien Universität Berlin*, edited by C. Metzner-Nebelsick, 129–48. Rahden/Westf.: Marie Leidorf.
- Marcus, J., and K.V. Flannery. 1994. "Ancient Zapotec Ritual and Religion: An Application of the Direct Historical Approach." In *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology*, edited by C. Renfrew and E.B.W. Zubrow, 55–74. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mauss, M. 1925. "Essai Sur Le Don: Forme Archaique de l'échange." *L'année sociologique* 1:30–186.
- _____. 2016. *The Gift*. Translated by J.I. Guyer. Chicago: Hau Books.
- Montet, P. 1960. "Le rituel de fondation des temples." *CRAI*:172–9.
- _____. 1964. "Le rituel de fondation des temples égyptiens." *Kēmi* 17:64–100.
- Morgan, J.E. 2007. "Space and the Notion of Final Frontier: Searching for Ritual Boundaries in the Classical Athenian Home." *Kernos* 20:113–29.
- _____. 2010. *The Classical Greek House*. Exeter: Bristol Phoenix Press.
- Moses, S. 2012. "Sociopolitical Implications of Neolithic Foundation Deposits and the Possibility of Child Sacrifice: A Case

- Study at Çatalhöyük, Turkey.” In *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, edited by A. Porter and G.M. Schwarz, 57–78. University Park, PA: Penn State University Press.
- Müller-Zeis, R. 1994. “Griechische Bauopfer und Gründungsdepots.” Ph.D. diss., Universität des Saarlandes.
- Nakamura, C. 2010. “Magical Deposits at Çatalhöyük: A Matter of Time and Place?” In *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*, edited by I. Hodder, 300–31. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nevett, L.C. 1999. *House and Society in the Ancient Greek World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orlandini, P. 1966. “Lo scavo del Thesmophorion di Bitalemi e il culto delle divinità ctonie a Gela.” *Kokalos* 12:8–35.
- Osborne, R. 1985. “Buildings and Residence on the Land in Classical and Hellenistic Greece: The Contribution of Epigraphy.” *BSA* 80:119–28.
- _____. 2004. “Hoards, Votives, Offerings: The Archaeology of the Dedicated Object.” *WorldArch* 36 (1):1–10.
- Papangeli, P. 1988. “Νομός Ἀρτας – Οικόπεδο Μπανταλούκα.” *ArchDelt* 36 (1981), B2: 276.
- Parker, R. 1996. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
- Parlama, L., and N.C. Stampolides, eds. 2001. *Athens: The City Beneath the City. Antiquities from the Metropolitan Railway Excavations*. Athens: Hellenic Ministry of Culture and N.P. Goulandris Foundation Museum of Cycladic Art.
- Patera, I. 2012. *Offrir en Grèce ancienne: Gestes et contextes*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Pemberton, E.G. 1989. *Corinth XVIII. Part I. The Sanctuary of Demeter and Kore: The Greek Pottery*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Pfahl, S.F. 2000. “Ein römisches «pars pro toto»-Doppelbauopfer mit Gesichtstopf der Zeit um 200 n.Chr. aus dem Keller eines Wohnhauses der Augusta Treverorum.” *TrZ* 63:245–61.
- Pirenne-Delforge, V. 2008. “Des marmites pour un méchant petit hermès! ou comment consacrer une statue.” In *Image et religion dans l'antiquité gréco-romaine. Actes du colloque de Rome, 11–13 décembre 2003*, edited by S. Estienne, D. Jaillard, N. Lubtchansky and C. Pouzadoux, 103–10. Naples: Publications du Centre Jean Bérard. <http://books.openedition.org/pcjb/4473>
- _____. 2010. “Greek Priests and ‘Cult Statues’: In How Far Are They Unnecessary?” In *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*, edited by I. Mylonopoulos, 121–42. Religions in the Graeco-Roman World 170. Leiden: Brill.
- Pritchett, W.K. 1953. “The Attic Stelai, Part I.” *Hesperia* 22 (4):225–99.
- Robinson, D.M. 1946. *Excavations at Olynthus Part XII. Domestic and Public Architecture*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Rotroff, S.I. 1997. *The Athenian Agora XXIX. Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- _____. 2013. *Industrial Religion: The Saucer Pyres of the Athenian Agora*. *Hesperia* Suppl. 47. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rumscheid, F. 2006. *Die figürlichen Terrakotten von Priene: Fundkontexte, Ikonographie und Funktion in Wohnhäusern und Heiligtümern im Licht antiker Parallelbefunde*. Archäologische Forschungen 22. Wiesbaden: Reichert.
- Russell, N. 2009. “Building Memories: Commemorative Deposits at Çatalhöyük.” *Anthropozoologica* 44 (1):103–25.
- _____. 2012a. *Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2012b. “Hunting Sacrifice at Neolithic Çatalhöyük.” In *Sacred Killing: The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East*, edited by A. Porter and G.M. Schwarz, 70–96. University Park, PA: Penn State University Press.
- Rusten, J.S., and I.C. Cunningham, eds. 2002. *Theophrastus: Characters*. Loeb Classical Library 225. Cambridge: Harvard University Press.
- Sanders, G.D.R., S.A. James, I. Tzonou-Herbst, and J. Herbst. 2014. “The Panayia Field Excavations at Corinth: The Neolithic to Hellenistic Phases.” *Hesperia* 83 (1):1–79.
- Shear, T.L., Jr. 1973. “The Athenian Agora: Excavations of 1971.” *Hesperia* 42(2):121–79.
- _____. 1984. “The Athenian Agora: Excavations of 1980–1982.” *Hesperia* 53(1):1–57.
- Simon, E. 1983. *Festivals of Attica: An Archaeological Commentary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Sparkes, B.A., and L. Talcott. 1970. *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C.* Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Steadman, S.R. 2015. *Archaeology of Domestic Architecture and the Human Use of Space*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

- Stillwell, A.N. 1952. *Corinth XV. Part II. The Potters' Quarter: The Terracottas*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Swinford, K. 2006. "The Semi-Fixed Nature of Greek Domestic Religion." M.A. thesis, University of Cincinnati.
- Tannous, J. 2018. *The Making of the Medieval Middle East: Religion, Society, and Simple Believers*. Princeton: Princeton University Press.
- Thompson, H.A. 1948. "The Excavation of the Athenian Agora, Twelfth Season: 1947." *Hesperia* 17(3):149–96.
- _____. 1949. "Excavations in the Athenian Agora: 1948." *Hesperia* 18(3):211–29.
- _____. 1966. "Activity in the Athenian Agora 1960–1965." *Hesperia* 35(1):37–54.
- Thompson, H.A., and R.E. Wycherley. 1972. *The Athenian Agora XIV. The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Trümper, M. 1998. *Wohnen in Delos. Eine baugeschichtliche Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit*. Internationale Archäologie 46. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- _____. 2007. "Differentiation in the Hellenistic Houses of Delos: The Question of Functional Areas." In *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond*, edited by R. Westgate, N. R. E. Fisher and J. Whitley, 323–34. BSA Studies 15. London: British School at Athens.
- _____. 2011. "Space and Social Relationships in the Greek Oikos of the Classical and Hellenistic Periods." In *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, edited by B. Rawson, 32–52. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Vokotopoulou, I. 1975. "Νομός Ἀρτης." *ArchDelt* 26 (1971), B2:331–2.
- _____. 1977. "Νομός Ἀρτης." *ArchDelt* 27 (1972), B2:442–4.
- _____. 1984a. "Νομός Ἀρτας." *ArchDelt* 31 (1976), B2:193–7.
- _____. 1984b. "Νομός Ἀρτας." *ArchDelt* 32 (1977), B1:145–7.
- Weikart, S. 2002. "Griechische Bauopferrituale: Invention und Konvention von rituellen Handlungen im griechischen Bauwesen." Ph.D. diss., Julius Maximilians-Universität zu Würzburg.
- Weinstein, J. 1973. "Foundation Deposits in Ancient Egypt." Ph.D. diss., University of Pennsylvania.
- _____. 2001. "Foundation Deposits." In *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, edited by D.B. Redford, 1:559–61. Oxford: Oxford University Press.
- Wells, B. 1988. "Early Greek Building Sacrifices." In *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26–29 June 1986*, edited by R. Hägg, N. Marinatos and G.C. Nordquist, 259–66. Stockholm: Paul Aströms Förlag.
- Westgate, R. 2015. "Space and Social Complexity in Greece from the Early Iron Age to the Classical Period." *Hesperia* 84(1):47–95.
- Whitehouse, H., and I. Hodder. 2010. "Modes of Religiosity at Çatalhöyük." In *Religion in the Emergence of Civilization: Çatalhöyük as a Case Study*, edited by I. Hodder, 122–44. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilburn, A.T. 2019. "Building Ritual Agency: Foundations, Floors, Doors, and Walls." In *Guide to the Study of Ancient Magic*, edited by D. Frankfurter, 555–602. Religions in the Graeco-Roman World 189. Leiden: Brill.
- Williams, C.K., II, and J.E. Fisher. 1972. "Corinth, 1971: Forum Area." *Hesperia* 41 (2):143–84.
- Woodward, P., and A. Woodward. 2004. "Dedicating the Town: Urban Foundation Deposits in Roman Britain." *WorldArch* 36 (1):68–86.
- Young, R.S. 1951a. "An Industrial District of Ancient Athens." *Hesperia* 20(3):135–288.
- _____. 1951b. "Sepulturae Intra Urbem." *Hesperia* 20(2):67–134.
- Zachos, K. 2003. *Λευκάδα: Ιστορική-Αρχαιολογική Επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου*. Athens: Hellenic Ministry of Culture.

Βωμός (;) και θησαυρός από τον Πειραιά σε δεύτερη χρήση

Χρύσα Αρβανίτη

Ανεξάρτητη Ερευνήτρια
chryssaarvaniti@yahoo.gr

Λένα Λύτσιου

Ανεξάρτητη Ερευνήτρια
lenalytsiou@gmail.com

ABSTRACT

Ancient Piraeus, the biggest ancient port and demos of ancient Athens, is being revealed thanks to the project of the “Western Extension of Tram to Piraeus”. During the construction of the tram stop in front of the Church of Evangelistria, architectural remains came to light, though fragmented, that are located in the periphery of the ancient city, very close to a small gate of the ancient wall, which gave access to the space inside the Long Walls. Among them, two stone constructions, interpreted as an eschara and a thesaurus (treasury), indicate some kind of cult activity at the site. It seems that both were used as deposits for dumped material after the end of their original use, given the fact that they were filled with ceramics, organic material and some other findings. Furthermore, prior to the reuse of the constructions as deposits, the excavation data have revealed that the wall adjacent to the treasury had been in second use as well. In addition, the way the eschara was constructed allows us to assume that it had served as offering-table before being used as an altar. The pottery found in the eschara dates mostly in the late Classical period, while the one from the treasury dates in early Hellenistic times, indicating that these two constructions might not have coexisted.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 2016, στο πλαίσιο του έργου «Δυτική επέκταση του Τραμ στον Πειραιά», επί της οδού Γρηγορίου Λαμπράκη, ακριβώς στο δρόμο μπροστά από τον Ιερό Ναό Ευαγγελιστρίας, διεξήχθη ανασκαφή για τις ανάγκες της κατασκευής του Τραμ. Η έρευνα ξεκίνησε στις 14 Απριλίου του 2016 και ολοκληρώθηκε στις 11 Ιουλίου του ίδιου έτους. Η περιοχή της ανασκαφής, η οποία αναπτύχθηκε σε 32 μ. μήκος και 6,50 μ. πλάτος, τοποθετείται στη βορειοανατολική πλευρά του αρχαίου οικιστικού ιστού, στις παρυφές του λόφου της Μουνιχίας και εντός των τειχών της πόλης.

Επί της οδού Γρ. Λαμπράκη, και συγκεκριμένα από την οδό Πύλης έως την οδό Ευαγγελιστρίας, κάτω από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος, εντοπίστηκε αρχαίο λατομείο Κλασικών χρόνων. Το λατομείο εκτείνεται σε όλη την περιοχή του σκάμματος, με κατεύθυνση από ΒΔ-ΝΑ με κλίση προς τα δυτικά. Στη νότια πλευρά του χώρου φαίνεται ότι υπήρχε ήδη από τα Κλασικά τουλάχιστον χρόνια, ένα κτίσμα, το οποίο αποτελεί και το παλαιότερο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο στον χώρο. Από αυτό σώζεται ένας τοίχος, το πάχος του οποίου δείχνει πως επρόκειτο για αρκετά μεγάλο κτίριο. Στην επόμενη φάση φαίνεται, ότι βορειότερα διαμορφώθηκε μία λίθινη κατασκευή, ο λεγόμενος αποθήτης Α/βωμός, η οποία ερμηνεύτηκε ως βωμός,

Εικ. 1: Αποθήτης Α (εσχάρα) μετά τον καθαρισμό. Φαίνονται τα έντονα ίχνη καύσης (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

που πιθανόν χρονολογείται στο τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. Περίπου στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. η λίθινη κατασκευή σφραγίστηκε και ο χώρος φαίνεται να ανακατασκευάστηκε. Σε αυτή τη φάση, έχουμε τη χρήση του σωζόμενου τοίχου ως θεμελίωση κτίσματος επόμενης περιόδου. Εφαπτόμενη σε αυτόν τον τοίχο, σε βάθος -1,80 μ. και στον ίδιο άξονα με τον αποθήτη Α, αποκαλύφθηκε κατασκευή από μαλακό λευκό ασβεστόλιθο, ο αποθήτης Β/θησαυρός, μερικώς λαξευμένη στο φυσικό βράχο, κάτω από την οποία προϋπήρχε δάπεδο, πιθανόν προγενέστερης φάσης του χώρου, το οποίο παραβιάστηκε για την θεμελίωσή της. Όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είχαν καλυφθεί με στρώμα λίθων μεσαίου και μικρού μεγέθους, καθώς και τμήμα δαπέδου λατύπης και τριμμένου κεραμιδιού, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ.

ΑΠΟΘΕΤΗΣ Α (ΕΣΧΑΡΑ)

Η κατασκευή-αποθήτης Α είναι κτιστή, ορθογώνια και αποτελείται από τουλάχιστον τρεις λίθους, που βρέθηκαν στη θέση τους, τοποθετημένοι δυτικά, νότια και βόρεια, ενώ πεσμένος βρέθηκε τέταρτος λίθος που «έκλινε» το κτίσμα στην ανατολική πλευρά (Εικ. 1). Η νότια πλευρά αποτελείται από δύο πλακοειδείς λίθους, διαφορετικών μεγεθών (διαστάσεις λίθων: Νότια πλευρά, 1x0,40x0,25 μ. (επάνω) και 1,25x0,20x0,70 μ. (κάτω)· Δυτική πλευρά, 0,67x0,20 μ.· Βόρεια πλευρά 1,07x0,20x0,70 μ.· Ανατολική πλευρά 0,57x0,31x0,28 μ.). Η κατασκευή εδράζεται απευθείας στο έδαφος, χωρίς βάση, αλλά πιθανότατα, για λόγους στατικότητας, ένα μέρος της θα ήταν θαμμένο στο έδαφος. Οι εσωτερικές διαστάσεις είναι 1,20 μ. Α/Δ x 1,15 μ. Β/Ν, και οι εξωτερικές 1,70 μ. Α/Δ x 1,20 μ. Β/Ν. Από τη μελέτη των παρακείμενων τοίχων πιθανολογείται ότι ήταν ελεύθερη στο χώρο. Το υλικό της, λευκός, μαλακός ασβεστόλιθος, προέρχεται από το παρακείμενο λατομείο

Εικ. 2: Αποθήτης Α (εσχάρα) από τον νότο (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

και φαίνεται να είναι σε δεύτερη χρήση, καθώς παρατηρείται επεξεργασία μόνο στην επάνω πλευρά του λίθου της βόρειας πλευράς και είναι εμφανής η ανομοιογένεια μεταξύ των πλακών: Οι δύο μακρές πλευρές είναι πιο λεπτές από εκείνες των δύο στενών πλευρών. Επιπλέον, ο λίθος που βρίσκεται τοποθετημένος επάνω σε εκείνον της νότιας πλευράς, έχει μεγαλύτερο μήκος από αυτόν. Ο λίθος της ανατολικής πλευράς δεν αρκούσε για να κλείσει το άνοιγμα και για τον λόγο αυτό, τοποθετήθηκε μία μικρή πέτρα στο σημείο ένωσης με την βόρεια μακρά πλευρά. Το τμήμα του ογκολίθου που βρέθηκε πεσμένο επάνω στην κατασκευή πιθανότατα κατέπεσε από τον παρακείμενο τοίχο σε μεταγενέστερη φάση, όταν είχε ήδη εγκαταλειφθεί, καταστρέφοντας έτσι τον λίθο της ανατολικής πλευράς. Η ύπαρξη παρόμοιου ογκολίθου στον τοίχο αυτό ενισχύει αυτή την άποψη.

Ένα νόμισμα που βρέθηκε στην επιφάνεια της κατασκευής, είναι πολύ διαβρωμένο και δεν μπορεί να δώσει στοιχεία χρονολόγησης. Από τη μελέτη των ευρημάτων διαπιστώθηκε διατάραξη των στρωμάτων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα μία οινόχρη, της οποίας θραύσματα βρέθηκαν σχεδόν σε όλες τις ομάδες. Στο εσωτερικό της κατασκευής οι πλάκες έφεραν έντονα ίχνη πυράς, κάτι που υποδηλώνει συνεχή χρήση του χώρου (Εικ. 2). Οι διαστάσεις, η καύση στο εσωτερικό και το περιεχόμενο μας οδηγούν στην ερμηνεία της ως βωμού και πιο συγκεκριμένα ως εσχάρας.

Εικ. 3: Αποθήτης Α (εσχάρα), άποψη από το εσωτερικό της (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

Σε ορισμένες εσχάρες που έχουν έρθει στο φως από την αρχαιολογική σκαπάνη, έχουν βρεθεί πολλά μικκύλα αγγεία (βλ. εσχάρες στα Άβδηρα: Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 3· 1988, 4–5· Σαμίου-Λιανού 2018, 5, όπου βρέθηκε μεγάλος αριθμός υδρισκών, που μελετήθηκαν από τη διδάκτορα κλασικής αρχαιολογίας, Εύη Μότσιου 2019, 591–603· 2023). Σε άλλες εσχάρες έχουν βρεθεί μόνο οστά και κάρβουνα, ενώ άλλες βρέθηκαν άδειες (μία τέτοια εσχάρα βρέθηκε στη Μυτιλήνη, βλ. Cronkite 1997, 44), πιθανόν μετά από καθαρισμό τους, προκειμένου να μεταφερθεί ο χώρος της θυσίας σε άλλη θέση. Τέλος, υπάρχουν αναφορές για εσχάρες, αλλά δεν αναφέρεται το περιεχόμενό τους.

Εντός της λίθινης κατασκευής βρέθηκαν μελαμβαφή και αβαφή αγγεία. Μέσα σε λιγότερο από ένα κυβικό μέτρο χώματος περισυνελλέγησαν 900 περίπου όστρακα και θραυσμένα μελαμβαφή και αβαφή αγγεία (Εικ. 3). Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Γενικά, το σύνολο σχεδόν των μελαμβαφών αγγείων διακρίνεται για την μέτρια ποιότητά του, ο πηλός είναι σχετικά καθαρός, παρατηρούνται ίχνη μίκας, ενώ οι αποχρώσεις του κυμαίνονται από ανοιχτό καστανό ως καστανέρυθρο χρώμα. Άνιση, με δυσμενείς επιπτώσεις στο υάλωμα, είναι συνήθως και η όπτηση, με αποτέλεσμα πολλά από τα αγγεία να έχουν πορτοκαλόχρωμες κηλίδες στο σώμα τους. Το γάνωμά τους είναι γενικά θαμπό. Το 31% της κεραμικής από την εσχάρα ανήκει στην κατηγορία της μελαμβαφούς κεραμικής. Πρόκειται κυρίως για τμήματα και ακέραια πινάκια, σκύφους, κανθάρους, οινόχδες και λύχνους, τμήματα αγγείων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ένα θραύσμα που φέρει γραπτή διακόσμηση, και παραπέμπει σε θεατρική παράσταση. Επιπλέον βρέθηκε πλήθος οστρέων και σαλιγκαριών, κάρβουνα και οστά ζώων, ελάχιστα μεταλλικά αντικείμενα, ενώ στον πυθμένα της κοιλότητας και στις πλευρές των όρθιων πλακών, έντονα είναι τα ίχνη πυράς. Σχετικά με τα οστά μπορούμε να πούμε ότι δεν είναι καμένα και πιθανότατα ανήκουν σε αίγες, πρόβατα και χοίρους.

Επιπλέον, μικρά τμήματα από πήλινο αντικείμενο που φέρουν λευκό επίχρυσμα, δίνουν την εντύπωση ότι προέρχονται από ειδώλιο. Μεταξύ των αγγείων, μέσα σε καμένο χώμα, υπήρχαν κατ' ελάχιστον δύο λοπάδες,

μία χύτρα και τουλάχιστον δύο αμφορείς. Από την εύρεση μαγειρικών αγγείων, πολλών αγγείων πόσεως, κελυφών σαλιγκαριών, οστρέων, αλλά και οστών, είναι σαφές πως στον χώρο πραγματοποιούνταν γεύματα. Η κατανάλωση φαγητού που ακολουθούσε τη θυσία του ζώου ήταν συνήθης πρακτική στα ιερά, ενώ θαλάσσια όστρεα, ακόμα και σε μεγάλες ποσότητες, απαντούν επίσης συχνά, και μάλιστα συνήθως, για προφανείς λόγους, σε ιερά που βρίσκονται κοντά στη θάλασσα. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το ιερό της Δήμητρας στα Άβδηρα (Σαμίου-Λιανού 2018).

Αξιόλογο και ενδεικτικό της προχειρότητας της εσχάρας είναι το γεγονός της έλλειψης συνδετικού υλικού μεταξύ των λίθων. Η ομοιότητα μεταξύ των δύο μακρών λίθων, η μικρή απόσταση μεταξύ τους και η έλλειψη συνδετικού υλικού πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι αρχικά η κατασκευή λειτουργούσε ως τράπεζα προσφορών και μετατράπηκε αργότερα σε βωμό (για τις τράπεζες προσφορών, βλ. Ζορίδης 1979, πίν. Εα΄ Αραπογιάννη 2014, 193, εικ. 3). Έτσι, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η ανομοιογένεια και η προχειρότητα των δύο λίθων των στενών πλευρών.

Περίπου στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., η χρήση της κατασκευής άλλαξε: οι δύο κάθετοι λίθοι της τράπεζας (;) χρησίμευσαν ως δύο μακρές πλάκες μίας νέας, χτιστής κατασκευής, η οποία συμπληρώθηκε με άλλους δύο λίθους και δημιουργήθηκε έτσι μία νέα ορθογώνια κατασκευή, μία εσχάρα. Ο βωμός φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., οπότε σφραγίστηκε με αγγεία και απορρίμματα από το ίδιο το ιερό.

Γενικά, το μέγεθος ενός βωμού, το υλικό του, η μορφή του και ο χώρος στον οποίο θα τοποθετούνταν, διαφέρει ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες του εκάστοτε ιερού και την τοπογραφία της περιοχής. Επιπλέον, συνέβαινε βωμοί να κατασκευάζονταν από απλά και ελαφριά υλικά, ώστε να είναι εύκολο να αποσυναρμολογηθούν, με σκοπό τη μεταφορά τους ή ακόμα και την καταστροφή τους (Rupp 1991, 303). Μέσα από την έρευνα για τις εσχάρες που έχουν έρθει στο φως, παρατηρήθηκε ότι βρίσκονται σε υπαίθριους χώρους ιερών και σπανιότερα μέσα στο σηκό και εντός οικιών. Εξαιρεση αποτελεί μία εσχάρα, που πιθανότατα βρέθηκε εντός κτιρίου, ίσως δημοσίου χαρακτήρα, στη Μαρώνεια, η οποία οριζόταν από μαρμάρινες πλάκες (Πεντάζος 1978, 73–5, πίν. 63β). Επιπλέον, οι εσχάρες παρουσιάζουν ετερογένεια και ποικιλία ως προς τη μορφή τους, ενώ συνήθως δεν χαρακτηρίζονται από μνημειακότητα, αλλά περισσότερο από προχειρότητα και απλότητα. Αναφέρουμε παραδείγματα στη Μυτιλήνη (Cronkite 1997, 44), στους Οινιάδες (Σερμπέτη 2001, 115–16, πίν.23 κάτω) και στον Ωρωπό (Μαζαράκης-Αινιάν 2004, 39). Υπάρχουν βέβαια και πιο επιμελημένες, όπως η εσχάρα ρωμαϊκών χρόνων στην Ελευσίνα, κοντά στην ΒΑ πλευρά του ναού της Άρτεμης και του Ποσειδώνα (Mylonas 1961, 169–70).

ΑΠΟΘΕΤΗΣ Β (ΘΗΣΑΥΡΟΣ)

Η δεύτερη κατασκευή, η οποία βρέθηκε σε επαφή με τον τοίχο, ήταν ορθογώνιου σχήματος, διαστάσεων 1,10 (στον πυθμένα)/1,20x0,90 μ. και 2 μ. βάθος (Εικ. 4). Τα τοιχώματά της ήταν κτιστά σε ύψος 1,26 μ. και έφεραν επάλειψη κονιάματος, ενώ ο πυθμένας ήταν λαξευμένος στον φυσικό βράχο. Το ανατολικό και δυτικό τοίχωμα αποτελούνταν από δύο μεγάλες λιθόπλινθους, που λειτουργούσαν ως ορθοστάτες, και το νότιο από τρεις. Στο βόρειο τοίχωμα η κατασκευή είχε ενσωματώσει λίθο του τοίχου, με τον οποίο βρισκόταν σε επαφή, ενώ χαμηλότερα αποτελούνταν από ακόμη μία μεγάλη λιθόπλινθο. Το κάλυμμά της αποτελούνταν από τρεις λιθόπλινθους. Οι δύο ήταν τοποθετημένοι στο νότιο χείλος της κατασκευής, ο ένας ακριβώς πάνω στον άλλο, ενώ ο τρίτος βρέθηκε σε επαφή με τον τοίχο, αφήνοντάς την έτσι ανοιχτή στο κεντρικό τμήμα της. Ο τρίτος λίθος έφερε κονίαμα στις μικρές πλευρές και είχε στην επιφάνειά του κυκλική διαμετρική οπή διαμέτρου 0,27 μ., εκατέρωθεν της οποίας διακρίνονται εγκοπές. Κονίαμα βρέθηκε και στην νότια όψη του τοίχου αλλά και στο γέμισμα της οπής.

Ο τοίχος, με τον οποίο βρίσκεται σε επαφή η κατασκευή-αποθέτης Β, εδράζεται σε βάθος -2,91 μ. και φαίνεται να έχει δύο φάσεις (Εικ. 5). Στον δόμο του τοίχου που βρίσκεται σε επαφή με την κατασκευή-αποθέτη Β,

Εικ. 4: Αποθέτης Β (θησαυρός) (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

Εικ. 5: Ο τοίχος που εφάπτεται με τον θησαυρό. Άποψη από βόρεια (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

όπως και στον παρακείμενο λίθο στα ανατολικά, έχει αφαιρεθεί ένα μεγάλο τμήμα, και στη θέση του έχουν τοποθετηθεί δύο λεπτότερες λιθόπλινθοι, ευθυγραμμισμένες τέλεια μεταξύ τους, οι οποίες εξέχουν ελαφρώς προς τα βόρεια σε σχέση με τους υποκείμενους λίθους. Επιπροσθέτως, μία σειρά από τις ίδιες λεπτότερες λιθόπλινθους, οι οποίες είναι διαφορετικές από τους υποκείμενους μεγαλύτερους λίθους, συνεχίζει προς τα ανατολικά κατά μήκος όλου του σωζόμενου τοίχου. Οι λεπτότερες λιθόπλινθοι, δεν έχουν ιδιαίτερη επεξεργασία στα μέτωπά τους και έχουν τοποθετηθεί αμελώς, καθώς δεν είναι κεντραρισμένες προσεκτικά στους κατακόρυφους αρμούς της υποκείμενης σειράς. Ίσως πρόκειται για χρήση τοίχου που προϋπήρχε, ο οποίος αποτέλεσε θεμελίωση μεταγενέστερου κτίσματος. Η υπόγεια κατασκευή πρέπει να προστέθηκε στην δεύτερη φάση χρήσης του τοίχου, κατά την οποία τοποθετήθηκε και ένα άνοιγμα για πρόσβαση προς αυτήν, όπως φαίνεται από την αφαίρεση τμήματος λίθου και την τοποθέτηση των δύο λεπτότερων λιθόπλινθων που αναφέρθηκε παραπάνω, διαμορφώνοντας έτσι ένα είδος κατωφλιού. Η ύπαρξη κονιάματος στο νότιο μέτωπο του τοίχου και ενδιάμεσα αυτού και του λίθου στο στόμιο της κατασκευής ενισχύει μία τέτοια υπόθεση. Επίσης, το μήκος και το πλάτος του τελευταίου είναι ίδιο με εκείνο των λιθόπλινθων όλης της άνω σειράς του τοίχου, σε αντίθεση με τις κατώτερες σειρές. Αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός πως είναι σύγχρονοι. Επομένως, ο λίθος με την οπή, που βρίσκεται στο στόμιο της κατασκευής, και ενδεχομένως και οι άλλοι δύο, που είναι λίγο μεγαλύτεροι, αλλά μεταξύ τους ίδιοι, είναι στην ίδια φάση με την ανακατασκευή του τοίχου.

Τα χαρακτηριστικά της κατασκευής Β, δηλαδή ο υπόγειος, κτιστός διαμορφωμένος χώρος, καθώς και ο τρόπος κάλυψής της, παραπέμπουν σε θησαυρό ή αλλιώς θησαυροφυλάκιο. Αυτού του είδους τα μνημεία βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, έχουν κτιστά τοιχώματα με διαμορφωμένο δάπεδο και βαριά καλύμματα που ασφαλίζουν, είτε με το ίδιο τους το βάρος, είτε με ειδικούς μηχανισμούς. Ακόμα, σε κάποια υπάρχει οπή στο κάλυμμα, η οποία όμως χρησίμευε όχι για τη ρίψη νομισμάτων, αλλά για την στήριξη μηχανισμού ασφάλισης. Αυτοί οι κτιστοί, υπόγειοι θησαυροί-θάλαμοι, οι οποίοι αρχαιολογικά εντοπίζονται ήδη στον 7ο αιώνα π.Χ., είναι πάντα τοποθετημένοι σε κλειστό εσωτερικό χώρο και χρησίμευαν για τη φύλαξη χρημάτων, πολύτιμων αντικειμένων, αναθημάτων και ιερών σκευών (Kaminski 1991, 133–45).

Ο όρος «θησαυρός» δημιουργεί σύγχυση, καθώς αναφέρεται σε περισσότερα του ενός μνημεία. Όπως διευκρινίζει ο Κ. Τσάκος (1990–1991, 19) με τον όρο «θησαυρός» δηλώνεται το σύνολο χρημάτων ή πολύτιμων αντικειμένων, τα μικρά φορητά πηλίνα ή μεταλλικά σκεύη με παρόμοια χρήση με τους σημερινούς κουμπαράδες, ειδικές κατασκευές για τις απευθείας προσφορές πιστών σε ιερά, αλλά και μεγαλύτερες για τη φύλαξη χρημάτων ή πολύτιμων αντικειμένων, είτε πρόκειται για ολόκληρο οικοδόμημα, όπως οι θησαυροί στα πανελλήνια ιερά, είτε για τα θησαυροφυλάκια/χρηματοκιβώτια πόλεων ή ναών. Ιδιαίτερη προσοχή χρειάζεται στον διαχωρισμό των κατασκευών στα ιερά για τις άμεσες προσφορές των πιστών (δοχείο-θησαυρός προσφορών) και στα θησαυροφυλάκια, καθώς αποκαλούνται και τα δύο «θησαυροί». Η Kaminski (1991) συγκεντρώνει όλα τα μνημεία αυτού του είδους, τα οποία ήταν γνωστά έως το 1991, και διακρίνει τα χαρακτηριστικά και την τυπολογία τους. Πρόκειται για λίθινες κατασκευές με οπή για τη ρίψη νομισμάτων, που καταλήγουν σε μία κοιλότητα υποδοχής με συγκεκριμένη χωρητικότητα. Οι θησαυροί αυτού του είδους χρησίμευαν για τη συγκέντρωση χρημάτων των πιστών, κάτι σαν το σημερινό «παγκάρι» της εκκλησίας, όπως παρατήρησε ο Κ. Τσάκος (1990–1991, 20). Η κύρια διαφορά είναι η εσωτερική διαμόρφωση. Το δοχείο προσφορών είναι συμπαγές, πλην μίας κεντρικής κοιλότητας για την υποδοχή νομισμάτων, ενώ το θησαυροφυλάκιο έχει κτιστά τοιχώματα και δάπεδο, διαμορφώνοντας ουσιαστικά έναν ενιαίο εσωτερικό χώρο, έτσι ώστε να μπορεί να δεχθεί ολόκληρα αντικείμενα και όχι μόνο νομίσματα.

Η οπή που φέρει ο λίθος στον θησαυρό που εξετάζεται εδώ, ενδεχομένως να παραπέμπει εκ πρώτης όψεως σε δοχείο-θησαυρό προσφορών. Ωστόσο, και στο παράδειγμα του θησαυροφυλακίου με επτά σειρές λιθόπλινθων και διαστάσεις 0,95x0,95x1,90 μ., κάτω από το δάπεδο του ναού του Ασκληπιού στη Λεβήνα της Κρήτης, έφερε στην επιφάνεια του πατώματος οπή, με διάμετρο 0,4 μ., η οποία δεχόταν πώμα με μορφή φελλού κλείνοντας έτσι το στόμιο (Pernier και Banti 1947, 71–2· Kaminski 1991, 140–41· Gorrini και Melfi 2002, 261 και υποσ. 110). Από την άλλη, οπή ίδιας διαμέτρου διέθετε και το δοχείο-θησαυρός του ναού του Ασκληπιού στην αρχαία Θουρία, σε κυβόλιθο που εξέιχε λίγο πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Η μορφή του όμως

εσωτερικά είναι διαφορετική, γιατί στο εσωτερικό του έχει λαξευτεί κωνική κοιλότητα με βάθος 0,245 μ. και κάτω διάμετρο 0.255 μ. (Αραπογιάννη 2014, 185 και εικ. 1–3), έτσι ώστε να δέχεται μόνο νομίσματα.

Στο εσωτερικό του θησαυροφυλακίου υπήρχε καστανή έως φαιά-μελανή επίχωση, ανάμικτη με οργανικό υλικό, πλήθος κεραμικής, ένα ειδώλιο πιθανότατα Αφροδίτης, μεταλλικά αντικείμενα και τρία νομίσματα. Το οργανικό υλικό, εκτός από πολυάριθμα όστρεα, αποτελείται και από έναν μεγάλο αριθμό οστών. Τα οστά προέρχονται από μικρά αγροτικά ζώα, όπως αιγοπρόβατα και χοίρους, καθώς και από σαρκοβόρα, κατά πάσα πιθανότητα σκύλους, ενώ δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να είναι καμένα. Επιπλέον, δεν φαίνεται να υπάρχει ανθρωπολογικό υλικό. Τα τρία χάλκινα νομίσματα δυστυχώς ήταν πολύ οξειδωμένα. Η κεραμική αποτελούνταν από 700 περίπου θραύσματα και θραυσμένα μελαμβαφή, αβαφή και μαγειρικά αγγεία. Ο πηλός είναι είτε λεπτόκοκκος είτε χονδρόκοκκος, με λίγη έως πολλή μίκα. Στα μαγειρικά αγγεία ο πηλός είναι χονδρόκοκκος και τραχύς, όπως συνηθίζεται για να καταστούν αυτά πυρίμαχα. Ιζήματα παρατηρούνται σχεδόν σε όλα, αποτέλεσμα της σύστασης του εδάφους. Το χρώμα του πηλού ποικίλει από καστανοκίτρινο ως καστανέρυθρο, αλλά και από ωχροκίτρινο ως ωχρό. Το μελανό υάλωμα στα περισσότερα από τα σωζόμενα όστρακα είναι ανεπιτυχές με αποτέλεσμα να δημιουργούνται κηλίδες ή ολόκληρες επιφάνειες διάφορων χρωμάτων, από κόκκινο ή πορτοκαλί έως καφέ. Επιπροσθέτως, σε κάποια από αυτά, είτε μελαμβαφή είτε αβαφή, ο πυρήνας διαφοροποιείται χρωματικά από το υπόλοιπο αγγείο, επίσης αποτέλεσμα κακής όπτησης. Ένας μικρότερος αριθμός αγγείων όμως, έχει καλής ποιότητας μελανό υάλωμα. Ανάμεσα στα αγγεία του συνόλου υπάρχουν ορισμένα που ξεχωρίζουν, όπως μία οينوχόη με οξεία προχολή, ένας αμφορίσκος με ιδιαίτερο χείλος και σχήμα, αλλά και τρία ιγδία με ιδιαίτερες λαβές και πηλό με λεία υφή.

Από τα παραπάνω είναι εμφανές πως το θησαυροφυλάκιο μετά τη χρήση του λειτούργησε ως αποθήκης και γέμισε με κεραμική, η απόρριψη της οποίας έχει χρονολογική ομοιογένεια, όπως γίνεται κατανοητό από τα συνανήκοντα και συγκολλώμενα όστρακα που έχουν βρεθεί σε διαφορετικά βάθη, καθώς και από το γεγονός πως αρκετά από τα πρωιμότερα αγγεία ή όστρακα βρέθηκαν σε διάφορα σημεία και όχι στο μεγαλύτερο βάθος. Από τα όστρακα που μπόρεσαν να χρονολογηθούν, τα οψιμότερα τοποθετούνται στο β' μισό του 3ου αιώνα π.Χ., ενώ τα πρωιμότερα στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ.

Συνοψίζοντας, το παλαιότερο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο είναι ο τοίχος στον οποίο εφάπτεται ο θησαυρός. Ίσως πρόκειται για κάποιο κτίριο συσχετιζόμενο με το αρχαίο λατομείο, κρίνοντας από την κατασκευή του με τις μεγάλες λιθόπλινθους. Αργότερα λειτουργεί βωμός βόρεια του τοίχου σε υπαίθριο χώρο (Εικ. 6). Τα οψιμότερα όστρακα κεραμικής που βρέθηκαν μέσα στον βωμό ανήκουν στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., οπότε και η παύση λειτουργίας του θα πρέπει να τοποθετηθεί σε αυτή τη χρονική περίοδο. Στη συνέχεια, ο βωμός καταχώνεται και λίγο αργότερα ανακατασκευάζεται ο τοίχος μαζί με τον θησαυρό. Έχουμε χρήση του σωζόμενου τοίχου ως θεμελίωση κτίσματος επόμενης περιόδου. Η αλλαγή αποτυπώνεται στον τοίχο με μία τομή σε δόμο και την τοποθέτηση δύο επάλληλα τοποθετημένων λεπτότερων λιθόπλινθων και τη συνέχεια του τοίχου με τους ίδιους λεπτούς λίθους, οι οποίοι μοιάζουν με εκείνους στο στόμιο του θησαυρού. Το γεγονός πως ο θησαυρός είναι μεταγενέστερος από την πρώτη φάση του τοίχου υποστηρίζεται και από την ύπαρξη κονιάματος, όχι μόνο ανάμεσα στον λίθο με την οπή αλλά, ανάμεσα σε κατώτερο λίθο σε βάθος -2,02 μ. και στον τοίχο. Ακόμα, εφόσον όλοι οι γνωστοί θησαυροί βρίσκονται σε υπόγειο χώρο οι διαφορετικοί, σε σχέση με τους υποκείμενους, λιθόπλινθοι δίπλα στο ύψος του στομίου του θησαυρού που μελετάται εδώ αποτελούν θεμέλια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρά την περιορισμένη έκταση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Ευαγγελίστριας και τη δυσκολία ταυτοποίησης του χώρου, η εσχάρα και ο παρακείμενος θησαυρός προσθέτουν νέα στοιχεία για την θρησκευτική ζωή στον Πειραιά της ύστερης Κλασικής εποχής. Μετά από έρευνα και από τα μέχρι σήμερα δεδομένα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η περιοχή αυτή ανήκε σε κάποιο

Εικ. 6: Θησαυρός και εσχάρα από νότια (© Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων).

ιερό, το οποίο λειτουργούσε, ίσως αδιάκοπα, τουλάχιστον από τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. έως τα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. Σύμφωνα με τη μέχρι σήμερα γνωστή τοπογραφία της αρχαίας πόλης, η θέση βρίσκεται εντός των τειχών, στο βόρειο όριο του οικιστικού ιστού, σχετικά κοντά, περίπου από 50 έως 100 μέτρα, σε πυλίδα του αρχαίου τείχους, η οποία επικοινωνούσε με τον χώρο που διαμορφωνόταν ανάμεσα στα Μακρά τείχη.

Σύμφωνα με τον von Eickstedt (1991, 50–1) υπήρχαν πύλες στον χώρο μεταξύ των Πυλών του Άστεως και της βορειοδυτικής πλαγιάς της Μουνιχίας, αλλά ο αριθμός τους δεν είναι γνωστός, καθώς δεν έχουν εντοπιστεί. Η ευρύτερη περιοχή κατά μήκος του βόρειου τμήματος του τείχους στο εσωτερικό του, νοτιοανατολικά των αστικών πυλών, αποτελούσε αρχαίο λατομείο (von Eickstedt 1991, πίν. 4· Langdon 2004, εικ. 1).

Παρά την απουσία χαρακτηριστικών ευρημάτων που απαντούν σε ιερά, όπως ειδώλια, πλην ενός, επιγραφές, αγαλμάτια και μικκύλα αγγεία, ο θησαυρός και η εσχάρα/βωμός αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη κάποιου είδους λατρευτικής δραστηριότητας στο σημείο, ιδιαίτερα όταν συνδυαστούν με τον σημαντικό αριθμό αγγείων πόσεως, μαγειρικών σκευών και λεκανών, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ενδείξεις τέλεσης δειπνών (Καρδαρά 1988, 211 και σημ. 3).

Ο Πειραιάς ήταν ένα πολυπολιτισμικό κέντρο και αυτό δικαιολογεί απόλυτα τον μεγάλο αριθμό ιερών που υπήρχαν στην πόλη, ιδιαίτερα μάλιστα μετά την εισαγωγή νέων θεοτήτων από το 430 π.Χ. αιώνα κι εξής. Μετά το τέλος του 3ου αιώνα π.Χ., μέτοικοι και έμποροι από την Ανατολική Μεσόγειο εγκαταστάθηκαν σε κοινότητες, φέρνοντας μαζί τους τις παραδόσεις τους και τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Ένα λιμάνι είναι πάντα μέρος υποδοχής λαών: άνθρωποι από την Καρία, τη Φρυγία, την Κύπρο, την Αίγυπτο και την Θράκη ταξίδεψαν μέχρι τον Πειραιά και πολλοί παρέμειναν ως μέτοικοι. Επιγραφές που έχουν βρεθεί, επιβεβαιώνουν τον μεγάλο αριθμό των λατρειών, ελληνικών και ξένων. Ωστόσο, όλα αυτά μας είναι γνωστά από τις επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες. Μόνο το ιερό της Άρτεμης Μουνιχίας έχει ταυτιστεί ανασκαφικά (Παλαιοκρασσά 1991), ενώ το ιερό του Ασκληπιού θεωρείται ότι βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά του λιμανιού της Ζέας (Δραγάτης 1889, 132· von Eickstedt 2001). Σε κάποιες περιπτώσεις έχουν βρεθεί οι όροι των ιερών, στοιχείο που βοηθά στην τοπογραφική τοποθέτηση του ιερού σε μία ευρεία περιοχή. Εκτός από τις κύριες λατρείες του Ασκληπιού, της Άρτεμης Μουνιχίας και του Διός Σωτήρος, υπήρχαν επίσης και οι ιδιωτικές, όπως της Ίσιδας και του Σαβάζιου, αλλά και οι πιο πρώιμες λατρείες του δήμου, όπως του Διονύσου και της Δήμητρας.

Ακόμα, στον Πειραιά υπάρχουν αρκετά παραδείγματα χώρων λατόμευσης, όπου μετά την χρήση τους οικοδομείται ιερό, όπως ο μικρός πρόστυλος ναΐσκος στο λιμάνι της Ζέας, ο οποίος ανεγέρθηκε πάνω σε παλαιότερο λατομείο, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατή η ταύτιση με κάποια θεότητα (Σταϊνχάουερ 1995, 53–4). Επίσης, στην ανατολική πλευρά του λιμανιού της Ζέας, χωρίς ορατά κατάλοιπα σήμερα, επάνω σε πρώην λατομείο, λατρευόταν ο Δίας Μελίχιος και ο Δίας Φίλιος (Langdon 2004, 248 και σημ. 56).

Οι εσχάρες, εκτός από τη λατρεία των θεών, συνδέονται και με τη λατρεία των ηρώων. Οι ήρωες, οι οποίοι βρίσκονται στον ιδεατό χώρο μεταξύ θεών και θνητών, μπορούν να είναι μυθικές μορφές αλλά και υπαρκτά πρόσωπα. Η λατρεία τους είχε επιβληθεί ήδη από την εποχή του Δράκοντα και ακολουθούσε το ίδιο τελετουργικό με αυτό των χθονίων θεοτήτων, με προσφορές, αιματηρές θυσίες, σπονδές και λατρευτικά γεύματα, ενώ οι βωμοί τους, οι εσχάρες, ήταν κατά κανόνα ενταγμένοι σε «ήρῶα», «ιέρα» και «τεμένη». Το στοιχείο που τους διαχωρίζει από τους θεούς είναι η τοπικότητά τους: η λατρεία τους μπορεί να περιορίζεται σε μία πόλη ή ακόμα περισσότερο, στον ίδιο του τον «τάφο» (Burkert 2015, 438). Δεν είναι πολλές οι γραμματειακές και επιγραφικές πηγές που παραδίδουν αριθμούς βωμών αφιερωμένων στη λατρεία των ηρώων. Αυτό μπορεί να συμβαίνει επειδή ο βωμός ήταν αυτονόητο και απαραίτητο στοιχείο για την τέλεση της λατρείας του ήρωα ή της θεότητας. Ακόμα, η Τζαβελοπούλου (2011, 95) εύστοχα υποθέτει, πως μπορεί να οφείλεται και στο γεγονός ότι η ευτελής και απλή κατασκευή του βωμού δεν προκαλούσε την προσοχή των αρχαίων συγγραφέων.

Η προχειρότητα του βωμού-εσχάρας και το μικρό μέγεθός της οδηγεί στο συμπέρασμα πως πρόκειται πιθανότατα για ένα μικρό (και λαϊκό;) ιερό. Αν υποθέσουμε ότι η εσχάρα εγκαταλείφθηκε πριν από τη σφράγιση του παρακείμενου θησαυρού, τότε πολύ πιθανόν να δημιουργήθηκε ένας άλλος βωμός προκειμένου να καλυφθούν οι νέες ανάγκες του ιερού. Αυτό θα ήταν μία ένδειξη ενός ιερού που απέκτησε δημοτικότητα και ευημερούσε και άρα η ανάγκη μίας επέκτασης θα ήταν απαραίτητη.

Συμπερασματικά, οι υποθέσεις που μπορούν να διατυπωθούν αναφορικά με το είδος λατρείας είναι πολλές: θεοί προστάτες των τεχνιτών των λατομείων, ή ήρωες που διέθεταν τεράστια μυϊκή δύναμη για την μετακίνηση διάφορων βαρών, όπως ο Ηρακλής, λατρεία κάποιας ξένης θεότητας ή παρόδιο ιερό λόγω της θέσης του μέσα στον ιστό της πόλης. Εντούτοις, η προσπάθεια ταύτισης αυτού του ιερού με κάποια θεότητα είναι μάλλον

μάταιη, ιδιαίτερα εν απουσία επιγραφών και ιδιαίτερων ευρημάτων, που παραπέμπουν σε συγκεκριμένες λατρείες, και λαμβάνοντας υπόψη την πληθώρα ιερών που είναι δυνατόν να υπήρχαν σε πολλά σημεία της πόλης, όπως συνέβαινε και στην Αθήνα.

Παρ' όλα αυτά, ίσως είναι δυνατόν να προταθεί τούτο: η εσχάρα, σύμφωνα με την κεραμική στο εσωτερικό της, ήταν σε χρήση ήδη από τα τέλη του 5ου προχριστιανικού αιώνα, όταν η πόλη σπαρασσόταν από διχόνοιες και έριδες. Αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς η σχέση της με το λατομείο, ενδεχομένως η δημιουργία της να σχετίζεται με τα γεγονότα του πολέμου ως μία προσπάθεια των ανθρώπων να βρουν παρηγοριά και ασφάλεια, μία ανάγκη θεϊκής εύνοιας προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι εχθρικές απειλές. Θα μπορούσε να συνδέεται με την εποχή αποκατάστασης της δημοκρατίας, οπότε η πόλη οικοδομείται εκ νέου και ανακτά την εμπορική της δύναμη. Από τα κεραμικά ευρήματα ωστόσο φαίνεται, ότι, τουλάχιστον η εποχή λειτουργίας της είναι σύγχρονη με την ακμή της πόλης, ενώ η σφράγιση της τοποθετείται περίπου στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., οπότε έχουμε τις ταραχές πριν από τη Μακεδονική κυριαρχία. Από την άλλη, τα πρωιμότερα ευρήματα μέσα στον θησαυρό χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου προχριστιανικού αιώνα, κάτι που σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά δεδομένα απομακρύνει την πιθανότητα να είναι σύγχρονος με την εσχάρα, καθώς τα θεμέλια του κτίσματος που ενσωματώθηκε ο θησαυρός βρίσκονται αρκετά ψηλότερα από εκείνα της εσχάρας. Το τέλος της χρήσης του θησαυρού, σύμφωνα με την κεραμική στο εσωτερικό του, μάλλον θα πρέπει να τοποθετηθεί στο β' μισό του 3ου αιώνα π.Χ. Συνδυάζοντας το γεγονός πως οι δύο κατασκευές δεν πρέπει να υπήρξαν σύγχρονες, η προτεινόμενη χρονολόγηση για την κατασκευή του θησαυρού, δηλαδή στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. ενδεχομένως να ευσταθεί. Ο πειρασμός να συσχετιστεί η παύση λειτουργίας της εσχάρας με την οικοδόμηση του θησαυρού και όλα αυτά με το νέο καθεστώς στον Πειραιά και στην Αθήνα, αυτό της μακεδονικής κυριαρχίας, είναι μεγάλος.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστούμε τις Δρ. Σ. Χρυσουλάκη (πρώην Προϊσταμένη της Εφορείας Πειραιώς και Νήσων) και Δρ. Κ. Ψαράκη για την ανάθεση του πρωτότυπου αυτού υλικού και την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν, καθώς και την Κ. Δημητρίου, υπεύθυνη αρχαιολόγο του σκάμματος, η οποία μας βοήθησε να κατανοήσουμε τον χώρο και έδωσε απαντήσεις σε πολλά ερωτήματά μας. Ευχαριστούμε επίσης θερμά την καθηγήτρια S. Rotroff, για τις εύστοχες παρατηρήσεις κατά την διάρκεια της επίσκεψής της στον χώρο μελέτης του ανασκαφικού υλικού. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στην Δρ. Κ. Τρανταλλίδου, ζωοαρχαιολόγο, για τις παρατηρήσεις πάνω στο οργανικό υλικό, το οποίο βρέθηκε μέσα στους αποθέτες. Τέλος, οφείλουμε ένα μεγάλο ευχαριστώ στην καθηγήτριά μας, κυρία Ευρυδίκη Κεφαλίδου, η οποία μας εμπιστεύτηκε αυτή τη δημοσίευση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραπογιάννη, Ξ. 2014. «Ο Θησαυρός από τον Ναό του Ασκληπιού και της Υγείας στην Αρχαία Θουρία». *ArchEph* 153:185–96.
- Burkert, W. 2015. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*. 2η έκδοση. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου, Α. Καρδαμίτσα.
- Cronquite, S.M. 1997. «The Sanctuary of Demeter in Mytilene: a Diachronic and Contextual Study». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο του Λονδίνου.
- Δραγάτσης, Ι.Χ. 1888. «Ἀνασκαφαὶ ἐν Πειραιεῖ (Ἀσκληπιεῖον)». *ArchDelt* (Ιούλιος), Δ':132–38.
- von Eickstedt, K.V. 1991. *Beiträge zur Topographie des antiken Piräus*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 118. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Gorini, M.E., και M. Melfi 2002. «L'archéologie des cultes guérisseurs: quelques observations». *Kernos* 15:247–65.
- Ζορίδης, Π. 1979. «Η σπηλιά των Νυμφών της Πεντέλης». *ArchEph* (1977), Χρονικά:4–11.
- Kaminski, G. 1991. «Thesaurus. Untersuchungen zum antiken Opferstock». *Jdl* 106:63–181.
- Καρδάρ, Χ.Π. 1988. *Αφροδίτη Ερυκίνη. Ιερόν και Μαντεῖον εἰς τὴν Β.Α. Αρκαδίαν*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 106. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1984. «Ανασκαφικές Έρευνες στα Αρχαία Ἄβδηρα». *Prakt* (1982), 138:1–17.
- _____. 1988. «Ανασκαφικές Έρευνες στα Αρχαία Ἄβδηρα». *Prakt* (1984), 140:1–11.
- Langdon, M.K. 2004. «The Quarries of Peiraieus». *ArchDelt* 55 (2000), Α' Μελέτες:235–50.
- Μαζαράκης-Αιναῖν, Α. 2004. «Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού». *Prakt* (2001):27–47.
- Μότσιου, Π. 2019. «Υδρίσκες από το Ιερό της Δήμητρας στα Ἄβδηρα: Παρατηρήσεις για την Κατασκευή και τη Χρήση Μικρογραφικών Αγγείων σε Ιερά του Βόρειου Αιγαίου». Στο *Η κεραμική της Κλασικής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την Περιφέρειά του (480–323/300 π.Χ.)*, Θεσσαλονίκη, 17–20 Μαΐου 2017, επιμ. Α. Αβραμίδου και Ε. Μανακίδου, 591–603. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2023. «Υδρίσκες από τα Ἄβδηρα: Συμβολή στη Μελέτη των Μικρογραφικών Αγγείων στη Θράκη και το Βορειοανατολικό Αιγαίο από την Αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική Περίοδο». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Mylonas, G. 1961. *Eleusis and the Eleusinian mysteries*. Princeton: Πανεπιστήμιο Princeton.
- Παλαιοκρασσά, Α. 1991. *Το ιερό της Μουνιχίας*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 115. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πεντάζος, Ευ. 1980. «Ανασκαφή Μαρωνείας». *Prakt* (1978):73–5.
- Pernier, L., και L. Banti 1947. *Guida degli scavi italiani in Creta*. Ρώμη: Libreria dello Stato.
- Σαμίου-Λιανού, Χ. 2018. «Ιερό Δήμητρας και Κόρης στα Ἄβδηρα». Προφορική Ανακοίνωση στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Θρακολογίας, «Η Θράκη στον Ελληνο-ρωμαϊκό Κόσμο», Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη 18–23/10/2005 (αδημοσίευτο, βλ. <https://shorturl.at/JPxtV>, academia.edu, ανάρτηση 2018).
- Rupp, D.W. 1991. «The Altars of Southern Greece: a Typological Analysis». Στο *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Actes de colloque tenu à la Maison de l'Orient*, Lyon 4–7 Juin 1988, επιμ. E. Roland και M.T. Le Dinahet, 303–6. Λυόν: Salomon-Reinach.
- Σερμπέτη, Ε. 2001. *Οινιάδες. Δημόσια Οικοδομήματα από την Αρχαία Αγορά*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου, Α. Καρδαμίτσα.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 1995. «Β' Ε.Π.Κ.Α., Ανασκαφικές Εργασίες. Πειραιάς». *ArchDelt* 44 (1989), Β' 1, Χρονικά:53–4.
- Τζαβελλοπούλου, Κ. 2011. «Λατρείες Ηρώων της Αγορές της Αρχαιότητας». Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τσάκος, Κ. 1990–1991. «Θησαυρός Αφροδίτης Ουρανίας: η Επιγραφή». *HOPOS* 8–9: 17–28.

Afterword

The pasts we inhabit

Dimitris Plantzos

National and Kapodistrian University of Athens
dkplantzos@arch.uoa.gr

Objects invent the subjects that imagined them into being in the first place, Jean Baudrillard was arguing just before the 20th century was about to end (Baudrillard 1999, 76). Living his (and our own!) *fin de siècle* to the fullest, the leading French post-structuralist thinker described, with admirable foresight, the simulated world we live in today, fifteen years or so after his passing. For he spoke of the re-peopling of ancient landscapes and the re-signification of primordial symbols, the re- and counter-colonization of images to the point of us becoming museumified ourselves, through the very re-uses of the past we perpetrate.

Baudrillard was famously talking about the present, thus deploying an ethnology of the *now*, so to speak, in the way some of us nowadays engage in an archaeology of the present time: self-referential perhaps, but also dolefully accurate. Some time before Baudrillard's aphorisms, however, came anthropology's gradual realization that we live in a world effected by the desolate spaces we inhabit and the inanimate things we create – even the oh so complicated bodies we inherit. For a discipline devoting so much of its energy to a materialist approach to human culture, anthropology –in exactly the same fashion as archaeology was guilty of– neglected to pay any attention to culture as the sum of materialities afforded and the entanglements orchestrated by the very objects –artifacts, heirlooms, utensils, possessions prized or things unimportant– the cultures we study imagine themselves through. Inaugurating, thus, a long phase in the study of the past, a phase still ongoing, anthropology started viewing the inanimate world in true cultural perspective, and anthropologists such as Arjun Appadurai, Igor Kopytoff, and Alfred Gell, or archaeologists like Colin Renfrew and Ian Hodder, began thinking of the 'social life of things', or –one would add– landscapes and spaces as well, built or natural (Appadurai 1986).

Do things ever die? The very concept of archaeology is based on the indestructible nature of at least some of the things left behind by those before us. For far too long, we were happily oblivious to the idea that ancient (or in any way previous) peoples also recycled things –from metal tools, weapons and vessels sent back, time and again, to the melting pot, to stone artifacts or art objects that were cut and recut, to spaces that were repurposed and refitted with a vengeance. Yet, as the authors of this volume remind us, we all tend to live in the past; even peoples who lived long before us, in the depths of our past, had significant pasts of their own, which they imagined, and used, and recycled. From cooking and planting pots to painted facemasks and sculpted effigies of gods and humans, things were more likely to be remodeled, revamped, and recycled than not – and this from the period we call the Paleolithic all the way to the epoch, our own, some have dubbed the Anthropocene. It is also fair to say that our late-modern, post-industrial societies of abundance were the least effective in making the most of what they had, or what nature would provide.

As times are changing, however, and we are, at long last, becoming ever more conscious of the rapid deterioration of our environment and the dramatic shortage in our resources, the moderate return to pre-modern notions of frugality might not be of no use altogether.

Athens, July 2023

BIBLIOGRAPHY

Appadurai, A., ed. 1986. *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Baudrillard, J. 1999. *The Vital Illusion*. Columbia University Press: New York.

